

ФІЛОСОФІЯ. КРЕДИТНО-МОДУЛЬНИЙ КУРС

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2009

ББК 87я73
УДК 1(075.8)
Ф 51

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(лист № 1.4/18-Г-1445 від 18.06.2008)*

Рецензенти:

Кушерець В. І. — доктор філософських наук, професор, голова правління Товариства «Знання» України;

Лобивий Я. В. — доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди АН України;

Конотоп Л. Г. — доктор філософських наук, професор кафедри релігієзнавства Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Авторський колектив:

Мозговий Л. І., Бичко І. В., Додонов Р. О., Колодний А. М., Филипович Л. О., Огороков В. Б., Муза Д. Є., Алієва О. Г., Абизова Л. В., Скиртач В. М., Мартинов Р. С., Зубань Г. О., Творіна О. Л., Мозговий О. Л., Творін Є. Б., Карпенко А. О., Романько О. В., Омелянко Г. Д., Соколова О. О., Лисоколенко Т. В., Дьяковська Г. О., Клименко В. І.

Робота виконана за редакцією:

Додонова Р. О. — доктора філософських наук, професора, зав. кафедри філософії Донецького національного технічного університету;

Мозгового Л. І. — кандидата філософських наук, професора, зав. кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук.

Мозговий Л. І., Бичко І. В., Додонов Р. О. та ін.

Ф 51 Філософія. Кредитно-модульний курс: Навч. посіб. / За ред. Р. О. Додонова, Л. І. Мозгового. — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 456 с.

ISBN 978-611-01-0009-0

Навчальний посібник створено на основі досвіду викладання кредитно-модульного курсу з філософії: «філософія, логіка, релігієзнавство» у Слов'янському державному педагогічному університеті. Посібник містить теоретичний матеріал з філософії (10 тем), логіки (4 теми), релігієзнавства (11 тем), поданих у відповідності з кредитно-модульною системою оцінювання знань студентів. У навчально-методичній роботі висвітлюються вихідні поняття філософії, релігієзнавства, розкривається зміст законів логіки.

Посібник розраховано на студентів вищих навчальних закладів, аспірантів, викладачів філософських дисциплін педагогічного спрямування, для всіх, хто цікавиться вивченням філософії, теорії релігієзнавства та законів логіки.

ББК 87я73
УДК 1(075.8)

ISBN 978-611-01-0009-0

© Мозговий Л. І., Бичко І. В., Додонов Р. О. та ін., 2009
© Центр учбової літератури, 2009

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
МОДУЛЬ I. ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК СВІТОВОЇ ФІЛОСОФІЇ	8
ТЕМА 1. СПЕЦИФІКА ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ І ЙОГО РОЛЬ У СУСПІЛЬСТВІ.....	8
ТЕМА 2. СТАРОДАВНЯ ФІЛОСОФІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ...	20
ТЕМА 3. ФІЛОСОФІЯ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ ТА НОВОГО ЧАСУ.....	76
ТЕМА 4. СВІТОВА ФІЛОСОФІЯ XIX–XX ст.....	87
ТЕМА 5. ВІТЧИЗНЯНА ФІЛОСОФІЯ.....	128
МОДУЛЬ II. ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ СВІТУ, ЛЮДИНИ ТА СУСПІЛЬСТВА	154
ТЕМА 6. ФІЛОСОФСЬКЕ ВЧЕННЯ ПРО БУТТЯ (ОНТОЛОГІЯ).....	154
ТЕМА 7. ФІЛОСОФІЯ ПІЗНАННЯ.....	167
ТЕМА 8. БУТТЯ ЛЮДИНИ ТА СВІДОМОСТІ.....	181
ТЕМА 9. НАУКА І МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ.....	206
ТЕМА 10. СУСПІЛЬСТВО У ВИМІРАХ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ (ФІЛОСОФІЯ СУСПІЛЬСТВА).....	218
ТЕМА 11. ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ.....	233
МОДУЛЬ III. ЛОГІКА	256
ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ І ЗНАЧЕННЯ ЛОГІКИ.....	256
ТЕМА 2. ПОНЯТТЯ ЯК ФОРМА РАЦІОНАЛЬНОГО МИСЛЕННЯ.....	263
ТЕМА 3. СУДЖЕННЯ ЯК ФОРМА РАЦІОНАЛЬНОГО МИСЛЕННЯ.....	274
ТЕМА 4. УМОВИВІД ЯК ФОРМА РАЦІОНАЛЬНОГО МИСЛЕННЯ.....	281
МОДУЛЬ IV. ОСНОВИ ТЕОРІЇ РЕЛІГІЇ ТА ЇЇ ІСТОРИЧНА ГЕНЕЗА ..	303
ТЕМА 1. ОСНОВИ ТЕОРІЇ РЕЛІГІЇ.....	303
ТЕМА 2. ПЕРВІСНІ ФОРМИ РЕЛІГІЇ.....	318
ТЕМА 3. ЕТНІЧНІ РЕЛІГІЇ.....	326
ТЕМА 4. БУДДИЗМ ЯК СВІТОВА РЕЛІГІЯ.....	336
ТЕМА 5. ІСЛАМ ЯК СВІТОВА РЕЛІГІЯ.....	349

МОДУЛЬ V. ХРИСТІАНСТВО ЯК СВІТОВА РЕЛІГІЯ ТА ЙОГО РОЛЬ В ІСТОРІЇ І СЬОГОДЕННІ	371
ТЕМА 6. ХРИСТІАНСТВО: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	371
ТЕМА 7. ПРАВОСЛАВ'Я.....	378
ТЕМА 8. КАТОЛИЦИЗМ.....	386
ТЕМА 9. ПРОТЕСТАНТИЗМ.....	392
ТЕМА 10. РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В УКРАЇНІ СЬОГОДНІ.....	404
ТЕМА 11. МІСТИЦИЗМ ЯК ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНИЙ ФЕНОМЕН. ДАВНІ МІСТЕРІЇ І ТАЄМНІ СПІЛКИ.....	419

ПЕРЕДМОВА

Духовна культура України на зламі тисячоліть переживає значні зміни, що відображають фундаментальні зрушення в суспільному житті. Навчальний посібник «Кредитно-модульний курс з філософії: філософія, логіка, релігієзнавство», розроблений та підготовлений на базі кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук Слов'янського державного педагогічного університету групою науковців зі Слов'янська, Донецька, Києва, зорієнтований на найсучасніші вимоги кредитно-модульної системи оцінювання знань, підготовки кваліфікованих фахівців у сфері гуманітарного знання в межах трансформування української освіти до Болонського процесу. Навчальний посібник складено з урахуванням новітніх вимог Міністерства освіти і науки України, він містить 5 модулів: 2 модулі з філософії, 1 — з логіки, 2 — з релігієзнавства.

Філософію можна визначити як вчення про загальні принципи буття, пізнання і відношення людини до світу. У цьому контексті цілком слушним виглядає поєднання філософії із такими філософськими дисциплінами як логіка та релігієзнавство. На вивчення філософії як базової дисципліни відводиться два модулі, на вивчення логіки — один, релігієзнавства — два.

Предмет філософії неодмінно включає в себе і розгляд питання про те, що таке філософія, вивчення її історії. Саме тому у першому модулі розглядаються важливі віхи в історії розвитку філософської думки. Показано її загальні та специфічні риси у філософії давнього світу, філософії Середньовіччя, філософії Відродження, Нового та Новітнього часу, сучасній філософії. У другому модулі розглянуто основи філософського розуміння світу, основні положення соціальної філософії, значення філософії як теорії та методології пізнання, розкрито проблеми існування людини у світі.

У третьому модулі показано значення логіки як науки про закони та форми правильного мислення, конкретний зміст та логічна структура думки, поняття логічної форми, основні форми мислення: поняття, судження, умовиводи. Міститься інформація про форми

правильних міркувань та їх детермінованість законами логіки, істинність думки та формальна правильність міркувань, виникнення логіки як науки, поняття про діалектичну логіку та логіку формальну. Доводиться роль логіки у формуванні наукових переконань та в підвищенні культури мислення.

Грунтовне вивчення релігії, чи не найстарішої з поміж форм суспільної свідомості, виступає актуальною потребою в сучасному плюралістичному світі. Матеріал з «Релігієзнавства» викладено в навчальному посібнику з урахуванням тісного взаємозв'язку самої дисципліни та її предмета вивчення з такими дисциплінами як «Філософія», «Логіка», тому що всі вони мають справу з виявами, функціонуванням, станами людської свідомості, котра не в останню чергу детермінована релігійною вірою суб'єкта мислення. Ретельно розглянуто всі релігійні конфесії з позицій історизму, релігійної толерантності та гуманістичного пафосу в розумінні значення релігії для суспільного розвитку.

Посібник створено таким чином, щоб сприйняття і відтворення навчального матеріалу відбулось якомога легше. Запропонована система перевірки знань дозволяє не тільки їх засвоювати, але й надає студентам можливості творчого самовираження через виконання практичних завдань, відповіді на тести, написання рефератів тощо. До кожної теми додається також значний список рекомендованої літератури, у якому міститься велика кількість навчальних, наукових та інших видань.

З огляду на викладені міркування, студент у ході ознайомлення з курсом повинний не тільки оволодіти основними розділами знань з філософії, логіки та релігієзнавства, а також мати можливість через отримані знання та вміння реалізувати свій творчий потенціал, формуватися особистістю, котра виявлятиме високий рівень поваги до різноманітних релігійних вчень, бути толерантною людиною, налаштованою на конструктивний пошук взаємопорозуміння та взаємоповаги з іншими, у кожному з яких, у першу чергу, бачитиме й поважатиме унікальну й неповторну особистість.

Посібник підготували: **Передмова** — канд. філос. наук, проф. зав. кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук **Мозговий Леонід Іванович**, **філософія модуль І: Тема 1.** — **Мозговий Л. І., ас. Лисоколенко Т. В;** **Тема 2.** (2.1) — к.ф.н., доц. кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук **Алієва О. Г.;** **Тема 2.** (2.2) — д.ф.н., проф. зав. кафедри філософії Донецького національного технічного університету **Додонов Р. О.;** **Тема 2.** (2.3) — д.ф.н., проф. кафедри історії філософії Київського національного

університету ім. Т. Шевченка **Бичко І. В.**; **Тема 3.** — к.ф.н., доц. кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук **Мартинов Р. С.**; **Тема 4(1).** — к.ф.н., доц. **Творіна О. Л.**, ст. викл. кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук **Карпенко А. О.**; **Тема 4(2).** — **Карпенко А. О.**; **Тема 5.** — к.ф.н., доц. кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук **Зубань Г. О.**, ас. **Дьяковська Г. О.**; **філософія модуль II: Тема 6.** — **Алієва О. Г.**; **Тема 7.** — к.ф.н., доц. кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук **Мозговий О. Л.**, ст. викл. кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук **Омелаєнко Г. Д.**; **Тема 8.** — докт. філос. наук, проф. кафедри філософії Дніпропетровського національного університету **Окороков В. Б.**; **Тема 9.** — к.ф.н., доц. кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук **Скиртач В. М.**; **Тема 10.** — к.ф.н., доц. кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук **Абизова Л. В.**; **Тема 11.** — **Абизова Л. В.**; **логіка модуль III: Тема 1, 2, 3, 4** — к.ф.н., доц. кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук **Мартинов Р. С.**; **релігієзнавство модуль IV: Тема 1.** — **Скиртач В. М.**; **Тема 2.** — **Мозговий Л. І.**, канд. філос. наук, доц. кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук **Творіна О. Л.**; **Тема 3.** — д.ф.н., проф., заступник директора — керівник Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України **Колодний А. М.**, д.ф.н., проф. зав. відділом релігієзнавства **Филипович Л. О.**; **Тема 4.** — **Мозговий Л. І.**, ст. викл. кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук **Творін Є. Б.**; **Тема 5.** — **Алієва О. Г.**; **релігієзнавство модуль V: Тема 6.** — к.ф.н., доц. кафедри філософії Донецького національного технічного університету **Муза Д. Є.**; **Тема 7.** — **Муза Д. Є.**; **Тема 8.** — ст. викл. **Клименко В. І.**, **Романько О. В.**; **Тема 9.** — **Мозговий Л. І.**, к.ф.н., асистент кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук **Соколова О. О.**; **Тема 10.** — к.ф.н., доц. кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук **Мозговий О. Л.**, ас. **Дьяковська Г. О.**, **Клименко В. І.**; **Тема 11.** — **Мозговий Л. І.**, **Зубань Г. О.**

МОДУЛЬ І. ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК СВІТОВОЇ ФІЛОСОФІЇ

Тема 1.

СПЕЦИФІКА ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ І ЙОГО РОЛЬ У СУСПІЛЬСТВІ

План

- 1. Поняття світогляду, його структура і функції.**
- 2. Сутність філософії як науки.**
- 3. Філософські проблеми та дисципліни.**
- 4. Функції та методи філософського знання.**

1. Поняття світогляду, його структура і функції

Для розуміння, усвідомлення складних питань, що ставлять перед собою люди, розв'язання більш конкретних практичних завдань потрібен широкий кругозір, бачення перспектив розвитку світу і людства. Необхідно розуміти смисл і мету нашого життя: що ми робимо і для чого, які наші устремління, як вони сприймаються людьми тощо. Сукупність таких уявлень про світ та місце і роль людини в світі можна назвати світоглядом.

Отже, світогляд — це сукупність поглядів, оцінок, принципів, що визначають найзагальніше усвідомлення, розуміння світу, місця в ньому людини, а також її ціннісні орієнтації та життєві позиції.

Світогляд як складне духовне явище поєднує в собі переконання, ідеали, цілі, мотиви поведінки, інтереси, ціннісні орієнтації, принципи пізнання, моральні норми, естетичні погляди тощо. Центральна проблема світогляду — відношення людини до світу. Людина тільки частково включена в світ, вона виокремлює себе з нього, протистоїть йому, вступає з ним у певне відношення, але так, наче перебуває поряд або ззовні світу. Між людиною та світом існує дистанція: вона усвідомлює світ як щось зовнішнє.

Якщо проаналізувати сукупність елементів світогляду, можна виділити органічно взаємопов'язані підсистеми: пізнавальну, ціннісну та підсистему поведінки.

Пізнавальна підсистема світогляду формується за допомогою знань, що поділяються на повсякденні та наукові, а також різноманітні форми суспільної свідомості — політична, правова, моральна, естетична, релігійна. Запас знань особи чи суспільства в цілому створює надійне підґрунтя для відповідного світогляду. Без узагальнених широким знань неможливо забезпечити чітке, послідовне обґрунтування своїх поглядів на світ та на місце людини в ньому.

Ціннісна підсистема світогляду крім знань про світ і людину відображає також певні поняття цінностей. У свідомості людей формується конкретне ставлення до всього, що відбувається, залежно від їхніх цілей, потреб, інтересів, розуміння сенсу життя тощо. Відповідно виникають світоглядні ідеали (моральні, політичні, естетичні тощо). Завдяки ідеалам здійснюється оцінка, визначення цінності того, що відбувається. Одним з найважливіших понять, пов'язаних із ціннісною свідомістю, були і є поняття добра і зла, краси і потворності.

Підсистема поведінки залежить від знань та ціннісних орієнтацій людини, її життєвої позиції, яка може бути як творчо-активною, так і пасивно-приспосовницькою. У зв'язку з цим слід підкреслити бажаність, навіть необхідність гармонізації, узгодженості пізнавальних аспектів та ціннісного способу освоєння світу в людській свідомості, від цієї узгодженості залежить єдність в діях особи і суспільства таких компонентів світогляду, як почуття і розум, розуміння і дія, віра і сумнів, теоретичний і практичний досвід, осмислення минулого і бачення майбутнього.

Структура світогляду залежить від певних чинників. Залежно від співвідношення інтелектуального та емоційного досвіду людей світогляд поділяється на:

- світовідчуття як емоційно-психологічний бік світогляду на рівні настрою, почуттів;
- світорозуміння як пізнавально-інтелектуальний бік світогляду;
- світосприйняття, яке розуміється як досвід формування пізнавальних уявлень про світ за допомогою наочних образів.

За ступенем загальності розрізняють світогляд особистості, груповий (професійний, класовий, національний), загальнолюдський (загальнолюдські світоглядні настанови).

За ступенем історичного розвитку — архаїчний, античний, середньовічний, ренесансний, світогляд ХХ ст.

За ступенем теоретичної «зрілості» — стихійно-повсякденний і теоретичний (філософський).

Для розуміння сутності світогляду важливо знати, як він виник, етапи його розвитку, чим відрізнялися його ранні етапи від наступних, більш зрілих. Історичними формами світогляду прийнято вважати такі: міфологія, релігія, філософія.

Найбільш ранньою формою світогляду є міфологія. Вона виникла в первісному суспільстві. У міфах людина насамперед прагнула відповісти на так звані космічні питання: походження та будова світу; виникнення та сутність найбільш важливих явищ природи. У міфах відображались думки про майбутню загибель світу та можливе його відродження. Значну увагу приділялося також питанням походження людини, її народження та смерті, труднощам та випробуванням, що стояли на її життєвому шляху.

У цілому міфи виконували надзвичайно важливі функції. Вони допомагали усвідомити зв'язок минулого із сучасним і майбутнім, завдяки ним складалися колективні уявлення певного народу, забезпечувався духовний зв'язок поколінь. Міфи сприяли виробленню та збереженню суспільної системи цінностей, успішному впровадженню норм поведінки.

Основні риси міфологічного світогляду:

- уявлення про кровно-родинні зв'язки природних сил та явищ. З тим, щоб подолати відчуження природи в первісному суспільстві, якимось пояснити незрозумілі природні явища, коли людина не здатна була пояснити їх, повністю залежала від них, вона переносила людські риси на навколишній світ;
- персоніфікація, уособлення природних сил та способів людської діяльності. Явища природи отримували певні імена, «оживлялися» з тим, щоб пояснити їх, щоб була змога звернутися до них, принести жертву тощо;
- міфологічне мислення оперує образами, а не поняттями. Картина відображення дійсності постає як поєднання реальності й фантазії, природного і надприродного, думки й емоції. Майже відсутнє абстрактне мислення, узагальнення, аналіз, класифікація;

- міфи сприймалися як реальність, що не потребує доказів, обґрунтування та перевірки. Все сприймалося на віру, без сумнівів.

Упродовж розвитку суспільного життя, переходу від його первісних форм до більш високих, міф втрачає своє значення як особливий ступінь розвитку суспільної свідомості. Виникає потреба в пошуку нових відповідей на ті самі наріжні питання світогляду — про походження світу, людини, культурних навичок, сенсу життя, таємниці народження і смерті, соціального устрою. На них прагне дати відповідь нова історична форма світогляду — релігія.

Як і міфологія, релігія вдається до фантазій і почуттів. Але, на відміну від міфу, релігія розрізняє земне і неземне, надприродне, вона розводить їх на два протилежних полюси. Релігія формувалася на основі постійного вторгнення в життя людей «чужих» їм природних і соціальних процесів. Ці таємничі, непомірні сили усвідомлювалися безсилими перед ними людьми як «вищі сили». «Вищі сили» виступали як уособлення добра і зла, як демонічні і божественні начала. Звідси — поєднання страху і поваги у людей, прагнення знайти захист і порятунк у зверненні до божественних сил.

Основні риси релігійного світогляду:

- поділ світу на поцейбічний («земний») і потойбічний («небесний»);
- віра в існування надприродних сил та відведення їм головної ролі у світобудові та житті людей;
- наявність культу — системи усталених ритуалів, догм;
- поклоніння Богові як вищій істоті.

Наступною формою світогляду є філософія. Вона виступає як теоретична форма світогляду. Носієм філософського світогляду також є особа. Філософський світогляд засновано на розумі, тобто він передбачає аргументацію, сумніви, дискусії. Принципова відмінність філософського світогляду від попередніх типів полягає в тому, що його засновано на розумі, тоді як релігію — на вірі, міфологію — на страхові. Релігія та міфологія оперують чуттєвими образами, філософія — абстрактними поняттями. І нарешті, філософія цілком позбавлена функцій та засобів соціального контролю.

2. Сутність філософії як науки

Філософія виникла в глибоку давнину, задовго до появи таких наук, як біологія, хімія, фізика та ін. Поняття «філософія» походить від грецьких слів *фiлео* і *софiя*, що в перекладі означає любов до мудрості. За повір'ям, першим слова «філософія» і «філософ» (люблячий мудрість) вжив Піфагор. Він стверджував, що мудрість властива тільки богам, а все, що може людина, — прагнути до мудрості, любити її. Разом з тим, у судженнях про те, що ж є філософія, немає єдності. У «Словаре русского языка» І. Ожегова знаходимо декілька визначень терміну «філософія» і «філософський». Філософією можуть називатися «відволікаючі судження», іноді філософським іменують розумне, спокійне ставлення до негараздів життя. Існує і досить оригінальне судження, відповідно з яким філософія — це іграшка, котру кожний майструє по-своєму. Цікавими є результати спостережень живання цього поняття в монографії А. В. Потьомкіна «Про специфіку філософського знання». З 27 значень слова «філософія» найхарактерніші можна згрупувати наступним чином: 1) негативні — відірвані від життя судження, схеми не пов'язані з життям; 2) нейтральні — судження про сутність життя, які не стосуються конкретних життєвих обставин; 3) сукупність принципів життєдіяльності, які можна сформулювати висловом: «Моя філософія — нікому не робити зла!»; 4) наукове мислення чи людське мислення взагалі; 5) іноді слово «філософія» використовується для прикрашення слогу з метою похвалити книжку, фільм, музичний твір чи науковий стиль авторського письма [3, 25].

У сучасній філософській енциклопедії знаходимо наступне визначення філософії: «це — особлива форма пізнання світу, яка виробляє систему знань про фундаментальні принципи і основи буття людини, про найбільш загальні характеристики ставлення людини до природи, суспільства і духовного життя в усіх її основних проявах» [1, 1127].

Нерідко, бажаючи припинити непотрібні міркування співбесідника, рекомендують: «Облиште філософствувати». Коріння такого розуміння філософії сягають глибокої давнини: у період панування богослов'я філософія часто перетворювалася на марнослів'я, використовувалася для того, щоб обґрунтувати релігійні, фанатичні уявлення. Насправді ж філософія не має нічого спільного з такими поглядами. Філософія виникла раніше багатьох наук — як тільки людина почала серйозно міркувати про навколишній світ. І, як будь-яку

науку, її до життя викликала потреба людини пізнавати і практично впливати на навколишній світ.

Формування філософії як універсального засобу самоусвідомлення людини самої себе, сутності світу і свого призначення в ньому започатковується у VII–VI ст. до н.е. у таких осередках людської цивілізації як Давня Індія та Китай, досягнувши своєї класичної форми у Давній Греції.

Питання, що вивчає філософія, є одним з найпроблематичніших для неї, оскільки проблематика її історично змінювалася. У різні епохи у філософії домінували то вчення про буття, то вчення про пізнання, то політичні чи етичні проблеми. Крім того, до XVII ст. філософія охоплювала все знання про світ, тобто зародки всіх наук, окрім математики й медицини. Навіть у XX ст. тривав процес відокремлення від філософії певних галузей знання, які інституціалізувалися в окремі наукові дисципліни (психологія, соціологія, політологія).

Еволюція предмета філософії не є чимось винятковим в історії науки: предмет вивчення конкретних наук, наприклад математики, також історично змінювався. Тому при визначенні предмета філософії слід брати до уваги не тільки те, яких історичних форм набула філософія, а й загальну тенденцію, що пронизує конкретні її формоутворення. Якщо виходити із загальної спрямованості філософії, то її можна трактувати як осягнення розумом всезагального. Отже, об'єктом філософії виступає світ, а предметом — є відношення «людина — світ».

3. Філософські проблеми та дисципліни

Подальший філософський аналіз передбачає огляд структури філософії. Вченням про буття займається онтологія. Онтологія — вчення про першооснови буття. Вона виділяє різні сфери буття — неживу і живу природу, соціальний світ, сферу ідеальних предметів тощо, зводячи у певні галузі та види все, що становить буття. Онтологія також розглядає найзагальніші характеристики різних видів буття (просторово-часові, причинні та ін.). Онтологія описує категоріальний «кістяк» світу і будь-якого явища в ньому таким чином, щоб з'ясувати онтологічний аспект вихідної «клітинки»: як можливе існування людини в цьому світі, або яким має бути світ. Під «клітинкою» розуміється поняття, що означає найзагальніше абстрактне відбиття головного протиріччя, яке лежить в основі розвитку будь-якої системи.

Друга проблема, яка бере свій початок із центрального світоглядного відношення, — що таке людина? Це запитання належить до сфери філософської антропології. Філософська антропологія — вчення про природу та сутність людини. Вона вивчає людину під особливим кутом зору — з позиції поєднання в ній біологічного і культурного початків. Оскільки людина живе в суспільстві, що має свою культуру й історію, філософська антропологія є засадничою (формує фундамент) для філософії історії, філософії культури, соціальної філософії.

Окрім філософські дисципліни вивчають і типи світоглядних відношень — пізнавальне, оціночне, практичне.

Проблема пізнавальності світу, способу пізнання та істинності знання вивчається теорією пізнання, або гносеологією. Тож, гносеологія — це теорія пізнання, одна з головних філософських дисциплін, яка досліджує закономірності процесу пізнання. Із гносеологією тісно пов'язана логіка, що вивчає закони і форми правильного мислення.

Оціночне відношення людини до світу є предметом вивчення аксіології («аксіс» — цінність) — філософська дисципліна, яка досліджує закономірності побудови сфери цінностей. Аксіологія є підґрунтям етики, естетики, філософії, релігії, що мають справу з цінностями, але в конкретнішому аспекті, аніж аксіологія. Етика вивчає моральне ціннісне відношення, естетика — естетичне, а філософія релігії — релігійне. Аксіологічною дисципліною вважають і філософію права, яка вивчає такі цінності, як справедливість, легітимність тощо.

Практичне відношення людини до світу є предметом теорії практики, або праксеології, дисципліни, яка ще остаточно не сформувалася. У межах практичного відношення виділяють філософію техніки — дисципліну, що привертає дедалі більше уваги. Закономірності розвитку філософських ідей, чинники, які зумовлюють його, з'ясовує історія філософії.

Вищезазначене не вичерпує всієї сукупності філософських проблем і, відповідно, дисциплін. Філософія може вивчати будь-який феномен, якщо він посідає вагоме місце в історії. Саме цим зумовлена поява філософії науки, філософії мови, філософії мистецтва, філософії спорту та ін., які зосереджуються на вивченні цих феноменів під найзагальнішим кутом зору: в чому їх суть, що породило їх, які функції вони виконують у культурі.

Філософські проблеми є найзагальнішими, їх важко ранжувати за ступенем загальності. Скажімо, розгляд філософії можна починати

з проблем буття. Бо справді, буття стосується всього: матеріальних речей, людини, істини, цінностей. У зв'язку з цим онтологію можна вважати вихідною, універсальною дисципліною. Але з не меншим успіхом можна взяти за основу проблеми людини. Адже людину цікавить тільки той світ, який стосується насамперед її. Зрештою, вона визначає, що таке буття і небуття. Це дає підстави починати визначення буття з людини. А відповідно, філософську антропологію розглядати як вихідну та універсальну дисципліну. Існують філософські течії, які вихідним чинником вважають аналіз пізнання (гносеологія), мову (філософія мови) тощо. Однак нині домінує тенденція, згідно з якою вихідною філософською дисципліною є онтологія.

Загалом в історії філософії в різні часи на першому плані фігурували різні філософські проблеми та дисципліни. Серед них були онтологія, гносеологія, етика, що зумовлювалось не так структурою побудови філософського знання, як соціальними потребами, актуальністю певних філософських проблем.

4. Функції та методи філософського знання

Філософія виконує багато функцій у життєдіяльності людини, їх треба згрупувати, виділити найбільш важливі. На їхній основі можна виділити і розкрити специфіку всіх інших, похідних від них функцій.

До основних функцій філософії слід зарахувати світоглядну, пізнавальну (гносеологічну), методологічну, практично-діяльну (праксеологічну).

Світоглядна функція філософії полягає в тому, що вона, озброюючи людей знаннями про світ та про людину, про її місце в світі, про можливості його пізнання і перетворення, здійснює вплив на формування життєвих установ, на усвідомлення людиною цілей та сенсу життя. Світогляд у цьому розумінні слід розглядати не лише з погляду його змісту (тобто як результат відображення дійсності в свідомості людей), а й обов'язково враховувати взаємозв'язок знання про світ і людину із соціальним суб'єктом, з його ставленням до дійсності, яке базується на цьому знанні. За такого підходу на перший план висувається значення знання для життєдіяльності людини. Тобто під світоглядом треба розуміти не просто систему узагальнених знань про світ і людину, а таку систему знань, яка для соціального суб'єкта

є способом бачення, розуміння, аналізу, оцінювання явищ, що визначає характер ставлення до світу і до себе, усвідомлення цілей та сенсу життя, характер вчинків та дій. Світогляд є способом практично-духовного освоєння світу.

Пізнавальна (гносеологічна) функція полягає в тому, що вона, орієнтуючи пізнавальні прагнення людини на пізнання природи і сутності світу, природи та сутності самої людини, загальної структури світу, зв'язків і законів його розвитку, з одного боку озброює людей знанням про світ, людину, про зв'язків і закони, а з іншого — здійснює вплив на кожен форму суспільної свідомості, детермінуючи необхідність для кожного з них (в своїй сфері) усвідомлювати дійсність крізь призму відношення «людина — світ».

Методологічна функція. Виділення її як однієї з основних зумовлено тим, що філософія займає особливе місце у процесі усвідомлення буття у структурі суспільної свідомості. Кожна з форм суспільної свідомості, виступаючи як усвідомлення залежності життєдіяльності людини від певної сфери дійсності, є відображенням саме цієї сторони людського буття. Специфіка філософії полягає в тому, що вона в найузагальненішій формі вивчає ставлення людини до світу і до самої себе. Тому основні положення філософії мають важливе методологічне значення для кожної з форм суспільної свідомості в процесі усвідомлення свого специфічного предмету. Для більш глибокого усвідомлення цього питання слід зупинитися на понятті методології. Методологія — це система вихідних, основоположних принципів, що визначають спосіб підходу до оцінки явищ, характер ставлення до них, характер та направленість пізнавальної і практичної діяльності. У цілому можна стверджувати, що сутністю методологічної функції філософії є логіко-теоретичний аналіз наукової та практичної діяльності людей. Філософська методологія визначає напрямки наукових досліджень, створює можливості орієнтуватися в розмаїтті фактів і процесів, що відбуваються в світі. Філософська методологія сприяє більш ефективному і раціональному використанню наукових методів конкретних наук.

Практично-діяльна (праксеологічна) функція філософії полягає в тому, що вона стає знаряддям активного, перетворювального впливу на оточуючий світ і на саму людину. Філософія відіграє важливу роль у визначенні цілей життєдіяльності, досягнення яких є важливішою умовою забезпечення існування, функціонування і розвитку людини.

Також виокремлюють наступні функції філософії:

- критична з її принципом «піддавай усе сумніву», виконуючи антидогматичну роль у розвитку знань;
- прогностична, яка розкриває загальні тенденції (передбачення) розвитку людини і світу;
- соціальна, завдяки якій соціальне буття не лише одержує необхідну інтерпретацію, а й може зазнати змін;
- гуманістична, яка шляхом утвердження позитивного сенсу і мети життя, формування гуманістичних цінностей та ідеалів виконує роль інтелектуальної терапії;
- освітня, пов'язана з впливом філософії на свідомість людей;
- інтегративна функція полягає в об'єднанні практичного, пізнавального і ціннісно-орієнтованого досвіду життя людей.

Перед тим, як перейти до розгляду методів філософії, треба дати визначення методу. Метод — спосіб, знаряддя, сукупність правил, які сприяють розв'язанню теоретичних чи практичних проблем. Тож, оскільки філософія є найбільш загальним знанням, то своїми методами вона намагається з'ясувати спосіб, яким набувається це знання, розкрити механізм його формування.

Філософія виробляє свої методи пізнання, свої способи бачення загального, які відкривають нові смислові горизонти загальних понять, дають їм особливу інтерпретацію.

Діалектика (від давньогрецького *dialektike* — мистецтво вести бесіду, полеміку, діалог) — це один з методів філософії, згідно з яким будь-яке явище перебуває у процесі зміни, розвитку, в основі якого — взаємодія (боротьба) протилежностей. Цей метод є найпоширенішим серед інших філософських методів. Також діалектику можна розглядати як концепцію, згідно з якою світ за своєю структурою є єдиним цілим, де все взаємопов'язано і взаємозумовлене, а з погляду стану — він знаходиться в русі, в розвитку.

Феноменологічний метод. Головним своїм завданням вбачає формування понять, якими оперує філософія. На думку його прихильників, це відбувається шляхом інтуїтивного вбачання (схоплення) сутностей (загального) в одиничному. Феноменологічний метод найбільш плідно спрацьовує в філософії культури, філософській антропології, психології — там, де загальні поняття, типи, види не виводяться логічно одне з одного і не мають чіткої, як у науці, залежності від фактів.

Трансцендентальний метод, запропонований І. Кантом. Сутність його полягає в тому, що визначення суцього дається через розкриття суб'єктивних умов (засад) його конституювання (формування). Сам метод плідно застосовується в дослідженні діяльності свідомості.

Герменевтика. Цей метод набув значного поширення останнім часом. Він передбачає проникнення в смисл деяких феноменів на основі з'ясування їхнього місця та функції в культурі, тобто в контексті культури.

Аналіз усіх філософських методів спростовує застарілі уявлення про те, що існують тільки два методи — діалектика і метафізика, утверджує думку про множинність філософських методів. Існування різноманітних шкіл і напрямів у філософії пояснюється саме різноманітністю філософських методів.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Де, коли і чому виникла філософія?
2. У чому полягають особливості філософських знань?
3. Розкрийте структуру світогляду.
4. Доведіть наявність спільного та відмінного в релігії та філософії.
5. Проаналізуйте функції та методи філософського знання.

Теми для написання рефератів

1. Світоглядна природа філософського знання.
2. Міфологія і філософія як форми знання: єдність і відмінність.
3. Віра і знання: проблеми розмежування.
4. Філософія, релігія та мистецтво як форми людського освоєння світу.
5. Філософія як методологія наукового пізнання.
6. Роль філософії в індивідуальному розвитку людини.

Література

1. Всемирная энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. — М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. — 1312 с.
2. Гриненко Г. В. История философии: учебник. — М.: Юрайт-Издат, 2006. — 688 с.
3. Лешкевич Т. Г. Философия. Вводный курс. — Изд. 2-е, дополненное. — М.: «Контур», 1998. — 464 с.
4. Мамардашвили М. С. Как я понимаю философию. — М., 1990.
5. Петрушенко В. Л. Філософія: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти III–IV рівнів акредитації. 2-е видання, виправлене і доповнене. — К.: «Каравела»; Львів: «Новий світ — 2000», 2002. — 544 с.
6. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д., Чекаль Л. А. Філософія: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: «Академія», 2001. — 571 с.
7. Філософія: Підручник / За заг. редакцією Горлача М. І., Кремня В. Г., Рибалка В. К. — Харків: Консум, 2000. — 672 с.
8. Філософія: Підручник / Заїченко Г. А., Сагатовський В. М., Кальний І. І. та ін.; За ред. Г.А. Заїченка та ін. — К.: Вища школа, 1995. — 455 с.
9. Шинкарук В. І. Філософія і сучасні історичні реалії // Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 4.

Тема 2.

СТАРОДАВНЯ ФІЛОСОФІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

2.1. Стародавня східна філософія

План

1. Давньоіндійська філософія.
2. Давньокитайська філософія.

Філософія виникла в VI–IV ст. до н.е. одночасно в трьох цивілізаціях — індійській, китайській і грецькій. Про зародження філософії свідчить протиставлення загальноприйнятих думок про світ справжнім знанням про нього — істині. Філософія починається там і тоді, де і коли виникає сумнів щодо виправданості традицій, пануючих думок, коли фіксуються розбіжності видимого і суцього, загальноприйнятого і справжнього.

Таке протиставлення породжується різними чинниками: соціальними, що формують самосвідомість особи (торгівля, держава з регульованими соціальними відносинами); ознайомленням з іншими народами та їх звичаями; кризою традиційної міфології; зародками наукового знання. Ці чинники породжують основну онтологічну (що таке справжнє буття і небуття) і гносеологічну (що є істина, а що тільки видимість її, як досягти істини) проблеми.

Загальна характеристика онтологічних і гносеологічних здобутків давньогрецької філософії і європейської традиції загалом до епохи Відродження, а китайської та індійської філософії до XX ст. — полягає в тому, що відношення між видимим та істинно суцям світом будувались на *правдоподібності*. Кожна традиція і кожен мислитель будували різні моделі співвідношення між видимими і невидимими сторонами світу (буття), але чітких доказів, зокрема емпіричних фактів, які б свідчили про справжній характер цього співвідношення, не було. Цим, зокрема, зумовлена така різноманітність онтологічних і гносеологічних концепцій цього періоду.

Європейська наука змусила заговорити про потойбічний (для людських чуттів) світ, що спричинило зміну моделі філософствування про нього. Проте існує сфера філософського знання, де істина не пов'язана з науково-технічним поступом. Це — сфера моралі.

Морально-етичні концепції, як і раніше, відчутно впливають на практику моральних стосунків у суспільстві. Тому роздуми давніх людей про світ мають тільки історико-культурне значення, а їхні етичні вчення і тепер збуджують інтерес. Адже здебільшого вони стосувалися реального життя і вибудовувались на його основі.

1. Давньоіндійська філософія

Історія індійської культури сягає глибини віків. Активну участь в її творенні брали арії — кочові племена, які, за археологічними та етнографічними свідченнями, вийшли, ймовірно, з півдня України. Вже в II тис. до н.е. на території Індії склались дрібні державні утворення. Давньоіндійське суспільство було кастовим, світоглядом його була міфологія, викладена у Ведах — збірниках гімнів. Веди освячували кастовий лад і проголошували панування каст жерців (брахманів) над всіма іншими кастами, у т.ч. військовою аристократією — кшатріями. Звідси назва ведійської міфології — брахманізм. Основний мотив ведійської літератури — панування духовного над матеріальним, брахманів над іншими кастами.

У середині I тис. до н.е. у давньоіндійському суспільстві сталися відчутні соціально-політичні зміни: розвивалися ремесла і торгівля, зростали міста, замість дрібних держав виникали великі державні об'єднання. Домінуюче становище в суспільстві перейшло до кшатріїв: війни сприяли усвідомленню ними своєї соціальної значущості, що спонукало їх взяти владу в свої руки. Усе це зумовило зміни й у світоглядній сфері: брахманізм поступився місцем релігійним течіям — джайнізму і буддизму, що постали як ідеологічний протест проти кастової природи брахманізму, складності його обрядів. Джайнізм і буддизм були світоглядами, зрозумілишими і прийнятнішими для простих людей.

Одночасно зі змінами соціальних відносин і світоглядних ідей формуються основні школи індійської філософії. Як і в інших країнах, філософія в Індії виникає у зв'язку з кризою міфології. Але перехід від ранньокласового до розвинутого класового суспільства відбувався в Індії поступово. Тому і в сфері ідеології не було різких стрибків: більшість філософських систем зберігає міфологічні теми, розвиває їх. Творцями більшості філософських шкіл були жерці-аскети, чим пояснюються такі особливості індійської філософії, як

проповідь аскетизму та містичного споглядання, пасивність і самозаглиблення. Ці особливості зумовлені не специфікою духу індусів, а соціальними умовами розвитку індійського суспільства.

Серед багатьох шкіл індійської філософії чітко окреслюються два їхніх типи: ортодоксальні, класичні (даастика) і неортодоксальні, некласичні (настика). *Ортодоксальні* визнають безумовний авторитет Вед. *Неортодоксальні*, хоч і запозичують з Вед деякі ідеї, не визнають їхньої святості.

Ортодоксальні, класичні філософські школи. До них належать *веданта*, *міманси*, *вайшешика*, *санкх'я*, *ньяя* і *йога*. Основою світу вони проголошують *Брахмана*, Бога, духовну субстанцію. Спочатку брахман поставав як особа Бога, згодом він трансформувався в духовну субстанцію, основу всього суцього. Так, уже в Упанішадах (коментарях до Вед) відзначається: «Те, чим породжуються ці істоти, чим живуть народжені, в що вони входять, вмираючи, те й намагайтеся пізнати, то і є Брахман». Брахман породжує, відтворює і підтримує все суще. Але він є безособовим началом. Носієм принципу індивідуальності є *атман*, який облаштовує світопорядок, є внутрішнім правителем. Ці два космогонічні начала чимось нагадують матерію і форму Аристотеля. Але ця аналогія приблизна.

Сутність людини також включає атман і брахман. Мета людського життя полягає в тому, щоб подолати низку нескінченних перевтілень і злитися з космічними атманом і брахманом, розчинитися в них. Існує декілька сходин, які ведуть до досягнення брахмана. Вищою з них є медитація, заснована на практиці йоги. Завдяки злиттю з космічним брахманом атман людини долає безкінечність перевтілень — *сансару*, яка породжена *кармою* — відплатою за попереднє життя. Такою постає загальна конструкція світу й місця людини в ньому у *веданті* й *мімансі*, які найбільше наближені до Вед.

Вайшешика визнає дев'ять субстанцій — землю, воду, світло, повітря, ефір, час, простір, душу і розум. Перші чотири складаються з атомів. Атоми різняться між собою кількісно і якісно. Унаслідок їх сполучення і роз'єднання, якими керує світова душа, відбувається виникнення і зникнення речей.

Санкх'я вважає основою світу матерію (пракриті) і атман — принцип індивідуальності й духовності. *Ньяя* і *йога* відомі не так онтологічними побудовами, як методологіями, які застосовують й інші школи. *Ньяя* основну увагу приділяла теорії пізнання і логіці, розробила

вчення про силогізми. Його сформулювала сукупність правил (методологію) регулювання фізіологічних і психічних процесів людини, завдяки яким, на думку її прихильників, настає прозріння і досягається істина.

Неортодоксальні, некласичні (настіка) філософські школи. До них належать буддизм, джайнізм і чарвака-локаята. *Буддизм* — світова релігія, морально-етичне вчення зі значними філософськими вкрапленнями. Як і більшість шкіл індійської філософії, вважає, що життя — це страждання. «Чотири благородні істини» Будди проголошують: існує страждання, є причина страждання, можна припинити страждання, є шлях, який веде до цього. Причиною страждань є бажання людей. А спосіб регулювання їх є восьмикладовий шлях морального вдосконалення людини: правильне розуміння, правильне прагнення, правильна думка, правильна мова, правильна дія, правильний спосіб життя, правильні зусилля, правильна зосередженість. Цей шлях є нічим іншим, як засобом опанування бажаннями. На цьому шляху досягається нірвана — стан незворушності й спокою, який перериває сансару — безкінечність народжень.

Цікавою є онтологічна конструкція буддизму. Він є одним з небагатьох вчень, що заперечують субстанційну модель світу і розглядають суще як процес, безперервне становлення. Все суще складається з психічних і матеріальних елементів (дхарм), які постійно перебувають у стані буття — небуття, в стані пульсації між цими полюсами. На цій підставі буддизм заперечує існування душі як окремої сутності.

Джайнізм виник водночас з буддизмом, має спільні з ним мотиви. Вважає, що перервати карму (долю, прокляття) сансари можна аскетичним життям.

Чарвака-локаята — єдина матеріалістична школа Давньої Індії. Основою світу вважає п'ять елементів — воду, вогонь, землю, повітря і (іноді) ефір. Кожний з них складається зі своїх атомів, які незнищенні й незмінні. Заперечує ведійське вчення про карму і сансару, існування Бога і душі. Її моральному вченню притаманний відхід від усталених традицій індійської культури.

Загалом онтологічні схеми найвпливовіших шкіл (веданта, міманса) являли собою логізацію міфу — переведення міфологічних образів у логічні абстракції. У деяких школах (вайшешика, санкх'я, чарвака-локаята) зроблено перші наївні узагальнення про речовинну будову світу і навіть висунуто ідею атомізму. Індійські мислителі

дуже мало уваги приділяли державі, праву, соціальній проблематиці. Провідне місце відводили етичним вченням.

В їхніх етичних вченнях домінують дві думки: життя — це страждання, а подолання страждань можливе через втечу від світу. Ці мотиви, ймовірно, породжені незначною цінністю життя окремої особи в східних деспотіях. Вони своєрідно відобразили соціальний стан індійських мислителів. В Індії, на відміну від Китаю, де конфуціанці були придворними філософами, мислителі були аскетами, жили осторонь важливих соціальних подій. Цим зумовлена і відсутність ідей щодо раціональної перебудови суспільства, занурення в себе. Розум не застосовано до вдосконалення соціальної сфери, йому залишлось лише регулювати психічні процеси.

2. Давньокитайська філософія

Виникнення і розвиток давньокитайської філософії припадає на VIII ст. до н. д. Цей історичний період вважають золотим віком китайської філософії, коли сформувалися провідні філософські школи — даосизм, конфуціанство, моїзм, легізм, натурфілософія, які помітно вплинули на розвиток китайської філософії, були сформульовані традиційні для китайської філософії проблеми, поняття і категорії.

Давньокитайська філософія подібно до індійської сформувалася в лоні міфології. Однак це не був автоматичний процес. Для переходу від міфології до філософії необхідні були певні соціальні умови, соціальні поштовхи і, зрештою, соціальні сили, яким була потрібна філософія.

Відомо, що філософія розвивається за соціальних умов, коли за індивідом визнається право мати самостійну, відмінну від традиційних поглядів, власну думку, тобто визнається суверенність розуму. Філософія постає в тому суспільстві, у якому індивід є самостійною силою, особою.

Але, за словами дослідника соціальної історії давньокитайського суспільства Л. Васильєва, у V–III ст. до н. е. «...індивід як громадянин, вільний і повноправний член суспільства, який би діяв як самостійна соціальна і правова одиниця — подібно, скажімо, до громадян давньогрецького полісу, — у Давньому Китаї фактично не був відомий. Соціальною одиницею в Китаї завжди вважалась сім'я, клан, община, земляцтво». Однак у цей час відбувається заміна дрібних державних

об'єднань ранньокласового суспільства, у якому панували патріархальні родові відносини і родова аристократія, централізованою державою з розвинутими класовими відносинами. Для цього конфуціанство посилює роль внутрішнього самоконтролю людини.

Конфуціанська етика передбачає верховенство добра, закликає жити за настановою: «Не роби людям того, чого не бажаєш собі, і тоді в державі та сім'ї до тебе не будуть ставитись вороже».

Цю моральну вимогу майже дослівно пізніше повторив Христос. А Кант у XVIII ст. підніс її до рангу основної моральної вимоги. Її сутність можна передати словами: ототожнюй себе з іншим, постав себе на його місце. У родовій общині ця тотожність була природною, бо рід для індивіда — це помножене «Я», нормальні ж стосунки між чужими людьми можливі тільки за свідомо здійснюваного ототожнення себе з іншими.

Головну моральну вимогу, її істинність Конфуцій обґрунтував не посиланням на Бога, а вказівкою на соціальну корисність. Соціальний прагматизм виявився підставою, яка зрівнялася з релігійно-звичайним виправданням моральних норм. Китайська культура не знає поділу моралі на божественну та людську: те, що всі вважають за благо, і є благом. Цим зумовлена і відсутність пророків у Китаї, які в своїй критиці занепаду суспільної моралі (в Ізраїлі, наприклад) спиралися на божественні заповіді й повеління.

Людинолюбство Конфуція характеризує відносини, що повинні існувати передусім між батьками і дітьми, між правителями і чиновниками. А вже потім воно поширюється на відносини між усіма іншими людьми. Така дещо звужена сфера «жень» пояснюється тим, що моделлю суспільства (держави) для Конфуція була сім'я. Правитель у такій державі уподібнювався батькові, а підлеглі — дітям. Стосунки між простолюдинами в цій схемі не вартували уваги.

Конфуцій тлумачить людинолюбство досить широко. Як моральний принцип воно підноситься до рівня регуляторів державного життя, зрівнюється з правом і навіть підноситься над ним. «Якщо керувати народом за допомогою законів і підтримувати порядок покаранням, то народ буде прагнути ухилятися (від покарань) і не буде відчувати сорому. Якщо ж керувати народом на основі людинолюбства і підтримувати порядок за допомогою ритуалу, то народ буде відчувати сором і виправиться». Конфуціанство, підпорядковане соціальному прагматизмові, можна вважати й певним відлунням відносин

патріархального устрою, за якого мораль була єдиним регулятивним засобом. Конфуціанський правитель повинен бути носієм найвищих моральних якостей, взірцем для народу. «Якщо благородний муж втрачає людинолюбство, то чи можна вважати його благородним?» — запитує мислитель. Якщо ж «благородний муж», правитель, не відповідає моральним вимогам, він не може бути правителем.

Важливе місце у вченні Конфуція посідає поняття «лі» (правило, норма, ритуал, церемоніал). Неухильно дотримуватись усталеного «лі» — одна з головних вимог конфуціанства. Без «лі» не може існувати держава. Якщо не існує «лі», то немає відмінностей між правителями і підданими, верхами і низами, літніми і молодими.

У висловлюваннях Конфуція значна увага приділена питанням державного управління, настановам, як стати гарним чиновником. У його поглядах на ці питання простежується підхід чиновника, адже сам Конфуцій певний час був державним службовцем в одному із царств. Конфуціанство в Китаї називалось «школою службовців». Воно, по суті, було ідеологією чиновників, літераторів, істориків, які належали до особливого соціального стану китайського суспільства. Унаслідок «війни царств» у Давньому Китаї родова аристократія була відсторонена від влади, крайною керувало чиновництво. Позбавлене власної економічної опори, воно, на відміну від аристократії, вбачало в імператорі батька-благодійника, було схильне ототожнювати власні справи з державними. Звідси уявлення про тотожність сім'ї та держави, батька й імператора.

Постійне наголошування на необхідності дотримання ритуалів (лі), пошанування традицій, підміна права мораллю свідчать про консерватизм і патріархальність морального вчення Конфуція. Та його принцип людинолюбства став основою для формування нової непатріархальної моральності в умовах розвинутого класового суспільства в Китаї. У світоглядному аспекті конфуціанство є ідеалістичним. Нобо і духи проголошуються джерелом законів природи і суспільства.

Даосизм — філософське вчення, згідно з яким природа і життя людей підпорядковані загальному божественному законові дао.

Засновником даосизму — другої за значенням течії у філософії Китаю — є Лао-цзи, якому приписується авторство трактату «Дао де цзін». Якщо конфуціанство в основному звернуте до суспільної проблематики, то даосизм зосереджується на природі, світі. Основним його поняттям є дао — шлях, доля, природна закономірність, всепо-

роджуюча порожнеча, невидиме, яке наявне у видимому. Воно позбавлене форми, перебуває в безперервному русі. «Перетворення невидимого (дао) безкінечні. (Дао) — наглибинніші ворота народження... Воно існує вічно... і його дії невичерпні», — зазначається в трактаті.

Даосизм як філософська доктрина порушує проблему справжнього, відмінного від видимого буття, поділяє світ на невидиме дао і видимий, створений ним світ речей. Ставлення дао до конкретних речей важко звести до якоїсь логічної схеми. Дао — нематеріальна субстанція, позбавлена тілесності. Водночас воно не є і духовною субстанцією, оскільки постає як реальний момент у перетворенні речей. Дао є і субстанцією, і несубстанцією (вічним рухом), воно існує мовби окремо і невідокремлене від речей, пронизує їх, творить речі й існує в речах. Оця невловимість дао, відсутність правдоподібного зв'язку між видимим і невидимим зумовлює містицизм вчення. Таємниця дао відкривається не всім, а тільки тим, «хто вільний від пристрастей, бачить чудесну таїну дао, а хто має пристрасть, бачить його тільки в конечній формі».

Сутність дао зумовлює і правила поведінки його прибічників. Мудрець, який пізнав дао, є бездіяльним. Хто служить дао, той поступово пригашує, обмежує свої бажання, доходючи в цьому до недіяння. Однак, вважають даосити, недіяння є найбільшим діянням, завдяки йому можливо досягнути більшого, ніж діянням. Звеличення споглядання й аскетизму споріднює даосизм з буддизмом, на основі синтезу яких виник у середні віки дзен-буддизм.

Трактат «Дао де цзін» містить чудові зразки наївної діалектики, зокрема здогади щодо місця протилежностей у світі. «Коли всі в Піднебесній (так китайці називали свою державу. — *Авт.*) дізнаються, що прекрасне є прекрасним, з'являється й потворне. Коли всі дізнаються, що добро є добром, виникає і зло. Тому буття і небуття породжують одне одного...» Всі істоти містять у собі протилежні часточки — «ян» та «інь».

За своєю соціальною базою даосизм спрямований проти конфуціанства. Людинолюбство і вченість Лао-цзи засуджує як протидію дао. Сентенція даоситів про те, що з подоланням вченості народ буде у стократ щасливішим, спрямована проти конфуціанців. Носіями ідей даосизму були родова аристократія, усунута від влади (звідси туга за минулими часами, коли панувало дао, витіснене людинолюбством і лицемірством), а також монахи-аскети — носії ідей бездіяння,

безкорисливості тощо. Дао гармонувало з ранньокласовими патріархальними відносинами, руйнування яких, на думку даоситів, призвело до погіршення суспільства.

Інші філософські течії Китаю — моїсти, легісти (законники), натурфілософи тощо — значно відрізнялись у поглядах на суспільство і суспільні відносини, але поняття «дао», «жень», «лі», протилежні часточки «ян» та «їнь», посідають у них значне місце.

Подальший розвиток китайської філософії, який, по суті, звівся до примноження різноманітностей, а не виходу на вищий рівень, зумовлений консерватизмом китайського суспільства, слабким зв'язком філософування з наукою, яка в Китаї так і не піднялася до теоретичної форми.

Філософія Стародавнього сходу являє собою своєрідне культурно-історичне утворення. Вона яскраво демонструє велич і могутність людського духу, розкриває його творчі можливості та багате змістове наповнення.

У філософській думці Стародавнього Сходу розроблені глибокі та оригінальні уявлення про світобудову, вихідні початки буття. При тому людина органічно вписувалась у світову цілісність, орієнтуючись на фундаментальні підвалини буття, намагаючись виконати повеління вищих законів світу, змінити себе і ввести у стан гармонійної досконалості. Як звичайно, це пов'язувалось із подоланням людської сваволі та людської окремішності. Філософську думку Стародавнього Сходу відрізняє мистецько-образний, притчовий, афористичний стилі самовиявлення. Потяг до синтетичного, цілісного мислення створює ефект несподіваної, непередбачуваної парадоксальності, тому давньосхідна думка надихає на зацікавлене, але не утилітарне заглиблення у людську духовність, збуджує інтерес до філософських роздумів.

2.2. Антична філософія

План

1. Загальна характеристика та основні етапи античної філософії.
2. Докласичний період античної філософії.
3. Класичний період античної філософії (Сократ, Платон, Арістотель).
4. Елліністична та римська філософія.

1. Загальна характеристика та основні етапи античної філософії

Слово «античний» перекладається як стародавній, але не будь-яка стародавня філософія є античною. Частіше за все *під античною філософією розуміється сукупність філософських вчень, які розвивалися в давньогрецькому та давньримському суспільствах, починаючи з кінця VII ст. до н.е. і закінчуючи VI ст. н.е.*

Наскрізною рисою античної філософії цілком слушно вважається *космоцентризм*, оскільки у давньогрецьких мислителів природа (космос) розумілася в якості чуттєво-матеріального абсолюту, підпорядкованій розуму доцільності, що вічно перебуває у стані постійного оновлення. При цьому людина розглядалася не як щось зовнішнє і протилежне природі, а як невід’ємне і однорідне з нею. Така космоцентрична настанова обумовила пріоритет *натурфілософських* міркувань, особливо на ранніх етапах античної філософії.

Важливим моментом античної філософії був також *пантеїзм*, який випливає з природи Космоса, що об’єктивно і чуттєво сприймається. Якщо існує абсолютний Космос, то цей Космос є бог. Античні боги — це порядок цього світу, це закони природи, які всім керують і все впорядковують.

На зміст своєрідної античної філософії значно вплинув, по-перше, унікальний *полісний устрій* суспільного життя стародавніх греків, який (завдяки винесення рабів за межі власне соціальної структури поліса) стимулював розвиток демократичного спілкування, ораторського мистецтва, основ психологічного та політичного знання. На відміну від Стародавнього Сходу, де тиранія обумовлювала свободу одного — тирана, в еллінських містах-державках створилися

більш сприятливі умови для розвитку торгівлі, ремесла, культури, мистецтва, для вільної і критичної думки.

По-друге, джерелом античної філософії слід вважати міфологічний світогляд, який поступово розкладався на раціональну (наукову) та ірраціональну (релігійну) складові. Філософія протиставляла міфології космологічну концепцію, що відмовлялася від будь-яких антропоморфних елементів у своїх доказах і вимагала логічного обґрунтування висунутих положень. Наскрізь міфологічною була антична передфілософія, що репрезентована, насамперед, *Гомером* («Іліада», «Одисея») і *Гесіодом* («Теоронія», «Труди і дні»), але поступово філософія все більше і більше тяжіла до науки, відходячи від міфології.

По-третє, виникнення античної філософії відбувалося під впливом відповідних вчень Близького і Середнього Сходу, де математика, астрономія, медицина, механіка та інші науки сформувалися раніше за греків. Зокрема, важливою умовою гнучкості і «переливу» філософських понять був алфавіт, який греки запозичили у фінікійців.

Існують декілька варіантів періодизації античної філософії. Згідно одному з них, виокремлюється чотири наступних періоди.

- 1) **Докласичний** (або досократичний) етап – період зародження (передфілософія) та виокремлення філософії з міфологічного світогляду (VII–V ст. до н.е.).
- 2) **Класичний** (або сократичний) етап – період зрілості античної філософії та її переорієнтації з натурфілософських на гносеологічні і антропологічні проблеми (V–IV ст. до н.е.).
- 3) **Елліністична** філософія – розповсюдження грецької філософії на Схід, пріоритет етичної проблематики (III–I ст. до н.е.).
- 4) **Римська** філософія – вплив стоїцизму, неоплатонізму та виникнення християнства (I–VI ст. н.е.).

Кінцем античної філософії вважається 529 рік н.е., коли римський імператор Юстиніан закриває останню платонівську Академію. Розглянемо детальніше зміст кожного з названих етапів.

2. Докласичний період античної філософії

Перші філософські вчення з'явилися не в самій Греції, а у іонійських містах Малої Азії, зокрема, в Мілеті, на території сучасної Туреччини. Починаючи з кінця VII ст. до н.е. тут творили такі філософи як Фалес, Анаксимандр і Анаксімен. Вони вважали, що філософія по-

винна надати відповідь на питання про першоначало всього суцього: з чого все виникло?

Представники *мілетської школи* були досить обдарованими особистостями. Окрім власне філософських проблем цариною їх інтересів було широке коло природознавчих, математичних, астрономічних питань. Наприклад, *Фалес Мілетський* (приблизно 640–562 рр. до н.е.) заробляв на життя торгівлею, чимало подорожував, навчався у єгипетських і фінікійських жреців математиці, став відомим у Греції завдяки вдалим прогнозам на урожай. У геометрії і сьогодні існує теорема Фалеса. Вивчаючи циклічність астрономічних явищ, Фалес передбачив сонячне затемнення 25 травня 585 року до н.е. Небесну сферу він поділяв на декілька зон: арктичну (постійно видиму), літню тропічну, рівнодення, зимову тропічну та антарктичну (постійно невидиму). Фалесу приписують авторство календаря, у якому рік складався з 12 місяців. Намагаючись встановити порядок небесних тіл, він помилково вважав, що найближче всього до Землі знаходяться зірки, а найдалі — Сонце. Сама Земля, за Фалесом, мала форму диска, що плаває у нескінченному Океані. Наприклад, землетруси він пояснював як коливання Землі на хвилях Океану.

У якості першоначала, першооснови суцього Фалес обрав воду. Для нього вода — не лише особлива речовина, з якої шляхом згущення або розрізнення виникають всі речі; це — життєдайна сила Всесвіту, а також думка, мисленнєвий потік.

Орієнтація на той чи інший першоелемент — воду, землю, повітря чи вогонь — взагалі була дуже поширеною серед античних натурфілософів. Ще один представник мілетської школи — *Анаксимандр* (приблизно 610–546 рр. до н.е.) навіть запропонував для позначення першооснови спеціальний термін — апейрон. Будучи прикметником, апейрон тлумачився як щось невизначене, нескінчене, безкрайне не лише у просторовому, але й у часовому контексті. Отже, апейрон завжди існував в якості «наповнювача» космоса. При «світоутворенні» із апейрона поступово виникали над Землею гідросфера, атмосфера та вища оболонка з вогня. За Анаксимандром, вогонь, утворюючи сушу, знищив частку гідросфери, тобто до цього часу зберіглася лише частка першооснови.

Перші тварини зародилися у гідросфері і були покриті шипами, але коли вони виростили, виходили на сушу, їхній покрив ламався, тому жили вони недовго. Здібність життя Анаксимандр розглядав як

властивість матерії, тобто вся матерія є живою. Така позиція має назву гілозоїзма.

Усе, що виходить з апейрона, рано чи пізно повинно до нього ж і повернутися. Анаксимандр вважає, що за своє «самостійне» існування речі будуть покарані. Цим пояснюється народження та загибель цілих світів.

Анаксимен (585–524 рр. до н.е.) наполягав, що ані вода Фалеса, ані апейрон Анаксимандра не можуть задовільнити філософа, який шукає відповіді на питання «з чого все?», оскільки необхідно розглядати не закінчений стан, а процес, завдяки якому з першоречовини повинні були виникнути всі тіла, що існують. На думку Анаксимена, першоначалом може бути лише повітря. Унаслідок розрізнення повітря перетворюється на вогонь, внаслідок стиснення — у воду, землю, навіть у каміння. Лише у безперервному і вічному русі повітря Анаксимен вбачає головну причину всього суцього. «Безмежне» повітря також є джерелом дихання і життя. Всь світ оточений і стримується повітрям як тіло стримується душею.

Філософи Мілетської школи, попри оманливу наївність їх міркувань, заклали підстави і окреслили проблемне поле для всієї досократовської філософії. Стихійно-матеріалістичні уявлення мілетців знайшли своє продовження у інших античних полісах, до яких слід віднести малоазійський Ефес.

Найвідомішим представником *ефеської школи* був *Геракліт* (540–480 рр. до н.е.). Походячи з царського роду, він свідомо відмовився від влади на користь свого брата, пішов до храму Артеміди Ефеської, пізніше став самітником. Продовжуючи традиції Фалеса і Анаксимандра, Геракліт обрав за першоджерело вогонь. «Цей світ, — писав він, — ніким не створений ні з людей, ні з богів. Він є, був і буде вічним вогнем, який розгортається згідно з мірою і згасає згідно з мірою». Вибір вогню в якості першоджерела пояснюється його мінливістю. За Гераклітом, єдиним началом суцього може бути лише закон світового процесу, закон одвічного переходу одного стану в інше. Будь-які знання, що не даються завдяки чуттєвому досвіду, позбавлені єдності, постійності. Тому постійна тільки непостійність. Космос, який утворюються з Хаоса за допомогою Логоса, може бути символічно виражений як вогонь. Взагалі, у цьому світі кінець одного є початком іншого: «Вогонь живе смертю землі, повітря живе смертю вогня, вода живе смертю повітря, земля — смертю води».

Підкреслена акцентуація на мінливості, взаємообумовленості цього світу робить Геракліта «батьком діалектики». Саме йому належить відомий вислів «все тече» (*panta rei*): «У ту ж саму річку вступаємо і не вступаємо. Існуємо і не існуємо».

Діалектика Геракліта знайшла свій прояв у тому, що боротьба протилежностей проголошувалася філософом в якості внутрішнього джерела розвитку. Сталі зміни Геракліт пояснює різними способами: «Одне і те ж живе і мертве, те, що вже прокинулося, і те, що спить, молоде і старе, оскільки перше зникає у другому, а друге — у першому». Усі якості світу завжди відносні, релятивні. За Гераклітом, «найчудовіша з мавп потворна, якщо порівняти з людиною».

Геракліт одним з перших в античній філософії підіймає питання про сутність знання. Розглядаючи нерозривний зв'язок чуттєвого і раціонального, досвіду і фантазії, він віддає перевагу розуму. У розумі відбивається об'єктивний розвиток світу, і як суб'єктивне умоспоглядання думка підпорядковується загальному принципу суперечності, тому знання має ймовірнісний, гіпотетичний характер. Лише виявлення загального об'єктивного закону — Логоса допомагає наблизитися до істини. «Багатознання розумності не навчає», — протиставляє філософ справжню мудрість і ту зовнішню дрібну вченість, яку з готовністю демонстрували його сучасники.

Після завоювання Іонії персами центр античної філософії переміщується на захід — у Велику Елладу (грецькі колонії Південної Італії і Сіцилії), де існували піфагорейський союз та елейська школа.

Засновником **піфагорейського союзу** — таємного аристократичного товариства з культом сакрального знання на кшталт масонської ложі із складним відбором його членів, тривалим випробуванням і своєрідним ритуалом прийняття — вважається *Піфагор* з Самоса (приблизно 580–500 рр. до н.е.). Вважається, що саме Піфагор вперше застосував термін «філософ» у значенні «любитель мудрості». Достовірних відомостей про його життя майже не залишилося, деякі автори навіть вважають, що ім'ям «Піфагор» (тобто «народжений Піфією»), підписували свої праці члени піфагорейського союзу, тому відома теорема Піфагора навряд чи була доведена ним особисто.

Ранні піфагорейці (*Алкмеон, Епіхарм, Архім*) визнавали переселення душ, дотримувалися жорстких рекомендацій стосовно здоров'я, їжі і взагалі — способу життя, сприяли приведенню до влади членів союзу в містах Великої Еллади. Релігійно-філософські погляди

«молодших» піфагорейців (*Гінтіас, Філолай, Евдокс*) були пов'язані з їхньою політичною орієнтацією та їхнім розумінням моралі, яка була обґрунтована «соціальною гармонією», що спиралася на принципи підкорення аристократії демосу.

Відповідаючи на питання «з чого все?», вони наводили такі міркування: «Початок всього — одиниця, одиниці як причині підпорядкована як речовина невизначена двійця, з одиниці та невизначеної двійці виходять числа, з чисел — точки, з точок — лінії, з них — плоскі фігури, з них — тіла, що чуттєво сприймаються, в яких чотири основи — вогонь, вода, земля, повітря; перемішуючись і перетворюючись цілком, вони породжують світ — живий, розумний, кулевидний, в середині якого — Земля; і Земля також кулевидна і населена з усіх боків».

Як бачимо, за абсолютне начало піфагорейці вважали число, у той час як власне матеріальним першоелементам відводилося другорядне місце. Число як таке було для піфагорейців началом всіх начал, причиною матеріального існування, де всяке походження постає як дублювання, копіювання з подібного зразка. У якості останнього розумілася одиниця-монада, універсальна потенція числа, що є всередині себе безкінечною. Більш того, число як «ідеальне тіло» виявляється межею перетворень зовнішньої видимості в чисту зрозумілість існуючого в бутті. Число є підставою для порівняння і вимірювання, співставлення суцього і належного, існуючого й ідеального.

Піфагорійці чимало зробили для розвитку математичного знання. На підставі кількісного підходу вони розвивали вчення про гармонію — у музиці, архітектурі, медицині. Разом з тим, абсолютизація цього кількісного підходу обернулася у піфагорейців містичним вченням про магичні якості чисел (сімка, дев'ятка — ідеальні, гарні, добрі числа, тринадцять — нещасливе і т.ін.).

Відавши перевагу числу як оформленій, впорядкованій сутності, здатній перетворити хаотичний стан Космосу в гармонійний, що надає йому міри, форми, організованості, піфагорейці свідомо заклали підстави ідеалістичної та метафізичної філософії.

Своєрідний синтез натурфілософських уявлень багатьох давньогрецьких шкіл знаходимо у сицилійського мислителя *Емпедокла* (приблизно 490–430 рр. до н.е.). Учень Піфагора, Емпедокл розумівся на деталях іонійської та елейської філософії, чимало уваги приділяв мовознавству, біології, медицині, навіть врятував мешканців міста Селінунта від чуми. Емпедокл вважав, що світ походить від

чотирьох стихій — вогню, землі, води, повітря. Їх він називав елементами (від сусідніх букв алфавіту «ель-ем-ен», що повинно було символізувати — як з букв складаються слова, так з стихій складаються речі). Але стихії-елементи самі по собі є пасивними. Їхня взаємодія стає можливою лише при втручанні двох світових сил — любові та ворожнечі (ненависті). При цьому любов, за Емпедоклом, породжує з елементів ідеальну сферу, а ворожнеча — ідеальний хаос. З'єднанням і роз'єднанням елементів під дією любові і ворожнечі Емпедокл пояснював всі природні феномени і процеси, у тому числі і походження життя. У реальному світі ані любов, ані ворожнеча не існують у чистому вигляді, тому ми маємо безліч проявів чуттєво даного буття. Емпедокл визнавав роль чуттєвого досвіду, аргументуючи його принципом пізнання подібного подібним, тобто сам процес пізнання стає можливим завдяки тому, що його суб'єкт (людина) і об'єкт (світ) складаються з одних і тих самих елементів.

Засновником *елейської школи* вважається *Ксенофан* (приблизно 570–478 рр. до н.е.) з міста Колофона, який підняв питання про межі та можливості людського пізнання. Протиставлення Ксенофаном суб'єктивної точки зору та об'єктивного знання знайшло подальший розвиток у гносеології елеатів, до яких відносяться Парменід, Зенон та інші.

Парменід (приблизно 540–470 рр. до н.е.) розглядає в якості першоджерела буття світу, яке він наділяв властивостями єдиного, незмінного, нерухомого, самототожного. «Цілісне все, без кінця, — писав він в своїй поемі «Про природу», — не рухається і однорідне, / Не існувало в минулому воно, і існувати не буде, все — нині, / Без перерви, єдине». Вибір Парменіда на користь категорії буття свідчить про еволюцію проблеми першоначала у напрямку формування вищої абстракції, коли про саме буття вже не можна сказати щось конкретне.

За своєю суттю онтологічна концепція Парменіда метафізична і протистоїть діалектиці Геракліта. Буття не знає пустоти, отже, за Парменідом, рух, виникнення та знищення, будь-які зміни принципово неможливі. Світ єдиний, в ньому немає часток. Всіляка множина — лише омана наших почуттів, рух — лише «думки смертних», які далекі від істини.

Гносеологічні погляди Парменіда характеризуються недооцінкою чуттєвого досвіду. Він вважав, що лише абстрактне мислення,

логічне міркування наближає до істини, на почуттях ґрунтуються суперечливі і недостовірні погляди. Філософію Парменід вважав вченням про «чисту» істину, яка не надана у чуттєвому сприйнятті.

Учень Парменіда *Зенон* (приблизно 490–430 рр. до н.е.), захищаючи погляди свого вчителя від опонентів, вміло дискутував з ними, за що Аристотель назвав його творцем діалектики як мистецтва досягнення істини за допомогою суперечки або тлумачення протилежних поглядів. В історію філософії Зенон Елейський увійшов як автор так званих «апорій» — логічних парадоксів, спрямованих на доказ неможливості руху.

Наприклад, в апорії «дихотомія» стверджується, що тіло не зможе зрушити з місця, оскільки воно, рухаючись до мети, повинно спочатку пройти половину шляху, а у половини існує своя половина і так — до безкінечності. «Дихотомія» (поділ наполовину) доводить, що за кінечний час тіло не може пройти безкінечну множину точок.

У аналогічній апорії «Ахіллес» розповідається, що навіть швидкий атлет не здогонить повільну черепаху, адже для цього він повинен спочатку досягти точки, з якої черепаха почала свій рух. За цей час остання просунеться вперед. І так знов до безкінечності. Ахіллес не може за кінечний час пройти безкінечне число відрізків.

Апорія «Стріла»: стріла, що летить в повітрі, не рухається, бо в один конкретний момент вона перебуває в конкретній точці простору, тобто є нерухомою.

У наведених апоріях йдеться не стільки про реальність руху, скільки про можливість його пояснення у логіці понять, що неможливо без розуміння діалектичної сутності протиріч кінечного і безкінечного, перервного і неперервного, руху і спокою. Осмислення Зеноном процесу руху вступало у протиріччя з чуттєвим досвідом, який елеати, як пам'ятаємо, не вважали за істинне джерело пізнання. Знаходячись на позиціях крайнього раціоналізму, Зенон демонстрував обмеженість чуттєвого пізнання, намагаючись виявити дійсні протиріччя об'єктивного світу, що сприяло розвитку логічного мислення.

Матеріалістичну лінію античної натурфілософії продовжують представники атомістичної школи, предтечею якої вважається *Анаксагор* (приблизно 500–428 рр. до н.е.). На відміну від мілетців та елеатів, які шукали першооснову суцього в підведенні багатоманіття світу під конкретний вид матерії, Анаксагор вважав, що світ складається з нескінченної множини матеріальних частинок, які від-

різняються між собою. Ці частинки він називав насінням речей (або гомемерії). Вони рухаються, складаючи речі, підпорядковуючись космічному розуму — Нусу, що існує незалежно від них.

Левкіпп (500–440 рр. до н.е.) — напівлегендарна постать в давньогрецькій філософії, про яку відомо дуже мало. Вважається, що саме він розвив інтуїтивні догадки Анаксагора в більш-менш закінчене атомістичне світорозуміння. За Левкіппом, першоначалом суцього є атоми (з грецького «неподільні») — найдрібніші, невидимі, різноманітні частинки, що рухаються у просторі і утворюють тіла.

Найбільш відомим представником атомізму є *Демокріт* (460–370 рр. до н.е.) з міста Абдери. Учень Анаксагора і Левкіппа, друг видатного лікаря Гіпократата, Демокріт був автором понад 70 праць з математики, астрономії, фізики, риторики, етики, з яких до нас дійшли лише незначні фрагменти.

Демокріт наполягав, що проблему першоначала можна розкрити не синтетичним, але аналітичним шляхом, тобто на кожному рівні аналізу існують свої межі розкладання речей на складові. Абсолютною межею, за якою такий поділ далі неможливий, є атоми. Атоми вічні, різноманітні за розміром, формою, станом. Вони існували завжди, їх ніхто не створював, їх неможливо знищити. З цієї тези Демокріт робить принциповий висновок про нестворюваність і незнищуваність матерії взагалі.

Атоми постійно рухаються за своїми траєкторіями, створюючи при зіткненні тіла. Переміщення атомів у просторі стає можливим завдяки порожнечі, котра не має ані верху, ані низу, ані середини. Одвічний рух — це іманентна природа атомів, тобто вони не потребують на особливі рушійні сили чи зовнішні джерела. Все, що відбувається, здійснюється завдяки природній необхідності, яку Демокріт розумів як причинність, відкидаючи випадковість.

Свій механістичний детермінізм філософ поширював на весь Космос, в якому існує, на його думку, безліч світів. Наш світ — лише один з них. Демокріт вважав, що Земля має форму диска із заглибленням «згори»; раніше вона була менших розмірів, вологою та мулоподібною, але приплив атомів з Всесвіту збільшив її; під впливом Сонця виникли рослини, тварини і люди. За Демокрітом, живе походить від неживого і відрізняється від нього лише наявністю великої кількості найдрібніших, найбільш рухливих, ідеально кулеподібних атомів. Саме з таких атомів, подібних до атомів вогню, складається

душа. Як і всі речі, душа існує тимчасово, зі смертю людини, її атоми розсіюються.

Демокріт полемізував з Парменідом і Зеноном з приводу співвідношення чуттєвого і раціонального пізнання. Якщо почуття надають нам знання про оточуючий людину світ явищ, то його сутність — атоми і порожнеча — може бути осягнута лише розумом. Проте почуття є підставою для розумової діяльності. Розум пояснює те, що надають наші почуття, знаходить причини, основи існування, походження окремих речей і процесів.

Таким чином, у докласичний період свого розвитку антична філософія пройшла важливий шлях від міфологічних до цілком раціональних, власне філософських пояснень світобудови. Але, як зазначає український філософ Г. І. Волинка, «розкріпачення теоретичної думки від антропорфізму обернулося в старогрецькій філософії досократиків закріпаченням натуралізмом, згідно з яким, коли все є світ, то і думка є елементом світу. Тому всі перші давньогрецькі філософи були натурфілософами, яких починаючи з Фалеса цікавило насамперед питання про першоначало (архе) речей і відношення його до багатоманітного світу явищ». Варіантами вирішення цієї проблеми були виокремлення конкретних речовин (води у Фалеса, повітря у Анаксимана, вогню у Геракліта), їх комбінацій (Емпедокл), ідеальних сутностей (число у піфагорейців, категорія буття у Парменіда) і матеріальних частинок (гомеомерії Анаксагора, атоми Левкіппа і Демокріта). Проте подібна орієнтація натурфілософії не могла розкрити специфіки самого процесу мислення, поступово формуючи потребу в усвідомленні специфіки власне людської діяльності, в усвідомленні сутності духовного в його єдності і протиставленні до природного. Загальний поворот у міркуваннях стародавніх елінів від онтологічних проблем до комплексу гносеологічних і антропологічних питань був пов'язаний з ім'ям Сократа і відкривав новий, класичний етап розвитку античної філософії.

3. Класичний період античної філософії (Сократ, Платон, Арістотель)

Сократичний поворот в античній філософії був підготовлений діяльністю *софістів* — «вчителів мудрості», які стали популярними у часи піднесення Афин після закінчення персидських війн. Полісна

демократія вимагала від учасників політичного процесу широких знань у політичній, господарчій, судовій справах, в риторичі, психології тощо. Софісти надавали платні послуги в освітній сфері, стимулюючи при цьому розвиток філософського мислення.

Основне питання, що підіймалося софістами (*Горгій, Протагор, Гінній, Фразімах* та ін.), торкалося співвідношення реального світу і людських думок про цей світ. Софісти багато зробили для вдосконалення давньогрецької мови, відточуючи значення і контекстуальні відтінки понять і суджень. Вони акцентували увагу на відмінностях між змістом думки та формою її викладу, між тим, що пізнається і тим, хто пізнає. Софісти вперше побачили у слові той своєрідний елемент, стихію, в якій відбувається мислення. Мислення і мова ототожнювалися (з грецької «логос» — одночасно і розум, і мова, і значення). У результаті філософсько-логічний аспект розгляду мислення зливається з лінгвістичним, а «аналіз» мови підмінюється формальним аналізом.

У формальній логіці існує поняття «софізм», під яким розуміється мисленнева помилка, що виникає внаслідок навмисного порушення законів і правил мислення. У софізмах складнощі, які пов'язані з взаємоперетіканням об'єктивних категорій, перетворювалися у предмет гри словами і закладеними в цих словах двозначностями, тобто суперечками суто семантичного плану. Мислення, яке зафіксоване софістами у формі мислення, що існує для «іншого» як мовно оформлене уявлення, як мова, тлумачиться також і як вираз суто індивідуального переживання, суто одиничного, неповторного стану «індивідуальної» душі.

Серед основних рис софістики як філософського напрямку слід назвати агностицизм та релятивізм. Класичним виразом скептично-агностичного відношення до світу є тріада Горгія: 1) ніщо не існує; 2) якщо щось і існує, то його не можна пізнати; 3) якщо його можна пізнати, то його неможна передати і пояснити іншими словами.

Деякий час до числа софістів належав і *Сократ* (469–399 рр. до н.е.). Його філософські переконання невід'ємні від способу його життя. Сократ не був схожий на інших афінських філософів. Більшість свого часу він перебував на Агорі, де розмовляв з кожним, хто цього бажав. Стиль і характер таких розмов яскраво відображено у діалогах Платона. Сократ не вважав за потрібне вслід за натурфілософами шукати першоначало світу («Мене цікавлять не дерева у лісі, а люди

у містах»), але водночас не підтримував етичного і гносеологічного релігівізму софістів, з якими розійшовся.

Сутність сократичних бесід полягала у фіксації певної відправної тези, після чого низкою питань Сократ підводив опонента до визнання прямо протилежного судження (антитези). Однак зіткнення прямо протилежних висловлювань було не кінцем, а початком для творчого пошуку синтеза («*Я знаю, що нічого не знаю*, але давайте поміркуємо разом...»). Такий діалогічний метод Сократ називав духовною майевтикою (з грецького — «повивальне мистецтво»). Його принциповим моментом було щире прагнення до самопізнання («*Пізнай самого себе*») через усвідомлення позиції співрозмовника.

Обговорюючи під час своїх діалогів зміст етичних понять — благо, мудрість, справедливість, Сократ почав використовувати індуктивні доведення і робити загальні визначення понять. Ототожнюючи моральність із знанням про мораль, Сократ вважав основними етичними цінностями стриманість (вгамування пристрастей), мужність (подолання загрози), справедливість (слідування божественним і людським законам). Ці чесноти є вічними і незмінними, вони засвоюються людиною шляхом самопізнання як основним законом розуму. Державно-політичний порядок є лише конкретне втілення цих законів.

Підкреслений антидогматизм Сократа не в останню чергу привів до того, що навколо нього сконцентрувалися критично налаштовані афінські громадяни. Ця обставина, а також занадто вільні висловлювання самого філософа призвели до того, що Сократа звинуватили у «відкиданні старих богів і шануванні нового божества». Притянутий до суду, він був приречений на страту, але відмовився втекти, як того вимагали його учні і друзі, і свідомо пійшов з життя, випивши чашу з отрутою. Такий вчинок вплинув на афінян не менше, ніж зміст його філософських висловлювань (Сократ нічого не писав).

Значення Сократа для античної філософії полягає, насамперед, у переорієнтації останньої на вивчення духовного світу людини, на розкриття її самоцінності, на самопізнання і моральне самовдосконалення. Сократ мав чимало послідовників, найбільш відомим серед яких є Платон.

Платон (427–347 рр. до н.е.) — афінський громадянин, фундатор власної школи в саду, присвяченому герою Академу (*Академія*), засновник і типовий представник об'єктивного ідеалізму, залишив значну філософську спадщину.

Зміст платонівського вчення еволюціонував упродовж життя філософа, але в загальному вигляді у поглядах Платона чітко окреслені онтологічна, гносеологічна, психологічна, політична і педагогічна складові.

Онтологія Платона — це вчення про світ ідей. На його думку, оточуючий людину світ речей є мінливим, другорядним, а тому не істинним. Предмети, що чуттєво сприймаються — лише тіні, копії вищих сутностей і смислів — *ейдосів* (ідей). Вочевидь, джерелом такої концепції є споглядання за людськими вчинками, коли перш ніж почати конкретні дії, індивід всебічно обмірковує ці дії, створює умоглядний образ, ідеальний проєкт, який лише після цього буде втілений у життя. Інакше кажучи, теоретичне передують практичному.

Цю думку Платон абсолютизує, наділяючи ідеальне (теоретичне) онтологічним статусом. Він розриває ідеальне і матеріальне та переносить ідеальну складову в особливий світ — світ ейдосів. Ейдоси вічні, незмінні, нерухомі. Вони і є справжнє буття, у той час як матерія, за Платоном, є небуття. Ейдоси ієрархічно впорядковані; вище за все перебувають ідеї добра і краси, пізнання яких означає досягнення істини, а водночас — і повноцінного життя особистістю.

Гносеологія Платона відрізняється відривом чуттєвого і раціонального знання. Як і елєати, Платон вважав істинним пізнанням лише розум, що здатний осягнути сутність, тобто ейдоси. Оскільки душа людини сама є ейдосом, то справжнє пізнання — це «спогади» душі про те, що вона знала, коли ще не з'єдналася з тілом і знаходилася у світі ідей, де мала можливість спостерігати істини у «чистому вигляді». Спогади ці тим інтенсивніше, чим більше удається душі і свідомості абстрагуватися від тілесності.

Психологічна концепція Платона стосується класифікації типів людської душі. На його думку, душі безсмертні, вони існують у світі ідей, періодично з'єднуючись з смертним тілом. У цьому Платон солідаризується із стародавніми індусами, що вірили у переселення душ. За своєю природою душі можуть бути трьох типів. По-перше, це «логістикон» — душі, в яких панує розум; по-друге, «тімотей» — пріоритет афектів і страстей; по-третє, «філохремагон» — душі, в яких переважають тілесні бажання і потреби. Трьом основним типам душі притаманні свої чесноти: для перших — мудрість, для других — хоробрість, для третіх — помірність.

Із психологією тісно пов'язані політичні погляди Платона. Платон розробляє концепцію ідеальної держави, яка у нього ґрунтується на трьох типах душі. Він виокремлює три соціальних класи: 1) правителів, 2) сторожі (воїнів), 3) землеробів і ремісників. Бажано, щоб у правителів переважав розум над почуттями (логістикон), — це частіше за все мають на увазі, коли стверджують, що Платон говорив, що керувати державою повинні філософи. Носії душі-тімотея найкраще за все підходять для того, що б стояти на сторожі безпеки держави. Нарешті, виробничий клас (філохремадон) буде оптимальним, якщо матеріальним потребам його членів буде відповідати керованість і помірність. Приналежність індивіда до того чи іншого класа визначається за народженням, перехід з одного класа в інший, за рідкими винятками, неможливий. Таким чином, соціальна структура, за Платоном, має кастовий характер. Окрім трьох названих вище чеснот, існує ще одна, четверта — справедливість, яка не стосується окремих класів, а є загальною суспільною і відповідає за суспільний порядок.

Аналізуючи можливі варіанти політичного устрою, Платон будує ієрархію форм правління. Ближче за все до ідеальної держави наблизилася *аристократична республіка*. За нею йдуть *тимократія* (влада честолюбців), *олігархія* (влада багатих), *демократія* (влада демосу) і *тиранія* (влада диктатора).

Педагогічні погляди Платона знайшли відображення у його праці «Держава», у якій детально розповідається, як слід виховувати молодь, насамперед правителів і воїнів. Особливе місце у виховальному процесі Платон відводить спортивним вправам, читанню, письму. Для воїнів освіта закінчується вивченням арифметики, геометрії, астрономії і теорії музики, а для правителів — діалектики.

Такі основні положення філософії Платона, який став засновником ідеалістичного світогляду. Навіть пізніші і розвинуті форми ідеалізму в своїх основних принципах будуть тотожні з вченням Платона.

Арістотель (384–322 рр. до н.е.) народився у фракійському місті Стагірі, учень Платона, член його Академії, вихователь Александра Македонського, засновник власної перипатетичної («перипатос» — прогулянка) школи, що отримала назву Лікея. Автор понад 150 праць, він слушно вважається вершиною класичної і всієї античної філософії. Арістотелю вдалося синтезувати увесь попередній розвиток філософського знання, класифікувати науки і виокремити предмети

більшості з них, створити власну енциклопедичну за масштабами філософську систему. За влучною характеристикою, у порівнянні з його попередниками, він виглядає як професор серед студентів.

Філософія, на думку Арістотеля, поділяється на три складових: 1) теоретичну, 2) практичну, 3) поетичну. «Перша філософія» — метафізика — розуміється ним як наука про першоначала і принципи буття. Розробляючи її основні положення, Арістотель піддав критиці платонівське вчення про ідеї («Платон мені друг, але істина дорожча»). Він звертає увагу на відверті протиріччя у концепції Платона, з приводу чого В. І. Ленін зазначить: «коли один ідеаліст критикує іншого, виграє матеріалізм». На підставі такої критики Арістотель робить висновок, що матеріальний світ існував і буде існувати, не вимагаючи надуманого Платоном світу ідей. Тому дослідження цього світу як такого полягає не у «спогадах душі», а у науковому пізнанні природних феноменів.

Арістотелю належить цілісне вчення про Всесвіт. На його думку, Космос складався з багатьох концентричних сфер, центр яких займала Земна куля. Навколо Землі рухалися Місяць, далі — Сонце, інші планети Сонячної системи, ще далі знаходилися нерухомі зірки. Від сфери Місяця до Землі космос був наповнений матерією, яка складалася з чотирьох елементів (вогню, повітря, води та землі), в той час як від Місяця до зірок — одним єдиним п'ятим елементом (ефіром). Космогонічні уявлення Арістотеля панували у європейському природознавстві до часів Коперніка.

Основою буття Арістотель вважав матерію. При цьому слід розрізняти першу і другу матерію. Перша матерія — це аморфний субстрат, речовина. Друга матерія являє собою єдність першої матерії і форми. Під формою Арістотель розуміє не ейдос, тобто зовнішню причину, а притаманній самій речі «вид». Наприклад, мідна куля є єдністю матерії (мідь) і форми (куля). Форма є дійсність того, можливістю чого є матерія.

Звертаючись до проблеми руху, Арістотель відходить до його виключно механістичного трактування і визначає рух як перехід будь-чого у дійсність. Він розрізняє чотири форми руху: 1) *якісний* (зміни), 2) *кількісний* (збільшення або зменшення), 3) *просторовий* (переміщення), 4) *субстанційний* (виникнення і знищення). Важливими аспектами руху, за Арістотелем, є час і простір. Так, зокрема, час є число руху, що проявляється відносно попереднього і наступного, простір є особлива реальність, що проявляє себе у русі тіл, існуючи

незалежно від них. Кінцевим джерелом будь-якого руху є бог, він — першодвигун світу, вища мета всіх форм, що розгортаються за власними законами.

Таким чином, Арістотель обґрунтовує реальність існування буття, окремих речей, в яких існує загальне і завдяки яким це загальне може бути пізнане. Для пояснення суцього він виокремлює чотири типи причин: 1) формальні (сутність і причини буття), 2) матеріальні (можливість буття), 3) спонукальні (рушійні сили буття), 4) кінечні (мета). Єдність цих причин, а також її кінцевий результат позначається поняттям *ентелехії*.

Матерія, як бачимо, розуміється лише як одна з чотирьох причин, при цьому вона має пасивну потенцію, тобто вона є лише можливість чимось стати. Активне ж начало належить іншим причинам.

Арістотелівська *гносеологія* ґрунтувалася на визнанні необхідності чуттєвого пізнання. Філософ виокремлював «сходинки пізнання»: відчуття, уявлення, досвід разом з пам'яттю, мистецтвом, наукою. З відчуттів людина починає пізнавати світ («той, хто не відчуває, нічого не знає і нічого не розуміє»). Багатство відчуттів є результатом впливу різних властивостей матерії на органи почуттів (дотик, смак, нюх, слух, зір). Разом з тим, Арістотель вважав чуттєве пізнання обмеженим, але не тому, що воно є початково помилковим, а тому, що не дає знання про загальне, абстрактне: форму, ціль, необхідність. Наукове пізнання повинно відрізнитися від відчуття і уявлення. Наукове знання найбільш достовірне, оскільки відкриває істину у вищих і останніх основах.

Тому Арістотель приділяє величезну увагу розробці *логіки* як вчення про закони і форми правильного мислення. Фактично він заклав підґрунтя для нової дисципліни, яка існує і сьогодні, хоч сам не вважав формальну логіку окремою наукою, називая її Органоном (знаряддям) всіх інших наук. Арістотелем були виокремлені основні форми мислення (поняття, судження, умовиводи), введені логічні змінні, сформульовані три з чотирьох законів логіки (тотожності, суперечності та виключеного третього), розроблено вчення про сілогізми та індукцію, виявлені правила визначення (дефініції) понять тощо.

З арістотелевської логіки витікає його вчення про *категорії*, під якими Стагірит розуміє родові поняття, що «працюють» не лише на рівні буття, а й на рівні сутності. Категорії Арістотеля (сутність,

місце, час, якість, кількість, відношення, дія, положення, володіння, страждання) тлумачилися ним водночас і як онтологічні (роди буття) і як гносеологічні (роди пізнання).

Розробка «Органона» науки дозволила Арістотелю застосувати методологію до конкретних проблем природознавства. Так, наприклад, він запропонував варіант класифікації живих істот у вигляді «сходинок природи» за генетичною ознакою, заклав основи ембріології; у соціально-політичному знанні ним було проаналізовано особливості державного устрою у 158 полісах та виявлені певні закономірності. Важко навіть просто перелічити всі досягнення великого мислителя, але й сказаного досить для того, що б зробити висновок щодо провідне місце Арістотеля в класичній античній філософії.

4. Елліністична та римська філософія

Подальший розвиток філософської думки в античному світі був пов'язаний із повільним занепадом давньогрецької культури, з виникненням і розпадом імперії Александра Македонського, з розповсюдженням еліністичної філософії на південь і схід. Хронологічно епоха еллінізму починається у 338 р. до н.е., коли Александр переміг греків у битві при Хіроней, і закінчується у 30 р. до н.е., коли Рим завойовує останню елліністичну державу — Єгипет.

Докорінні зміни в соціально-політичному устрої призвели до того, що елліністична людина вже не відчувала себе громадянином маленького полісу з повною відповідальністю за свої рішення, але була підданим величезної монархії, у якій від неї особисто нічого не залежало. За цих умов філософські пошуки поступово трансформуються на етико-естетичні, а від філософів чекають відповіді на питання: якого способу життя слід дотримуватися, щоб стати вільним і щасливим?

Продовжуючи традиції натурфілософії Демокріта, сократівських шкіл, платонівської Академії, філософія епохи еллінізму запропонувала декілька варіантів відповідей на це питання, серед яких слід вказати на скептицизм, епікуреїзм та стоїцизм.

Засновником *скептицизму* був *Піррон* з Еліди (приблизно 360–270 рр. до н.е.). Головна теза скептиків — «утримуйся від судження!» Своєю місією скептики вбачали у критиці і спростуванні досягнень всіх філософських напрямків і шкіл. Самі вони нічого не стверджували,

навіть заперечували саме твердження «нічого не стверджувати», оскільки прийняття його вже означало «щось ствердити». Вони відкидали існування причин явищ, повторюючи тези елеатів, у яких заперечувався рух, об'єктивне існування добра і зла, не бачили сенсу в раціональній аргументації норм людської поведінки. Лише така позиція робила мудреця «невразливим» у дискусії. У ній скептики бачили запоруку стійкого спокою, безпристрасності, незворушливості, блаженного стану, а отже — і щастя. Проте скептицизм відрізняється від крайніх форм агностицизму, які принципово заперечують можливість пізнання світу.

Яскравим представником елліністичної філософії був *Епікур* (342–271 рр. до н.е.). Мета філософії, на його думку, — не стільки досягнути істини, скільки забезпечити безтурботність духу, подолати природний страх людини перед смертю. Своє вчення Епікур складав з трьох частин: «фізики» (вчення про природу), «каноніки» (теорії пізнання) та етики.

У галузі фізики він дотримувався ідей Демокріта, але, зважаючи на принципово інші історичні умови його творчості, атомістична концепція значно відрізняється від класичного атомізму. На це звернув увагу К. Маркс у своїй дисертації «Відмінності натурфілософії Епікура та натурфілософії Демокріта». Якщо Демокріт жив у період розквіту демократичного устрою, де кожна особистість була підпорядкована загальній справі, то й атоми у нього рухаються рівномірно і прямолінійно, їхні траєкторії жорстко детерміновані необхідністю. Епікур, навпаки, жив в епоху еллінізму, коли, як зазначалося вище, від маленької людини нічого не залежало. Тому атоми, на його думку, мають змогу спонтанно відхилятися від прямолінійного руху. Ця гіпотеза дозволила Епікуру обґрунтувати ідею свободи людини, її мислення і поведінки, відкинути притаманний Демокріту фаталізм.

Джерелом пізнання Епікур вважав чуттєве сприйняття, відповідність з яким і з загальними уявленнями, що на ньому базуються — критерій істинності знання. Всі омани мають місце через помилки наших думок.

Етика Епікура має чітко виражене гедоністичне спрямування, тобто проголошує насолоду головною метою людського життя. Вища мудрість для прихильників цього вчення полягала у тому, щоб жити вільно, не боятися ані смерті, ані самого життя. Для досягнення цього слід покладатися тільки на себе самого. Якщо бажаєш бути щас-

ливим — будь ним, насолоджуйся кожним днем свого життя. І хоч сучасники Епікура розповідали, що він веде дуже розпусний спосіб життя, вживає їжу та вино без міри, сам Епікур та його учні розуміли під насолодою насамперед відсутність страждань. «Проживи непомітно!» — ось етичний ідеал епікуреїзму.

Стоїцизм як філософський напрямок відштовхується від констатації початкової недосконалості цього світу. Задля її повернення слід вивчати Закон природи та будувати свій життєвий шлях у відповідності з ним. Засновники стоїцизму були переважно сірійцями — Зенон Кітіотський з о. Кіпр, Клеанф, Хрисипп. Стоїки вважали, що всі людські зусилля повинні зосереджуватися на досягненні єдиного блага — *добродесності*. Вони виокремлювали чотири основні добродесності — розумність, помірність, справедливість, доблесть. При цьому їм протистояли чотири недоліки — нерозумність, розпутність, несправедливість, малодушність. У своєму житті людина повинна підкорятися космічному порядку, їй не слід бажати того, чого вона не може досягнути. Ідеал стоїка-мудреця — повний спокій (*атараксія*) або, принаймні, безчасне терпіння (*анатея*). Стоїцизм з самого початку був певною альтернативою епікуреїзму, а поняття добродесності протистояла епікурейському гедонізму.

Починаючи з III ст. до н.е. у Середземноморському регіоні значно підсилюється вплив Рима, а у II ст. до н.е. він володіє більшістю з еліністичних країн. Римська імперія завойовує грецькі поліси та, зіткнувшись з більш багатою матеріальною і духовною культурою, намагається запозичити кращі зразки останньої. Тому цілком природно, що римська філософія відчуває вплив грецької філософії.

Стоїцизм, епікуреїзм та скептицизм знайшли у Стародавньому Римі свій подальший розвиток. Найбільш яскравими представниками **римського стоїцизму** слід вважати Сенеку і Марка Аврелія Антонія.

Сенека (приблизно 4–65 рр. н.е.), народився в Іспанії, був вихователем імператора Нерона, займав високі державні посади, але звинувачений у зраді, добровільно і спокійно пішов з життя. Натурфілософські погляди Сенеки дуалістичні, активним началом для нього є розум, що надає матерії форму. Душу він розуміє як пневму — суміш елементів вогня і повітря. Проте натурфілософія Сенеки — лише необхідна підстава для його етики, спрямованої на обґрунтування морального ідеалу. Щастя, на його думку — це повна згода з природою і підкореність долі.

Марк Аврелій Антоній (121–180 рр.) — римський імператор, правління якого припало на досить складний період римської історії. У філософії Марк Аврелій шукав засіб гармонізації суспільства на тлі байдужості, плинності, тимчасовості людського існування. На його думку, все у цьому світі підпорядковано законам Цілого, яким керує Розум — Логос, у якому все пов'язано. У цілому мислитель розміщує і Бога, який турбується про благо людей. Ідеалом для Марка Аврелія є віддана інтересам держави людина, громадянин, який цінує справедливість, істину, розсудливість, мужність. Саме такі чесноти необхідні для того, щоб з легким серцем зустріти виклик долі. Цілком слушно у етиці стоїцизму вбачають ідейні джерела майбутньої християнської етики.

Видатним представником *римського епікуреїзму* був *Тім Лукрецій Кар* (приблизно 99–55 рр. до н.е.), автор поеми «Про природу речей». Саме з цього твору ми маємо інформацію про життя і творчість Епікура. У центрі поеми — вчення про смертність душі. Лукрецій дотримується атомістичного погляду на світобудову. На його думку, все живе виникло з неживого, причому складні органічні види розвивалися з найпростіших. Людина відрізняється від тварин наявністю душі (пневми), яка протікає через усе тіло і утворюється найтоншими і найменшими атомами. Із смертю тіла приходить і смерть душі, але її не слід боятися, оскільки, за словами Лукреція, «смерть не має до нас ніякого відношення: коли ми є, то смерті ще немає, а коли смерть настає, то нас уже немає».

Римський скептицизм репрезентований *Єнісеєм* з Кносу та *Секстом Емпіриком*, але погляди цих філософів мало чим відрізняються від вчення Пірона.

Характерною рисою античної філософії римського періоду є *еклектизм*, тобто бажання поєднати у одній теорії елементи різних філософських вчень. Найвідомішим представником цього напрямку був *Марк Тулій Цицерон* (106–45 рр до н.е.). Він узагальнив досвід багатьох мислителів античності з урахуванням римських реалій. У творі «Про оратора» Цицерон надав високу оцінку філософській діяльності для виховання свідомого громадянина. У етиці Цицерон прагнув примирити стоїчний принцип самодостатності з періпатетичним принципом міри, вслід за Арістотелем розглядаючи «зовнішні блага» бажаними для людського щастя. У політичній теорії Цицерон дотримувався ідей, що згодом оформляться як ідеї природного права.

Оптимальною формою правління він вважав поєднання елементів демократії і монархії, ідеалізуючи порядки республіканського Риму.

В останні часи існування Римської імперії набуває поширення **неоплатонізм**, найбільш відомим представником якого був *Плотін* (205–270 рр.). За його вченням всі форми буття є вторинними від надприродного, надрозумового, надпочуттєвого божественного начала. Осягнути останнє можливо лише при «відторгненні думки», що супроводжується екстазом. Природа створена таким чином, що крізь матерію (темряву) проникає божественний принцип (світло). Згідно з ієрархією форм буття вище за все стоїть божественний принцип, далі — божественна душа, нижче за все — природа. Індивідуальна душа людини є часткою загальної душі. Тіло лише зв'язує душу. Добро Плотін ототожнює з божественним розумом, з душею, зло навпаки — з почуттєвим світом, з природою, з тілом, яке гідне придушення через аскезу.

Неоплатонізм таким чином став провісником кінця античної філософії і початком християнської ідеології.

Підводячи підсумки сказаному, слід зазначити, що антична філософія сформулювала основні питання, над розв'язанням яких працювала в майбутньому вся європейська філософія. У ній вже знайшли відображення такі течії як матеріалізм і ідеалізм, діалектика і метафізика, раціоналізм і містицизм, агностицизм і скептицизм. Багато в чому антична філософія обумовила специфіку європейського світогляду взагалі. Раціоналізм Арістотеля став тією основою, на якій ґрунтується вся філософська культура Західної Європи, у той час, як візантійська і східноєвропейська традиція тяжіє до вчення Платона і неоплатонізма з їхнім культом мудрості та сакрального знання.

Після закриття Юстиніаном платонівської Академії фактичний занепад античної філософії отримав своє юридичне закріплення, а подальший розвиток європейської філософії пов'язаний з християнським віровченням, що отримало поширення в епоху Середніх віків.

2.3. Середньовічна філософія

План

1. **Формування середньовічної філософської парадигми.**
2. **Латинізація духовної культури західноєвропейського середньовіччя.**
3. **Схоластика. Реалізм і номіналізм.**
4. **Томістська філософія і пізньосередньовічна містика.**

1. Формування середньовічної філософської парадигми

Феодалний спосіб життя, який був панівним у європейському середньовіччі, на відміну від античності, орієнтованої на предметно-речове бачення світу, формував бачення реальності «за образом і подобою» духу. У цьому плані людина феодалного суспільства постає «духовною» людиною, тобто такою, що усвідомлює себе насамперед «одухотвореною» (такою, що має душу), а не просто тілесною (чи природною) істотою. Адже навіть власність феодала становили передусім (і безпосередньо) люди або, як було прийнято тоді висловлюватися, — «душі» (згадаймо, що гоголівський Чічіков скуповував саме «душі», оскільки соціальний статус поміщика визначався кількістю «душ», якими він володів, а не розмірами земельних угідь).

Безпосереднім виявом особистісно-людського характеру соціальних відносин феодалної доби і виступає духовність. Не заперечуючи реальності речового світу, суспільна свідомість середньовіччя тлумачить її як «зовнішню видимість» більш фундаментальної реальності — духовного світу. Тому ключ до розв'язання всіх, у тому числі й суто «земних», проблем середньовічна людина шукає у сфері духу.

На цьому «ґрунті» і починає формуватися нова (середньовічна) філософська парадигма, ідейно-світоглядним змістом якої стає *духовно-ідеальне* тлумачення реальності. Оскільки ж найдосконалішим (так би мовити, «найконцентрованішим») втіленням духовності мислиться Бог, то теологія (богослов'я) підноситься за цих умов на рівень «найголовнішого» знання, здатного дати вичерпні відповіді на всі «загадки буття». Звертаючись до духовності як до вищого віднині критерію реальності, нова християнсько-середньовічна думка проголошує «неістотними» тілесні характеристики людського індивіда, які раніше (в античності) оцінювалися як найзначущі. «Немає різниці

поміж юдеєм та гелленом», «немає юдея, ні грека; немає раба, ані вільного, немає чоловічої статі, ані жіночої, бо всі ви один у Христі Ісусі». Подібні твердження заперечують традиційні (крвноспоріднені, антропологічні тощо) критерії оцінки індивідів, утверджують натомість духовні критерії. Ці твердження ніби задають «ключ» для нового (духовно-особистісного) «прочитування» книг Старого Заповіту.

Згідно з міркуваннями, що їх знаходимо насамперед у посланнях апостола Павла, юдеї, які (за Старим Заповітом) спершу були «обраним народом», неправильно зрозуміли Божу «благу звістку», тлумачили її як закон, «букву» (буквально-текстуально), а не як дух. Тому юдеї, мовляв, і втратили свою «обраність», тому й знадобилися Новий Заповіт і новий «обраний народ» — християни, які не знають «ні юдея, ані геллена», тобто «обраність» яких визначається їхньою духовною, а не «тілесною» (крвноспорідненою, етнічною тощо) спільністю. Саме тому християни і стали служителями Нового Заповіту, його духу, адже буква вбиває, а дух оживляє.

Легко зрозуміти, що в межах античної тілесно-речової цілісності буття індивід розглядав свою «включеність» в ціле як щось саме собою зрозуміле. «Громадянин давньогрецького міста-держави, — писав О. Ф. Лосєв, — досить обмеженого за розмірами (але ототожнюваного мислю з космосом взагалі) і тому цілком охоплюваного «зором», начо даного, відчував свій органічний зв'язок із цілим, з державою». Людина, індивід постають тут соціальною, «політичною» істотою, істотою природно-тілесною, «політичною твариною» (Арістотель).

Інша справа — середньовіччя. Узи, що залучають індивіда у «справжні» (священні) спільноти (такою є насамперед церква), мають винятково духовний характер. Усе ж «земне», «світське» — держава та інші суспільні інституції — набувають характеристик «справжнього» існування, лише отримуючи санкцію «божественного буття» — благословення церкви.

Для середньовічної суспільної свідомості світ набуває характеристик певним чином «двоїстого» буття. Передусім це «справжній» (божественний, духовний, небесний, благий) і несправжній (тварний, плотський, земний, гріховний) світ, оскільки сама людина, будучи «тварною» (сотвореною Богом) істотою, належала до цього (хай і ілюзорного) світу. Оскільки ж світи ці з самого початку тлумачилися як принципово «непорівнянні» (реальність була притаманна винятково духовному, «божественному» буттю, що ж до «земного» світу,

то він, власне, взагалі реально не існує: адже створений він Богом з... «ніщо»), то необхідність їх зіставлення породжувала нераціональні, а то й надраціональні, містико-іраціоналістичні способи і шляхи їх «контактів».

Іраціоналістична «несумісність» земного і божественного світів досягає чи не крайніх меж у так званому «апофатичному» (негативному) богослов'ї, що почало створюватися вже на ранніх етапах становлення середньовічної християнської теологізованої філософії представниками так званої Александрійської школи. Будь-яка спроба «позитивного» пізнання божественного буття, міркує у зв'язку зі сказаним Климент Александрійський, нашоухується на межі мислительних і мовних можливостей людини, оскільки, мовляв, Бог безмежний і безмірний, виходить за рамки будь-якої форми. Мова ж наша може висловити лише те, що визначене, має межі, форму та ін. Унаслідок цього, робить висновок Климент, єдино «позитивною» позицією в осягненні Бога може бути лише спроба його осягнення не в тому, що він є, а в тому, що він не є. Божественна природа, міркує в тому ж дусі Григорій Богослов, є ніби якесь море сутності, невизначене і нескінченне, сягаюче за межі будь-якого поняття про час і природу. Якщо наш розум спробує створити хай маловизначений образ Божий, споглядаючи його не в ньому самому, а в тому, що його оточує, то цей образ вислизає від нас, перш ніж ми спробуємо його схопити, осяваючи вищі здатності нашого розуму, як блискавка, що засліплює очі.

Помітним у християнській теології є гуманістичне її спрямування, зокрема у вченні про «первородну гріховність» людини і шляхи її подолання («спасіння»). Таке «спасіння» неможливе шляхом прямого втручання Бога у справи земного людства. «Спасіння» можливе лише через посередника, який «чудесним» способом поєднує в собі непримиренні протилежності небесного (божественного) і земного (людського). Таким посередником виступає Христос — «син Божий і людський», який є однією з шостасей божественної «триєдності» (Трійці) і водночас живою людиною, народженою земною жінкою, людиною, що живе і страждає людським життям і людськими болями і вмирає мученицькою смертю на хресті.

Інакше кажучи, щоб «спасити» людство, Бог сам має «стати людиною», не полишаючи ні на хвилину свого божественного єства. Він може повернути людині втрачене (внаслідок гріхопадіння) без-

смертя, лише пройшовши через власну смерть — «смертю смерть поправши». Таким чином, у христологічній тематиці «покутування» і «спасіння» крізь теологічний зміст проходить гуманістична теза: «спасіння» людині не просто «дарується», воно здобувається людськими стражданнями, людськими життям і смертю. Починається середньовічна філософія періодом так званої «апологетики» (від грец. «аполוגія» — захист), представники якої виступали з обґрунтуванням і захистом християнства проти античної філософії.) Завершується ж період становлення і утвердження середньовічнохристиянської філософії так званою «патристикою» (лат. «патер» — отець), періодом формування найавторитетнішими християнськими мислителями — «отцями церкви» — вихідних принципів середньовічної християнсько-філософської думки.

Уже від самого початку середньовіччя впадає в око своєрідна «дволінність» у становленні й подальшому розвитку середньовічної філософської парадигми. Орієнтована, як уже наголошувалося, на духовно-ідеальне тлумачення світу, ця парадигма здійснює себе у двох напрямках, які мають своїм джерелом «роздвоєність» пізньо-античної філософії на елліно-елліністичну, згодом *елліно-візантійську*, і римську, згодом *римсько-західноєвропейську*, «гілки».

Двоїстість середньовічної філософської парадигми простежуємо вже в добу апологетики. В історико-філософській літературі чітко розрізняють «західну» (латиномовну) та «східну» (грекомовну) апологетики. Перша («західна») представлена іменами Мінуція Фелікса (кінець II ст.), Квінта Тертулліана (бл. 160 — після 220), Арнобія (бл. 260), Лактанція (кінець III ст.); друга — Юстіна (бл. 132), Теофіла (кінець II ст.), Іренея Ліонського (бл. 125), Іпполіта (кінець II — початок III ст.), Афінагора (III ст.). До «східної» гілки середньовічної філософської парадигми, безперечно, належать і такі представники вже згаданої Александрійської школи, як Філон (остання чверть I ст. до н.е. — середина I ст. н.е.), Климент (бл. 150 — бл. 215), Орigen (185–253).

Грекомовна апологетика, спонукувана своєю еллінською ментальністю на споглядання «внутрішньої» людини, неосяжних глибин духу, виявляє себе в таких серйозних філософських здобутках, як мистецтво алегоричного прочитування, тлумачення (віднайдення прихованого, «зашифрованого» смислу) «священних» текстів — так звана «екзегеза»; уже згадувана «апофатична» (негативна) теологія

тощо. Римська ментальність «західної» апологетики з її практицизмом орієнтувалася на «зовнішні», формально-логічні (так би мовити, «юридично» фіксовані) риси духовності (римсько-західноєвропейський варіант середньовічної парадигми лише в IV ст. починає освоювати метод екзегези, а до апофатизму доходить аж у IX ст., та й то тлумачить їх — екзегезу та апофатизм — у своїй раціоналістично-формалістичній манері).

Представники апологетики досить агресивно виступають із критикою античної культурно-філософської спадщини. Що є спільного між філософом і християнином, між учнем грецької мудрості і учнем неба? — риторично запитує Квінт Тертулліан. Нова, християнська, «божественна» мудрість настільки глибша від старої (грецької, «земної»), що здається зовсім незрозумілою і навіть абсурдною щодо останньої. «Син Божий пригвождений до хреста, не соромлюсь цього, оскільки це варто сорому. Син Божий помер, — немає сумнівів у правдивості цього, оскільки це безглуздо. Похований, він воскрес, — і це безсумнівно, тому що неможливо». За переказами, наведені міркування Тертулліан завершує словами: «Вірю, тому що абсурдно» (*Credo, quia absurdum est!*).

Звичайно, попри всю «войовничу» непримиренність до античної традиції, середньовічні філософи не могли будувати «нове філософське мислення» на «порожньому місці». Тому апологети, проголошуючи устами Тертулліана «ми не потребуємо допитливості після Христа, нам не потрібні дослідження після Євангелія», водночас інтенсивно шукають в античній спадщині ідеї, придатні для освоєння з подальшою їх трансляцією в контекст нового світогляду та нової культури. Крім того, переважна більшість апологетів була далеко не такою агресивною щодо античності, як Тертулліан.

2. Латинізація духовної культури західноєвропейського середньовіччя

У IV ст. завершується процес формування середньовічної світоглядно-філософської парадигми. На Нікейському соборі (325) формулюються основні догмати християнського віровчення. «Встановлення офіційної догматики, — пише російський історик філософії В. В. Соколов, — ставило перед філософуючими ідеологами християнства обмеженіші, ніж перед цим, завдання, тепер вони повинні

були виправдовувати і, за можливістю, роз'яснювати встановлені та встановлювані після Нікейського собору догмати, використовуючи і необхідні елементи античної філософської думки».

Вихідні принципи середньовічної манери філософування були сформульовані, як уже зазначалося, у патристичний період так званими «отцями церкви». Тут, як і в апологетиці, спостерігаємо поділ на східних (грекомовних) і західних (латиномовних) отців церкви. До перших належать члени так званого «каппадокійського гуртка». Григорій Назіанзін (бл. 330–390), єпископ Константинопольський, прозваний Богословом; Василій Великий (бл. 330–379), єпископ Кесарійський; Григорій (325–394), єпископ Нисський. «Каппадокійці», або, як їх ще називали, «три світочі каппадокійської церкви», упорядкували систему християнської думки головним чином на базі неоплатонізму, пристосовуючи останній до світоглядних настанов середньовічної мислительної парадигми. Так, неоплатонічний принцип «спадаючої досконалості», застосований для обґрунтування «троїтості» християнського Бога, був витлумачений Григорієм Нисським у дусі «вирівнювання» неоплатонівських рівнів буття (Єдиного, Ума і Душі) і проголошення рівноцінності іпостасей («ликів») «божественної Трійці». Східній патристиці (як і східній апологетиці) притаманні риси грецької ментальності. Йдеться про споглядальний, «софійно-плюралістичний» підхід до світу, «екзистенційне» (орієнтоване на «внутрішній світ» унікально неповторної людської особистості) його бачення.

Західні «отці церкви» — Амвросій (340–397), єпископ Медіоланський (Міланський); Ієронім Блаженний (345–420), перекладач Біблії на латинську мову; Аврелій Августин (354–430), єпископ Гіппонський — мислять, відповідно, в «західній» (спонукуваній римо-латинською ментальністю) манері з її практицизмом, «формалізмом», «епістемномонологічним» баченням світу тощо. Східна й західна «гілки» середньовічної філософської парадигми, звичайно, не розділені прірвою, постійно й активно взаємодіють між собою. Водночас, зберігаючи протягом усього середньовіччя риси відповідного менталітету, вони надають західноєвропейській і східноєвропейській культурі неповторної своєрідності.

У подальшому викладі йтиметься про розвиток філософських ідей головним чином у контексті західноєвропейського мислення. До східноєвропейського ж контексту повернемося, коли мова піде

про вітчизняну філософську думку. Серед західних «отців церкви» найбільший вплив на подальший хід філософського розвитку в західноєвропейському світі мав Августин. «Люди, — наголошує Августин в одній із найвідоміших своїх праць «Сповідь», — дивуються висоті гір і величезним хвилям морським, і найвеличнішим водоспадам, і безмежності океану, і зоряним шляхам, але не звертають уваги на самих себе». Августин дає принципово нове тлумачення часу на відміну від циклічного його тлумачення, притаманного «речово» орієнтованій традиції античності. Наголошуючи на лінійних (а не циклічних) часових ритмах, Августин говорить про принципову можливість виникнення нового, ще ніколи не бувало. Згідно ж із циклічною концепцією часу, все існуюче є повторенням чогось такого, що вже колись було.

Таке розумним часу означало розумніші його плину як поступу, а значить — історії. Уперше виникав ґрунт для серйозної постановки таких фундаментальних гуманістичних проблем, як проблеми творчості, свободи та ін. Йдеться про нову постановку питання про час як історичний. Звичайно, розуміння цієї проблеми Августином було історично обмеженим, оскільки «історія» в його (богословському) розумінні означала лише короткий відрізок між двома «вічностями» — створенням світу Богом і кінечним «тисячолітнім» царством Божим на землі. Крім того, Августин, по суті, заперечував об'єктивне нування минулого й майбутнього, суб'єктивістськи тлумачучи їх як пам'ять і надію.

Суб'єктивістськи-іраціоналістично тлумачить Августин і співвідношення розумово-мислительних і вольових характеристик людської душі, віддаючи перевагу останнім. Подібним же чином проводить Августин розрізнення між наукою і мудрістю. Наука підпорядкована мудрості, бо навчає лише вмінню користуватися речами, тоді як мудрість орієнтує на пізнання вічних божественних прав і духовних об'єктів. Звідси «виводиться» теза про незаперечну зрілість віри перед розумом (віра переує розумові), і, зрештою, постає беззастережний авторитет церкви як останньої інстанції у твердженні будь-якої істини.

На початку нової ери міць світової Римської імперії починає занепадати. Вона розпадається, зрештою, на дві частини — Західну Римську і Східну Римську (Візантійську) імперії. Перша гине у V ст. н.е., друга проіснувала ще 10 століть і впала під ударами турків-

османів. Перша до загибелі зберегла власне римську ментальність, у другій сформувалася своя ментальність як продовження ментальності елліністичної. Римські інтелектуали Західної Римської імперії, усвідомлюючи неминучість падіння імперії під тиском «варварських» (здебільшого германських) племен, прагнули зберегти «римський дух» і з цією метою активно розробляли програму «передачі» римської духовної спадщини новим володарям Європи. Аврелій Августин проголошує Рим вічним і «нетлінним» («божественним») феноменом, втіленням якого є вселенська християнська церква (а не реальна столиця колишньої імперії, завойована у 410 р. вестготами Аларіха, що не могло не стривожити християн), яка має стати «пастирем людства» на шляху до «граду Божого». Римський філософ Боецій (480–524), ув'язнений (і пізніше страчений) остготським королем Теодоріхом, поспішає у в'язниці скласти програму перекладу грецьких філософських текстів на латинську мову, починаючи з «Логіки» Арістотеля, з метою надання латинським перекладам однозначної строгості й точності (і, отже, вузької «визначеності»), подібний підхід до перекладу притаманний і попередникові Боеція — перекладачеві Біблії на латину Ієроніму. Цей переклад (пізніше визнаний канонічним) дістав красномовну назву «Вульгата» (повна назва «*Bilia sacra. Vulgatae editionis*», *vulgaris* латинською мовою означає «загальноприйнятий», «стереотипований», «популярний»), згадаймо у зв'язку з цим аналогічний процес «спрощення», стереотипізації морфологічно-синтаксичних особливостей мови спілкування еліністичного суспільства — «койне», яка сформувалася на базі давньогрецької (еллінської) мови.

Теократичні інтенції римської церкви, претензії не тільки на духовну владу, а й на керівництво у світських справах відверто виявляються вже за портифікату папи Григорія Великого (VI–VII). Якщо в попередній період здійснювалася активна латинізація не тільки змісту, а й мовної форми середньовічної культури (нав'язування західноєвропейському суспільству етнічно чужої і тому штучної мови культурного спілкування), то тепер під тиском життєвої практики все частіше простежується своєрідне нехтування граматичною правильністю і красотами латинського мовлення. Починаються процеси певного роду деформації латини (поява, як тоді висловлювались, «варварської» латини, або, як би ми сказали сьогодні, «суржику» — неодмінного супутника користування якоюсь мовою як мовою

міжнаціонального спілкування). Згадаймо принагідно гегелівське зауваження з приводу латинської мови тогочасних філософських текстів: «Вже давно відомо, що коли пишеш латиною, то маєш право бути однолінійним (пласким); те, що дозволяють собі сказати латиною, є незручним для німецького мовлення».

Римські інтелектуали поклали собі за місію формувати свідомість нових господарів Європи («варварів») як римську (римоментальну) і, відповідно, формувати уявлення про латинську мову як про «єдино можливу культурну мову», виховуючи одночасно зневагу до рідних (етнічних) мов європейських народів як нібито «плебейських», що принципово «нездатні» виражати високі духовні цінності культури. Тому й засвоєння філософської культури пропонувалося як латиномовне і римоментальне продовження історії римської філософії. Це й справді істотно загальмувало розвиток національних форм філософії у народів Західної Європи, загальмувало аж до доби Ренесансу, яка здолала мовну монополію латини на духовну культуру і тим відкрила шлях до джерел етнонаціональної духовної скарбниці (міфологія, епос, фольклор) як базису рідної культури (в тому числі й філософської).

Але конкретна культурно-історична ситуація для деяких народів (насамперед англійців, французів і німців) склалася сприятливо для етнокультурного розвитку трохи раніше, внаслідок чого маємо тут більш ранній (VIII–IX ст.) розвиток етнонаціональних шкіл філософії.

Серед європейських провінцій Римської імперії найбільш розвинутою духовно була Галлія, яка ще до римського завоювання зазнала глибокого культурного впливу (так звана латенська культура IV–III ст. до н.е.) з боку грецької колонії Массалії. Тому саме тут виникають чи не перші християнські монастирі, і вже у IV ст. ми знайомимося з іменами Гіларія з Пуатьє, трохи пізніше (V ст.) – Клода Мамерта, носіїв патристичної думки. Наступ германських племен, проте, вже у IV–V ст. спричинює масову еміграцію інтелектуальних кіл до Ірландії, населеної спорідненими кельтськими племенами. Тут створилися сприятливі умови для інтелектуальної роботи в повозбудованих емігрантами монастирях (Клонард, Бангор та ш.) над стародавніми рукописами.

Наприкінці VI ст. починається повернення ірландської еміграції на європейський континент. Одним із перших повертається Колумбан з учнями, які засновують у Галлії монастирі у Люксейлі і Сен-Галлені.

У VIII ст. на запрошення Карла Великого до Франції прибуває Алкуїн (бл. 735–804) і створює при дворі імператора знамениту «Академію», з якої починається так зване «Каролінгське відродження»; у IX ст. до Франції приїздить ще один ірландець, знаменитий Іоанн Скот Еріугена (бл. 810–877), який перекладає на латину «Корпус Ареопагітики» Псевдо-Діонісія. Творчість Еріугени багато в чому не відповідає римській ортодоксії. Так починається французька оригінальна філософія. У цей же період зароджується й англійська оригінальна філософія, започаткована так само ірландцями. Своє продовження вона знаходить у діяльності так званої Оксфордської школи, серед представників якої також знаходимо ірландців (Р. Бекон, Іоанн Дунс Скот та ін.). Німецька філософія починається з учня Алкуїна Храбра Мавра (IX ст.) й Ноткара з Сен-Галленського монастиря. У німецькій філософії виразно помітні етнічні риси, спричинені міфопічними впливами скандинавських саг і «Пісні про Нібелунгів».

3. Схоластика. Реалізм і номіналізм

Наприкінці V – на початку VI ст. починає складатися система освіти середньовіччя. Римський письменник V ст. Марціал Капелла пропонує ідею «семи вільних мистецтв», серед яких основою всіх знань виступають перші три – граматики, риторика й діалектика. Остання тлумачиться як мистецтво логічного міркування і його вираження в мові, тобто як формальна логіка. До решти «мистецтв» належать арифметика, геометрія, астрономія і музика. Северин Боецій детально розробив і обґрунтував ідею «семи мистецтв», розділивши їх на дві групи. Перша («трипуття») містила власне гуманітарне знання (граматику, риторику, діалектику); до другої групи («чотирипуття») входили «мистецтва» природничої орієнтації (арифметика, геометрія, астрономія, музика). Боецій, як уже зазначалось, зробив багато перекладів з грецької мови на латину, дав до них докладні коментарі.

Усе це сприяло процесу становлення та розвитку системи освіти в середні віки. Так, уже в перших монастирських і парафіяльних школах, що виникають у IX ст. в деяких містах Ірландії, Німеччини, Франції та Італії, викладання ведеться відповідно до системи «три» і «чотирипуття». Деякі з таких шкіл (Шартрська, Ліонська, Рейнська та Фульдська) стають провідними центрами середньовічної культури

та освіти, теоретичних досліджень свого часу. У цих школах зароджується специфічна система середньовічної філософсько-теологічної думки — *схоластика* (від грец. «схола» — школа). Трохи пізніше, в XII ст., виникають перші університети — Болонський в Італії, Паризький у Франції та інші, на базі яких схоластика й набуває свого розвитку (XI–XII ст. — рання схоластика, XII–XIII ст. — зріла схоластика, XIII–XIV ст. — пізня схоластика).

Освітницьку тенденцію на теренах ранньої схоластики репрезентує вже згадуваний Іоанн Скот Еріугена. У праці «Про розділення природи» він відтворює світовий космічний процес, який починається (в типово неоплатонічній манері) з «першої природи», представлені абсолютною «божественною». Остання породжує еманацию («другу природу») — божественний Розум, Логос, «сина божого». «Розділення природи», яке починається на цьому рівні, представлене тут безтілесними родовими та видовими ідеями. «Третя природа» — світ конкретних чуттєвих предметів. Одиначне, індивідуальне є «нестійким буттям», яке неминуче гине, повертаючись у божественну першооснову. Це — «четверта природа», що непомітно знову перетворюється на «першу».

Центральним пунктом космічного процесу в Еріугени, по суті, виступає людина. Принаймні, саме її гріхопадіння призводить до роздрібнення буття на одиначне, а необхідність покути визначає повернення до божественної єдності «четвертої природи». Тут гуманізм Еріугени змикається з антропоцентризмом.

З освітницькою тенденцією пов'язана і творчість Алкуїна, що мала визначальний вплив на подальший хід історії філософії середніх віків. Виокремивши діалектику з-поміж інших вільних мистецтв, Алкуїн надає їй значення головного інтелектуального мистецтва систематизації питань віри. Тим самим він формулює теоретичні засоби схоластики. У практичному плані, як уже зазначалося, схоластика виростала з тих специфічних форм освітницької діяльності, які склалися в західноєвропейському середньовічному суспільстві наприкінці VIII — на початку IX ст.

Захоплення діалектикою було настільки серйозним, що деякі її прихильники почали ставити міць її логічної аргументації вище за теологічні догмати. Саме так чинили Ансельм з Безати (народився бл. 1000) і керівник Турської школи (Франція) Беренгарій (988–1088). Їм різко заперечували інші мислителі того періоду, найвідомі-

мішим серед яких був П. Даміані (1007–1072), котрий твердив про цілковиту зверхність віри над розумом, теології над філософією. Проте жодна з цих крайніх позицій не відповідала інтересам церкви, яка шукала компромісного рішення. Саме до нього й прийшли Ланфранк (бл. 1010–1089) і його більш знаний учень Ансельм Кентерберійський (1033–1109), який за прикладом вчителя наприкінці життя став Кентерберійським архієпископом. Авторитет Ансельма був настільки високим, що його називали навіть «другим Августином».

Ансельм не заперечував виключно діалектики, але максимальною мірою прагнув перетворити її на суто формальну (байдужу до змісту), «технічну» дисципліну, яка б функціонувала в системі середньовічного мислення за принципом «не для того міркувати, щоб вірити, але вірити, щоб розуміти». Виходячи з такого розуміння діалектики і взагалі філософії, Ансельм Кентерберійський формулює своє знамените «онтологічне доведення» буття Бога. Бог, за Ансельмом, існує, оскільки існує поняття найвищої, максимально досконалої істоти. Подібні «докази» могли набути рис переконливості лише в межах тієї мислительної традиції, що бере свій початок від Платона і Августина — уявлення про об'єктивне існування загальних понять («універсалій», як називали їх у середні віки). Така позиція в конкретній формі, що її надибуємо в Ансельма Кентерберійського, дістала назву *реалізму*, оскільки визнавала реальним існування «універсалій».

На протигагу реалізму комп'єнський канонік Росцелін (бл. 1050–1120) висунув позицію *номіналізму*, згідно з якою «універсалії» є лише «імена» (лат. *potētia*, звідки й назва «номіналізм»). Справді ж реальними є лише одиничні, індивідуальні речі. Полеміка між «реалістами» і «номіналістами» розтяглася на всю подальшу історію середньовічної філософії. Ця полеміка почалася, здавалося б, із суто теологічного питання про ступінь «реальності» Святої Трійці та її «іпостасей». Реалізм наполягав на реальності саме «єдності» триєдиного Бога. Номіналізм справді реальними вважав «лики» (іпостасі) Трійці (Отця, Сина, Святого Духа). Згодом полеміка набула суто філософського характеру — про статус реальності категорій загального та одиничного.

Реалісти, говорячи про єдність «божественної Трійці», обстоювали, по суті, традиційну об'єктивно-ідеалістичну тезу про незалежне від матеріально-чуттєвого світу існування ідеального (загальних понять, «універсалій»), тим самим надаючи останньому статусу єдино

справжньої реальності. Що ж до номіналістів, то вони, твердячи про реальність саме іпостасей Трійці, по суті, відстоювали реальне існування одиничного, індивідуальних окремих речей і явищ, пов'язуючи тим самим справді реальне існування з чуттєво-конкретним існуванням індивідуальних речей.

Полеміка між реалістами й номіналістами впродовж подальшої історії середньовічної філософії то призводила до різкого розмежування її учасників, то набувала таких більш прихованих («стертих») форм, як так званий «концептуалізм». Позиції останнього поділяв П'єр Абеляр (1079–1142) — видатний мислитель середньовіччя. Найвідмітнішою рисою Абелярової позиції було звертання до розуму як провідного інструменту й критерію в пошуках істини.

Один із провідних принципів середньовічної філософії — підпорядкування розуму вірі — починаючи з VI–VII ст. проводився (не «так жорстко, як, скажімо, в часи Тертулліана) у філософських дослідженнях. Уже в Августина, який недвозначно вказував на безперечну вищість віри над розумом, знаходимо водночас виразний потяг до раціонального упорядкування й систематизації теології (нагадаємо, що «формально-юридичне», упорядковуюче, «дисциплінуюче» начало — характерна ознака латино-римської ментальності). Так само й Еріугена говорить про відсутність суперечності між «правильним розумом» та «істинним авторитетом», а Ансельм Кентерберійський відверто проповідує ідею «раціонального» доведення буття Божого.

Проте звертання до розуму в Абеляра мало принципово інший характер. Такі відомі на той час мислителі, як Гільйом із Шампо (1070–1121) і Ансельм Ланський — учень Ансельма Кентерберійського, в яких Абеляр навчався філософії та теології, не задовольняли його насамперед начотницькою манерою викладання, відсутністю логічно-змістовної аргументації. Створивши свою школу, Абеляр став викладати у принципово відмінній від цих учителів манері, що надзвичайно імпонувало учням, які вимагали від нього людських і філософських доказів того, що може бути зрозумілим, а не тільки висловленим.

Звичайно ж, глибоко віруючий Абеляр не ставив свідомої мети боротися проти християнського світогляду. У звертанні до розуму та логічної обґрунтованості своїх ідей він убачав засоби більшого звеличення авторитету християнського вчення. Саме з цих позицій Абеляр виступав проти «сліпих поводитирів сліпців», котрі не знають

«ні того, про що вони говорять, ні того, що вони твердять, осуджують те, чого вони не знають, і очорнюють те, чого самі не осягають». Абельяр наполягає на раціонально-доказовому прийнятті істини, оскільки їй необхідно не лише сприймати, а й уміти захищати.

Офіційні ідеологи церкви вороже зустріли «новації» Абельяра. І річ тут не в задрості «вчених мужів» типу Гільйома із Шампо або Ансельма Панського, чи в «задиристому характері» Абельяра, чим деякі зарубіжні дослідники прагнули пояснити трагічну його долю. Річ у тих об'єктивних наслідках, до яких логічно вели раціоналістичні настанови Абельяра. Рано чи пізно, і це опоненти Абельяра розуміли чудово, застосування до обґрунтування теологічних «істин» змістовно-раціоналістичної аргументації мусило привести Абельярів раціоналізм до конфлікту з самим змістом християнського вчення.

Альберік Реймський і Лотульф Ломбардський (учні вже померлого на той час Ансельма Ланського) домоглися в 1121 р. скликання в Суассоні спеціального церковного собору, на якому мали обговорити позицію Абельяра. Незважаючи на переконливий виступ на соборі Абельяра, який не тільки спростував аргументи своїх опонентів, а й довів їх цілковиту теоретичну неспроможність, було прийнято звинувачувальну щодо Абельяра ухвалу. Він мусив власними руками кинути у вогонь свою працю і піти в монастир із суворим статутом.

Проте невдовзі Абельяр знову відкриває школу, яка швидко стає відомою далеко за межами Франції. Це викликає занепокоєння ортодоксальних кіл католицької церкви. У ситуацію активно втручається Бернар Клервоський (1091–1153) — абат монастиря Клерво, відомий своїми містико-іраціоналістичними переконаннями й різко негативним ставленням до будь-яких спроб хай навіть обмеженого визнання самоцінності розуму. Бернар робить кроки до скликання нового собору та остаточного осудження Абельяра.

Абельяр же тим часом, послідовно проводячи раціоналістичний аналіз теологічної літератури, знаходить численні суперечності, а то й просто помилки не тільки в авторитетних церковних авторів, а й у самому Святому Письмі. Ці моменти відображені в книзі Абельяра «Так і ні». «Також і блаженний Августин, — пише Абельяр, — переглядаючи багато зі своїх творів, заявляє, що чимало стверджував там скоріше на основі висловлювань інших, ніж на основі власної переконаності. Дещо і в Євангелії здається висловленим скоріше за людськими гадками, ніж за істиною...».

Спроба раціоналістичного захисту християнського вчення цілком закономірно приводила до критичного аналізу останнього, а це об'єктивно відкривало шлях до звільнення філософії від духовної диктатури церкви. Адже, тлумачачи Христа як утілення божественного розуму, Абельяр, по суті, прагне ототожнити поняття «християнин» і «філософ», урівняти теологію з філософією, що об'єктивно означало виведення філософії з-під контролю теології. Власне, Абельяр тлумачить самого засновника християнства (Христа) як своєрідного філософа-раціоналіста, який вербує собі прихильників невблаганною силою логічних аргументів. Така інтерпретація, зрозуміло, аж ніяк не в'язалася з традиційним тлумаченням Христа і тому, природно, викликала звинувачення в ересі.

У 1140 р. в Сансі збирається собор для розгляду Абельярових ідей. І тут Абельяр зрозумів, що його засудження на соборі — це заздалегідь вирішена справа. Відмовившись виступати на соборі, Абельяр подається до Риму шукати справедливості в самого папи. Але собор засудив Абельяра заочно, а папа Інокентій II своїм рескриптом затвердив цей вирок. Дізнавшись про це по дорозі до Риму, Абельяр впав у розпач і тяжко захворів. Помер Абельяр через два роки в монастирі Клюні.

Надаючи раціоналістичного тлумачення теології і тим самим самоцінності людському розуму, Абельяр разом з цим підходить і до ідеї істотної автономії (стосовно «божественної любові» та «благодаті») моральних (добрих і злих) вчинків людини. Принципова автономія (хай ще істотно обмежена традиційно теологічними рамками) розуму й совісті (морального чуття) людини, що відстоювалася, по суті, в працях Абельяра, відкривала широкі можливості для гуманістичної інтерпретації вчення видатного мислителя середньовічної Франції.

Раціоналістична альтернатива офіційній схоластичній ортодоксії поряд із Абельяровим варіантом виразно була представлена й позицією учасників так званої Шартрської школи. Шартрські мислителі цікавилися античною культурою, робили багато перекладів античних авторів. Досить активно співробітничав із шартрцями і Абельяр, особливо коли школу очолював Бернар із Шартра. Найвагомішим із керівників школи був учень Бернара Жільбер де ля Порре, або Порретанус (1076–1154).

Дотримуючись реалістичної (в середньовічному розумінні) орієнтації, Порре був поміркованим прихильником цієї лінії, набли-

жаючись, як і Абельяр, до концептуалізму. На відміну від Абельяра, який хотів надати теології раціонально-понятійної форми, керівник Шартрської школи вважав, що понятійна форма здатна відображувати лише конкретно-одиничну специфіку світу речей і спирається на досвід та індукцію. Теологія ж, користуючись дедукцією, виходить із положень божественного одкровення, що мають принципово позадосвідний характер. Тим самим Порре поклав початок концепції, яка в подальшій історії середньовічної філософії, аж до гуманістичного Відродження, набуде поширення під назвою теорії «двоїстої істини» і стане світоглядною формою поступового звільнення філософії від ролі «служниці теології».

Таке явне розходження між філософською і теологічною істиною, неможливість охопити теологію та філософію єдиним (раціоналістичним, як мріяв Абельяр) підходом стали цілком очевидними для учасників Шартрської школи внаслідок їхніх досить інтенсивних досліджень природи, а також відповідних «натуралістичних» узагальнень, які явно не узгоджувалися з офіційною християнською картиною світу. І хоча Шартрська школа десь наприкінці XII ст. припинила своє існування, її натуралістичні настанови знаходять продовження в XIII ст. в ідеях Давида Динанського, який всезагальним субстратом усіх субстанцій тлумачить матерію (в дусі «першої матерії» Арістотеля). За неї Д. Динанський був засуджений церковними ідеологами.

Через якийсь час Паризький університет, де викладав Д. Динанський, стає джерелом поширення матеріалістичних ідей аверроїзму (від імені арабського філософа Ібн-Рушда, яке транскрибувалося на латину як Аверроес) — вчення, що виходило із матеріалістичних елементів філософії Арістотеля. Головним пропагандистом аверроїзму (латинського аверроїзму, як називали європейський варіант цього вчення) стає в Паризькому університеті Сігер Брабантський (бл. 1235 — бл. 1282).

Сігер боровся за незалежність філософського знання від теологічного, хоча, звичайно, ще не міг (у дусі часу) заперечувати правомірність теології і тим паче релігії. Визначаючи необхідність і неминучість суперечності між філософським і теологічним знанням, Сігер відверто стає на позиції «двоїстої істини». Він і його послідовники, не заперечуючи правомірності теологічного шляху до істини, самі йдуть шляхом розумного осягнення природи і природного порядку речей.

Натуралізм і навіть матеріалістичність Сігерової позиції виявлялися і в запереченні нею ідеї творення природи Богом з «нічого». Матерія, природа, буття існують вічно в протистоянні Богові, внаслідок чого Бог виявляється не стільки творцем, скільки «першодвигуном» (в аристотелівському дусі) світу.

Якщо раціоналістичні орієнтації Абельяра та учасників Шартрської ніколи не викликали різку протидію ортодоксальних церковних кіл, то аверроїзм породжує не менший спротив учня лідера францисканців Франциска Ассиського (1182–1226) Бонавентури (Джованні Фіданца) (1221–1274), який виступив проти аверроїзму з позицій «класичного» августиніанства, дещо доповненого ідеями єврейсько-арабського неоплатонізму та аристотелізму.

Натуралістичні ідеї Шартрської школи знаходять своє специфічне продовження в Оксфордському університеті в гуртку оригінального мислителя Роберта Гроссетеста (1175–1253), який, крім традиційної теологічно-філософської тематики, цікавився проблемами астрономії, метеорології, оптики, лінгвістики тощо. Будучи августиніанцем у загальних принципах філософування, Гроссетест вважає, що в розвитку наукового дослідження провідна роль належить математиці. Велику увагу приділяв також проблемам емпіричної методології. Важливого значення надавав світлу, котре вважав за особливо «тонку» матерію, завдяки якій реалізується єдність походження Всесвіту і зв'язок між його окремими частинами. Аналогічне значення приписував світлу й Бонавентура, але, на відміну від Гроссетеста, надавав йому містичного тлумачення.

У гуртку Р. Гроссетеста сформувався і один з найвідоміших мислителів європейського середньовіччя XIII ст. Роджер Бекон (1214–1292). Під впливом Гроссетеста Бекон знайомиться з працями Аристотеля та арабомовних філософів аль-Фарабі, Ібн-Сіні, Ібн-Рушда та ін. Глибоко цікавився Бекон також ідеєю математичного природознавства та досвідним пізнанням природи.

Неортодоксальність позиції Бекона, за що він зазнавав переслідувань, дещо відрізнялася від неортодоксальності Сігера Брабангського і навіть Шартрської школи. Бекон категорично заперечував теорію «двоїстої істини» і взагалі аверроїзм, кваліфікуючи останній як «гріховний». Він захищав ідею єдності філософії та теології. «Філософія і теологія, — писав Бекон, — не суперечать одна одній, оскільки друга вчить, для чого всі предмети призначені Богом, перша — як і через що

виконується це призначення». Проте єдність теології з філософією мислиться Беконом не як підпорядкування другої першій, а як визнання раціональної необхідності філософії, її, так би мовити, «суверенності», самоцінності щодо теології.

Усі науки, міркує Бекон, мають слугувати теології. У цьому цінність наук. Сама теологія відповідає на питання «божественного» порядку: про сутність Бога, святої Трійці, слави і благодаті Божої. Для висвітлення ж решти питань теологія користується філософією (питання руху небесних тіл, матерії і сутності, питання про види тварин і рослин, часу і вічності світу, про перебування душі в тілі людини, питання про нескінченні види матерії і проблеми пізнаванності світу). На ці питання теологія лише коротко формулює відповіді, взяті з філософії. Теологія вказує на властивості надприродних сутностей, філософія ж розкриває властивості зовнішнього світу.

Заперечуючи тертулліанівський принцип «надрозумності» догматів теології, Бекон вважає необхідним для торжества теології розвиток філософії і взагалі позитивного знання. За допомогою знань ми можемо, міркує Бекон, навертати до християнства іновірців, не вдаючись до насильств і хрестових походів. Таким чином, виступаючи з тезою зміцнення теології (цілком щиро), Бекон, по суті, розхитує її зсередини шляхом, так би мовити, «тотальної раціоналізації». Тут Бекон у чомусь близький до Абельяра.

Займаючи позиції поміркованого номіналізму, Бекон вважає більш фундаментальною природу індивідуального. Остання і є визначальною в існуванні речей. Адже, міркує Бекон, Бог створював світ не заради «універсальної» людини, а для кожної окремої особистості; Бог створив не людшгу взагалі, а Адама. Названі номіналістичні засади Бекона мають, як бачимо, виразний гуманістичний підтекст. Свою оригінальну позицію, яка, по суті, являє собою цілу програму розвитку наукового знання, протиставлену системі ортодоксальної схоластики, він виклав у трьох головних своїх творах — «Великий твір», «Третій твір» і «Менший твір», які разом являють собою справжню енциклопедію тогочасного знання.

4. Томістська філософія і пізньосередньовічна містика

Виражаючи платонівсько-гуманістичну лінію в Томістській середньовічній філософії, августинство тривалий час виявляло себе провідним напрямом середньо-пізньосередньовічної думки. Замикаючи рух філософсько-теоло-містичного мислення людини, її внутрішньому світі, духовності як втіленні справжньої реальності, платонівсько-августиніанське спрямування мислення з часом (наприкінці X – на початку XI ст.) натрапляє на всезростаючі труднощі. Через ряд соціокультурних обставин все помітніше місце серед моментів, що вимагають свого пізнавального осягнення, починає займати «натуралістична» тематика. Згадаймо, що предмет філософії – не людина і не світ самі по собі, а відношення «людина – світ», у якому на різних етапах розвитку філософського знання на перший план висувається то один, то інший його моменти. Йдеться про «натуралістичні» інтенції Шартрської та Оксфордської (Р. Гроссетест, Р. Бекон) шкіл і особливо арістотелівсько-аверроїтську «агресію», яка в XI–XII ст. починає серйозно загрожувати ідеологічним підвалинам християнсько-католицького світогляду. Традиційні репресивні заходи не дають позитивного результату, скоріше, навпаки, репресії привертають щільну увагу громадської думки до переслідуваних ідей.

І перший успіх у боротьбі з аверроїзмом, що його пропагував у Паризькому університеті Сігер Брабантський, приносить застосування саме цього специфічно витлумаченого арістотелізму. Один із провідних домініканських схоластів Альберт фон Больштедт (1193 або 1206/1207–1280) або, як його частіше називали, Альберт Великий, застосовує в боротьбі проти Сігера специфічно препаровані в дусі католицької ортодоксії (засобами екзегези, що була сформована ще в Алексавдрійській школі) ідеї Арістотеля.

Проте найбільший успіх у подоланні арістотелівської «загрози» шляхом екзегетичного витлумачення ідей великого мислителя давньої Еллади в католицько-теологічному дусі і перетворення заново «прочитаного» арістотелізму в потужну філософсько-світоглядну опору католицької церкви припадає на долю учня Альберта Великого, який іще за життя затьмарив славу свого вчителя, – Фоми Аквінського (1225 або 1226–1274).

У молоді роки Фома навчався в Неаполітанському університеті. В 1244 р. вступає до Домініканського ордену. Обдарованого юнака посилають до Паризького університету, де він стає учнем славно-

звісного Альберта Великого. Певний час Фома проводить з учителем у Кельнському університеті, а в 1252 р. повертається до Парижа як магістр теології і читає (до 1259 р.) в університеті лекції з теології. У 1259–1268 рр. Фома на прохання папи Урбана IV читає лекції в різних університетах Італії, а з 1269 р., знову ж таки за дорученням римської курії, повертається до Паризького університету, де августиніанці тоді зазнавали поразки за поразкою від Сігера Брабантського.

На той час Фома розробив уже в загальних рисах свою систему «покатоличеного» аристотелізму — *томізму*, як стали називати це вчення за іменем автора (латиною ім'я Фома вимовляється Тома, звідси «томізм»). Фома активно включається до боротьби і швидко (на початок 70-х років) здобуває остаточну й переконливу перемогу над аверроїзмом. У 1272 р. він повернувся до Неаполітанського університету, а в 1274 р., застудившись по дорозі на церковний собор у Ліоні, помер в монастирі Клюні.

За життя Фоми Аквінського його «новації» не дуже схвалювалися августиніанськи орієнтованими теологами, а саме вони панували в Паризькому університеті. Лише римська курія підтримувала талановитого мислителя. Всесвітнє визнання і слава прийшли до нього тільки після смерті, він був удостоєний почесного звання «ангельський доктор», а у 1323 р. канонізований. У 1879 р. філософія «ангельського доктора» офіційно проголошується філософською доктриною Ватикану. Виникає і набуває всесвітнього авторитету сучасна версія томізму — неотомізм.

Свою філософсько-теологічну систему Фома Аквінський виклав у численних працях. Найзначніші серед них: «Сума істини католицької віри про язичників» (1259–1264) та «Сума теології» (1265–1274). Фома визнає відмінність між філософією і теологією, але вбачає її лише в методах досягнення результатів. Що ж до предмета, то він відрізняється у філософії і теології лише частково. Фома визнає, що деякі з догматів теології можуть бути доведені філософією (буття Бога, єдність та інші властивості Бога, безсмертя людської душі тощо).

Більшість догматів, проте, не підвладні філософським засобам доведення, тому що вони «надрозумні», тобто цілком раціональні з позицій «божественного розуму», який набагато переважає людський розум. Коли ж людський розум виявляє нездатність раціонально осягнути зміст тих або тих «божественних істин», він має смиренно

схилитися перед вірою, оскільки остання просто «вища» від розуму, знання, науки. Отже, проголошувана Фомою «гармонія» (ні в якому разі не «суперечність») віри та знання фактично означає підпорядкування другого першій.

Фома Аквінський заперечує одну з провідних августиніанських ідей про безпосередній характер пізнання буття Божого, вважаючи неправомірним «отологічний аргумент» Ансельма Кентерберійського. Натомість Фома висуває свої п'ять доведень буття Божого. Усі вони не прямі, а опосередковані.

«Усе, що рухається, має причиною свого руху щось інше» — це перше томістське «доведення» виходить із неможливості саморуху предмета, у результаті чого утворюється ряд причин, серед яких остання — аристотелівський першодвигун, або Бог. Друге доведення виходить із аристотелівського поняття «продуктивної причини». Так само, як і в першому «доведенні», міркування доводиться до існування первинної «продуктивної причини», яка і є Богом. Третє доведення виходить з ідеї неможливості допущення випадкового характеру світу. Оскільки світ існує, має існувати і якась абсолютно необхідна причина, якою може бути лише Бог. Четверте доведення апелює до факту існування у світі різних ступенів тих або тих якостей. Але в такому разі мусить існувати якийсь абсолютне мірило, стосовно якого ці різні ступені набувають визначеності. Таким абсолютним мірилом (найвищим і абсолютним ступенем будь-яких якостей) може бути лише Бог. П'яте доведення виходить із аристотелівського розуміння причинності як обов'язково цілеспрямованої. Але якщо світ причинно зумовлений, то він і цілеспрямований, отже, має бути той, хто Кнілеспрямовує існування світу, тобто — Бог.

Фома тлумачить людину як неповторну індивідуальну істоту, що знаходить свій вияв у неповторності індивідуальної людської душі. Індивідуальність ця зберігається в безсмертній душі і після смерті тіла. Проте таке «безтілесне» існування душі є «неповним». «Повна» субстанція людини потребує єдності душі й тіла, що остаточно і має реалізуватись у день «страшного суду» возз'єднанням душі з воскресаючим тілом. Ідея єдності душі й тіла, так само як і їх неповторності, виявляє певну гуманістичну тенденцію в міркуваннях «ангельського доктора».

У своєму тлумаченні істини та процесу пізнання Аквінат, принаймні формально, погоджується з Аристотелем, визнаючи істину як «узгодженість», «адекватність» розуму та речі. Але подібність ця знач-

ною мірою формальна, бо речі для Фоми — не самостійні реальності, як в Арістотеля. Створені Богом, вони не мають власного буття і лише «беруть участь в бутті».

Томізм, виростаючи з «творчого» (з позицій католицької філософії) «прочитання» арістотелізму, допоміг Ватикану утримати свою ідеологічно-світоглядну монополію в складних умовах поширення альтернативних ідей аверроїзму. Через це томізм на довгі роки утверджується як панівна філософська доктрина католицизму. Лише загальна криза середньовічної філософії в XV–XVI ст. надовго усуває томізм зі світової ідеологічної арени. Проте наприкінці XIX ст., як уже зазначалося, відбувається своєрідний «ренесанс» томістської філософії, і вона знову стає протягом усього XX ст. одним із провідних філософських напрямів під назвою «неотомізм».

Ми бачили, як провідна на початку класичного середньовіччя августиніанська традиція (що спиралася на гуманістично-платонівську основу античності), пов'язана з францисканським орденом, поступово втрачає лідерство і, відповідно, «відчуття часу». Свідчення тому — конфлікт керівництва ордену з «духом» Шартра та Оксфорда. У цій ситуації реалістичнішими виявилися домініканці, які в особі Фоми Аквінського перехоплюють лідерство. Проте серед молодого покоління францисканців знайшовся мислитель, який зумів творчо підійти до августиніанської традиції, віднайти в ній нові, ще не вичерпані можливості. Йдеться про Іоанна Дуне Скота (1265 або 1266–1308), який, вступивши в 1281 р. до францисканського ордену й здобувши освіту в Оксфорді, читав лекції з філософії та теології в Парижі, а потім удома — в Оксфорді й Кембриджі.

Витоки творчості Скотатяжють до математично-натуралістичної традиції Оксфорда. За Скотом, філософія постає теоретичним знанням на відміну від теології, яка є знанням практичним, переважно морально-етичним. Тому теологія не потребує тієї строгості та точності (раціональності загалом), якої намагався надати їй Фома. Теологія цілком відповідає августиніанському критерію знання — ірраціоналістичному у своїй основі. Як і всі провідні філософи середньовіччя, в полеміці між реалізмом і номіналізмом І. Дуне Скот не дотримувався крайньої позиції. Лише в тенденції (як і П. Абеляр, і Р. Бекон) він схилився до номіналізму.

Тлумачачи пізнавальний процес головним чином у натуралістичному дусі, Скот водночас наголошує на автономному характері

людської волі, навіть на її першості щодо розуму. Воля, отже, виступає у нього як свободна воля, а свобода становить найглибшу сутність людини. Тим більше абсолютно нічим не детермінованою виступає Божа воля, і в цьому Скот вбачає джерело божественної всемогутності.

Наприкінці XIII — на початку XIV ст. класична середньовічна філософія — схоластика (і реалістична, й номіналістична), вичерпавши свої історичні позитивні можливості, поступово вступає в період кризи. Остання виявляє себе насамперед у спеціалізації і специфікації позитивного змісту філософських пошуків схоластики, спектр якого ще не так давно був надзвичайно широким. Тепер він дедалі виразніше набуває логічного спрямування. До речі, логічні дослідження цієї пори мали неабияку наукову цінність.

Така тенденція простежується вже в Раймунда Луллія (1235–1315), який запропонував своєрідну «логічну машину». Це була одна з перших спроб механічного моделювання логічного мислення. Сучасні логіки вважають Луллія попередником комбінаторних методів у новітній логіці. Представник пізньої схоластики англієць Вільям Оккам (бл. 1280–1350), який навчався, а потім викладав у Оксфорді, займав майже крайню номіналістичну позицію. Це виявилось насамперед у послідовному проведенні Оккамом позиції «двоїстої істини» аж до повного розділення предметів теології (її сфера — самі лише тексти Святого Письма) і філософії, яка цілковито незалежна від теології і спирається у своїх дослідженнях лише на розум і досвід.

Послідовно проводячи свою номіналістичну лінію в запереченні будь-якої об'єктивності існування загальних понять, Оккам використовує свою відому «бритву» («бритва Оккама»), за допомогою якої відтиналися всі «сутності» (загальні поняття), необхідність яких не обґрунтовувалася логічно. Загальні поняття самі по собі є термінами, що виражаються словами, й у цьому плані вони є чимось одиничним. Властивість загальності вони набувають лише в умі в результаті приписування їм того чи іншого значення. Звідси — «термінізм», як часто називають Оккамову теорію загальних понять. Своєю концепцією «термінізму» Оккам поклав початок тлумаченню загальних понять як системи знаків, знакових систем.

Однією з характерних рис кризової середньовічної свідомості стало поширення наприкінці XIII — на початку XIV ст. містики, серед найвідоміших представників якої був Йоган Екхарт (1260–1327), або,

як його часто називали, Майстер, тобто вчитель. Йоган Екгарт був членом домініканського ордену, певний час викладав у Паризькому університеті.

Він виходив з «апофатичного» богослов'я «Корпусу Ареопагітики». Бог, за Екгартом, присутній у всьому, але жодне існування, за винятком людини, не помічає цієї присутності. Людина «помічає» Бога в собі, але не шляхом раціонального міркування, а безпосереднім і мовчазним «переживанням» Бога в найпотаємніших глибинах свого ества. Екгарта недаремно називали Майстром. Він справді мав багатьох послідовників, найвідомішими серед яких були Йоган Таулер (1300–1361) та Генріх Сузо (1300–1365). Ідеї Екгарта та його учнів мали вплив і на формування реформаційних ідей М. Лютера.

Пізньосередньовічна містика як специфічна реакція на логіко-раціоналістичну однобічність філософських побудов пізньої схоластики (остання була цілком природним наслідком формалізму римо-латинської ментальності «західної» парадигми середньовічного мислення) в «апофатичній» манері (властивій «східній» парадигмі середньовічної філософи) відтворювала платонівську діалектичну думку. Саме тут черпала свою філософську «настроєність» на світ, свій неповторний діалектичний характер німецька класична філософія XIX ст., що перебувала в діалогічному спілкуванні з німецьким романтизмом. Далі ми побачимо, як той же «апофатичний» (зокрема «ареопагітичний») неоплатонізм уже безпосередньо в межах «східно-європейської» середньовічної парадигми (конкретно — український неоплатонізм XIV–XVI ст.) стає одним із джерел оригінальної діалектичної концепції Григорія Сковороди.

У літературі трапляється негативна оцінка середніх віків як «провал» у «нормальному» ході історичного процесу, як «крок назад» в історії, як «темні віки» тощо. Різко негативно оцінювалося передусім духовне життя середньовічної доби, хоч об'єктивних підстав для цього немає. Середньовічна доба є однією з історичних епох, зі своєю специфікою, але вона нічим не гірша від будь-якої іншої історичної епохи. За середньовіччя було зроблено великий крок у розвитку філософського знання (нове розуміння часу і творчості, виявлення специфіки духовності як однієї з найістотніших характеристик реальності, дослідження багатогранного взаємовідношення одиничного і загального та ін.). Без цього кроку неможливий був би подальший розвиток філософії. Інша справа, що темп культурного розвитку

добу середньовіччя був дещо загальмований. Але про це — у наступній темі.

Негативна оцінка середніх віків була «нормальною» реакцією представників «нового мислення» на ідеї суспільства, яке, виконавши свою історичну місію, залишалося в минулому. Такою була реакція мислителів так званого Відродження на ідеї кризового вже середньовіччя. Водночас відомо, що аналогічними були оцінки й кризової античності з боку молодого ще тоді середньовіччя, що йшло на зміну античності (згадаймо хоча б К. Тертуліана).

Криза середньовічної філософії означала насамперед кризу середньовічної філософської парадигми, необхідність її заміни новою філософською парадигмою, в межах якої містилися б можливості подолання цієї кризи. Суб'єктивна (така, що констатувала нездатність традиційної — середньовічної — філософії за нових умов ефективно забезпечувати духовні потреби суспільства) оцінка мислителями Відродження середніх віків була некритично засвоєна наступними поколіннями, абсолютизована ними. Втративши момент істини, що містився в зазначеній оцінці, вона перетворилася на заблудження. Проте мислителі Відродження не просто оцінювали негативно середньовічну філософію, вони (і це головне) запропонували нові ідеї, що лягли у фундамент нової філософської парадигми.

Питання та завдання для самоконтроля

1. Що таке антична філософія? Які її хронологічні межі?
2. Назвіть основні періоди античної філософії.
3. В чому полягає основне питання докласичного періоду античної філософії? Які варіанти його вирішення?
4. В чому суть «сократичного повороту» в античній філософії?
5. Специфіка онтології і гносеології Платона.
6. Яке значення вчення Арістотеля для античної і світової філософської думки?
7. Чим елліністична філософія відрізняється від класичної античної філософії?
8. Сутність епікуреїзму.
9. Чим скептицизм відрізняється від агностицизму?
10. Чому стоїцизм є ідейною основою християнства?
11. Історичне значення античної філософії.

Теми для написання рефератів

1. Атомістичний матеріалізм в античній філософії.
2. Життя і філософія Сократа.
3. Філософські погляди Платона.
4. Арістотель як видатний представник античної філософії і науки.
5. Філософія елліністичного періоду (скептицизм, епікуреїзм, стоїцизм).
6. Римська філософія.

Література

1. Таранов П. С. Золотая философия. — М., 1999.
2. Чальшев А. Н. Курс лекций по древней философии. — М., 1963.
3. Древнеиндийская философия. — М., 1963.
4. Антология мировой философии. — Т. I. Кн. 1. — М., 1969.
5. Кондзьолка В. В. Нариси історії античної філософії. — Львів, 1993.
6. Коплетон Ф. Історія середньовічної філософії. — К., 1997.
7. Татаркевич В. Історія філософії. — Т. 1. — Львів, 1907.

Тема 3.
ФІЛОСОФІЯ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ
ТА НОВОГО ЧАСУ

План

- 1. Філософія епохи Відродження.**
- 2. Філософія Нового часу.**

1. Філософія епохи Відродження

Епоха Відродження — це період переходу від середньовіччя до Нового часу. Вона охоплює, приблизно, три століття — з XIV до XVII. Пошук нових життєвих орієнтирів, які відповідають новим соціальним умовам, що почався в Італії, переноситься потім у Францію, Німеччину, інші країни півночі Європи. Духовне хвилювання, яке охопило європейські країни, стимулювало процеси руйнування феодальних порядків, становлення національних держав, церковних реформ. Ця доба стала добою виникнення нового мистецтва, перших кроків сучасного природознавства, нових політичних і соціальних концепцій, соціалістичних утопій. І хоч епоха Відродження не залишила великих філософських систем, а філософська творчість розгорталась, в основному, в формі осучасненого пригадування, вона обґрунтувала ідею довіри до природного людського розуму, заклала основи філософії, які були вільними від релігійно-світоглядних передумов.

Філософи Відродження виходили з того, що світ і природа являють собою єдине, до того ж розумне творіння Бога, і тому було б безглуздо відвертатися від них. Навпаки, пізнання світу дає змогу людині прилучитися до вищої мудрості, закладеної у творіння. Найвище творіння Бога — людина. Людиною завершується процес творіння, тому вона здатна осягти його і творити, наслідуючи Творця, навіть змагатися з Богом у творчому генії. Звідси впливає титанізм Відродження — піднесення людини до рівня Бога в деяких її можливостях і діях.

Підносячи людину, оспівуючи її, мислителі Відродження були приголомшені реаліями історії, адже насправді титанічна діяльність людини несла з собою не лише позитивні наслідки, а інколи просто жахливі. Італію роздирали нескінченні війни, процвітало політичне інтриганство. Діячі Відродження на практиці могли переконатися у

тому, що зростання масштабу самовиявлення людини, піднесення її до рівня Бога тягнуло за собою збільшення не лише масштабів позитивного, а й негативного в ній самій. Тому саме в цю добу розгорнулася діяльність інквізиції, і була створена широковідома легенда про доктора Фауста, який заради досягнення особливих знань і здібностей також проявив титанізм, але сатанинський — продав душу дияволу. На певний час фаустівський дух — бажання знати будь-що і будь-якою ціною, знати безмежне — стає символом європейського духу.

У розвитку філософських ідей європейського Відродження виділяють три періоди:

- гуманістичний (антропоцентричний): середина XIV — середина XV ст.;
- платонічний (онтологічний та пантеїстичний): середина XV — перша третина XVI ст.;
- натурфілософський: друга половина XVI — початок XVII ст.

Протягом усього середньовіччя панує уявлення про те, що земне життя не має самостійної цінності, що воно є тільки підготовка до життя загробного, яка здійснюється під керівництвом церкви. Таке судження ґрунтується на протиставленні природного та божественного та відповідає масовому відчуттю життя пізньої античності та середніх віків. Саме воно й було підірвано творчістю двох великих поетів-мислителів Італії — Данте і Петрарки, які стали провісниками та ініціаторами гуманістичної думки — одного з найбільш характерних явищ даної доби (гуманістичний період).

У «Божественній комедії» Данте, яка становить собою підсумок розвитку середньовічної культури, великий синтез поезії, філософії, теології, закладені основи нового життєрозуміння. Не відкидаючи вчення про утвір, використовуючи неоплатонічні схеми міркування, Данте вчить про те, що людина має подвійну — смертну та безсмертну — природу, тобто вона є середньою ланкою між тлінним і нетлінним й тому має подвійне призначення, визначається двома кінцевими цілями. Одна з них досягається в тутешньому земному житті та полягає в прояві власної чесноти, інша досягається лише посмертно й при сприянні божественної волі. Двом цілям відповідають два шляхи: шлях філософських наставлянь і шлях наставлянь духовних, які перевершують людський розум. Данте вчить про свободу людської волі, свободі, що лежить в основі особистісної відповідальності за учинене й визначає гідність людини.

Гуманістична програма, намічена Данте й Петраркою, отримала подальший розвиток. Вона передбачала виховання нової людини, що володіє *humanitas* — властивістю, яка тлумачилося як здатність здійснювати добродесні вчинки. *Humanitas* не дано людині від народження, воно виробляється освітою та життєвим досвідом, воно є результатом завзятої праці, роботи душі, в тому числі і в процесі вивчення гуманітарних дисциплін. До їх числа відносяться: граматики, яка повинна стати наукою про синтез форми й змісту, про способи виразу думки; риторика — провідниця мудрості та філософія — сама мудрість, центром якої є етика, яка спрямовує людину на шлях вдосконалення.

Основна ідея гуманізму про самоцінність земного життя, про можливість виховання здатності до добродесних вчинків, про роль філософії в цьому процесі розвивалася та поглиблювалася в творчості суспільних і церковних діячів, ерудитів і мислителів: Лоренцо Валла, Фічіно, Пікоделла Мірандола та ін. Отже, гуманізм Відродження мав яскраво антропоцентричний характер. Гуманістична антропологія була спрямована на обґрунтування особливого, центрального місця людини в ієрархії світових сутностей; піднесення гідності людини й порівнянні її у чомусь до Бога.

На більш глибокому рівні пошук метафізичних основ гуманістичних поглядів вів М. Кузанський, який був представником платоністичного періоду. Микола Кузанський — кардинал католицької церкви. Особисте знайомство з деякими гуманістами, захоплення античною літературою, яке спонукало його вивчати грецьку мову вплинули на напрямок, метод і стиль його філософствування. Він не використовує ані дискурсивно-розсудковий спосіб мислення схоластів, ані риторичне мистецтво гуманістів, хоч часто використовує, як і гуманісти, форму відродженого ними діалогу. М. Кузанський використовує метод, аналогічний математичному, який відповідає стану вченого незнання. Вчене незнання, на його погляд, є усвідомленням структурної диспропорції між кінцевим людським розумом і нескінченністю, в яку він включений і до якої прагне. Кінцевий розум наближається до нескінченного, до бога, осягаючи його як єдність протилежностей. Кінцеві речі ми повинні розглядати, як пов'язані з цілим, із нескінченністю. Бог є єдиним початком сущого, але його сутність невимовна, виявлення цієї сутності можуть бути лише символічними. Як сутність, Бог постає можливістю всього, але у згорнутому вигляді. Світ, відповідно, є розгорнута сутність Бога. Оскільки

сутність Бога невичерпна, то й творіння світу відбувається вічно. Кожна річ, в тому числі й людина, виступає як утримуюча в згорнутому вигляді увесь світ, як мікрокосм. Проте людина є мікрокосмос і на іншому рівні. Володіючи розумом і свідомістю, вона включає в себе образи всіх речей, як дійсних, так і можливих. Людина призначена для творчості.

Прагнення знайти граничні основи для визнання самоцінності земного життя людини приводило, як це видно на прикладі творчості М. Кузанського, до питань про стан людини в космосі, про його фізичні та смислові зв'язки з світовим цілим. Доки світ залишався геоцентричним, людина мислилася як безсумнівний центр усіх зв'язків світового цілого. Становище змінюється після виступу М. Коперника, який замінив геоцентризм геліоцентризмом.

Найяскравішим представником натурфілософії пізнього Відродження є Джордано Бруно. Джордано Бруно, приймаючи геліоцентричну концепцію Коперника, іде далі, позбавляючи і Сонце стану центра Всесвіту. Нескінченний Всесвіт, в його розумінні, має безліч планет, схожих на нашу Землю. По відношенню до нескінченності безглуздо питати про центр. Він — ніде, і він — скрізь. Нескінченний Всесвіт є породженням нескінченної божественної міці. Життя в тій чи іншій формі притаманне усім природним речам. Розумне життя повинне існувати не тільки на Землі.

Людина — кінцева земна істота — має кінцеву смертну душу. Тільки розумна безособистіста частина душі може бути безсмертною. Однак в очікуванні смерті, на думку Дж. Бруно, неможна бути дозвільним, оскільки ми призначені для творчості на основі пізнання. Вищий ступінь пізнання і вищий ступінь людської досконалості — самовідданість і подвижництво заради високої мети — є станом героїчного ентузіазму, до якого і потрібно прагнути.

Північне Відродження представлене мислителями, творчість яких безпосередньо пов'язана з ідеями Нового часу. Еразм Роттердамський, ідучи в річищі загального настрою гуманістичної думки, виступив як непримиренний суперник філософії аристотелево-схоластичного типу, зосередженої на проблемах логіки, метафізики, фізики. Для нього філософія — це знання того типу, до якого прагнув Сократ. Це мудре розуміння життя, тобто практична розсудливість християнського життя. Християнська мудрість, вважає він, не має нестатку бути ускладненою силлогізмами, її можна почерпнути

з Євангелій і Послань св. Павла. Тому необхідно повернутися до християнських джерел. Еразм здійснює переклад і критичне видання Нового завіту, публікує праці батьків церкви, критикує церковні порядки, духовенство. Він жадає великої релігійної реформи, для якої потрібно стряхнути з себе все, що нав'язано силою церковного авторитету. Шлях земного життя, зазначений Христом, простий: щира віра, милосердя без лицемірства та безвадна надія.

Критика Еразмом церкви й схоластичної філософії та його заклик відродити первісне християнство, витлумачене як філософія земного життя, яке має самоцінність і не зводиться до підготовки до загробного життя, випереджали, хоч і в пом'якшеній формі, деякі погляди Мартіна Лютера. Однак заперечення Лютером свободи волі, яку, як і всі мислителі-гуманісти, визнавав Еразм, привело до розриву та полеміці між ними. У підсумку Еразм залишився католиком, а Лютер став вождем протестантизму.

Під впливом християнського гуманізму Еразма, ідей і практики церковної реформації знаходилися найкрупніші соціальні мислителі цієї доби: Томас Мор — засновник утопічного соціалізму; теоретики природного права Жак Боден, Гуга Гроцій і ін. Завершують добу Відродження, безпосередньо підготовляючи перехід до нової філософії, француз Мішель Монтень, італієць Галілео Галілей та ін.

Такими є деякі концепції, які висунули філософи доби Відродження. Однак вирішальний вплив на наступну думку мали не стільки самі ці концепції, скільки ідея автономної філософії, що поступово пробивала собі шлях, яка спирається на досвід і природний розум та обґрунтовує знання про природу, природне право та мораль, природну релігію. Епоха Відродження не тільки заповідала наступним століттям переконання у силі природного розуму, здатного обґрунтовувати самоцінність земного життя, але й посягла сумніви у його силі, виявив необхідність для розуму самодослідження, тобто дослідження власних можливостей і меж.

2. Філософія Нового часу

Філософія Нового часу охоплює період із XVII ст. до першої третини XIX ст. Вона являє собою принципово новий рівень у розвитку європейської філософії: вона розвивається у діалозі з експериментальною наукою, що виникає саме у цей час. У зв'язку з цим

філософія досягає нового рівня деталізації власної проблематики, стає більш диференційованою і розгалуженою, а тому — більш систематизованішою. Виникають національні філософії, формуються нові напрямки філософського знання, такі як гносеологія, антропологія, історія філософії.

Формується новий світогляд, якому притаманно наступне: світ розглядається людиною як об'єкт, на який спрямовується людська активність, а сама людина — як суб'єкт, тобто вихідний автономний пункт такої активності. Індивід має спиратися на свою діяльну активність; гаслом епохи стає теза «За будь-яких обставин завжди краще діяти, аніж нічого не робити» людина, дякуючи своєму розуму повинна перетворити середовище своєї життєдіяльності, зробивши його оптимальним; індивід спирається на мислення здорового глузду, яке включає опору на факти («краще одного разу побачити, ніж сто разів почути») та ясну, чітку, зрозумілу логіку; світ постає в якості надскладного механізму, типовим взірцем якого був механічний годинник; людина повинна пізнати цей механізм та опанувати його дякуючи знанню («Знання — сила». Ф. Бекон).

У духовний світ людини проникають ідеї прогресу, діяльність людей починає розумітися не як кругообіг подій, а як розвиток від примітивних до досконалих форм існування суспільства. Зміна ідей про суспільний розвиток у думках цих учених ішла від погляду на історію як кругообіг трьох епох — божественної, героїчної, людської (Д. Віко) — до тлумачення її як нескінченного прогресу буржуазного суспільства (Ж. А. Кондорсе).

Френсіс Бекон, який розглядав пізнання природи та використання отриманого знання як основу соціального благополуччя й спробував уявити «онаучене « суспільство у роботі «Нова Атлантида», наполягає на тому, що відроджувати варто не ті чи інші вчення древніх, а дух сміливого пошуку, притаманний їх творцям. Необхідно відродити самий природний розум, світло якого — проникливість — затемнений у теперішній час заблудженнями-ідолами. Перші два ідоли пов'язані з самою людиною, два останні — із соціальною діяльністю людини:

- «ідоли печери» — це помилки, які ми робимо, виходячи з нашого рівня освіти, виховання, оточення;
- «ідоли роду» — це загальні помилки, яких людина допускається в пізнавальному процесі. Вони зумовлені обмеженістю і недосконалістю людських органів відчуття;

- «ідоли ринку» — це омани, пов'язані з людським спілкуванням, неправильним використанням мови, некритичним ставленням до інформації;
- «ідоли театру» — це орієнтація на авторитети, хибні вчення, які своєю зовнішньою досконалістю вводять нас в оману. Цей вид оман — найзгубніший для людей тому, що він блокує їхню ініціативу, змушує некритично ставитись до існуючих теорій, освячених традиціями.

Розум, очищений від заблуджень, спираючись на спеціально проведені експерименти, використовуючи правила індуктивного (від часткового до загального) виводу, здатний надати повну та корисну картину світу. У широкому смислі слова філософія, згідно з Беконем, це система усіх досвідно-раціональних пізнань, що доступні розуму як особливої здібності людини (іншій здібності — пам'яті — відповідає історія, уяві — поезія). У вузькому смислі слова філософія — вчення про всі види знань і їх співвідношення, вчення про метод (орган) пізнання. Бекон чітко відрізняє релігію від філософії. Перша базується на зверхприродному одкровенні, друга — на даних органів почуттів. У філософії навіть основні джерела піддаються обговоренню та перевірці, тоді як у релігії основні джерела установлюються авторитетом. Разом із тим Бекон стверджує, що можлива природна теологія, яка відповідає природній релігії, оскільки установлюваний пізнанням зв'язок природних явищ вказує на існування божества.

Ідея автономної філософії вперше була реалізована французьким мислителем Рене Декартом, який при цьому спирався на концепції нового природознавства, являючись одним із його засновників.

Згідно з Декартом, вчення про природу — фізика — входить органічною частиною в систему філософських знань, будучи їх стовбуром. Гілками цього дерева знання служать механіка, медицина й етика, а також філософські науки. Корінням дерева знання є метафізика. Усе знання — від метафізики до етики — будується єдиним методом раціонального, подібного геометричному, міркування. До досвіду необхідно удаватися, щоб з'ясувати, що з можливо справжнього предмета розуму реалізувалося в нашому світі, який є лише одним із можливих світів.

Метафізика (а з нею і все наше знання) повинна, згідно з Декартом, спиратися на положення, істинність якого не має сумніву. Щоб знайти таке положення, він стає на позиції радикального скептицизм-

му, відвертаючи все, у чому можна хоч якось засумніватися. Сумнів викликають існування Бога, зовнішнього світу і власного тіла. Безсумнівно лише положення : «Я мислю, отже існую». Це положення є поєднанням двох відповідних одна одній ідей: «я мислю» і «я існую». Істина і є відповідністю ідей одна одній, яка встановлюється або безпосередньо вбачається — інтуїтивно, або логічним аналізом — демонстративно. Інтуїція та дедукція із інтуїтивно збагненого — це два шляхи, які ведуть до пізнання усіх можливих світів. Досвід грає допоміжну роль.

Такими є гносеолого-методологічні наслідки, отримані Декартом із аналізу вихідного положення його філософії. З нього випливає, що «я» є дещо мисляче — душа — певна непротяжна сутність, або субстанція. Моя власна душа є першим предметом мого пізнання. У душі я знаходжу ряд ідей, одні з яких придбані мною при житті, інші — притаманні їй з народження. Серед останніх знаходиться ідея Бога — істоти, що володіє усіма досконаlostями та міццю. Аналіз ідеї Бога показує, згідно з Декартом, що предмет цієї ідеї, тобто сам Бог, існує. Існує Бог, який утворив дві субстанції (субстанція — самодостатня система, яка сама себе обґрунтовує й не потребує інших основ) протяжну й мислячу, і існую я — той, у кому ці дві субстанції поєднані і який може пізнавати і Бога, і створений ним світ. Першоосною матеріальної субстанції є протяжність. Протяжність необмежена, необмежений і Всесвіт. Матеріальна субстанція єдина і нескінченно подільна. Духовна субстанція непротяжна і неподільна, головним атрибутом духовної субстанції є мислення. Для Декарта проблема субстанції полягає в наступному: чому вони, не маючи загальних термінів, тим не менш, повинні абсолютно співпадати (алгебраїчні формули мають відповідати геометричним побудовам, думки — тілесним діям тощо), більше того, їх неспівпадання є хобою. Висновок Декарта: взаємодія між субстанціями в світі зумовлена посередництвом Бога.

У цьому пункті мислителю естафету приймає геніальний голландський філософ Бенедикт Спіноза. Його вирішення проблеми субстанції не втратило свого значення навіть для нашого освіченого ХХІ ст. Він вважає, що декартівська проблема субстанції не має рішення, оскільки вона невірною поставлена. Не існує окремо двох декартівських половинок — матерії й духу, душі й тіла, які спочатку роз'єднані, а потім якимось чином поєднуються і співпадають. Субстанція єдина і всеохоплююча, включає в свій зміст всі можливі

явища дійсності. Мислення і протяжність постають не окремими субстанціями, а атрибутами (найпершими невід'ємними якостями) єдиної субстанції. Всі речі та явища — лише модуси, різні міри поєднання — мислення і протяжності. Людина найбільш яскраве та виразне поєднання модусу-тіла та модусу-душі. Від універсальності діяльності людини залежить ступень розвиненості її інтелекту.

Здавалося б, людина приречена на те, щоб перебувати в істинному відношенні до дійсності (порядок ідей відповідає порядку речей), проте її активна властивість — воля — переверщує розум, а тому пристрасті та бажання збивають людину із шляху істини, вводять її у рабство пристрастей.

Оскільки повна свобода постає характеристикою лише самої субстанції, то, на думку Б. Спінози, людина, якщо бажає свободи, повинна здолати силу бажань і пристрастей. А для цього вона мусить пройти шляхом сходження до найвищого типу пізнання — інтелектуальної інтуїції, яка дозволяє все бачити під кутом зору вічності, тобто у відповідності із субстанціальною природою мислення.

Німецький філософ Г. Лейбніц захоплювався філософією Б. Спінози, але вважав, що таким чином осмислена субстанція не дозволяє нам зрозуміти, чому світ є рухливим та багатоманітним. Лейбніц вважає, що у світі панує принцип «усезагальних відмінностей» — немає жодної речі, яка була б тотожна іншій, тобто у світі існує безліч субстанціальних одиниць — монад. Монади є метафізичними субстанціями, в кожній із яких у формі можливих уявлень утримується весь світ і які відрізняються одна від одної ступенем ясності уявлень. У монад, які перебувають на найнижчому ступені — монад безжиттєвої природи — всі уявлення неясні, у монад середнього ступеню — душі тварин і людей — одні уявлення неясні, інші — ясні; у вищих монад — ангепи, Бог — усі уявлення ясні. Бог — вища з монад, монада монад, приводить усі монади у відповідність одна одній, при якій без будь-якої реальної взаємодії зміни в одній монаді пов'язані із змінами у всіх інших. Ця наперед установлена гармонія робить наш світ найкращім із можливих світів.

Такими були в XVII ст. основні спроби реалізувати ідею автономної філософії, вільної від світоглядних умов, побудувати цільний світогляд на розумних і досвідних підставах, які виявлені дослідженнями пізнавальних здатностей людини. Філософія Нового часу досягла нового рівня у розробленні проблем пізнання, в осмисленні

субстанції як вихідної підоснови дійсності, у дослідженні людини й суспільних процесів. Філософія Нового часу ввібрала в коло своїх проблем усі сфери людської життєдіяльності, демонструючи широкі можливості людського пізнання. Розвиваючи вихідні ідеї класичного типу філософствування, вона або підносила людський розум, або піддавала його випробуванням, щоб визначити його потенціал.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Основні риси епохи Відродження — антропоцентризм, гуманізм.
2. Натурфілософія епохи Відродження.
3. Онтологічна та гносеологічна проблематика філософії Нового часу.
4. Соціально-філософські концепції філософії Відродження та Нового часу.

Теми для написання рефератів

1. «Титанізм» та «фаустівський дух» у європейському Відродженні.
2. Проблема релігії та моральності у філософії Відродження.
3. Методологічні ідеї Ф. Бекона та Р. Декарта.
4. Новоевропейське вчення про субстанцію.
5. Особливості тлумачення людини й суспільства у філософії Нового часу.

Література

1. Античные философы. Свидетельства, фрагменты, тексты. — К., 1995.
2. Аристотель. Соч.: в 4 т. — М., 1973–1983.
3. Асмус В. Ф. Античная философия. — М., 1976.
4. Афоризмы старого Китая. — М., 1988.
5. Богомолов А. С. Античная философия: в 2 ч. — М., 1985.
6. Бугай Д. В. Критика теории идей в «Параманиде» Ллатона // Вопросы философии. — 1997. — № 4.
7. Буддизм. История и культура. — М., 1989.
8. Древняя Индия. Язык, культура, текст. — М., 1988.

9. История китайской философии. — М., 1988.
10. Лукьянов А. Е. Становление философии на Востоке. Древний Китай и Индия. — М., 1989.
11. Открытие Индии. Философские и эстетические воззрения в Индии XX в. — М., 1987.
12. Платон. Соч.: в 3 т. — М., 1968–1972.
13. Татаркевич В. Історія філософії: т. 1. Антична і середньовічна філософія. — Львів, 1999.
14. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. — М., 1991.

Тема 4. СВІТОВА ФІЛОСОФІЯ ХІХ–ХХ СТ.

4.1. Німецька класична філософія

План

1. Критична філософія І. Канта.
2. Суб'єктивний ідеалізм І. Фіхте.
3. Об'єктивний ідеалізм Ф.-В.-Й. Шеллінга.
4. Система ідеалістичної діалектики. Г.-В.-Ф. Гегеля.
5. Філософія Л. Фейєрбаха.

У другій половині XVIII ст. центр європейської філософської думки перемістився з Англії та Франції до Німеччини, яка значно пізніше від своїх західних сусідів стала на шлях буржуазних трансформацій. Саме тут напередодні буржуазних перетворень, виникають ідейні пошуки і духовне піднесення, що охопили все суспільство, в тому числі й філософію. Сформувалась філософська традиція, у межах якої вдалося переосмислити багато проблем, над якими марно працювала попередня філософська думка. Одна їх група мала гносеологічний характер: протистояння емпіризму й раціоналізму, детермінізму і свободи волі; друга — онтологічний (стосувалася буття людини): протиріччя між натуралістично-механістичним світоглядом і специфікою буття людини, яке виходило поза межі цього світогляду.

Німецьку класичну філософію сформували І. Кант, І. Фіхте, Ф.-В.-Й. Шеллінг, Г.-В.-Ф. Гегель, Л. Фейєрбах. Певною мірою до цієї традиції можна зарахувати філософію К. Маркса, принаймні категоріальний апарат і стиль мислення Маркса не виходить за її межі.

Філософів, які належать до німецької класичної філософії, споріднює зміщення центру дослідження від об'єкта до суб'єкта, в онтологічному аспекті — від природи до історії і культури. Відбувається переосмислення і самого суб'єкта. Якщо раніше він мислився як певна духовна субстанція, що пасивно відображала світ, то в німецькій класичній філософії суб'єкт постає як творча діяльність (Кант), як дух, що перебуває в історичному розвитку (Гегель), як людство, яке здійснює історичний поступ на основі практичної діяльності (Маркс). Іншими словами, суб'єкт мислиться як діяльність, яка у філософії після Канта все більше набуває історичного характеру, перетворюється на культуротворчу діяльність, вільне самотворення.

1. Критична філософія І. Канта

Засновником німецької класичної філософії є Іммануїл Кант — філософ, якого за силою духу і впливу на подальший розвиток філософської думки часто порівнюють з Платоном. Філософія Канта — перехідна ланка між раціоналізмом Просвітництва і романтично забарвленою філософією XIX ст. Кант, як і просвітники, проінятий ідеєю розуму, здатного продукувати абсолютні вічні істини. Але він переосмислює цю ідею: розум трактує не як механічне відображення дійсності (емпірики) чи як послідовне методологічне розгортання вроджених ідей (раціоналісти), а як творця, конструктора дійсності (об'єкта) і знання про неї. На цій основі Кант долає суперечність емпіризму та раціоналізму, що було першим його внеском у розвиток філософської думки. Другий внесок полягає в тому, що Кант теоретично обґрунтував автономію волі людини, непідлеглисть моральності зовнішнім чинникам, завдяки чому сфера людської діяльності (культура) була винесена за межі природної детермінації. Після Канта культуру розглядали за межами природи, не прив'язуючи її до природних закономірностей. Природа і культура постають для філософії як дві рівнозначні та незводимі одна до одної сфери.

У творчості Канта виділяють докритичний і критичний періоди. У докритичний, або, як він його називав, догматичний період Кант перебував під впливом філософії Лейбніца і його послідовника Х. Вольфа. Він був переконаний, що силою розуму можна досягнути закономірності природи, демонструючи це створеною космогонічною гіпотезою і теорією припливів та відпливів. Але ознайомлення з філософією Д. Юма збудило Канта (за його словами) від догматичної сплячки. Під догматизмом Кант розумів філософську позицію, згідно з якою світ існує таким, яким людина його сприймає, а пізнання є його відображенням. Д. Юм, поставивши під сумнів цю позицію, не запропонував нічого взамін. Кант виробив свій підхід до розв'язання цієї проблеми, назвавши його конструктивним критицизмом.

Кант, за його словами, здійснив коперніканський переворот у філософії, довівши, що потрібно не знання (розум) узгоджувати з предметами, як це робили попередні філософи, а предмет зі знанням (розумом). Тобто, джерело всезагальності й необхідності знання він пропонує шукати не в об'єкті, а в суб'єкті. Світ наукового пізнання не є світом самим по собі (догматизм), але він не є також лише відчуттям людини (скептицизм).

Світ науки є витвором розуму, який сконструював його за певними правилами на основі чуттєвого матеріалу, отриманого від речей у собі. Ці речі в собі (ноумени) людині принципово не дані. Вони можуть бути дані тільки через суб'єктивні форми споглядання і мислення, тобто як явища (феномени). Світ наукового пізнання (сфера феноменів) є результатом синтезу (поєднання) суб'єктивних апіорних (незалежних від досвіду) форм і чуттєвого хаотичного матеріалу, джерелом якого є речі в собі. Апіорні форми Канта — це не «вроджені ідеї» Р. Декарта. Вони позбавлені змістовності, а постають як певна здатність, певні правила (схеми) формування матеріалу.

Завдяки такому підходу І. Кант подолав розбіжність емпіриків і раціоналістів. Він погоджувався з емпіриками в тому, що все знання можливе лише на основі досвіду, але не приймав їхнього твердження, що розум є чистою дошкою. Водночас він приймав концепцію розуму раціоналістів, але цей розум, на його думку, містить не «вроджені ідеї», а апіорні форми, які без досвіду не здатні породжувати знання.

Світ ноуменів і феноменів І. Канта можна уявити, прийнявши аналогію пізнання і виробництва. Припустимо, що людина все життя прожила на заводі й не бачила світу, який існує зовні. Вона має справу лише з матеріалом, який поступає ззовні, і знаряддями праці (формами), які обробляють цей матеріал. Для неї світ — це створені й упорядковані її працею на території заводу предмети. Чи може вона на основі матеріалу, знарядь праці та продуктів своєї діяльності сказати, який світ за межами виробництва (сфера ноуменів), як він упорядкований? Достатніх підстав для цього людина не має. Так, за І. Кантом, відбувається і з пізнанням. Людина має справу лише з уконституційованим свідомістю світом. А світ сам по собі їй невідомий.

Оскільки, за І. Кантом, розум уконституював світ, даний у науковому досвіді, то й джерело всезагального і необхідного знання слід шукати не в цьому уконституційованому світі (сфері досвіду), а в правилах, апіорних формах його конституювання — не в об'єкті, а в суб'єкті. В цьому він і вбачав суть свого перевороту в філософії.

Розум, який Кант досліджував, він називав «чистим», або «трансцендентальним» (потойбічним щодо емпіричного суб'єкта). Це розум як сукупність певних апіорних форм, які притаманні будь-якому емпіричному індивідуальному розуму. А світ речей у собі, те, що виходить за межі досвіду, він називав «трансцендентним» (потойбічним до емпіричного об'єкта).

Прийнявши таку концепцію розуму, Кант намагався відповісти на питання, як у процесі пізнання отримуються всезагальні наукові істини математики, природознавства і метафізики — в трьох визнаних на той час сферах знання. Шукаючи відповідь, Кант поділяв наукові судження (мовні вислови, в яких фіксуються думки) на аналітичні та синтетичні. В аналітичних судженнях на зразок «всі тіла протяжні» зміст суб'єкта судження («тіла») і предиката («протяжні») збігається, оскільки поняття «тіло» охоплює і поняття «протяжність» (непротяжні тіла не існують і немає нетілесної протяжності). Такі судження не потребують підтвердження досвідом. Вони є тавтологічними (не дають приросту знання) і малоцінними в науці.

Синтетичні судження поєднують різні за змістом поняття. Вони бувають апостеріорними (заснованими на досвіді типу «вода кипить при $+100^{\circ}\text{C}$ »). Їхній зміст вірогідний, і вони не можуть відігравати вирішальну роль у науці. Але в науці існують і синтетичні апіорні судження на зразок «пряма — найкоротша». Ці судження не виводяться з досвіду, але дають нове знання. Разом з тим вони, як аксіоми є фундаментом науки. Тому в основній своїй праці «Критика чистого розуму» Кант ставить запитання: як можливі синтетичні апіорні судження в математиці, природознавстві та метафізиці (філософії)? Відповідаючи на них, філософ розрізняє три здатності людини: чуттєве споглядання, розсудок і розум.

У чуттєвому спогляданні, на думку Канта, матеріал від речей в собі впорядковується такими апіорними формами споглядання, як простір і час. Отже, простір є не формою самих речей, а суб'єктивним способом упорядкування чуттєвого матеріалу. За висловом англійського філософа Бертрана Рассела (1872–1970), простір у Канта — це щось на зразок окулярів, крізь які все набуває просторового вигляду. І, на думку Канта, математика як наука можлива саме завдяки цим чистим формам споглядання. Зокрема, геометрія можлива лише завдяки здатності людини уявити чистий простір і в цьому просторі оперувати ідеальними фігурами. Якби геометрія оперувала в реальному просторі з реальними фігурами, сума кутів трикутника ніколи б не дорівнювала 180° . Отже, математичне знання, за І. Кантом, виводиться не на основі споглядання явищ, а на основі апіорних форм простору і часу, які лежать в основі чуттєвого упорядкування (конструювання) цих явищ.

Природознавство можливе завдяки діяльності розсудку, яка поєднує його апіорні форми і чуттєве сприймання. Такими фор-

мами розсудку Кант вважає кількість, якість, відношення (субстанція, причинність, взаємодія), можливість, необхідність, випадковість. Кожна з цих категорій породжує менш загальні поняття. Усі вони без сприймання є пустими, а сприймання без понять сліпими. Чуттєві сприймання є індивідуальними і суб'єктивними, а щоб перетворитись на всезагальний науковий досвід, вони повинні поєднатися з апіорними формами розсудку. Це упорядкування чуттєвих сприймань формами розсудку й утворює сферу досвіду, фактів, яка є предметом вивчення науки. Кант стверджував, що розсудок не черпає свої закони з природи, їх він приписує природі. Це слід розуміти так: розсудок накинув певну категоріальну схему на чуттєві сприймання, упорядкував їх за цією схемою, зробив його всезагальним досвідом і тепер цей, побудований за правилами розсудку, світ досвіду стає предметом вивчення науки. Розсудок знаходить у світі те, що попередньо вклав у нього. Іншими словами, відповідність досвіду й істин природознавства ґрунтується на тому, що вони конституювані одними й тими ж формами.

Отже, і математика, і природознавство як науки можливі завдяки суб'єктивним апіорним формам споглядання і розсудку. А оскільки ці форми загальнолюдські (єдиноможливі для людини), то істини математики і природознавства вічні. Іншими словами, Кант вважав, що геометрія Евкліда і фізика Ньютона є вічним і незмінним знанням, адже в основі їх лежать притаманні людині апіорні правила впорядкування чуттєвого матеріалу, а інших правил вона уявити не може. Тому наука може тільки поширювати причинні зв'язки чи урізноманітнювати фігури в просторі, а виходу на інше розуміння причинності й просторовості (можливість науки іншого типу, наприклад неевклідової геометрії та неньютонівської фізики) Кант не допускав. У цьому він є спадкоємцем Просвітництва з його вірою у вічні істини розуму.

Відповідаючи на питання, чи можлива метафізика як наука, Кант звертався до аналізу розуму — третьої пізнавальної здатності людини. Розсудок, за І. Кантом, кінцевий, його істини обмежені наявним чи можливим чуттєвим досвідом. Але людина не хоче змиритись з цією обмеженістю. Вона намагається застосувати розсудок за межами чуттєвого досвіду, вивести його за кінцеве. Наприклад, у досвіді людині дана тільки обмежена частина світу, про яку вона може судити строго науково. Але ж людина прагне висловлюватися про

світ загалом, тобто про те, що виходить за межі досвіду. Такою здатністю — виходити за горизонти можливого досвіду — володіє розум.

Подібно до того як споглядання має чисті форми (простір і час), розсудок апріорні категорії (кількість, якість, причинність та ін.), розум має апріорні ідеї. Це — ідеї душі, світу і Бога, тобто основні ідеї, які аналізує метафізика.

Досліджуючи пізнавальну функцію ідей розуму, І. Кант доводить, що логічні побудови, які метафізика намагається звести на їх основі (за відсутності контролю чуттєвого досвіду) є проблематичними. Наприклад, спроба перейти від ідеї Бога до його реального існування ґрунтується на логічних помилках. І. Кант, зокрема, спростовує онтологічне доведення буття Бога. Необґрунтований також, на його думку, перехід від ідеї душі до душі як субстанції.

Найбільше розчарування приносить ідея світу. Спроба метафізики мислити світ в цілому призводить до логічних суперечностей. Так, можна без логічних помилок довести, що світ конечний в просторі й часі, і що він безкінечний; що він ділиться до безкінечності й що є неподільні частки; що світ строго детермінований і що в ньому є свобода. Ці необхідні суперечності (І. Кант називає їх антиноміями) є свідченням того, що розум тут безплідний, що він вийшов за межі своїх можливостей. Тому діалектика, яка вивчає ідеї розуму, за Кантом, є вченням про необхідні, але безплідні суперечності. Згодом Гегель по-своєму переосмислить ці думки І. Канта.

Ідеям розуму І. Кант відводить тільки регулятивну функцію. Вони не можуть конструювати об'єкт, бо такий об'єкт виходить за сферу феноменів, досвіду, але можуть синтезувати наявне знання в систему. Скажімо, ідея душі синтезує, зводить у єдність все знання про психіку. Тому метафізика як наука, яка б по-своєму сконструювала об'єкт і вивчала його на взірць математики чи природознавства, неможлива. Філософія не є наукою. З чого, до речі, не випливає, що Кант заперечував метафізику. Ні, метафізика можлива і необхідна як вища мудрість, але вона не вибудовується на засадах вічних істин за прикладом математики чи природознавства. Отже, І. Кант відмежував філософію і наукове знання за принципами їх побудови.

Крім теоретичного, І. Кант визнавав у людині й практичний розум, дослідженню якого присвячена «Критика практичного розуму». Практичний розум є розумною волею, спрямованою на оволодіння реальністю. Якщо теоретичний розум має справу з явищами (з кон-

ституйованим ним світом), то практичний стосується сфери ноуменів (речей у собі, Бога і душі). Заслуга І. Канта полягає в тому, що він поставив практичний розум вище теоретичного. Знання, на його думку, має цінність тоді, коли воно служить вищій цінності — благою людини. Само по собі воно не є благом. У цьому Кант відходив від просвітників, які були схильні в розумі (знанні як такому) вбачати моральну цінність.

Практичний розум у Канта керує всіма практичними вчинками людини, в тому числі й моральними. Він виходив з того, що людська воля автономна, тобто вона сама собі задає закони своєї діяльності. Воля в своїй дії не залежна ні від зовнішніх чинників, ні від внутрішніх імпульсів людини. На цьому розумінні свободи волі Кант вибудував свою концепцію моралі. Таке розуміння засад моралі було новим для філософії. «Нове слово, сказане Кантом про поведінку людини, — автономія моральності. Попередні теорії були гетерономні, тобто виводили мораль із зовнішніх стосовно неї принципів». Філософи до Канта намагались вивести мораль із волі Бога, настанов суспільства, вимог вродженого чуття, з прагнень до щастя, насолоди, користі. Тільки Кант стверджував принципову самостійність і самоцінність моральних принципів, які ґрунтуються на свободі волі. Воля у своїй діяльності керується певними імперативами — закликами, веліннями, настановами на зразок «дій так...». В основі корисної практичної дії (дії, яка переслідує мету) лежить гіпотетичний імператив, його правило — «якщо хочеш досягти певної мети, дій таким чином...». В основі ж морального вчинку, який в принципі не повинен переслідувати корисливої мети, лежить категоричний імператив, тобто всезагальне веління. Його Кант формулює так: «Вчиняй так, щоб максима (правило) твоєї волі завжди могла стати принципом для всезагального законодавства». Іншими словами, співмірною принцип свого морального вчинку зі всезагальним благом, вчиняй так, як ти хочеш, щоб вчиняли щодо тебе.

Прийнявши принцип свободи волі, Кант вимагав ставлення до людини як до мети, як до суцього, яке має ціль у собі, а не як до засобу. Звідси і категоричний імператив може набути форми: не розглядай іншу людину (і самого себе) як засіб, а тільки як мету.

І. Кант — ригорист (прихильник суворих правил) у сфері моралі. Моральними є лише ті вчинки, які ґрунтуються на категоричному імперативі, на обов'язку. Якщо людина, наприклад, робить добро іншій

людині, тому що їй подобається робити добро, а не тому, що вона повинна це робити, то такі вчинки не є чисто моральними.

Кант усвідомлював, що служіння обов'язку не обов'язково принесе щастя людині. Часто, навпаки, щасливі ті, хто не дотримується моральних норм. Для того щоб утвердити справедливість, не дати змоги руйнувати мораль, він постулює безсмертну душу і буття Бога. Для теоретичного розуму їх буття проблематичне, для практичного — необхідне. Бог, безсмертна душа і «воздаяння» (відплата) в потойбічному світі необхідні, щоб людина була моральною істотою.

В одному з розділів «Критики чистого розуму» Кант ставить три знамениті запитання:

1. Що я можу знати? На це запитання дає відповідь його дослідження «чистого розуму».
2. Що я повинен робити? Відповідь на нього філософ з'ясував у «Критиці практичного розуму».
3. На що я можу сподіватися? Відповідь на це запитання містить дослідження релігії в межах розуму.

Кант відповів на всі порушені ним запитання, створивши цільну філософську систему, своєрідний духовний пам'ятник епохи і людського розуму.

2. Суб'єктивний ідеалізм І. Фіхте

Подальший розвиток ідея активності суб'єкта пізнання та ідея свободи як принципу практичного розуму знайшли у вченні Йогана Готліба Фіхте (1762–1814), який проголосив себе послідовником Канта, хоча насправді вийшов за межі його вчення. У Канта об'єкт пізнання (світ явищ) конституюється суб'єктом, за винятком чуттєвого матеріалу, що походить від речей у собі. Але якщо річ у собі є мислимою сутністю («чистий розум» тільки допускає її існування), то вона, стверджує Фіхте, є зайвим припущенням, і всю систему філософського знання можна вибудувати на одному принципі — «Я». Отже, філософія Фіхте — це суб'єктивний ідеалізм, який все виводить і все пояснює з діяльності «Я» як творчого начала. «Я» у Фіхте — це водночас індивідуальне обмежене «Я» (свідомість людини) і «абсолютне Я» (божественна свідомість). І в тому, і в іншому випадку «Я» — це вільна діяльність, а не субстанція раціоналістів.

«Для ідеалізму розум є дія і ніщо інше... все інше можна вивести», — писав Фіхте. Якщо попередня метафізика виходила з принципу, що буття породжує дію (у Декарта субстанція мислить: «Я мислю», отже, «Я» є мислячою субстанцією), то Фіхте є основоположником іншого принципу — «дія породжує буття». Як висловився Гете у Фаусті: «У діянні початок буття».

Фіхте, як і Кант, досліджував проблему можливості наукового знання. Цьому присвячена основна праця мислителя «Науковчення», в якій «Я» постає як творець всього суцього і водночас як творець знання про нього (творець не тільки форм, а й змісту знання).

Перший акт цієї діяльності — самоусвідомлення себе, що виражається в тезі «Я є Я». Це самоусвідомлення (і самотворення) переростає в покладання (творення) «не-Я», чогось відмінного від «Я». Скажімо, «Я» як індивідуальний суб'єкт в акті самоусвідомлення піднімаючись над тим «Я», яке усвідомлюється. Останнє постає як щось конкретне, обмежене. Наприклад, «Я» роздумує над своїм вчинком; «Я» собі в ньому не подобаючись, це не той «Я», яким «Я» хотів би бути, тобто це «не-Я». Якщо під «Я» розуміється абсолютний суб'єкт (Бог), то він у подібному акті самотворення несвідомо творить природу. Природа у Фіхте позбавлена самості, вона тільки матеріал, обмеження діяльності «Я» (Бога). Але ця обмеженість не об'єктивна, ця межа покладена самим «Я», яка ним же може бути й подолана в процесі діяльності. Акт самоусвідомлення є водночас актом самотворення. Отже, другий акт — «Я є не-Я» (антитеза). «Не-Я» виступає як об'єкт, який обмежує свободу «Я». Об'єкт, як у формі природи, так і культури, у філософії Фіхте породжений суб'єктом. За це намагання, «виколупати» об'єкт із суб'єкта його критикували Кант і Шеллінг. «Не-Я» потрібний Фіхте як перепона, яку необхідно подолати, тобто як засіб реалізації свободи. Через прогресивне додання обмеженостей і відбувається вдосконалення «Я».

Третій акт (синтез) — «Я є Я і не-Я» — є зняттям протилежності суб'єкта і об'єкта, ствердженням їх тотожності. Досягнення цієї тотожності виноситься на безкінечність. Це ідеал, до якого людина постійно прямує. Як бачимо, Фіхте запропонував триактний цикл творчої діяльності «Я» (теза, антитеза, синтез), який пізніше успішно застосував у розбудові діалектичної системи Гегель.

За всієї надуманості (на перший погляд) запропонованої схеми не можна не зазначити, що розвиток у сфері культури (а саме сюди

після Канта поступово перемістився центр філософських досліджень) відбувався саме за подібною схемою. Вихідною позицією появи будь-якого явища культури є творець, який має задум, проект. Це теза. Він втілює свій проект в життя (зводить палац, малює картину, приймає конституцію). Будучи створеним, об'єкт протистоїть йому як «не-Я». «Я» (в другому акті) не задоволене творінням, воно не вичерпало його творчий потенціал або, вірніше, «Я» побачило свою обмеженість в створеному «не Я» і прагне її подолати. Долаючи таким чином свою обмеженість, воно прогресує.

У Фіхте ця схема тільки проглядається, повною мірою вона розгорнута у Гегеля, але саме Фіхте започаткував її. Він, як і Кант, віддавав перевагу практичному розуму над теоретичним. Пізнання для нього виступає лише як момент залежності «Я» від «не-Я», що долається в практичній діяльності, в якій «Я» діє як свободне, оскільки воно творить «не-Я». Філософія Фіхте порушила проблеми, які розвинули пізніше Шеллінг і Гегель.

3. Об'єктивний ідеалізм Ф.-В.-Й. Шеллінга

Фрідріх Шеллінг, який в університеті вивчав природознавство і перебував під впливом тогочасних наукових відкриттів (зокрема, дослідження електричних явищ), не прийняв концепції Фіхте, в якій об'єкту (природі) задавалось позірне, несправжнє буття. Виступивши як послідовник Фіхте, він невдовзі долає його суб'єктивний ідеалізм і переходить на позиції об'єктивного ідеалізму.

Його творчість розвивалася в кілька етапів. Спочатку він розвиває натурфілософські ідеї, пізніше створює філософію тотожності мислення і буття, а наприкінці життя основну увагу приділяє філософії релігії. Шеллінгу належить також оригінальна естетична концепція. Перейнявши у Фіхте ідею тотожності суб'єкта і об'єкта, Шеллінг переносить центр ваги з суб'єкта на об'єкт. Природа у нього є не пасивним матеріалом для діяльності суб'єкта, а творчим началом. Природа — це процес самотворчості, самореалізації Абсолюту, розуму. Вона — розум, який застиг у своєму бутті, має ступінчасту побудову (неживе, живе, людина), у творенні якої розум піднімався поступово від несвідомого життя до життя свідомого (в людині). У природі діють ті ж форми творчої діяльності (теза, антитеза, синтез), які Фіхте відкрив у суб'єкті.

Натурфілософія Шеллінга долає механіцизм попередніх мислителів. Він вказував на існування, крім механічних, також електричних, хімічних і органічних сил, кожній з яких притаманні свої протилежності — притягання і відштовхування, протилежні полюси тощо. У природі діє універсальний «закон полярності», вона динамічна і єдина. Вона — єдиний організм, прийнятий доцільністю, тобто не механічно-причинними, а доцільними телеологічними відношеннями.

Творча (продуктивна) діяльність розуму в природі, за Шеллінгом, аналогічна творчій діяльності окремого суб'єкта у сфері мистецтва. В її основі «естетична активність». Світ можна розглядати як «твір мистецтва», як «нижчу поезію». Водночас художня творчість аналогічна стихії. На основі цього він дійшов висновку, що художня інтуїція може глибше проникати в суть природи, ніж наука. Тому і філософії мистецтва відводиться особлива роль у розумінні сущого.

Концепції Шеллінга притаманний пантеїзм. Він прагне поєднати мотиви філософії Фіхте і Спінози. Це особливо яскраво виявилось в ідеї тотожності мислення і буття, реального й ідеального. Розум, мислення, за Шеллінгом, існують тільки в бутті (реальному) і через буття. Буття, реальність є буттям розуму. Взяті окремо ні мислення, ні буття не є першоосновою сущого, нею є їх єдність, тотожність. Іншими словами, субстанція Шеллінга, подібно до субстанції Спінози, характеризується мисленням і реальністю (у Спінози протяжністю). Відмінність тільки в тому, що в голландського філософа субстанція статична, а в Шеллінга динамічна, самотворча.

Концепція Шеллінга мала значний вплив на Гегеля. Його філософія мистецтва розвивала ідеї, споріднені з ро маніцизмом. Пізній Шеллінг, який значно пережив Гегеля, був одним з перших мислителів, який піддав критиці гегелівський панлогізм.

4. Система ідеалістичної діалектики Г.-В.-Ф. Гегеля

Післякантивський ідеалізм досяг найвищої форми і був узагальнений у філософії Георга-Вільгельма-Фрідріха Гегеля (1770–1831), який увійшов в історію філософії як творець найрозгорнутішої і найобґрунтованішої системи ідеалістичної діалектики. Кант, як відомо, відмовив метафізиці в претензії на науку, оскільки розум, якому даний всезагальний предмет, без чуттєвої достовірності впадає в антиномії.

Фіхте вважав, що всезагальне (абсолютне, тобто метафізичне знання) може бути дане розуму в інтуїції. Цим самим філософія відновила свої права науки про суще. Однак інтуїція як джерело філософського знання у Фіхте й у Шеллінга виступала суб'єктивним і недостатньо обґрунтованим актом.

Гегель подолав ці недоліки своїх попередників. Дві його ідеї мали продуктивне значення при розбудові його філософської системи:

- переосмислення співвідношення розсудку і розуму;
- розуміння ідеї (істини) як системи знання, що породжує себе в процесі розвитку.

Гегель скептично ставився до інтуїції як до безпосереднього знання, на якому можна побудувати філософію. На його думку, усяке знання опосередковане, це стосується і філософського, розумного пізнання (пізнання, здійснюваного розумом). Філософу абсолютне знання дане не як раптове прозріння, а як закономірний результат осмислення наявного розсудкового знання. Розсудок, на думку Гегеля, є першою формою понятійного, логічного, нечуттєвого знання, яке побудоване за правилами формальної логіки і виключає суперечності. Під розсудковим він розумів наукове і буденне знання. Це знання, на його думку, обмежене, кінчене. Його істина зумовлена, залежна від обставин. Скажімо, твердження «паралельні прямі не пересікаються» втрачає істинність в неевклідовій геометрії, а судження «дощ іде» — як тільки дощ припиниться. Філософія, що прагне до абсолютного знання, до незумовленої істини, не може задовольнитись такими кінчними істинами, вона прагне вийти за межі розсудку.

Розум, який прагне до безкінечної абсолютної істини, у концепції Гегеля не заперечує розсудку (як це було у Фіхте, Шеллінга і особливо романтиків), а утримує його зшити, включає його в себе. Розум взагалі не має іншого джерела знання, крім розсудку. Але він по-своєму інтерпретує істини розсудку, приводить це знання в рух, знімає його односторонність, вибудовує на його основі цілісну систему.

У самому розумі Гегель виділяє «негативний» і «позитивний» аспекти. Негативний аспект проявляється тоді, коли всезагальні поняття, якими розум оперує, переходять одне в одного, заперечують одне одного подібно до антиномій Канта. Наприклад, кінчене передбачає безкінчене і включає його в себе (як безкінчену подільність) і навпаки, явище включає сутність, а сутність відсилає до явища. Тут протилежності заперечують одна одну, а думка безупинно перехо-

дить від однієї до іншої. «Позитивний» розум (Гегель називає його «спекулятивним») полягає в подоланні такої «негативності» у виході за безкінечне кружляння між протилежними визначеннями, у охопленні їх єдності (наприклад, єдність «сутності» і «явища» дає «дійсність», «причини» і «дії» — «взаємодію», «кількості» і «якості» — «міру» тощо). Внаслідок цього долання однобічних і протилежних визначень розум розбудовує істину як систему знання.

Отже, за Гегелем, найзагальніші поняття (категорії) людина бере з розсудку (науки, буденного мислення). Це, наприклад, такі поняття, як «буття», «якість», «кількість», «міра», «сутність», «явище», «зміст», «форма» тощо. Він розумів, що зміст цих понять як всезагальних неможливо вивести з конкретного знання, їх неможливо визначити і формально-логічно, підвівши під загальніші поняття, оскільки категорії — це найзагальніші поняття. І Гегель знаходить справді мудрий вихід: ці поняття (категорії) можна визначити (розкрити їх зміст) через співвідношення їх між собою. Саме таке відношення, яке переростає в систему категорій, і вивчає діалектична логіка Гегеля. Категорії він розумів як моменти, східці розвитку ідеї (абсолютного знання).

На думку Гегеля, істина — це система знання, вірніше — це поетапний розвиток ідеї, кожен з яких вона долає і включає в себе як свій момент. Тобто попередні істини не заперечуються, вони обмежуються в дії, але як обмежені зберігаються в цілому, в системі. Філософія для Гегеля можлива не як система готового завершеного знання (як метафізика), а як процес конструювання абсолютного знання, як діалектична філософія.

Формою діалектичного розвитку і побудови всієї системи у Гегеля є запозичений у Фіхте цикл — теза, антитеза, синтез — так звана тріада, згідно із якою думка (ідея) в своєму розвитку переходить у свою протилежність, яка на наступному етапі знімається своєю протилежністю і, завдяки цьому, примирює в собі два попередні етапи. Так коротко можна окреслити метод, який уможливило філософію як систему абсолютного знання Гегеля.

Гегель, як і Шеллінг, виходив з принципу тотожності мислення і буття, з ідеї, яка зняла протилежність суб'єкта і об'єкта. Філософія, вважав він, повинна мати справу з абсолютним знанням, зі знанням, яке не залежить ні від предмета, ні від свідомості. Але таке абсолютне знання не дане безпосередньо, його необхідно досягти, засвоївши

попередні неабсолютні форми. Шлях, який долає свідомість для досягнення абсолютного знання, зображений Гегелем у «Феноменології духу», — першій його зрілій праці. У ній розгорнуто широку панораму формування індивідуальної свідомості — від чуттєвості до понятійного рівня — і подальше збагачення її змістом через подолання (присвоєння) тих форм історико-соціального досвіду (досвід рабства, рицарства, буржуазних відносин) і культурних утворень (моралі, мистецтва, релігії і попередньої філософії), крізь які історично людство (за Гегелем, ідея) піднімалося до абсолютного знання.

«Феноменологія духу» показова з огляду на реалізовані в ній такі ідеї:

1. Процес пізнання подано як циклічне повторення «опредметнення» свідомості й «розпредметнення» (подолання її предметності), як покладання об'єкта і зняття цього покладання (фіхтевські теза — антитеза — синтез). Під «опредметненням» Гегель розумів вихід свідомості назовні, набуття нею предметної форми (наприклад, інженер створив машину, художник — твір, парламент — конституцію). Це творіння стає самостійним предметом (об'єктом), який починає жити власним життям. При цьому його життя може вступити в суперечність із задумами творця (техніка породжує проблеми, конституція, як виявляється, не задовольняє людей тощо). Ця несумісність логіки суб'єкта і логіки життя об'єкта називається «відчуженням». Отже, «відчуження» — це таке відношення суб'єкта і об'єкта, за якого суб'єкт не бачить себе в своєму творінні, відмовляється визнати його своїм.

Для Гегеля «опредметнення» часто перетворюється на «відчуження» з тієї причини, що свідомість (ідеальне), втілюючись у предмет (матеріальне), відштовхує своє творіння само тому, що воно матеріальне. Тобто «відчуження» набуває форми протистояння ідеального і матеріального. І це «відчуження» долається завдяки усвідомленню ідеєю того, що матеріальне творіння є її інобуттям (тобто її буттям в іншій формі). Ідея впізнає себе у своєму творінні й примиряється з ним.

Категорія «опредметнення» і похідна від неї «відчуження» відіграли значну роль у філософії Фейєрбаха і Маркса.

2. У «Феноменології духу» субстанція виступає як субстанція-суб'єкт. Під субстанцією Гегель, як і його попередники Фіхте і Шеллінг, розумів ідею, що розвивається.

Субстанція — це об'єктивовані, перетворені на щось самостійне форми знання (мистецтво, релігія, філософія тощо). Але це знання (субстанція) рухається вперед реальними людьми (суб'єктами), які засвоюють готові форми і йдуть далі. У концепції субстанції (суспільного знання) і суб'єкта (свідомості індивіда) Гегель розвиває ідею єдності суспільно-історичного й індивідуального суб'єкта, долаючи робінзонаду (розгляд суб'єкта як окремого індивіда) попередньої філософії. Щоправда, ця єдність швидше декларується як загальний принцип, ніж обґрунтовується через конкретні форми. (Проблеми комунікації й інтерсуб'єктивності, які досліджують конкретні форми виходу за межі індивідуального суб'єкта, постали перед філософією лише в ХХ ст.).

3. «Феноменологія духу» побудована на принципі історизму. Філософію XVII–XVIII ст., предметом якої переважно була природа, час і історія, цікавили дотично. Натомість у XIX ст., коли предметом дослідження стає культура, проблеми історичності (часовості) виходять на передній план. І це зрозуміло, оскільки час не такий важливий для природи, як для культури. Час, історичність є способом існування, постійного самовідтворення культури. Ця думка в розгорнутому вигляді представлена вперше у філософії Гегеля, для якої минуле існує в сучасній свідомості як її структурний елемент, як елемент її логічної розбудови. І тому для розуміння сучасного знання (свідомості) необхідно досліджувати шлях його історичного становлення.

Завдяки «Феноменології духу» окрема свідомість піднялася до абсолютної ідеї, яка, власне, і є предметом вивчення філософії Гегеля. Абсолютна ідея (Бог) у своєму розвитку долає такі ступені: спочатку вона розгортається у власній стихії — в «чистому» мисленні, відтак переходить у природу, але природа як матеріальне, тілесне не відповідає її суті і вона створює сферу духу, тобто людську культуру, яка перебуває в історичному розвитку. Отже, розвиток ідеї відбувається за діалектичною тріадою — теза (чисте мислення), антитеза (природа) і синтез (дух). Відповідно і система філософії Гегеля розпадається на «Логіку» як науку про чисте мислення, «Філософію природи» і «Філософію духу».

Згідно з принципом тотожності мислення і буття Гегель оголошує логіку вченням не тільки про мислення, але й про форми буття,

оскільки сутністю буття є мислення. Предметом його логіки стають категорії. Але категорії у Гегеля — це не апіорні форми розсудку Канта. Вони є загальними поняттями розуму, моментами в розвитку абсолютної ідеї. Розвиток ідеї по східцях (категоріях) — від найбільш абстрактних і однобічних визначень до конкретних і повних — становить зміст логіки. Тобто Гегель намагався розташувати всі найзагальніші поняття в такому порядку, який відповідав би логіці розвитку будь-якого знання. Найзагальнішими вузловими моментами цього порядку є «буття», «сутність» і «поняття».

Справді, будь-яке пізнання предмету фіксує насамперед його буття (наприклад, атом ϵ), далі пізнання проникає в його сутність (розкриває закономірності атома) і формує поняття (теорію атома). Тому логіка Гегеля і розпадається на три частини — «Буття», «Сутність» і «Поняття». Кожна з них, у свою чергу, також включає тріаду. Наприклад, «Буття» поділяється на якість, кількість, міру, які знову ж розпадаються на тріади. Завдяки цьому предметом дослідження «Логіки» стає понад 80 загальних понять, кожне з яких переходить у наступні й охоплює попередні. Зокрема, в «Бутті» Гегель розглянув взаємозв'язок категорій якості й кількості, їхній перехід у міру. У «Сутності» показав єдність і взаємопроникнення протилежностей. «Поняття», як і вся система, вибудоване на принципі заперечення заперечення. Перехід кількості в якість, взаємопроникнення (боротьба) протилежностей і заперечення заперечення були піднесені в марксизмі до рангу трьох законів діалектики, яким намагалися підпорядкувати всі явища світу.

У «Логіці» Гегеля виявилася гнучкість понять, їх взаємозалежність, субординація за глибиною проникнення в суть. Свою логіку (як логіку розуму) він протиставляв формальній логіці Арістотеля, яку вважав логікою розсудку. Спроба радянських філософів на основі «Логіки» Гегеля, а також «Капіталу» Маркса створити «діалектичну» логіку, відмінну від традиційної арістотелівської, виявилася безплідною. І все ж «Логіка» Гегеля залишається неперевершеним зразком діалектики; розроблений ним діалектичний метод є одним з найпродуктивніших у філософії. Вразливим аспектом діалектичної логіки Гегеля є те, що вона нав'язує свою схему загальних понять (категорій) будь-якому предмету. Вона не виводить ці категорії з розвитку предмета, а намагається ззовні привнести їх у предмет. Логіка, що обмежує дійсність, постає як панлогізм. Однак не слід заперечува-

ти і позитивної сторони діалектичної логіки. Саме завдяки їй загальні поняття (необхідність і випадковість, тотожність і відмінність тощо) мисляться у взаємозв'язку, в переходах. Зміст цих понять через їх співвіднесення набув тієї визначеності, яка вислизала від розсудкового і буденного мислення.

«Філософія природи» Гегеля, попри деякі цікаві ідеї (про нерозривну єдність матерії, простору, часу і руху), є найменш оригінальним його твором. Характерно, що великий діалектик заперечував розвиток у природі, вважав, що матерія лише урізноманітнюється в просторі. Значно пліднішою є його «Філософія духу», в якій Гегель розглянув етапи розвитку духу, виклав свої погляди на мораль, право, історію, релігію, мистецтво. З усіх цих проблем він читав курси лекцій, які після його смерті видали його слухачі. У них блискуче продемонстрована плідність діалектичного методу. І хоча Гегель часто нехтував змістом заради форми (втискував матеріал у тріади), але завдяки діалектиці його філософія стала одним з найвизначніших витворів в історії філософії.

Особливий інтерес становить гегелівське розуміння історії. Історія людства, на його думку, — це прогрес у пізнанні свободи, а ідеал історичного розвитку суспільства — досягнення свободи для всіх. Відповідно до цього Гегель поділив всесвітню історію на три періоди: східний, античний і германський. На Сході людина, за його словами, ще не дозріла до свободи, тому там всі раби, за винятком одного вільного — деспота; в античності частина суспільства піднялася до ідеї свободи, інша — раби. Тільки в Європі в Новий час свобода поширилася на всіх. Взірцем втілення свободи вважав німецьку монархію, що було очевидним заграванням з існуючою прусською політичною системою. Загалом Гегель, який у молодості захоплювався ідеями Французької революції, в зрілу пору поступово схилявся до консерватизму і реакції. Державу він тлумачив як втілення ідеї Бога і розуму в світі. «Держава в собі і для себе є етичною тотальністю, реалізацією ідеї свободи, абсолютною ціллю розуму, найреальнішою свободою». Таке розуміння держави стало основою тоталітаризму: не держава існує заради громадян, а навпаки, громадяни для держави. Концепція Гегеля абсолютизувала тотальність, заради якої вона нехтувала одиничним, конкретним як несуттєвим. Іншими словами, Гегель прогледів особу, як новий центр, навколо якого організовувалося суспільне життя в Європі Нового часу.

Концепція Гегеля була піддана критиці його сучасниками і наступними філософами, які вказували на такі її вразливі сторони, як панлогізм (Шлегель, Шлейєрмахер, Шопенгауер, Керкегор), ігнорування конкретної людини, яку він віддав на поталу тотальності (Керкегор). Фейєрбах і Маркс критикували Гегеля за ідеалізм, за некритичне сприйняття існуючого в Пруссії соціального порядку як «розумного».

Ідеї Гегеля вплинули на формування філософії К. Маркса. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. вони пережили ренесанс у неогегельянстві й почасти у Франкфуртській школі.

5. Філософія Л. Фейєрбаха

Після смерті Гегеля прихильники його філософії поділилися на два табори — старогегельянців, які трималися за систему вчителя, і молодогегельянців, які перейняли деякі аспекти його методу. Виражаючи настрої німецької буржуазії напередодні революції 1848 р., молодогегельянці — Бруно Бауер (1809–1882), Давид Штраус (1808–1874), Макс Штірнер (1806–1856) — вважали головним завданням філософії критику релігії. До молодогегельянців належав і Людвіг Фейєрбах, роль вчення якого в історико-філософському процесі визначається передусім тим, що воно стало проміжною ланкою між Гегелем і Марксом. Фейєрбах був учнем Гегеля, але під впливом суспільних настроїв і нових досягнень природознавства, яке він вивчав в університеті, перейшов на матеріалістичні позиції. Критиці релігії (насамперед християнства) присвячена основна його праця «Сутність християнства». Вихідна теза цієї критики полягала в тому, що сутність Бога це відчужена сутність людини. Людина, вважав він, створена за своєю подобою (сутністю) духовну істоту, яку наділила своїми рисами (мудрістю, силою, волею, добротою) і поклоняється своєму творінню. Отже, Бог — це сутність людини, перенесена на небо і протиставлена їй. Людина — страждуща істота, природа не відповідає на її страждання (сподівання, мрії) і людина творить Бога як своє відчуження.

Головне завдання своєї філософії Фейєрбах вбачав у подоланні релігійного відчуження. Людина повинна бачити в іншій людині Бога, ставитися до неї як до Бога, а не поклонятись вигаданій нею сутності. Це, на його думку, повертає людині всю повноту її буття.

Але Фейєрбах не ставив собі запитання: хто є гарантом того, що розуміння людиною божественного, яке вона проектуватиме на інших людей, є справжнім, а не свавільним? Якщо мірою Бога є людина, тоді зникає сенс заклику бачити Бога в іншій людині.

Свою філософію Фейєрбах називав антропологізмом, оскільки людина проголошується основним предметом філософії. Суть фейєрбахівського антропологізму полягає в тому, що людина постає як родова істота, тобто як істота, наділена рисами, притаманними людському роду взагалі. Такими родовими рисами він вважав мислення (розум:), волю і чуттєвість (серце). Значно менше уваги, порівняно з попередниками, він приділяв культуротворчій природі людини, її історичному способу буття.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте специфіку німецької класичної філософії як особливого етапу розвитку європейської філософії.
2. Наведіть приклади, які б свідчили про домінування гносеологічної проблематики у класичній філософії Нового часу.
3. Розкрийте зміст принципу системності знання, реалізованого у філософії Г. Гегеля.
4. Дайте загальну характеристику філософії І. Фіхте.
5. Охарактеризуйте особливість філософського доробку Ф. Шеллінга.

Теми для написання рефератів

1. Ідея «коперниканського перевороту» в філософії І. Канта.
2. Вчення І. Канта про рівні та форми пізнання.
3. Етичні та естетичні ідеї І. Канта.
4. Філософські ідеї Ф. Шеллінга.
5. Вчення Г. Гегеля про абсолютну ідею.
6. Теорія діалектики Г. Гегеля.
7. Антропологічні ідеї Л. Фейєрбаха.

4.2. Некласична філософія IX–XX ст.

План

1. Основні ідеї філософів Керкегора та Шопенгауера.
2. «Філософія життя».
3. Екзистенційна філософія.

1. Основні ідеї філософів Керкегора та Шопенгауера

Філософське життя Європи з другої половини XIX ст. визначала багатоманітність течій, світоглядних настанов на світ і людину, співіснування протилежних напрямів, які по-різному вирішують одні й ті ж проблеми. Порівняно з попередньою філософією зовсім іншим стало ранжування філософських проблем. Філософія Нового часу аж до кінця XIX ст. була зорієнтована в основному на гносеологічну проблематику. Питання пізнання, ролі розуму в пізнанні, проблема методу й істини були для неї основними.

Починаючи з Ф. Ніцше, в європейській філософії поступово на передній план виходить антропологічна і культурно-етична проблематика. Проблема пізнання все більше спеціалізується і відходить на периферію суспільної свідомості.

Філософія Гегеля є кульмінацією раціоналізму — течії, що розглядала як основу світу і людини розум (божественний і людський). З погляду Гегеля, вся реальність є логікою божественного мислення, яке може бути адекватно відтворене мисленням людини. Цю концепцію, як зазначалось, по-своєму критикували пізній Шеллінг, Фейєрбах і Маркс. Однак, радикальний розрив з раціоналістичною традицією здійснили не вони, а Керкегор і Шопенгауер — мислителі, яких з повним правом вважають засновниками сучасного ірраціоналізму.

Ірраціоналізм — вчення, згідно з яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт), а джерелом пізнання — інтуїція, почуття.

Ірраціоналізм проголошує основою світу і людини (отже, основою світогляду) волю, інстинкти, життєві поривання, протиставляючи їх розумові, вважаючи їх такими, що вислизають з раціоналістичної схеми, непідвладні розумному пізнанню та регулюванню. Ірраціоналізм не є породженням новітньої філософії. Різною мірою сліди його помітні в патристиці (Тертуліан, Августин), погляда-

дах Паскаля, романтиків, пізнього Шеллінга. Однак тільки наприкінці ХІХ ст. він виходить на передній план філософської думки. Поширення і вплив ірраціоналізму зумовлені насамперед розчаруванням інтелектуалів в ідеї царства розуму на землі, яку в ХVІІІ ст. проголосили ідеологи молодого буржуазії. Соціальні катаклізми (війни, революції) засвідчили, що людство далеке від омріяних ідеалів земного раю. Утвердженню ідей ірраціоналізму сприяло й поширення зневір'я в гуманістичні засади науково-технічного прогресу. Розвиток науки і техніки — найважливіших дітищ розуму поряд з демократією — приніс людству як вражаючі досягнення, так і невідомі раніше біди (Хіросіма, Чорнобиль, екологічна катастрофа). Засновники ірраціоналізму, мовби передчуваючи, що перетворення науково-технічного розуму на суспільного ідола може призвести до небажаних наслідків, виступили проти абсолютизації та універсалізації наукового пізнання, протиставивши йому релігійний, художній, а також філософський спосіб освоєння дійсності. Причиною виникнення ірраціоналізму можна вважати також усвідомлення обмеженості розуму як чинника людської поведінки. Як засвідчує психологія і філософська антропологія, в поведінці людини часто вирішальна роль належить емоціям, волі, підсвідомому, тобто т.з. ірраціональним чинникам. Ірраціоналізм засвідчив кінець класичної європейської філософії Нового часу, яка ґрунтувалась на ідеях раціоналізму.

Одним з найвідоміших критиків раціоналізму і засновником ірраціоналізму Нового часу був датський теолог і філософ Сьорен Керкегор (1813–1855). Після бурхливого студентського життя він поринув у релігійну віру, відмовившись навіть від нареченої. Здобувши ступінь магістра теології, проігнорував церковну кар'єру, оскільки вбачав у сучасному йому християнстві зраду самої ідеї християнства. Своє коротке життя провів у напруженому пошуку істини; його філософія є особистим досвідом духовних поривань, вистражданою ним істиною.

Керкегор зміщує центр філософської проблематики з гносеології до етики. На його думку, передусім необхідно з'ясувати сенс життя для себе. Попередня філософія (насамперед, гегелівська, яка для нього є символом раціоналістичної традиції) не дала відповіді на це питання. Раціоналістичну філософію, яка має справу зі всезагальним, мало турбує окрема людина з її переживаннями і муками.

Вихідним у своїх філософських роздумах С. Керкегор обрав не всезагальні істини, а існування одиниці (одиночної конкретної людини). Він абсолютизує одиницю, ставить її над родом. У тваринному світі, за його словами, індивід нижчий від роду, в людей, завдяки тому, що людина створена за образом і подобою Бога, окремий індивід вищий від роду (загалу). Засуджуючи загал як зло, як джерело хаосу, спасіння людини він вбачає в усамітненні. Культура, на думку Керкегора, позбавляє людей самотності. Вона вдосконалює їх як екземпляри, але стає на заваді індивідуальності, перетворює більшість людей на «дресированих мавп». Він різко протиставив спосіб існування світу й існування (екзистенцію) окремої людини. У світі панують причинні зв'язки, необхідність, яка пізнається розумом, чітко визначено можливе і неможливе. Існування окремої особи — це пристрасті, страждання, які не можна виразити в загальних поняттях. Розум, який намагається науково осягнути суб'єктивність, діє подібно до міфологічної голови Медузи Горгони, яка перетворює все суб'єктивне на камінь об'єктивного. Виражена розумом (в категоріях необхідності) суб'єктивність перетворюється на об'єкт, втрачає специфіку неповторної людської екзистенції.

Керкегор різко виступив проти всевладдя розуму (і відповідно принципу необхідності) у філософії. Він критикував європейську філософію за те, що вона навіть не поставила проблему походження довір'я до розуму і проблему межі розуму. Не заперечуючи того, що в буденному житті розум корисний і навіть необхідний, Керкегор стверджує, що ця корисність і потрібність виявляють себе в певних межах доти, поки людина не стикається з проблемою неможливого. Перед неможливим розум пасує, стіну неможливого він не долає, тому що вона ним же і зведена. Подолати неможливе може тільки віра. Віра уможливорює те, що є абсурдом для розуму.

Нова (тобто його) філософія, стверджує С. Керкегор, починається там, де розум заявляє про повну безвихідь, де умоглядна філософія замовкає. Що може сказати європейська філософія благочестивому біблійному Іову, в якого забрано все — майно, дітей, здоров'я (ситуація абсурду з погляду розуму), запитує він. На переконання Керкегора, нічого, крім банальної поради «терпіти». Тільки його екзистенціальна філософія знаходить вихід — вір, для Бога не існує неможливого. Тільки віра, на його думку, дає людині сподівання подолати жорстоку необхідність, яка ввійшла і запанувала в світі через

розум. Саме завдяки «гріху розуму» (біблійне гріхопадіння через смакування «яблука пізнання») людина втратила божественне «все можливо» й опинилася під необхідністю.

Отже, розум, пізнання С. Керкегор розглядає як щось вороже вірі, людському існуванню взагалі, як те, що обтяжує людський вибір. Бог у його вченні, на відміну від Бога раціоналістів (Декарта, Спінози, Лейбніца), є ірраціональною істотою. Для нього «все можливе», в тому числі й скасування законів природи. Його дії не вкладаються в межі розуму, вони перевершують можливості людського розуміння.

У концепції моралі Керкегор виділяє естетичний (тобто чуттєвий), етичний (заснований на розумі) і релігійний рівні моралі. Вони є водночас альтернативними варіантами, які постають перед особою, вибір яких здійснюється за принципом «або-або».

На естетичному рівні (тут він має на увазі євдемоністичні етичні концепції, які націлюють людину на досягнення щастя) індивід перебуває в стані постійного жадання чуттєвих насолод. Символом естетичного рівня моралі є Дон Жуан. Однак чуття слабнуть, для збудження їх потрібно щоразу все сильніше стимулювати, що неминуче призводить до перенасичення і розчарування. Моральність, зорієнтована на насолоду, на залежність людини від зовнішніх факторів, заводить у глухий кут або до вибору іншої альтернативи.

На етичному рівні людина діє згідно з усвідомленою повинністю, прийнятими людськими моральними нормами — не вбий, не вкради тощо. Вона здійснює всезагальне веління на взірець кантівського категоричного імперативу. На цьому рівні, на думку Керкегора, людська індивідуальність повністю залежить від всезагального, вона (ця конкретна індивідуальність) не береться до уваги і фактично з цілі перетворюється на засіб здійснення всезагальної повинності.

Своєрідність концепції С. Керкегора полягає в тому, що він розмежує і навіть протиставляє етичний і релігійний рівні моральності. До нього етичні норми (не вбий, не вкради) вважались божественними. Він різко виступив проти отождолення божественного і людського («голос народу— голос Бога»), на якому, зокрема, будувалось гегелівське і фейєрбахівське розуміння Бога. Етичний рівень стосується нормування світської поведінки людей. Він заснований на розумі. Релігійний рівень моралі є виходом за межі етичного (і отже, розуму), є проривом до найвищого джерела моральності — Бога.

Якщо основою естетичного рівня моральності є насолода, етичного — повинність, то основою релігійної моральності є страждання. У релігійній моралі повинність перед людством поступається місцем повинності перед Богом, любов до Бога заступає любов до людини. Ця мораль вимагає зречення від всього земного (сім'ї, дружби тощо). Символом її є біблійний Авраам, який був готовий принести в жертву сина (акт, що є аморальним з погляду людської етики) на виконання веління Бога. Тільки релігійна мораль, на думку Керкегора, ставить людину в ситуацію вибору, тобто передбачає свободу, тоді як етичний рівень, на якому панує повинність, не залишає людині такого вибору.

Свобода вибору є необхідною умовою особи. На місце сократівського «Пізнай самого себе» Керкегор ставить «Вибери себе». Тому особою людина стає, здійснюючи вибір між людським і божественним, кінцевим і безкінцевим, тимчасовим і вічним.

Безумовно, Керкегор, заперечуючи ототожнення божественного і людського (в моралі), впав в іншу крайність — в їхню антагоністичне протиставлення. Бо якщо релігія перебуває поза людськими цінностями, поза розумом, тоді віруючі легко можуть стати жертвами фанатиків, релігійних пройдисвітів. Віра без єдності з розумом і людською моральністю є примітивно спрощеною. Але не можна не бачити того, що саме такий підхід відкрив проблеми, про існування яких філософія до нього не здогадувалась.

Філософські ідеї Керкегора були передчасним прозрінням, виявилися неспівзвучними духовній атмосфері Європи XIX ст. Тому їх не збагнули й невдовзі забули. Потрібні були страждання мільйонів людей в окопах Першої світової війни, щоб через п'ятдесят років знову повернутись до них. Екзистенціалізм, який виник у міжвоєнний час, є прямим спадкоємцем філософії Керкегора.

З інших позицій піддав критиці панлогізм та ідеалізм гегелівської системи засновник волюнтаризму німецький філософ Артур Шопенгауер (1788–1860). Головною його працею є багатотомний твір «Світ як воля і уявлення», в якій відчувається вплив Канта, Платона, індійської філософії.

Волюнтаризм — філософська течія, яка проголошує основою світу волю, протиставляючи її розуму.

Світ, за Шопенгауером, існує тільки для суб'єкта як його уявлення, тобто як предмет свідомості. «Все, що існує в пізнанні, і самий світ є об'єкт у відношенні до суб'єкта, тільки для суб'єкта він і існує.

Світ є моїм уявленням». Об'єкт, як він даний суб'єкту, зумовлений (в цьому простежується вплив Канта) апіорними формами споглядання простору і часу та категорією розсудку причинності. І хоч «світ як уявлення» упорядкований і систематизований розсудком (в цьому Шопенгауер відводить велику роль причинності, виділяючи чотири її види — фізичну, логічну, математичну і моральну), він є тільки суб'єктивною данністю. Розмежувати сон і реальність неможливо. Життя і сновидіння, на його думку, — це сторінки однієї й тієї самої книги. Шопенгауер відсилає до Вед, які розглядали світ як покривало Майї (тобто як ілюзію) і порівнювали його зі сном. Однак він не заперечує існування іншого світу за «світом уявлення». «Світ уявлення» — це ілюзія, яка приховує справжній світ. Але перейти від першого до другого шляхом звичайного пізнання, на його думку, принципово неможливо.

Проте існує один феномен, який водночас належить до обох цих світів — людина, сам суб'єкт. Тіло дане суб'єкту двояким способом — в зовнішньому спогляданні (в уявленні) воно виступає об'єктом серед об'єктів (належить до «світу уявлення»), а у внутрішньому відчутті воно дано як вияв справжнього світу, а саме як воля. Акти волі й тілесні процеси — одне і теж. Тіло є нічим іншим, як об'єктивованою волею.

Суб'єкту пізнання його власне тіло дане не тільки як уявлення, але й як воля. Оскільки тіло є ключем до світової загадки, то, стверджує Шопенгауер, за всіма тілами «світу уявлення» прихована воля, тобто «світ волі». «Світ уявлення» — це лише вуаль, покривало Майї, яке приховує справжній світ — «світ волі». Воля сама по собі (як річ в собі) принципово відмінна від способу її явлення, вона вільна від просторово-часових форм і від принципу причинності.

Однак при розгляді співвідношення «світу уявлення» і «світу волі» Шопенгауеру бракує послідовності. Бо якщо «світ уявлення» — це ілюзія, якщо він ніяк не проявляє «світу волі», то, навіть відкривши через людину «світ волі», неможливо завдяки цьому «розшифрувати» волю в інших тілах. Адже між «світом уявлення» і «світом волі» відсутні однозначні відношення. Підносячи волю до рівня ірраціонального, активного й аморфного начала світу, Шопенгауер йде всупереч європейській традиції, яка таким началом вважала або Бога, або матеріальну субстанцію. У понятті волі відчувається біологізм, перенесення на весь світ того, що притаманне тільки біологічним істотам.

У неживій природі воля, на його думку, об'єктивується як дія стихійних сил (тяжіння та ін.), в органічному світі — як індивідум. Скрізь вияв волі виступає як суперництво, боротьба, біль і муки. На органічному рівні воля набуває рис «волі до життя». Пізнання є лише засобом виживання індивіда та роду. Тому розум виконує чисто інструментальну функцію: він є засобом реалізації волі. Розум, пізнання є продовженням волі, а отже, продовженням болі та мук.

Життя окремої людини — скрута й страждання, людина постійно перебуває в гонитві за здійсненням бажань ненаситної волі. Щастя — ілюзорне і тимчасове. Таким є існування не тільки окремої людини, але і всього людства. Шопенгауер різко виступив проти тези раціоналістів, згідно з якою існуючий світ є найкращим з можливих. На його думку, він найгірший. Все це засвідчує песимізм філософії Шопенгауера.

Спасіння від світу маячні та суму він вбачав тільки в мистецтві й аскетизмі. Мистецтву в його концепції належить особлива роль, художнє пізнання світу він ставив вище наукового. Воля, на його думку, перш ніж об'єктивуватись в конкретних речах та індивідах, об'єктивується в «ідеях». Наприклад, перед тим як стати конкретним дубом, воля пройшла ступені «ідеї» рослини, «ідеї» дуба. Ці ідеї Шопенгауер трактує в дусі Платона і неоплатонників: «єдине» (благо) через «світ ідей» реалізується у світі речей.

Отже, згідно з ученням Шопенгауера, за кожним конкретним феноменом «світу уявлень» приховується його «ідея», всезагальне. Але цю «ідею» можна осягнути, лише подолавши зацікавлений, тобто корисливий, продиктований волею підхід до цього феномена (мінералу, пейзажу, тварини, рослини), проникнувши в нього як в такий, що існує поза простором, часом і причинними зв'язками, схопивши його як загальне, ідею. У такий спосіб, на думку Шопенгауера, пізнає світ мистецтво в особі генія. В художньому пізнанні людина проникає в світ ідей і хоча б на деякий час звільняється від марноти і страждання волі. Мистецтво, отже, перебуває значно вище науки, оскільки воно хоч на мить затримує волю, тоді як наука (розум) є знаряддям сліпої волі.

Справжнє звільнення від світу волі, іграшкою якої є людина, можливе лише через аскетизм, подолання бажань, які зв'язують людину зі світом. При цьому філософ виступає проти самогубства, вдаючись до якого, людина, на його думку, чинить як раб волі. Тільки

через аскезу (типу індійських йогів, християнських святих) людина стає вільною.

Концепцію Шопенгауера спіткала така ж доля, як і філософію Керкегора. Вона випередила свій час і не була схваленою сучасниками. Лише наприкінці життя мислителя вона отримала деяке визнання. Справжній її ренесанс відбувся завдяки філософії Ніцше.

Загалом концепції Керкегора і Шопенгауера провіщали новий тип відношення особи і суспільства, який можна означити як індивідуалізм. Просвітники брали за відправну точку окрему людину, розглядаючи її елементом суспільства; романтики і представники німецької класичної філософії віддавали перевагу суспільству за рахунок особи; Керкегор і Шопенгауер, керуючись різними мотивами, зайняли позицію крайнього індивідуалізму, що свідчило про наростаючу дисгармонію в реальних відносинах особи і суспільства в тогочасному бутті.

2. «Філософія життя»

Наприкінці XIX — у першій чверті XX ст. в Європі набула популярності «філософія життя», найпомітнішими представниками якої були Ф. Ніцше, З. Фрейд, А. Бергсон, які відійшли від онтологічної та характерної для класичної філософії гносеологічної проблематики. Їх мало цікавив об'єктивний світ і наукова істина, а більше хвилювали людина, світ людського життя. А сама людина розглядалася ними насамперед як земна біологічна істота — з волею, інстинктами, підсвідомим.

Філософія життя — напрям у некласичній філософії кінця XIX — початку XX ст., представники якого проголосили життя (в біологічній, психологічній формах) основним предметом філософії.

Постала вона як своєрідний протест проти класичного гегелівського ідеалізму, який не переймався проблемою існування конкретної людини з її стражданнями і пориваннями. Виступила вона й проти неокантіанської та позитивістської версії філософії, яка зводила філософію тільки до аналізу методологічної проблематики науки. Філософія життя знаменувала собою поворот до людини, її проблем і переживань, до антропологічної й аксіологічної проблематики. Якщо для класичної філософії гаслом було «істина понад усе» (символом її може бути Д. Бруно), то для філософії життя — «людина

понад усе». Це означало не просто переосмислення глибинних життєвих орієнтирів, але й переоцінку цінностей.

Критиком традиційних цінностей і пророком нових виступив німецький мислитель Фрідріх Ніцше. Світогляд його формувався під впливом волонтаризму Шопенгауера, дарвінізму, творчості Гете і музики Вагнера. В одній із перших праць, досліджуючи виникнення давньогрецької трагедії, Ніцше виділяє два первні (складники) культури — діонісівський (за йменням бога виноробства Діоніса), який уособлює буянню творчої енергії, оп'яніння життям, екстаз — все те, що можна тлумачити як прояв стихійних сил в людині і культурі і аполлонівський (за йменням Аполлона — бога музики, гармонії, світла), який є носієм міри, порядку, тобто розуму. Визнаючи єдність цих первнів у культурі, він віддає перевагу діонісівському, тобто ірраціональній стихії. Перемога аполлонівського (раціонального) первня у давньогрецькій філософії та культурі, яка настала з часів Сократа, означала, на думку Ніцше, початок декадансу (занепаду) цієї культури. Сократ, який прагнув підкорити життя розуму, звести все його розмаїття до правил розуму, є символом декадансу.

Посилення раціональних елементів у культурі Ніцше трактує як занепад життя. Услід за Шопенгауером він вище оцінює волю, ніж розум. Але, на відміну від песимізму свого попередника, який вбачав у волі джерело страждань, світогляд Ніцше пройнятий оптимізмом. Для нього життя є єдністю радості й болю, чимось на зразок «оптимістичної трагедії», він проголошує «так!» життю у всіх його виявах.

Центральним поняттям його філософії є «життя», виявами якого є «становлення» і «воля». Услід за Гераклітом і буддистами він змальовує динамічну, процесуальну картину світу. Життя — постійне становлення, боріння, процес, а не предмет і субстанція. Поняття «воля» у Ніцше багатозначне і метафоричне. Це — рушійна сила будь-яких процесів у неорганічному світі, боротьба за виживання, за розширення власного Я, самоствердження. Це — воля до влади. Перехід від неорганічного до органічного світу і до людини є, на його думку, шляхом занепаду, а не прогресу. В борінні сліпих неорганічних сил більше істини і краси, ніж у тому, що виникає на їх основі.

Людину Ніцше розглядає як біологічну, недовершену, хвору істоту, оскільки в ній тваринні інстинкти значною мірою підмінєні розумом. Тіло людини, на його думку, є значно більшим розумом,

ніж сам розум. Взагалі розум він розглядає лише як засіб, інструмент життя, позбавляє його самоцінності, статусу абсолютної цінності. Життя і воля, яка складає його основу, є вищими цінностями, а все інше — лише засоби, підпорядковані цінності.

Абсолютизуючи волю як основну цінність, Ніцше піддав різкій критиці всю попередню філософію. Він вважав своєю заслугою те, що першим порушив питання про цінність істини — центрального поняття («ідола») філософії. Справді, оскільки основними цінностями є життя і воля, то істина стає підпорядкованою цінністю. Процес пізнання для Ніцше — не пошук істини, а «схематизація», спрощення світу, що забезпечує практичні дії. Відповідно, істині відводиться інструментальна роль. Оскільки успішним може бути і хибне знання, то істина в такому разі урівнюється з хибним. З неї спадає ореол святості, вона втрачає цінність, заради якої варто жертвувати життям.

У такий самий спосіб Ніцше здійснив переоцінку основних християнських цінностей — любові до ближнього і співчуття. Його непокоїло біологічне виродження за панування в Європі християнських цінностей, зокрема співчуття до страждань іншого. У зв'язку із цим він протиставив античний світ з його культом хоробрих і мужніх воїнів християнському світу, який культивує страждущу людину. Благодіяння церкви на підтримку слабких і страждущих призвели, на його думку, до погіршення європейської раси. Все благородне, мужнє, войовниче, владолубне, всі інстинкти, властиві вищому і найбільш вдалому типові «людина», за його словами, церква знищила. Тому він так пристрасно виступив проти християнства. Його мало турбувало те, істинна чи не істинна християнська релігія, для нього головним було суто практичне (прагматичне) питання: як християнство впливає на біологію людини — погіршує чи поліпшує її. Згідно з Ніцше, християнство — це релігія рабів, воно лише для них є благом і необхідністю, а для людей вищого типу воно є кайданами. Тому релігія є проявом волі до влади нижчих, щоб у такий хитрий спосіб підкорити вищих, мужніх людей (марксизм, до речі, розглядає релігію як знаряддя панування вищих класів).

З таких позицій розглядав Ніцше і мораль. Він заперечував абсолютність моральних цінностей, зокрема добра. Цінність його, як й істини, виявляється лише в тому, розкріпає чи сковує воно потяг до влади. Отже, мораль повинна бути спрямована на культивування

сильної людини. «Слабкі і невдахи повинні загинути — перша заповідь нашого людинолюбства. І потрібно ще допомагати їм в цьому», — проголошував він. На його думку, сильна людина сама вирішує, що таке добро, а що зло, не перекладаючи це на Бога.

Ніцше, будучи прихильником індивідуалізму та соціальної ієрархічності, осуджував колективізм як стадність, різко виступав проти ідеї рівності, проповідованої прихильниками демократії та соціалізму. Вони, на думку Ніцше, культивують дрібну усереднену людину. Демократія та соціалізм — прояв волі до влади посередності.

Переоцінюючи традиційні цінності, намагаючись вибудувати свою систему цінностей, Ніцше заявив: «Бог — помер», тобто цінності, які сповідувала християнська Європа (цінності істини, добра, упорядкованого розумного світу) втратили силу. Існуючу європейську культуру він діагностує як культуру занепаду, декадансу, оскільки вона спрямована проти цінностей життя. Відродження Європи пов'язує з формуванням надлюдини, прообразом якого є іранський релігійний реформатор VII—VI ст. до н.е., засновник зороастризму Заратустра. Коли Бог помер, то людині нічого не залишилося, як звалити на себе тягар, який вона раніше перекладала на нього, тобто взяти на себе відповідальність за власне життя. Але такою, на думку Ніцше, є не сучасна людина, а надлюдина майбутнього. Вона повинна ствердити нові цінності — земні, здорові, мужні. Місце повинності в цій людині займає свободна воля (замість «ти повинен» — «я хочу»). Надлюдина — не раб загальноприйнятих думок і цінностей. Це людина сильної волі, яка сама задає собі моральні цінності, сама вирішує, що є добро і зло. Це людина, яка не визнає осуду інших.

Ніцше — філософ і поет, його мова афористична, пристрасна, часто парадоксальна. Вона не так логічна, як емоційна, спрямована на формування певного враження у читача. Це не мова філософавченого, який розбудовує систему і намагається послідовно одну думку вивести з іншої. Системність і послідовність не властиві творчості Ніцше. Тому інтерпретації його ідей такі різні, а часто й протилежні.

Переоцінюючи цінності, Ніцше змусив європейців подивитись на себе, на свою культуру немовби збоку, що є безперечною його заслугою. Внаслідок цього виявилось, що під кутом зору вітальних (життєво-біологічних) цінностей, які сприяють виживанню людини як біологічного виду, європейська культура з її християнською серцевиною не є оптимальнішою порівняно, наприклад, з античною.

Ніцше одним з перших зафіксував конфлікт між біологією людини і культурою. Нині очевидно, що культура, створивши «парникові умови», загальмувавши природний відбір, сприяла виникненню і поширенню багатьох хвороб. Гуманізм проголошує право кожного, в тому числі й слабкого, на життя і щастя. Біологічне виживання людства вимагає, щоб продовжували рід сильні та здорові. Це радикальна суперечність, від якої нікуди дітись. І чи не криється в цьому помста природи розумній тварині, яка посміла повстати проти неї? Заслугою Ніцше є те, що він повів мову про цю проблему з відкритими очима, не ховаючи голову «в пісок ілюзій».

Філософія Ніцше — це крайній індивідуалізм з аристократичним (відразу до загалу як до натовпу) і водночас біологічним забарвленням. Він відчув всезростаючу індивідуалізацію європейського суспільства, про що, зокрема, пізніше засвідчив крах тоталітарно-колективістських ідеологій фашизму і комунізму, але надав цьому процесу міфопоетичної інтерпретації: майбутнє Європи пов'язував не зі свobodною особою в громадянському суспільстві, а з міфічною надлюдиною.

В образі надлюдини він намагався стати по той бік добра і зла, подібно до Раскольникова з роману «Злочин і кара» Ф. Достоєвського (Ніцше високо цінував його творчість, знаходив у його героїв багато співзвучного своїм ідеям). Як би він не підносив надлюдей, якщо допустити їх ймовірність, неодмінно постає питання — як регулюватимуться взаємини між ними. Якщо кожен з них творитиме свій моральний закон, то може статися повернення до первісного стану «війни всіх проти всіх». І тоді знову постане питання про об'єктивні регулятиви (Бог, мораль, право). Усе це людство вже проходило: дикун і є якоюсь мірою надлюдиною з неперевантаженою муками совістю. Ніцше, як і Маркс, сильний в критиці існуючого, але замість нього не пропонує нічого іншого, ніж міф.

Тривалий час дискутується питання про причетність ідей Ніцше до формування ідеології фашизму. Однозначно відповісти на нього неможливо. Доведено, що під ідеї фашизму підтягувала творчість Ніцше його сестра, яка посмертно видавала останні твори філософа. Безумовно, аристократичний і романтичний світогляд Ніцше був чужим ідеології вульгарного натовпу — фашизму. Крім того, він акцентував на сильній людині, а не на перевазі однієї раси над іншою. І все ж співзвучність таких ідей, як воля до влади та ідея надлюдини,

з ідеями фашизму не підлягає сумніву. Щоправда, фашисти використовували й ідеї Фіхте, Гегеля та інших мислителів. Тому ототожнювати філософію Ніцше і фашизм немає підстав, хоча певна їх спорідненість безперечна.

Слід зазначити, що Ніцше був фізично кволим та психічно вразливим. Цей прихильник сили і волі до влади, ставши мимоволі свідком жорстокого побиття господарем свого віслюка, психічно зірвався (потрапив у психіатричну лікарню, де й помер). На чиему місці він себе уявляв — жорстокого господаря чи бідної тварини? Можливо, ця проповідь сили була тільки прикриттям його загадкової, вразливої душі?

Близькі до філософії життя ідеї розвивав засновник психоаналізу австрієць Зигмунд Фрейд (1856–1939).

3. Екзистенційна філософія

Екзистенціалізм вважають однією з провідних течій філософії Західної Європи ХХ ст. Він виник у 30-ті роки (умовною датою його народження вважають вихід у 1927 р. праці німецького філософа М. Гайдеггера «Буття і час»). Найбільшої популярності набув після Другої світової війни.

Екзистенціалізм (лат. *existensia* — існування) — *суб'єктивістське вчення, в якому вихідні значення суцього (що таке річ, просторовість, часовість, інша людина та ін.) виводяться з існування (екзистенції) людини.*

Екзистенціалізм є духовним спадкоємцем ірраціоналістів Керкегора і Ніцше. Саме поняття екзистенції, як відомо, було впроваджене у філософію Керкегором, який різко протиставив суб'єктивне унікально-неповторне існування (екзистенцію) людини об'єктивному існуванню речей світу. Від Ніцше екзистенціалісти перейняли трактування людини як вольової (ірраціональної) істоти, а не розумної (раціональної), що було притаманне класичній філософії Нового часу. Помітний вплив, особливо в методологічному аспекті (в способі обґрунтування, в категоріальному апараті), на його формування справила феноменологія Гуссерля. Це стосується насамперед феноменологічного розуміння відношення свідомості й світу, згідно з яким свідомість розглядається не як протилежне світові (не в площині гносеологічного, тобто пізнавального відношення суб'єкта і об'єкта), а як певний вид буття, тобто в онтологічному аспекті.

На формування екзистенціалізму і на поширення його ідей значний вплив мав досвід виживання особи, набутий в соціальних катаклізмах ХХ ст. — в Першій і Другій світових війнах, досвід наруги над особистістю тоталітарних режимів фашизму і сталінізму. Екзистенціалізм намагався знайти стійку опору виживання особи в чужому (і навіть ворожому) їй світі за усвідомлення нею краху ідеалів Просвітництва (віри в розум і науку) і крихкості, нетривкості власного існування. Екзистенціалізм — це своєрідний духовний протест, бунт особи проти абсурдного з її погляду світу, пошук виходу з цієї ситуації. Як і волюнтаризм Ніцше, він працював на формування сильної — свободної та відповідальної — особи, яка починає домінувати в культурі й способі життя Заходу в ХХ ст. Загалом екзистенціалізм зафіксував радикальну зміну в розумінні (відчуженні) людиною свого буття в світі, яка відбувалась в Європі протягом ХХ ст.

Представниками цієї течії є німецькі мислителі М. Гайдеггер (1889–1976) і Карл Ясперс (1883–1969), французькі філософи Жан-Поль Сартр (1905–1980), Габріель Марсель (1889–1973) і Альбер Камю (1913–1969). Ранній Гайдеггер, Сартр і Камю намагалися розв'язати проблему буття людини в світі, не вдаючись до ідеї Бога, тоді як пізній Гайдеггер, Ясперс і Марсель (особливо два останні) розглядали цю проблему в органічному зв'язку з ідеєю Бога.

Головною темою дослідження екзистенціалістів є існування людини, яке, на їх думку, є джерелом сенсу всього сущого. Подібно до того, як у Гуссерля свідомість «накидає» сенс всьому сущому, так в екзистенціалістів людське існування визначає світ. Ключем до онтології (вчення про буття) у Гайдеггера є феномен людини. Для того, аби зрозуміти, що вкладають екзистенціалісти в поняття людського існування, розглянемо концепції людини, які вони заперечують. Вчення про «природу» людини, яке розвивали просвітники, по суті, зводило людину до речі серед речей. Як довів Кант, воно не брало до уваги таку якість людини, як свобода. Декартівсько-кантивська концепція, яка його замінила, ототожнювала людину з трансцендентальною свідомістю або трансцендентальним суб'єктом. Тут людина зводилась до розуму, який мислився фактично як окрема субстанція. Саме це розуміння людини і стало об'єктом критики екзистенціалістів.

На їхній погляд, концепція трансцендентального суб'єкта грішить гносеологізмом — зведенням людини до суб'єкта пізнання, а

світу до об'єкта, тобто до сукупності предметів (сущого), які підлягають пізнанню. Зведення світу до предметів, сущого призвело, на їх думку, до того, що і сама людська суб'єктивність стала мислитись як суще, як предмет. Про це свідчить зокрема трактування Декартом душі як «мислячої речі» і набуття предметних форм «Я» в концепції трансцендентальної свідомості Канта. У цій концепції, стверджують екзистенціалісти, не подоланий натуралістичний підхід до людського буття; вона зводить людську суб'єктивність до чогось незмінного, затверділого — речі, сущого, тобто мислить людину як річ серед речей.

Усупереч такому гносеологічному підходу, коли людина розглядається як суб'єкт, що протистоїть сущому як об'єкту, екзистенціалісти запропонували новий, за словами Гайдеггера, онтологічний підхід. Суть його полягає в тому, що людське існування (екзистенція) розглядається як таке, що інтимно, емоційно, на досвідомому рівні пов'язане з буттям світу. Теза про онтологічну єдність людського існування і світу мовою екзистенціалістів означає, що світ «вписаний» у структуру екзистенції, що екзистенція структурована під буття в світі. Перш ніж пізнавати світ, людина існує в світі. Ця єдність людського існування (екзистенції) і буття світу передує, на їх думку, гносеологічному розколу на суб'єкт і об'єкт, в основі якого — прагнення пізнати світ і оволодіти ним.

Дещо спрощено «екзистенціальний» поворот до світу можна зобразити так: традиційна філософія (т.з. метафізика) і наука, що формується на її основі, на думку екзистенціалістів, ставляться до світу як до сукупності сущого, того, чим можна оволодіти, — спочатку в мисленні, а потім у дії. Мотив, що є основою метафізичного підходу до світу, — це «мати», тобто присвоїти (за висловом Гайдеггера, бути «володарем» буття), тоді як екзистенціалісти пропонують «бути» людиною в світі (бути «пастухом» буття). У цьому сенсі протиставлення «мати» і «бути» широко використовується Марселем. Воно, до речі, покладене в основу відомої праці неофрейдиста Е. Фромма «Бути чи мати».

Екзистенціалісти стверджують, що перш ніж пізнавати (бути суб'єктом, розумом, свідомістю), людина повинна бути, існувати в світі. Розум людини не збігається з її буттям. Більше того, сам розум має бути виведений зі специфіки буття (екзистенції) людини.

На перший погляд, у твердженні Гайдеггера і його прихильників немає нічого оригінального: як біологічний організм людина насамперед існує, має буття, а після мислить (на цьому, зокрема, побудо-

вана концепція Ніцше). Однак проблема полягає в тому, що людину екзистенціалісти трактують як свідому істоту. Отже, йдеться про буття людської суб'єктивності, свідомості, яке передує пізнанню, про трактування людської суб'єктивності як чогось, що має буття і що, зрештою, робить можливим людське пізнання.

Прихильники цієї течії звертають увагу на такі характерні риси екзистенції:

- екзистенція позбавлена субстанційного, предметного характеру. Вона не є чимось затверділим, що може бути схоплене розумом і об'єктивістською наукою, (образно кажучи, поняття не здатні передати емоційно-буттєву налаштованість людини на світ, у світлі якої дається все суще);
- екзистенція є трансценденцією. Гайдеггер тлумачить екзистенцію як «буття у світі», тобто не в собі, а поза собою. Людина онтологічно укорінена в бутті. Бути у світі — первинна визначеність людини, а бути суб'єктом пізнання — похідна, вторинна. Сартр, йдучи за Гуссерлем, наголошує, що свідомість як екзистенція завжди є «виходом» до предметів, що вона існує не в собі, а «при предметах». Згідно із Сартром, свідомість є буттям, але таким буттям, самою сутністю якого є небуття, заперечення власного буття, тобто ніщо. Етимологія українського слова «самозречення» найкраще виражає сутність свідомості-екзистенції, як її розуміють екзистенціалісти. Свідомість «самозрікається» (перестає бути річчю) в ім'я трансцендентних речей. Буття свідомості — це «самозречення», вихід до речей;
- екзистенція — це постійна можливість бути іншим. Людина сама довільно визначає себе в своїх діях, її існування не є чимось визначеним (затверділим у предметній формі), воно — постійна можливість визначення.

Кожна екзистенція унікальна і неповторна. Хоча людському існуванню і притаманні загальні структури (як-от буття у світі, буття з іншими), але ці загальні апіорні структури занурені в конкретну ситуацію, внаслідок чого людське існування стає унікальним. На думку Гайдеггера, людина приречена бути в ситуації (в конкретних обставинах). На відміну від «трансцендентального суб'єкта» класичної філософії, який, подібно до птаха, ширяв над дійсністю, екзистенціалізм розглядає людське існування тільки в ситуації (через укоріненість в буття).

Екзистенція не може бути об'єктивованою. За спроби схопити її розумом (виразити в понятті) вона із живої діяльності перетворюється на застиглий предмет. Ясперс заявляв з цього приводу: «Я існую, оскільки не дозволяю собі стати предметом, об'єктом. Я знаю себе, не ставлячи питання, що я таке. Я існую в реалізації своїх можливостей». Якщо я в рефлексії (в зворотньому погляді на себе), намагатимусь усвідомити себе, «спіймати» свою екзистенцію, то я матиму не «живе», не «діюче» я, а я, яке вже здійснило себе. «Живе» я — це Я, яке здійснює рефлексію, воно уникає об'ємів поняття.

Людина, на думку екзистенціалістів, є єдиною істотою, яка усвідомлює свою смертність. Усвідомлення смертності зумовлює те, що її існування пройняте «турботою». Визнаючи «турботу» вихідною ознакою людського існування, Гайдеггер наводить таку байку: Турбота (богиня), переходячи річку, зліпила з глини істоту, якій Юпітер подарував душу. Кому ж належить ця істота — *homo*, названа за матеріалом (*humus* — земля)? Сатурн (час) розсудив так: коли людина помре, то душа дістанеться Юпітеру, а тіло — землі, а поки вона живе (тимчасово) — вона вся належить Турботі. «Турбота» впливає з того, що світ входить «вбудований» у моє існування, що обставини для мого існування можуть бути сприятливі і несприятливі, що близькі мені люди, як і я, смертні.

Завдяки «турботі» людське буття набуває часового виміру: людина «турбується» про сучасне, проектує майбутнє, звертається до минулого досвіду. Під часовим виміром буття екзистенціалісти розуміють не об'єктивний час, який фіксує перебіг природних процесів, а внутрішнє переживання часу, зумовлене «турботою» людини про буття. Справді, людина не просто має певний вік, вона пам'ятає, тобто утримує в стані можливого пригадування своє минуле. Це минуле не зникло, його можна ще раз пережити. Воно є її внутрішнім досвідом. Завдяки переживанню часу вона може перенестись у минуле і майбутнє і звільнитись від тиску сучасності, в якій дано тільки просторове буття. Через турботу про майбутнє вона прагне оволодіти часом, плануючи його, подібно до того, як вона володіє простором.

У Гайдеггера буття в світі означає розуміння світу. У буття людини апріорно «вплановане» розуміння світу, вона налаштована на світ у такий спосіб, що вона його розуміє і він їй відкритий. Розуміння, на думку Гайдеггера, передує пізнавальному ставленню людини до

світу. В ньому відсутній поділ на суб'єкт і об'єкт, що характерно для пізнавального відношення.

Наприклад, у певній ситуації (йдучи вулицею чи сидячи в кабінеті) людина розмірковує над науковою проблемою (взагалі думаю про щось). Її свідомо пізнавальна діяльність над чимось приховано супроводжується розумінням конкретної ситуації, в якій вона перебуває (розуміння себе на вулиці, в кабінеті). Тут свідомість як суб'єкт пізнання, що думає над чимось, і свідомість-екзистенція, яка приховано розуміє ситуацію, діють у різних площинах. Екзистенція людини — не розум, що витає за хмарами, а приховане розуміння конкретної ситуації, в якій вона існує, розуміння, яке постійно супроводжує її існування.

Філософською дисципліною, що вивчає це приховане розуміння, є герменевтика, яку Гайдеггер вважає вихідною філософською дисципліною. Якщо феноменологія Гуссерля — це саморозкриття свідомості, то герменевтика, за задумом Гайдеггера, йде глибше, вона виявляє себе як саморозкриття буття. Герменевтика, отже, виступає як доповнення і поглиблення феноменології.

Гайдеггер і Ясперс визнають таку важливу рису екзистенції, як комунікація. На думку Гайдеггера, буття з іншим вплановане в структуру мого буття. Ясперс заявляє, що екзистенція неможлива без комунікації (без спілкування з іншими людьми). Екзистенція не може бути даною об'єктивно, але вона може відкритись у спілкуванні з іншою екзистенцією. Комунікація схожа на душевну розмову, коли людина не розумом, а чуттям, симпатією відчуває іншу людину, сприймає істину її існування. Комунікація — це можливість прориву до іншої екзистенції без загрози перетворення її на об'єкт. Вона не безособове спілкування, за якого її учасники виступають носіями певних соціальних ролей, а інтимність відкриття іншому. Безособове спілкування в повсякденному житті більше приховує екзистенцію, ніж відкриває її.

Важливою рисою екзистенції є націленість на майбутнє, наявність у сучасному бутті проекту майбутнього. Екзистенція — це можливість бути іншим, постійний вибір між різними проектами майбутнього. У цьому виборі власного майбутнього, на думку екзистенціалістів, виявляється свобода людини. Сартр, який приділяв особливу увагу проблемі свободи, вважав, що вона є невід'ємною складовою людського існування. Свобода — це вибір самого себе, свого

проекту і відповідальність за здійснений вибір. Людина, на його думку, абсолютно вільна, визнати залежність (детермінацію) її вчинків від природи, характеру чи навіть Бога — значить замахнутись на її свободу, на специфіку її екзистенції, звести її до стану речі. У будь-якій ситуації існує вибір, у кожному випадку людина може вибрати смерть, і в цьому вияв її свободи. Але, вибравши життя, вона повинна нести всю відповідальність, яка випливає з цього вибору. Сартра мало цікавлять соціально-політичні свободи. Головну увагу він приділяє екзистенціальній свободі. На екзистенціальному рівні, на його думку, вільний навіть раб, ніхто не в силі знищити можливості його вибору.

Абсолютизація свободи Сартром поставила під сумнів моральні цінності як соціальні регулятиви відносин між людьми. Якщо свобода конкретної особистості — це щось абсолютне і позитивне як вияв її екзистенції, то все, що її обмежує (в тому числі й моральні норми) набуває негативного значення. Прийняти зовнішню моральну норму означає підвести унікальне існування конкретної особистості під всезагальний закон, що рівноцінно втраті екзистенції. Для Ясперса і Марселя, які виходили з існування Бога, цієї проблеми не існувало. Для атеїста Сартра вона була дуже гострою. Щоб уникнути цього протиставлення, філософ оголошує, що людина сама є джерелом, критерієм і мотком цінностей. Вона їх творить і вибирає поміж ними. У виборі моральних цінностей людині ні на що опертись — ні на природу, ні на Бога. Вона приречена діяти на свій «страх» і «ризик». Звідси відчуття тривоги і відчаю. Людина самотня, покинута в світі, тривога і відчай — це плата за свободу.

У розумінні моралі Сартр фактично переходить на позицію Ніцше, згідно з якою мораль є особистою справою надлюдини. Щоб подолати протистояння особистого вибору цінностей і їх всезагального характеру, Сартр наводить такі аргументи: ми завжди обираємо благо, а благо для нас є благом для всіх. Так, на думку Сартра, наш вибір конститує всезагальну мораль. У цій побудові філософа є вразливе місце, а саме — декларування збігу блага для нас із благом для всіх. Воно передбачає, що вибір однієї людини здійснювався з оглядкою на інших — близьких їй людей і навіть людство загалом. Але, якщо вона діятиме так, то чи не означатиме це, по суті, зречення від її екзистенції?

Дати переконливе обґрунтування всезагального характеру моральних норм, виходячи з позиції унікальності людського існування,

практично неможливо. Звідси і відчуття неприкаяності, абсурдності існування людини в світі, яке притаманне майже всім екзистенціалістам.

За Гайдеггером, людина, яка живе в горизонті сучасності, полонена світом речей або соціальним світом. Тому саме існування людини має тенденцію розглядатись як щось об'єктивне, тобто перетворюватись у річ. Коли людина прагне благ, чинів, слави, вона перетворюється на функцію від цих чинників (відсутність того, на що вона націлена, стає її сутністю). Вона визначає себе негативно, несправжньо (не я є, а я маю чи не маю).

Як несправжнє існування розглядається й анонімність людського буття в сучасному індустріальному суспільстві. У буденному житті (на роботі, в транспорті) ми поводимось як пересічні люди. Тут ми усереднені громадяни, а не особистості. Нас можуть замінити і замінюють інші. Нам притаманні певні способи прийняття до уваги інших людей, ми чекаємо від них відповідних правил поведінки, розраховуючи на те, що і вони чекають від нас певних правил. Це анонімні, не персоніфіковані настанови на інших людей. Індустріальне масове суспільство є суспільством соціальних ролей, суспільством анонімів. Нікому не має справи до екзистенції іншого. Ніде не відчуваєш себе так самотньо, як у натовпі. В критиці екзистенціалістами масового суспільства з його усередненими смаками і вподобаннями, клішованою свідомістю відчувається романтична ностальгія за минулими часами.

Екзистенціалісти оцінюють анонімне існування як несправжнє і корінь його шукають не в організації суспільства, а в настанові індивіда, яка все існуюче перетворює на суще.

Сартр розгорнув цікаву діалектику співвідношення «Я» та іншого (в любові, дружбі), що також може мати справжні та несправжні рівні. На його думку, коли хтось дивиться на людину як на тіло, він цим самим змушує і її відчувати себе тілом, породжує сором. (Правда, людину можна «звести» ще нижче. Римські матрони, які парились у бані в присутності рабів-чоловіків, приймали їх за «порожнє місце». В їх очах раби були річчю, знаряддям, що має мову). Тут йдеться не про свідоме «зведення» людини до «порожнього місця» (у такому разі це був би свідомий акт, моральний вчинок), а про певне сприйняття інших на екзистенціальному рівні.

Справжнє існування (тобто перехід від об'єктивного, предметного світу до рівня екзистенції) можливе, за Гайдеггером, лише через

усвідомлення своєї кінечності (смертності). Усвідомлення смерті ставить людину обличчям до Ніщо, відкриває безглуздість будь-яких проєктів і навіть самої екзистенції. Але якраз це робить людину вільною, дає їй змогу серед суєтних можливостей обрати такі, які виявляться недосяжними для смерті. Перед обличчям смерті, якої не уникнути, людина відчуває унікальність і неповторність свого існування. У цій ситуації зберігають значення тільки справжні цінності. Ясперс також наголошував, що для вияву екзистенції особливо важливі «межові» ситуації (смерть, страждання, вина), які з очевидністю відкривають кінечність людського існування.

Німецькі екзистенціалісти стверджували, що європейська філософія, починаючи з Парменіда, «забула» проблему буття. На думку Гайдеггера, саме метафізика звела буття до сукупності сущого, до предметів, сенс яких полягає в тому, щоб служити людині. У перспективі, яку метафізика «накинула» на світ, в тому баченні світу, яке вона нав'язала, зникла проблема буття. Це, за Гайдеггером, мало трагічні наслідки. Як він образно висловився, «першим кроком до атомної бомби була теза про буття Парменіда, бо перетворення буття в суще, ототожнення його з думкою стало основою тієї впевненості, з якою наука і техніка приписували свої моделі природі і людині».

Останнім притулком буття залишились, на його думку, мова і поезія. Тільки в архаїчних шарах мови і в творах деяких поетів висвічується первинне сприймання буття, не викривлене метафізикою. Так Гайдеггер подав романтичну критику науково-технічного суспільства і західної цивілізації загалом.

Ясперс також вбачав в ері науки і техніки велику небезпеку для людського існування — небезпеку втрати свободи і самої людини, оскільки технічні засоби спілкування все більше підмінюють особисте спілкування (комунікацію).

Вихід з цього становища мислителі-екзистенціалісти вбачають у зміні настанови на світ, у відкритті екзистенції та віднайденні буття, а порятунок європейської цивілізації — в духовній переорієнтації людей.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. У чому полягає специфіка некласичної філософії?
2. Вкажіть загальні положення філософії К. Маркса.
3. Визначте філософський зміст образу «надлюдини» у філософії Ф. Ніцше.
4. Окресліть загальні ознаки філософії позитивізму та неопозитивізму.
5. Визначте світоглядні риси філософії постмодерну.

Теми для написання рефератів

1. Класична і некласична філософія: pro et contra.
2. Концепція переоцінки цінностей у філософії Ф. Ніцше.
3. Некласична філософія: проблема ідеологічної відповідальності.
4. Ідеї філософії позитивізму в контексті сучасності.
5. Неопозитивізм та позитивізм.
6. Вихідні ідеї феноменології Е. Гуссерля.
7. Проблема буття у філософії М. Гайдеггера.
8. Філософський постмодерн: вихідні ідеї та їх оцінка.

Література

1. Антология мировой философии. Т. 3. — М., 1971.
2. Скратон Р. Коротка історія новітньої філософії. — К., 1998.
3. Татаркевич В. Історія філософії. Т. 2. — Львів, 1999.
4. История философии в кратком изложении. — М., 1991.
5. Зарубіжна філософія ХХ століття: Читанка з історії філософії у 6 кл. Кн. 6. — К., 1993.

Тема 5.

ВІТЧИЗНЯНА ФІЛОСОФІЯ

План

1. Філософські ідеї у творчості давньоруських книжників.
2. Антропологічна спрямованість філософії Г. С. Сковороди.
3. Романтичне спрямування філософських та суспільно-політичних поглядів українських письменників, Кирило-Мефодіївське товариство

1. Філософські ідеї у творчості давньоруських книжників

З книжними знаннями був безпосередньо пов'язаний початок філософської думки Києворуської доби. В цей час починає домінувати уявлення, що філософ — це важлива постать, це вчений книжник, граматик, освічена людина, яка глибоко розуміється на книжній премудрості. Їх цінували за те, що вони свої знання втілювали в життя, використовували їх у процесі життєдіяльності. На цьому тлі визначилися постаті видатних давньоруських книжників: Іларіона Київського, Луки Жидяти, Феодосія Печерського, Нестора, Никифора, Володимира Мономаха, Климента Смолятича, Кирила Туровського, Данила Заточеника та ін.

Доречним буде згадати про такий твір як «Слово про Закон і Благодать» *Іларіона Київського (поч. XII ст.)* — одного з перших давньоруських філософів. Відомості про його життя досить обмежені. Іларіон під «законом» розуміє віру, що передувала християнству і мала риси поганства.

Під «благодаттю» автор розуміє засадниче поняття християнського віровчення, яке було покладено в основу Нового Заповіту і Біблії. Крім того, «благодать», на думку Іларіона, — це щось дуже особливе, послана Богом людству, для того, щоб останні мали можливість спокутувати всі свої гріхи.

Відомим був той факт, що Іларіон входив до числа наближених князя Ярослава Мудрого, боровся за об'єднання Русі, був поборником освіти, виступав за рівні права руської і грецької церков, за незалежність руського народу. Іларіон був першим, хто так яскраво змалював образ історії, створив своєрідну її концепцію, замислюю-

чись над подальшою долею людства, яка, до речі, не була йому байдужою.

У своєму творі Іларіон прагнув показати зростання божественної участі в людській історії, яка, на його думку, розділяється на:

- а) період «язичницький»;
- б) період іудейського «закону»;
- в) і період панування безпосередньої християнської «благодаті та істини».

Природна ницість людини має змінитися на розуміння та слідування благодатним божественним істинам, які дав Господь для того, щоб люди увірували в єдиного Бога, позбулися мирських спокус і сьогоденної скверни. Цікавий та неординарний підхід мав мислитель Іларіон щодо процесу християнізації, який розглядав крізь складний процес хрещення язичницької Русі, до речі, хрещення він сприймав як благодатне розповсюдження Божого закону і Божих заповідей, які здатні підживлювати своєю потужною силою людство. Іларіон у «Слові...» говорить і про значну перевагу світла над темрявою, про перевагу «благодаті та істини» (Нового Заповіту) над «законом» (Старим Заповітом), оскільки, на його думку, язичництво вже повністю себе вичерпало, не звільнювало і не просвітлювало людський розум, воно не мало подальшої можливості задовольняти духовні аспекти людства. Давньоруський мислитель і книжник Іларіон розмірковував над етапами взаємодії Бога і людства, дійшовши висновку, що, на відміну від язичництва, християнство з ідеєю єдності та однократності земного історичного циклу надає особливого значення «кінцю історії» — останньому універсальному та цілісному суду Бога над людьми і над майбутнім життям, де благодать, вводячи людей у вічність, подарує всім людям рівність перед Богом. Крім того, значну увагу автор «Слова...» надавав утвердженню патріотизму. Ці та інші ідеї філософсько-світоглядного характеру, висунуті Іларіоном в його творі, плідно використовувались. На подальше становлення філософської думки, суттєво вплинули філософські здобутки Іларіона на ідейний процес Київської Русі, до речі, саме з Іларіона бере свої витоки українська філософська думка давньоруських книжників.

Постать *Луки Жидяти* (невід. — 1059) позначилася на суспільній думці Київської Русі XI ст. Про його життя майже нічого не відомо. Він виконував функції «книжника» Ярослава Мудрого, що в подальшому позначилося на його діяльності.

Фактичного визнання набув його оригінальний твір соціально-етичного спрямування під назвою «Повчання архієпископа Луки до братії». Актуальним доводиться визнати заклики автора до любові, до загальної злагоди і миру у людських відносинах, де червоною ниткою проходить через його твір ідея всезагального християнського прощення, примирення і милості.

Одним із перших книжників-полемістів прийнято визначати *Феодосія Печерського* (бл. 1008 – 1074). Феодосій тридцять років проводить затворником, у «трусах» і молитвах, не думаючи про свою плоть, переносячи труднощі та злидні печерського подвижника, що не могло не відбитися на його подальшій творчості. Його творчу спадщину складала одинадцять творів, серед яких значне місце посіли твори «*Слово про терпіння і любов*», «*Повчання про терпіння і смирення*». Його позиція визначилася як проповідь християнської моралі, захист позицій істинної релігії, піддаючи гострій критиці позиції, які намагалося утримувати язичництво. Різко засуджував тих, хто називали себе християнами, але були віддаленими від духовних позицій християнства У «*Поученні про кару Божі*», пояснюється взаємозв'язок християнства з язичництвом, де останнє не бажає послаблювати свої позиції. Відносно соціальних поглядів, Ф. Печерський наголошував на тому, що інтереси церкви переважають над інтересами світськими, домінує ідея про те, що світська влада повинна відділитися від Бога і вона повинна стояти на боці церковних інтересів, а сама церква повинна здійснювати нагляд над світською владою.

Друга половина XI – поч. XII ст. відзначилася діяльністю відомого ченця-літописця *Нестора* (бл. 1056 – після 1113), який є автором «*Життя преподобного отця нашого Феодосія, ігумена Печерського*» та інших творів, серед яких особливої уваги заслуговує створена ним редакція «*Повісті временних літ*», що стала об'єднуючою ланкою між роздрібненими літописними творами. «*Повість временних літ*» цікаво висвітлює цілу низку історіософських поглядів, що формувалися на тлі порівняльно-історичних першопричин і наслідків, котрі повинні були давати відповідь на актуальне питання «*откуда есть и пошла Русская земля*», а погляд на історію людства набув певної конкретизації та нового звучання по відношенню до політичних ідей та концепцій.

На той же період припадає творчість відомого політичного і церковного діяча *Никифора* (невід. – 1121). Ним було написано п'ять творів – послань і повчань, серед яких «*Послання митропо-*

лта Никифора Володимиру Мономаху», «Послання Ярославу Свято-славовичу», твори про піст тощо.

Найбільш цікавим у філософському відношенні є «Послання...» до Володимира Мономаха. У ньому Никифор замислюється над вирішенням пізнавальних можливостей людини, акцентуючи на психологічних аспектах людської сутності. Автор намагався розглянути людину всебічно, спрямовуючи увагу на її багатofункціональність, яку створюють для неї дві субстанції — тілесна та духовна, що перебувають у стані єдності і в той же час постійної боротьби. Душа людини складається з трьох частин: а) словесної, б) лютої, в) бажане. Перша частина відповідає розуму, логосу, це вище, домінуюче начало; друга частина відповідає за почуття, пристрасті, емоції людини, це стихійна сила, що створює життєву енергію; а третя частина — це воля, прагнення, цілеспрямованість. Саме воно, бажане, пов'язує раціональне (словесне) з ірраціональним (лютим), емоції підпорядковує розуму.

Таким чином, Никифор аналізує боротьбу розумного і пристрастного начал в людині, виходить на аналіз боротьби доброго і злого, що нероздільно пов'язані і вічно існуватимуть в людині. У своїх поглядах Никифор наголошує на тому, що людина повинна розрізняти добро і зло, активно користуючись знаннями, які, в свою чергу, спираються на органи чуття людини, черпають з них для себе інформацію. Ці знання він визначав як початкові, вважав їх недосконалими і такими, які вимагають від людини неабиякої перевірки, котру повинен здійснити розум. Синонімами до слова «розум» є «знання», «доброчесність», «мудрість», «моральність», «порядність», — іншими словами Никифор робить спробу розкрити непростий механізм людського пізнання, з'ясувати його структурні особливості.

Остеронь від релігійних аспектів посів місце твір давньоруського письменника XI — поч. XII ст. *Володимир Мономах (1053 — 1125)* — сина князя Всеволода, який дістав від матері прізвище Мономаха. Видатний державний і політичний діяч, він водночас був талановитим письменником і мислителем, був князем, який відновив значними зусиллями великокнязівську владу на значній території розрізних руських земель.

Мономах видав цілий ряд законодавчих актів, які дістали назву «*Статут Володимира Мономаха*». Найбільш відомим його твором є «*Повчання*» («*Поучення*»), який став зразком тогочасної світської

філософської думки. Цей твір є своєрідним духовним заповітом не тільки своїм дітям, не тільки всім сучасникам, але й майбутнім нащадкам. У творі провідною ідеєю є ідея утвердження справжнього князівського правління, яке повністю повинно було відповідати і захищати інтереси Київської Русі. Крім того, цікавою виявляється його думка про те, що Бог є постійно присутнім у людських справах, а стосунки «Людина-Бог», підкреслюючи велич і могутність Бога, який створив багато «великих чудес і благ», будуються на особливому ставленні Бога до свого створіння, тобто до людини.

Основними питаннями у творі Мономаха є питання про світобудову, державну владу, могутність людини, її моральність.

Крім того, Володимир Мономах вчив поважати старших і менших, застерігав від накопичення матеріальних багатств, які спустошують духовне багатство людини, заповідав оберігатися від клятвopoшення і неправди, гордині.

Особливо застерігав Мономах від лінощів, пияцтва і блуду. Основою життя людини вважав працю, не принижував ані фізичний, ані розумовий труд, не розривав їх, вважаючи перший необхідною умовою для другого. Автор «Повчання» виступав з активною позицією щодо засудження смертної кари як форми покарання, стверджуючи, що кожна людина має право жити стільки, скільки їй визначено Богом, оскільки ми не в праві вирішувати скільки і кому треба жити, а тим паче, відбирати людське життя дане Богом. Провідну роль Мономах віддавав світському знанню, світській мудрості, якими повинні користуватися князі, що мають на меті керувати народом, захищати його інтереси та ідеали. особистих, різко засуджував князівські усобиці, дотримуючись загальних принципів концепції суспільного примирення, загального державного блага і злагоди, які повинні тісно переплітатися з економічними, соціальними та політичними аспектами і концепціями.

Домінуючого статусу набуває моральний інтерес, оскільки важливим для Мономаха було розглянути людину як багатоаспектну соціальну одиницю, яка розумно виважено будує своє життя, життя своєї сім'ї і життя, переймаючись долею власного народу. Звертаючи свої помисли до величі і всемогутності Бога, Мономах не забуває про земне буття людини, про самі насувні її потреби.

Період з середини XII ст. до середини XIII ст.— це період занепаду київської державності відзначився діяльністю видатного мис-

лителя, письменника і церковного діяча, просвітника, філософа, київського митрополита *Климентія Смолятича* (невід. — після 1154). До нас дійшов лише один його твір — *«Послання, написане Климом митрополитом руським Хомі Пресвітеру, витлумачено Афанасієм монахом»*. Автор добре ознайомлений із з античною спадщиною, зачитувався творами Гомера, Арістотеля, Платона. Смолятич виступає за доцільне використання здобутків античної спадщини, при цьому не переходячи на її позиції, а створюючи свою особисту позицію з новим типом мислення.

Мислитель переосмислює проблеми віри, походження та сутності знань, віддаючи перевагу і звеличуючи Бога. Крім того, у цьому ж творі він піднімає проблему пізнання, зазначаючи, що в цьому процесі провідне місце належить розуму, за допомогою якого людина повинна усвідомити премудрість Бога і Його силу, здатна пізнати істину.

Усе коло проблем Смолятич «обіграє» навколо головного питання — на що перетворюється людина, коли нею керують марнославство та славолюбство. Відкрито засуджуючи марнославство і славолюбство, Смолятич віддає перевагу виконанню обов'язку любові до Бога і ближнього, оскільки без любові до останнього, унеможлиблюється любов до такої субстанції як Бог.

Друга половина XII ст. відзначилася творчістю *Кирила Туровського* (1130 — бл. 1182) — видатного діяча культури, який натхненно проповідував духовну красу, був оригінальним мислителем, філософом, майстром урочистого красномовства, за що був прозваний «Златоустом».

Будучи добре освіченою людиною, Кирило Туровський сам створив цілий ряд оригінальних творів — урочистих слів, повчань, послань, молитов тощо. Для нащадків залишилися деякі з його творів: *«Притча про сліпця та кульгавого»*, *«Слово про премудрість»*, *«Слово Кирила, недостойного монаха, по Великодню...»*, *«Повість про білоризця»* та інші, частина з яких увійшла до збірників *«Златоуст»* і *«Торжественник»*.

Активно використовуючи євангельські епізоди, він, практично, подолає містико-аскетичне ставлення до світського життя, тим самим, виробляючи низку моральних критеріїв для світської людини, що дозволило б, на його думку, відійти від ортодоксально-теологічного вчення.

Оспівуючи світ духовності, світ Божий, він не протиставляє його світові земному, а говорить про органічний їхній зв'язок. Однак повинен набути домінанти все ж таки світ духовний, оскільки завдяки йому уможлиблюється процес оновлення.

Цікавим було вирішення ним проблеми душі та тіла, де вони повинні, на його думку, існувати у гармонійному зв'язку, проте, провідне місце повинна посідати душа. Далі він акцентує увагу на людському розумі, оскільки той надається небесним покровителем. Правильно користуючись такою перевагою як розум, людина здатна усвідомлювати, що Бог причетний до її світського життя, позбавляє її від «духовних недуг», «просвітлює», а людина, в свою чергу, повинна постійно перебувати у розумових пошуках, свою мудрість спрямовувати на благо.

Оригінальною пам'яткою давньоруської культури, останнього періоду в історії Київської Русі є «Слово», або «Моління» Данила Заточеника (кінець XII – поч. XIII ст.) – де дві назви одного й того ж твору – це дві його редакції, які дійшли до нас. «Слово» («Моління») – це видатна пам'ятка світової культурної спадщини, одне з найвищих досягнень філософської думки цього періоду. У своєму творі він звеличує Князя Данила, наділяє його моральними доброчинностями і цим самим проводить ідею міцної князівської влади.

«Усі ці цінності відносні, їх можна придбати, – розмірковує автор, – а розум – це особлива якість людини, яка дається не кожній, а, отже, не кожного можна навчити бути розумним». Автор переконаний, що, навіть, здібній людині розум не дається сам по собі, для цього потрібен труд, праця.

Але при всій значущості розуму для людини, не втрачає своєї актуальності, що формують підвалини буття, серце, яке в розумній людині наділяє свого господаря красою і мудрістю.

Князівська влада, на думку Заточеника є «богоданою», а церква, духівництво повинні служити князю, допомагати в зміцненні його влади. Князь повинен оточувати себе розумними радниками, де пануватимуть мудрість, розважливість, які поступово будуть сприяти розквіту суспільства, відповідати за його благополуччя, спокій та злагоду.

2. Антропологічна спрямованість філософії Г. С. Сковороди

Просвітницьку справу, яку несли у світ діячі Києво-Могилянської академії, продовжував її талановитий вихованець, самобутній філософ *Григорій Савович Сковорода (1722–1794)*, який замість земних благ свідомо обирає життя мандрівного філософа-проповідника.

У його філософії особливого статусу набувають символи, де мікрокосмом виступає сама людина, макрокосмом є Всесвіт, а з'єднувальним символом виступає світ Біблії. У найбільш закінченому вигляді концепція «трьох світів» викладена в діалозі *«Потоп змінний»*. *Макрокосм* — це природний світ відчутних, видимих речей і явищ. Але насправді він є «тінню» справжньої невидимої «натури» — Бога. Він єдиний, і єдність ця складається з видимої і невидимої натури, які нерозривні і в той же час «незілляні», тому що Бог не є самою природою. *Мікрокосм* (малий світ, людина) теж складається з видимої і невидимої натури. У людині, як і в усьому існуючому, є тілесне і духовне, тлінне і вічне, але істинним у ній є невидиме, а тілесне є лише «тінню» цього невидимого. Справжня, дійсна людина народжується тоді, коли вона досягає невидимість, коли стає не тільки тілесною, а й духовною людиною, коли вона пов'язана із своїм сутнім, «внутрішнім», еством якого є Бог. По своїй істоті, по своєму «серцю» людина тотожна Богу, і, пізнаючи своє ество, людина пізнає Бога. Служіння Богу, любов до нього є одночасно служінням і любов'ю до самої себе. Оскільки невидиме (Бог) існує всюди, а мікрокосм (людина) знаходиться в гармонійній взаємодії з макрокосмом і відтворює в собі його особливості, то, за Сковородою, людина є центром, в якому сходяться всі проблеми життя, діяльності, пізнання. Уся різноманітність матеріального світу. Самопізнання (Богопізнання) для Сковороди — ключ до розкриття всіх таємниць, серце — основа всього, ключ до розв'язання таємниць, а без серця людина перетворюється на «опудало».

У його філософствуванні значне місце посіла концепція «двох натур». Сковорода стверджує, що весь світ, все існуюче має дві натури: зовнішню, видиму, і внутрішню, невидиму. Сковорода продовжує думку про нерозривну єдність, цілісність цих двох натур, однак підкреслюючи, що невидима натура (Бог) має первинність по відношенню до видимої (матеріальної) натури. Бог — у всьому матеріальному, у нашій плоті, у кожному із нас, він вічний. Отже, світ у світі — це

вічність у тлінні, життя у смерті, бадьорість уві сні, світло в птьмі, у неправді істина, у плачі радість, у відчаї надія. Стверджуючи первинність внутрішнього, невидимого, божественного, духовного світу, Сковорода водночас наголошував на безконечності, вічності зовнішнього, видимого, матеріального світу.

На думку Сковороди, Бог тотожний природі, усьому буттю, але світ сам по собі є безмежно далеким від Бога, який є «джерелом», «сонцем» світу. Одним із центральних мотивів його філософствування є те, що найбільш важливим, глибоким у людини є її емоційно-вольове начало — «серце». Із серця випливає все: і думка, і стремління, і почуття. Уся моральність людини повинна теж бути звернена на «серце». Звідси і вимога: «пізнай себе», «поглянь у себе», а від цього залежать пошуки та вірний вибір *«сродної праці»*, праці за покликанням, є дійсним вираженням людини, її життєдіяльності і самоутвердження. У цьому плані реалізується принцип «пізнай себе» має своїм змістом пізнання своїх природних здібностей, нахилів до певного виду діяльності, свого покликання. Така праця є бажаною і виконується з насолодою. І, навпаки, коли людина займається працею, до якої «не лежить серце», не бажає творчого пошуку в праці або займається тим, до чого її примусили, тоді вона зазнає лиха і бід. «Несродна» праця — головне джерело великого нещастя. Головне — пізнати в собі «справжню людину», а звідси: самопізнання і є універсальним способом перебудови самої людини і світу.

Підкреслюючи, що благополуччя людей і суспільства основане на праці, бо саме вона є «машиною» суспільного життя, «началом» і «вінцем» радості. Розглядає філософ і проблему рівності, висовуючи свою ідею *«нерівної рівності»*. Він визначає тільки одну неминучу нерівність — нерівність здібності і покликання в одному і тому ж виді діяльності. Ця нерівність не є соціальною, вона здебільшого має природне походження.

Є у Сковороди і певні думки, уявлення про ідеальний суспільний устрій, про який він мріяв. Це його ідея «духовної республіки» з ідеальними відносинами між людьми, з дійсно людським способом життя, з пануванням любові, рівності, справедливості, добра і багатьох інших моральних якостей, які складають щастя людини, суспільства.

3. Романтичне спрямування філософських та суспільно-політичних поглядів українських письменників, Кирило-Мефодіївське товариство

До романтичного світогляду зробили значний внесок діячі української культури *Микола Іванович Костомаров (1817–1885)*, *Пантелеймон Олександрович Куліш (1819–1897)*, *Тарас Григорович Шевченко (1814–1861)* та ін., які склали основу таємної організації — *Кирило-Мефодіївського товариства*, заснованого в січні 1846 р. Батьком цього товариства був історик, поет М. Костомаров, який зібрав навколо себе гурток молодих ентузіастів, романтиків. — складала програми своєї діяльності, виробили «*Статут*», установчу «*Записку*». Програма кирило-мефодіївців складалася з двох частин — зовнішньої і внутрішньої. Зовнішня частина вміщувала думки про перебудову слов'янського світу на основі єднання, зближення окремих слов'янських народів, а внутрішня спиралася на розвиток освіти, визволення українського народу, його національне відродження, провідними ідеями були: ідея єднання слов'янських народів та федерація на основі непорушної автономності кожного народу. Виразування прав, свобод особи, поширення освіти, літератури тощо. Але 28 лютого 1847 почалися арешти братчиків.

«*Книги буття українського народу*», підготовлена *М. Костомаровим* стала історичною програмою спасіння людства через любов до єдиного Бога, який є поряд з людиною. У момент найбільшого падіння роду людського він дає початок для його відродження, посилаючи на землю Христа, земне життя якого є поворотним пунктом в історії людства: «Змиливався Господь, Отець небесний, над родом чоловічим і послав на землю Сина свого, щоб показати людям Бога, Царя і Пана. І прийшов Син Божий на землю, щоб одкрити людям істину. Народ виступає спадкоємцем, що несе божественну спадщину. Сама ж Україна повинна стати вільною, незалежною і посяде почесне місце в Союзі Слов'янським. Так соборно, разом з визволенням усіх слов'янських народів, мислилось визволення українського народу. У «Книзі буття» автор висловив думку про українську народну пісню, поезію, які пронизані глибоким духовним сенсом.

У філософській праці «*Дві руські народності*» (1861 р.) через порівняння характерів двох східнослов'янських народів (росіян і українців) він змальовує низку відмінностей, а саме: 1) панування загального (Бог і цар) над особистістю у росіян; в українців більшу цінність

складає окрема людина, ніж загал; 2) для росіян характерним є «не-терпимість до чужих вір, презирство до чужих народів, погорда думка про себе». В Україні ж поважають і чужу мову, і не цураються людей з іншим обличчям, з іншими звичаями. В Україні панував «дух терпимости», неприязнь в українців до інших народів вибухала «лише тоді, коли українці помічали, що чужинці ображали його власні святощі»; 3) росіяни — «народ матеріалістичний, українці здатні до фантазії, до одухотворення всього світу; 4) з цим зв'язане те, що росіяни мало люблять природу, мають навіть якусь «холодність до краси природи», а українці люблять природу, тому «українська поезія нерозривна від природи, вона оживлює її...», в ній «усе дихає, мислить, почуває разом з людиною, усе одзивається до неї чарівним голосом то участі, то надії, то осуду»; 5) так само і любов до жінки — матеріальна у росіян, духовна в українців; 6) в релігії — у росіян увага та інтерес звернені на зовнішність, форму, на «букву»; в українців «неможливо, щоб повстав якийсь розкол через обряд, через букву», їх ставлення до Бога є внутрішнім, таємним, а обряди, формули їх не цікавлять; 7) в суспільному житті у росіян панує «стремління до тісного сполучення частин, знищення особистих ідей під владою загальних, нерушима законність загальної волі і придушення особистої волі, а для українців такий порядок є тяжким і неприємним, вони віддають перевагу «особистій свободі», добровільному об'єднанню тощо.

Через всю творчість Костомарова проходить ідея духовного відродження людини, ідея вільного духу. Це і є основою його романтичного світорозуміння.

Розглядаючи творчість ще одного члена Кирило-Мефодіївського братства, романтика, українського письменника, історика, фольклориста, етнографа *Пантелеймона Куліша*, який відводив особливу роль в становленні української державності національній культурі, просвіті, де важливим є етнографічне самовизначення. Провідна ідея — це ідея України. Весь світ для Куліша розділився на дві протилежні сторони, дві групи: ті, що за Україну, і ті, хто проти неї. Це привело його до принципу «подвійності людини, двох природ, двоякого ества душі». Так виникає у нього ідея «внутрішньої людини» і зовнішнього в ній. Головну свою увагу він спрямовує на «внутрішню людину», в якій найсуттєвішою є глибина душевна, яку Куліш називає «серцем». «Серце» є «глибокий таємний колодязь», «невідомий нікому». Через «серце» людина спілкується з Богом, та й воно саме є божественним,

воно є найкращим даром Бога. Тому важливим є очистити серце від усякої скверни, зробити його храмом Божим. Саме «селянська» філософія іде прямо з Євангелія, з цієї вічної книги, з цієї істинної науки. Тому він закликає втікати від міського життя і йти на село, на «хутір», тобто до життя серця:

Про геніального українського народного поета, художника, мислителя *Т. Г. Шевченка* протягом усього радянського періоду формувалась думка як про революціонера-демократа, борця за соціальне визволення трудового народу, ідеолога селянської революції. Шевченко показаний не тільки як викривач і борець проти соціальної несправедливості, а й як палкий прихильник національної ідеї, національного визволення українського народу. Виступав за дружні стосунки з братніми народами, проповідуючи принцип рівності та чесності у таких стосунках. Проблема людини займає у нього центральне місце, людина знаходиться в центрі всього буття. Природа — це віддзеркалення внутрішнього життя людини. У його творчості людина і природа, природні явища і земля прагнуть гармонії, з'єднання частин в єдине ціле, де панує глибока моральність, налаштованість на очищення і всепрощення. Але автор висловлює протест Всевишньому, оскільки загострилася проблема соціальної несправедливості, на тлі якої страждають покірні і добрих людей. Негативно поет ставився до пишності та церемоніальності церковних служб, де священники поводити себе непристойно, забуваючи про істинну віру, в якій людина прагне досягти божественного Абсолюту, а, той, в свою чергу, намагається наблизитися до людини.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Хто такі книжники? Як позначився їх вплив на становлення української філософської думки?
2. В чому полягає ідея «сродної праці» у філософії Г. Сковороди?
3. Який вплив здійснило Кирило-Мефодієвське товариство на розвиток вітчизняної філософії?
4. Що таке «селянська філософія»? Яке місце посідає в ній людина?
5. Сформулюйте філософську позицію Т. Шевченка щодо внутрішнього життя людини.

Теми для написання рефератів

1. Філософські погляди літописця Нестора в його «Повісті минулих літ».
2. Багатоаспектність людини як соціальної одиниці в «Поучанні» В. Мономаха.
3. Антропологічні погляди Г. Сковороди — класика української філософської думки.
4. Суспільно-політична проблематика Кирило-Мефодієвського товариства.
5. Кордоцентризм у філософських поглядах М. Костомарова і П. Куліша.
6. Антропологізм та його спрямованість у творчості Т. Шевченка.

Література

1. Горський В. С. Історія української філософії: Курс лекцій. — К., 1996.
2. Литвинов В. Д. Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України. — К., 1984.
3. Табачников И. А. Григорий Сковорода. — М., 1972.
4. Хижняк Києво-Могилянська академія. Суспільно-політичні й ідеологічні передумови виникнення вищої освіти на Україні. — К., 1991.
5. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. — К., 1992.
6. Бычко А. К. Народная мудрость Руси. Анализ философа. — К., 1988.
7. Історія філософії України. Підручник. — К., 1994.
8. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. — К., 1990. Т. 1–3.

КОНТРОЛЬНІ МОДУЛЬНІ ЗАВДАННЯ

ВАРІАНТ № 1

І РІВЕНЬ

1. Першим термін «філософія» вжив:

- а) Піфагор;
- б) Фалес;
- в) Сократ.

2. Виберіть характерні риси східної цивілізації:

- а) наявність єдиного духовного канону життя, якому підпорядковані всі основні сфери;
- б) відносна автономність різних сфер суспільного життя;
- в) відданість новаціям, цінування нового, орієнтація на майбутнє;
- г) домінування індивідуального над загальним;
- д) відданість традиціям, цінування старого, освяченого віками, орієнтація на минуле;
- е) самозаглиблення, прагнення віддатись природному ходу речей;
- ж) домінування цілого індивідуальним;
- з) раціональне, аналітичне, логічно послідовне мислення;
- и) образний, притчовий, афористичний стиль мислення;
- к) активізм, прагнення змінювати дійсність.

2. Теорія пізнання це:

- а) аксіологія;
- б) онтологія;
- в) гносеологія.

4. Вихід за межі світу це:

- а) трансценденція;
- б) екзистенція;
- в) логіка.

5. Положення, в силу якого все в світі відносно є:

- а) суб'єктивізмом;

- б) скептицизмом;
- в) релятивізмом;
- г) агностицизмом.

7. «Мокша» це:

- а) стан вічного щастя і блаженства, якого можуть досягнути ті душі, які у своїх життєвих втіленнях запобігли злу;
- б) закон універсального причинного зв'язку, згідно з яким все, що здійснює душа під час її актуального існування у певному тілі, становить її життєвий контекст: нічого не губиться, нічого не зникає, тому все погане і все добре впливає на долю душі в її подальших втіленнях;
- в) уявлення про світ єдиний духовно-інтелектуальний початок світу;
- г) індивідуальні, конкретні виявлення брахмана;
- д) уявлення про переселення душі з тіла в інше при його смерті.

7. Філософський метод інтерпретації це:

- а) діалектика;
- б) герменевтика;
- в) феноменологія.

8. Схоластика – це:

- а) напрямок у античній філософії;
- б) філософська діяльність батьків церкви;
- в) «шкільна» філософія;
- г) заперечення ролі філософії.

9. Яка з функцій філософії виконує теоретичне призначення?

- а) світоглядна;
- б) людинотворча;
- в) методологічна.

10. Спіноза вважав, що існувало субстанцій:

- а) 1;
- б) 2;
- в) безліч.

II РІВЕНЬ

1. Розкрийте сутність кожної з функцій філософії.
2. Які риси середньовічної філософії зберегли свою актуальність? Аргументуйте відповідь.
3. Чому свобода та відповідальність — особливості людського становища в світі. Аргументуйте відповідь.

III РІВЕНЬ

1. Поміркуйте, чи є актуальною неklasична філософія у наш час. Вкажіть можливі перспективи розвитку неklasичного знання у майбутньому.
2. Зробіть порівняльний аналіз різних типів відношень людина-світ.

ВАРІАНТ № 2

I РІВЕНЬ

1. *Що є характерними рисами західної цивілізації:*
  - а) наявність єдиного духовного канону життя, якому підпорядковані всі основні сфери;
  - б) відносна автономність різних сфер суспільного життя;
  - в) відданість новаціям, цінування нового, орієнтація на майбутнє;
  - г) домінування індивідуального над загальним;
  - д) відданість традиціям, цінування старого, освяченого віками, орієнтація на минуле;
  - е) самозаглиблення, прагнення віддатись природному ходу речей;
  - ж) домінування цілого індивідуальним;
  - з) раціональне, аналітичне, логічно послідовне мислення;
  - и) образний, притчовий, афористичний стиль мислення;
  - к) активізм, прагнення змінювати дійсність.
2. *Людина — це людина граюча:*
  - а) Homo ludens;
  - б) Homo faber;
  - в) Homo viator.

3. Відмітьте найперші джерела філософської думки Стародавньої Індії:

- а) Веди;
- б) Пятикнижжя;
- в) Дао-де-дзин.

4. Філософія Сократа є переважно:

- а) космологією;
- б) гносеологією;
- в) антропологією;
- г) есхатологією.

5. «Мислю, отже існую» — це висловлювання належить:

- а) Ф. Бекону,
- б) Р. Декарту;
- в) Б. Спінозі.

6. Категорія це:

- а) гранично широке, вузлове поняття;
- б) аналіз дійсності;
- в) передбачення майбутнього.

7. Який напрямок був розвинений у філософії Р. Декарта:

- а) скептицизм;
- б) раціоналізм;
- в) позитивізм.

8. До основних функцій філософії належать:

- а) творити добро;
- б) створювати нову техніку;
- в) пізнавати істину.

9. Згідно з М. Гайдеггером, «оселею буття» є:

- а) міф;
- б) церква;
- в) мова.

10. «Атман» – це:

- а) стан вічного щастя і блаженства, якого можуть досягнути ті душі, які у своїх життєвих втіленнях запобігли злу;
- б) закон універсального причинного зв'язку, згідно з яким усе, що здійснює душа під час її актуального існування у певному тілі, становить її життєвий контекст: нічого не губиться, нічого не зникає, тому все погане і все добре впливає на долю душі в її подальших втіленнях;
- в) уявлення про світ єдиний духовно-інтелектуальний початок світу;
- г) індивідуальні, конкретні виявлення брахмана;
- д) уявлення про переселення душі з тіла в інше при його смерті.

11. Які дві народності порівнює М. Костомаров у своєму творі «Дві руські народності»

- а) росіян та українців;
- б) українців та білорусів;
- в) росіян та білорусів.

II РІВЕНЬ

- 1. Поясніть сучасне значення ідейних надбань давньосхідної філософії.
- 2. Дослідіть трансформацію ідеї Бога у епоху Відродження.
- 3. У чому полягає відмінність некласичної філософії від класичної?

III РІВЕНЬ

- 1. Порівняйте основні характеристики цивілізацій східного та західного типів, визначте місце України у співвідношенні цих цивілізацій.
- 2. Проаналізуйте, чому є актуальною проблема субстанцій, розроблена у Новий час, навіть для ХХІ ст.

ВАРІАНТ № 3

І РІВЕНЬ

1. Апорія — це:

- а) представниця елейської школи;
- б) грецький культурний центр;
- в) філософія Зенона;
- г) безвихідне положення.

2. Діалектика — це філософське вчення про:

- а) вічність буття;
- б) походження світу;
- в) загальну зміну;
- г) вічну незмінність.

3. Ідею «*tabula rasa*» ввів:

- а) Г. Гоббс;
- б) Дж. Локк;
- в) Дж. Берклі.

4. Який твір написав Лао-цзи:

- а) Веди;
- б) П'ятикнижжя;
- в) Дао-де-дзин.

5. Скільки світів існує на думку Г. С. Сковороди:

- а) три;
- б) чотири;
- в) п'ять.

6. Хто із давньоруських книжників є автором «Повісті временних літ»?

- а) літописець Нестор,
- б) Феодосій Печерський,
- в) Володимир Мономах

7. «Пізнай себе» сказав:

- а) Гайдеггер;

- б) Маркс;
- в) Сократ.

8. Німецьку класичну філософію сформували:

- а) О. Конт, Дж. Мілль та Г. Спенсер;
- б) А. Шопенгауер, Ф. Ніцше;
- в) І. Кант, І. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г.-В.-Ф. Гегель.

9. Який напрямок був розвинений у філософії А. Шопенгауера:

- а) історичний матеріалізм;
- б) волонтаризм;
- в) неопозитивізм.

10. Який напрямок був розвинений у філософії Л. Фейєрбаха:

- а) нігілізм;
- б) позитивізм;
- в) антропологізм.

II РІВЕНЬ

1. Позначте основні напрями розвитку ідей в античній натурфілософії.
2. Окресліть світоглядні ідеї давньокитайського «Пятикнижжя».
3. У чому полягає сутність феноменологічної редукції Е. Гуссерля?

III РІВЕНЬ

1. Проаналізуйте історичне значення філософії Сократа.
2. Розкрийте зміст категоричного імперативу І. Канта.

ВАРІАНТ № 4

I РІВЕНЬ

1. Теза «Знання — сила» належить:

- а) Ф. Бекону;
- б) Р. Декарту;
- в) І. Канту.

2. Філософія є:

- а) практичним способом сприйняття світу;
- б) теоретичною формою світогляду;
- в) релігійним культом.

3. Які аспекти увійшли до твору «Статут» В. Мономаха?

- а) законодавчі акти;
- б) вірші;
- в) оповідання.

4. «Сансара» це:

- а) стан вічного щастя і блаженства, якого можуть досягнути ті душі, які у своїх життєвих втіленнях запобігли злу;
- б) закон універсального причинного зв'язку, згідно з яким все, що здійснює душа під час її актуального існування у певному тілі, становить її життєвий контекст: нічого не губиться, нічого не зникає, тому все погане і все добре впливає на долю душі в її подальших втіленнях;
- в) уявлення про світ єдиний духовно-інтелектуальний початок світу;
- г) індивідуальні, конкретні виявлення брахмана;
- д) уявлення про переселення душі з тіла в інше при його смерті.

5. Хто не є представником німецької класичної філософії:

- а) І. Кант;
- б) Г. Гегель;
- в) Б. Спіноза.

6. Що є більш характерним для раціоналізму:

- а) передбачуваність;
- б) розумність;
- в) чуттєвість.

7. «Карма» – це:

- а) стан вічного щастя і блаженства, якого можуть досягнути ті душі, які у своїх життєвих втіленнях запобігли злу;
- б) закон універсального причинного зв'язку, згідно з яким все, що здійснює душа під час її актуального існування у певному

тілі, становить її життєвий контекст: нічого не губиться, нічого не зникає, тому все погане і все добре впливає на долю душі в її подальших втіленнях;

- в) уявлення про світ єдиний духовно-інтелектуальний початок світу;
- г) індивідуальні, конкретні виявлення брахмана;
- д) уявлення про переселення душі з тіла в інше при його смерті.

8. Який метод був розвинений у філософії Г.-В.-Ф. Гегеля:

- а) індуктивний;
- б) дедуктивний;
- в) діалектичний.

9. Хто є представником номіналізму:

- а) Арістотель;
- б) У. Оккам;
- в) Р. Декарт.

10. У середні віки філософія по відношенню до теології вважалася:

- а) матір'ю;
- б) сестрою;
- в) госпожею;
- г) служницею.

II РІВЕНЬ

1. Окресліть основні світоглядні ідеї «Вед» як духовного канону Стародавньої Індії.
2. Проаналізуйте основні переваги і недоліки індуктивного методу, розробленого Ф. Беконом, та дедуктивного методу, якого дотримувався Р. Декарт.
3. Прокоментуйте зміщення центру дослідження від об'єкта до суб'єкта, здійснене німецькою класичною філософією.

III РІВЕНЬ

1. Доведіть, чому в епоху Нового часу саме гносеологічна проблематика стає основною філософською проблематикою.
2. Чим би ви пояснили той факт, що представники давньоіндійської філософії акцентували увагу на окремій особі й не торкались проблем удосконалення соціальної сфери.

ВАРІАНТ № 5

І РІВЕНЬ

1. Що є основним методом філософського пізнання:

- а) експеримент;
- б) математичний аналіз;
- в) теоретичне мислення.

2. Про яку вишу цінність згадується у творі Д. Заточеника «Моління»

- а) сила;
- б) розум;
- в) чесність.

3. Згідно з К. Марксом, життя суспільства ґрунтується на:

- а) ідеях та ідеалах Розуму;
- б) матеріальному виробництві;
- в) класовій боротьбі.

4. Майевтика – це:

- а) богиня філософії;
- б) метод Сократа виявляти приховані в людині знання;
- в) різновид філософії;

5. Яка провідна теза у філософські концепції Г. С. Сковороди:

- а) «пізнай себе»;
- б) «пізнай інших»;
- в) «пізнай світ».

6. «Дао» – це:

- а) уявлення про єдиний духовно-інтелектуальний початок світу;
- б) індивідуальні, конкретні виявлення брахмана;
- в) уявлення про переселення душі з тіла в інше при його смерті;
- г) закон буття, початок Космосу, шлях.

7. Архетипи – це:

- а) загальні поняття;
- б) первинні схеми образів фантазії;

в) апіорні форми споглядання.

8. Який напрямок був розвинений у філософії Ф. Бекона:

- а) емпіризм;
- б) екзистенціалізм;
- в) позитивізм.

9. Скільки існує натур у філософії Г. С. Сковороди?

- а) дві;
- б) три;
- в) чотири;

10. Згідно з Гегелем, абсолютний дух представлено:

- а) філософією, політикою, релігією;
- б) релігією, міфологією, мистецтвом;
- в) мистецтвом, релігією, філософією.

II РІВЕНЬ

1. Що спільного та відмінного у філософії Платона й Арістотеля.
2. Прокоментуйте тезу Ф. Ніцше «Бог помер».
3. Завдяки чому людина здатна адекватно пізнавати оточуючий світ?

III РІВЕНЬ

1. Поміркуйте, чи є актуальною класична філософія у наш час. Укажіть можливі перспективи розвитку класичного знання у майбутньому.
2. Які принципи відмінності між найвпливовішими течіями давньокитайської філософії, конфуціанством і даосизмом.

ВАРІАНТ № 6

І РІВЕНЬ

1. «Вірую, щоб розуміти» — це положення:

- а) патристики;
- б) містики;
- в) схоластики;
- г) силогістики.

2. «Річчю у собі» І. Кант називав:

- а) те, що за межами суб'єкта;
- б) несвідоме;
- в) природу.

3. Що є більш характерним для емпіризму:

- а) інтуїція;
- б) мудрість;
- в) досвід;
- г) віра.

4. «Світ як воля та уявлення» — це твір:

- а) Ф. Ніцше;
- б) І. Канта;
- в) А. Шопенгауера.

5. Який напрямок був розвинений у філософії О.Конта:

- а) аналітична філософія;
- б) прагматизм;
- в) позитивізм.

6. Що є більш характерним для раціоналізму:

- а) передбачуваність;
- б) розумність;
- в) чуттєвість.

7. «Коперниканський переворот» у філософії здійснив:

- а) Р. Декарт;
- б) Г.-В.-Ф. Гегель;
- в) І. Кант.

8. Який філософський напрямок найбільш пов'язаний з релігією:

- а) реалізм;
- б) матеріалізм;
- в) ідеалізм.

9. Стрижнем соціальної філософії К. Маркса є концепція:

- а) волі до влади;
- б) базису і надбудови;
- в) природного права.

10. Філософська теза, яка належала Т. Гоббсу:

- а) «пізнай себе самого»;
- б) «свобода — усвідомлена необхідність»;
- в) «людина людині вовк».

II РІВЕНЬ

1. Охарактеризуйте основні ідеї та ідейні здобутки провідних філософських шкіл Стародавнього Китаю.
2. Розкрийте зміст законів діалектики Г.-В.-Ф. Гегеля.
3. Поміркуйте, чи можливо й яким чином у процесі пізнання позбавитися від основних ідолів, які, згідно Ф. Бекона, заважають людині адекватно пізнавати.

III РІВЕНЬ

1. Проаналізуйте відмінності між українським та російським народами на основі твору М.Костомарова «Дві руські народності».
2. Яку роль відіграла класична філософія в історії науки та людства?

МОДУЛЬ II.

ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ СВІТУ, ЛЮДИНИ ТА СУСПІЛЬСТВА

Тема 6.

ФІЛОСОФСЬКЕ ВЧЕННЯ ПРО БУТТЯ (ОНТОЛОГІЯ)

План

1. Значення проблеми буття для філософії.
2. Вчення про світ.
3. Категорії як структури буття.

Поняття буття є вихідним для філософії. Воно має найширший, граничний ступінь узагальнення і тому постає як наріжний світоглядний орієнтир.

Філософія, на відміну від буденної свідомості, порушує проблему буття свідомо, намагається з'ясувати смисл, який людська культура вкладає в це поняття. Вчення про буття називається *онтологією*. Термін вживається у філософії з XVII ст., хоч сама проблема буття розглядалась з часів Парменіда.

Тривалий час онтологія була однією зі складових метафізики, до якої входили теологія (вчення про Бога) і психологія (вчення про душу). Оскільки теологія і психологія пізніше відокремилися від філософії, то метафізика фактично збіглася з онтологією.

Кант відмовив онтології в праві бути наукою на взірць природознавства, довівши, що її претензії на самостійне бачення світу призводять до антиномій. У його вченні онтологія фактично була зведена до гносеології. Що таке буття (світ), його принципи, людина може знати тільки з розуму (розсудку), який надав апріорні форми цьому буттю.

У після кантівській філософії намітились дві тенденції: 1) відмова від онтологічних побудов (неокантіанство, позитивістська традиція); 2) спроба віднайти свій філософський, відмінний від наукового, підхід до буття (через інтуїцію тощо), на якому можна було б будувати онтологію.

У Гегеля, для якого буття було тотожним мисленню (буття приписувалось насамперед ідеї, Богу) вчення про буття (онтологія) звелось до логіки. Мислитель досліджував буття тільки як логічну категорію. Марксист, йдучи за Кантом і Гегелем, заперечував самостійний статус онтології, однак не послідовно. Так, Ф. Енгельс, а за ним і радянські філософи без належного методологічного обґрунтування розгорнули вчення про форми матерії. Неомарксист (Г. Лукач, Франкфуртська школа) здійснили спробу розбудувати онтологію на засадах практики. Вони розглядають світ у формах практики (культури), і буття постає насамперед як визначення культури.

Концепція інтуїтивного бачення буття, протилежна науковому (розсудковому) підходу до нього, наявна у філософії Ф. Ніцше, А. Шопенгауера й А. Бергсона. Але найбільший вплив на відновлення онтологічних вчень у ХХ ст. виявила феноменологія Е. Гуссерля, який методологічно обґрунтував новий підхід до буття, дав нове тлумачення буття, чим було подолано кантівське заперечення онтології. Феноменологія стала основою онтологічних побудов самого Е. Гуссерля, а також «критичної онтології» Н. Гартмана та «фундаментальної онтології» М. Гайдеггера.

В історії філософії проблему буття вперше порушили елети. Парменід, який вважав буття основою світу, дійшов парадоксального висновку: що існує тільки буття, а небуття не існує, бо якщо людина думає про небуття, то воно постає як буття. Отже, буття з самого початку постало як загадка філософії.

У різних філософських системах поняття «буття» набувало різного значення і визначалось через відношення його до таких понять, як «небуття (ніщо)» і «суще». Ніщо — це заперечення буття. Класична філософія визначала буття через протиставлення небуттю. У сучасній філософії, зокрема в екзистенціалізмі, буття визначають через суще. Під сущим філософи розуміють «оформлене», «обмежене», «визначене» буття, все те, що можна помислити в предметній формі. Річ, людина, атом, вітер, почуття, поняття — це суще, яке може мати буття або небуття. Виходячи з цих засад, можна розглянути існуючі концепції буття. Якщо під сущим розуміють тільки матеріальні речі (атом, камінь, рослина, тварина, людина, тощо), тобто світ розглядають як сукупність матеріальних речей і буття приписують тільки такому сущому, то в такому разі буття стає тотожним матеріальності. Бути — значить бути матеріальним. Єдність світу в

його матеріальності, стверджував Ф. Енгельс, існує тільки матерія (Ленін). Звідси висновок, що нематеріальне суще (ідеї, духовні цінності тощо) мають несправжнє, меншовартісне буття.

Протилежна картина постає, коли під сущим розуміють на-самперед ідеї, поняття, цінності, коли їм надається справжнє буття, а матеріальні речі розглядаються як небуття, ніщо. Така позиція об'єктивного ідеалізму, який ототожнює мислення і буття, зводить буття до мислення. Це ототожнення було наріжним каменем філософії Гегеля. З позиції об'єктивного ідеалізму буття ідеї — абсолютне і необхідне, а буття речі — відносне і випадкове, оскільки річ сьогодні є, а завтра її може не бути.

Дещо інші концепції буття характерні для суб'єктивістських течій в філософії. Оскільки в них суще (речі) не існує само по собі, то його буття чи небуття ставиться у залежність від суб'єкта. В емпіричній традиції (Джордж Берклі (1685–1753), Дейвід Юм (1711–1776)) статус абсолютного буття належить психологічним переживанням, а в раціоналістичній філософії Декарта абсолютним буттям надляється свідомість.

У філософії І. Канта наявні два центри абсолютного буття — «Я» і речі в собі. При їх зіткненні (накладанні форм розуму на подразнення від речей) виникає суще — світ речей, який вивчає наука. Речі в собі І. Канта — це чисте буття, буття, яке немає визначень. Тому вже він міг обмежувати буття і суще так, як це зробили пізніше Е. Гуссерль і М. Гайдеггер. Свідомість (Я) мислилася ним як носій певних апріорних форм, тобто як щось конкретно визначене, як суще, як річ. Так пізніше охарактеризує Е. Гуссерль декартівсько-кантивську концепцію свідомості.

Якщо в попередній філософії один вид сущого (матеріального чи ідеального) протиставлявся іншому як справжнє і несправжнє буття, то в некласичній філософії буття протиставляється сущому. А. Шопенгауер, йдучи за Кантом, різко розводить суще (світ в уявленні) і справжнє буття (світ волі). Воля втрачає риси предметності, оформленості, речі, вона не є сущим, до неї не застосовуються категорії сущого (причинність тощо). Таке протиставлення наявне у філософії Ф. Ніцше. У К'єркегора екзистенція як справжнє буття також протиставляється сущому, світу.

Тенденція протиставлення буття сущому стає домінуючою у феноменології та екзистенціалізмі. У феноменології за абсолютне буття

приймається свідомість, яка мислиться як «жива діяльність», позбавлена предметної форми. Ця діяльність свідомості, на думку Гуссерля, конститує суще і надає йому відповідний спосіб (модус) буття. Сущє і спосіб його буття задаються відповідними актами свідомості. Так, у сприйманні дається («конститується») реальна річ, у вірі — цінності, у фантазії — казкові герої. Буття розпадається на різні сфери, відповідно до актів, у яких воно конститується.

Виходячи з історії філософії, можна вести мову про три основні концепції буття:

- матеріалістична, яка ототожнює буття з матеріальним сущим;
- ідеалістична, що ототожнює буття з мисленням (ідеальним сущим);
- некласична, що протиставляє буття як процесуальність, мінливість, незавершеність сущому як усталеному, оформленому, завершеному.

Матеріалістична та ідеалістична концепції тяжіють до *об'єктивізму* (прагнуть розглядати буття з об'єктивного погляду, з позиції близької до науки); некласична, яка в розвинутій формі представлена у феноменології та екзистенціалізмі — до *суб'єктивізму*, до визначення буття через свідомість та існування людини.

Очевидно, ототожнення буття з сущим, яке було характерне для класичної філософії, вело в глухий кут, ставило людину перед дилемою вибору між матеріальним чи ідеальним сущим. І якщо одному з них приписувалось вище буття, то інше зводилось до меншовартісного буття, до небуття. Однак для людини в житті важливі як матеріальні речі, так і духовні цінності (честь, кохання). І якщо одні «люди гинуть за метал», то інші — за честь і кохання, доводячи цим, що і те й інше має для них буття.

Для розуміння буття значно цікавішою є перспектива, яку запропонували феноменологи та екзистенціалісти, звівши буття до певного значення речей, сущого. «Бути» означає «мати» певне значення в контексті культури. Так, речі сприймання мають значення «реального буття», речі уяви — уявне буття, інтернетні «штучки» — віртуальне буття. Різним предметам надаються різні види (модуси) буття відповідно до того, як вони даються людині.

На підставі феноменологічної концепції в сучасній онтології прийнято виділяти різні сфери буття. У різних мислителів вони мають

різну структуру. Сам Е. Гуссерль відповідно до різних способів даності свідомості виділяє такі сфери буття: матеріально-просторовий світ, живі істоти, людина і соціальний світ, свідомість (психіка), формально-логічні предмети, матеріально-змістові поняття, цінності, світ фантастичних утворень тощо. Усі вони разом утворюють світ людини як горизонт, у якому дається будь-який предмет.

Поняття буття пов'язане з поняттям «світ», яке близьке за значенням до слів «свій», «община». У найдавніші часи воно означало саму общину і освоєне нею навколишнє середовище. Поняття «світ» означало єдність, цілісність й упорядкованість всього суцього. Джерелом цієї єдності та впорядкованості світу було життя общини. Соціальний порядок, регламентація діяльності через звичаї, ритуали, табу накладалися на зовнішнє середовище, яке осмислювалось під впливом соціального порядку та діяльності. Так, світ давніх людей — це певна сукупність знань («смилова єдність»), яка утворилась на основі їхнього соціального життя і практичної діяльності. У цьому світі («смиловій єдності») можна виділити два аспекти: смисли, пов'язані з регламентацією життя общини (моральні норми, звичаї, ритуали) і смисли, пов'язані з практичною діяльністю (знання їстівних і лікарських рослин, навички полювання тощо), тобто об'єктивні знання. При цьому домінував перший момент: космос пояснювався на основі соціальної впорядкованості, навіть значення їстівного чи неїстівного (рослини чи тварини) регламентувалось через табу (соціальні норми). Таке розуміння світу (модель формування смислової єдності) існувало впродовж тривалого часу. З освоєнням природи і виникненням держави «світ» набув ширшого значення — світ-космос греків, християнський (мусульманський, Піднебесна) світ, Новий і Старий світ. В основі утворення цих понять також був задіяний соціокультурний підтекст. Культура (мораль, право, релігія та ін.) задавала єдності й упорядкованості цьому «світу». Такому впорядкованому світові (космосу) протистояв хаос. З одного боку, він — периферія світу, «чужий», незрозумілий світ («турки», «німота»), з іншого — постійна загроза соціальному порядку з боку природи людини.

Паралельно формувалось інше поняття світу, основою якого було знання об'єктивних властивостей і відношень речей. Уже в натурфілософії греків, а особливо під впливом наукової революції XVI–XVII ст., формується натуралістичне розуміння світу. Під світом починають розуміти світ об'єктивної природи, яка охоплює й людину.

Єдність і упорядкованість такого світу мисляться як такі, що задані Богом або властиві самій природі. Знанням («смісловою єдністю») такого світу мислиться наука. Усе суще сприймається у площині наукового знання.

У філософії світ осмислювався крізь призму категорій буття і сущого. Традиційно світ розумівся як буття упорядкованого сущого (речей). Буттю світу як буттю сущого протистояло буття, яке не є сущим (не є річчю). Таким буттям, з одного боку, є Бог (Бог має буття, але не є сущим, річчю), з іншого — буття «Я» (свідомості), яке (в феноменологічно-екзистенційному варіанті) також не є сущим. Оскільки буття Бога досліджує теологія, а про специфіку буття свідомості (екзистенцію) заговорили лише з часів К'єркегора, то в центрі уваги онтології як вчення про буття знаходився світ.

Перед онтологією як вченням про світ постали такі проблеми: як виник світ (підстави існування світу); яка будова світу (шари або сфери буття); який характер відношень між речами світу (категорії як найзагальніші характеристики цих відношень). На питання щодо підстав існування світу (способів визначення світу) можливі такі відповіді: світ існує сам через себе, не маючи підстав поза собою; світ існує через Бога; світ існує (визначається) через буття свідомості.

До традиційних проблем онтології належали поділ світу на окремі сфери та обґрунтування цього поділу. Уже Платон протиставляв буття вічного і незмінного світу ідей та буття мінливого світу речей. Аристотель висунув концепцію «східців істот» (мінерали, рослини, тварини, людина, божество), яка вибудовується за принципом зростання довершеності. Цієї ж концепції дотримувались і середньовічні мислителі, зокрема Ф. Аквінський.

За Нового часу проблема поділу світу на окремі сфери тісно переплітається з проблемою класифікації наук, що закономірно, оскільки науки вивчають окремі специфічні сфери («фрагменти») буття. У класичній німецькій філософії чітко окреслилися сфера природи і сфера духу (відповідно, науки поділяють на науки про природу і науки про дух: філософія, філологія, юриспруденція, історія). При цьому Ф.-В.-Й. Шеллінг, долаючи механіцизм в розумінні природи, вводить як окремі «східці» механічні, електричні та хімічні сили, а також організм (живу природу).

Під впливом цих ідей, а також позитивізму І. Канта матеріалістична онтологія (Ф. Енгельс) розвиває своє вчення про форми руху

матерії, які є водночас і рівнями організації матерії (механічний, фізичний, хімічний, біологічний і соціальний). Кожна з форм руху матерії вивчається відповідною наукою. На цьому поділі ґрунтується класифікація наук. Концепція «форм руху» проводить ідею еволюції (розвиток матерії з одного рівня на інший). Вона передбачає різноякісність світу: вищі форми руху охоплюють нижчі, але не зводяться до них. Так, живі організми включають хімічний і фізичний рівень матерії, але зрозуміти специфіку живого на їх основі неможливо.

Сфері реального буття, на думку Гартмана, протистоїть сфера ідеального буття — математичні та логічні предметності, а також цінності. Ідеальні сутності характеризуються поза часовістю (вічністю), загальністю (не індивідуальністю) та іматеріальністю (нематеріальністю). Їх вивчають математика, логіка, етика та естетика. На думку Гартмана, хоча ідеальні сутності й не мають тієї повноти буття, що реальне суще, вони є об'єктивними: числа вступають між собою у відношення, незалежні від свідомості. Як і реальні речі, людина може пізнавати їх адекватно або неадекватно.

Уже цей дещо спрощений виклад вчення Гартмана про реальну та ідеальну сфери буття засвідчив методологічну обґрунтованість всіх розмежувань, здійснених в його онтології. Він не йде за наукою, а виявляє специфіку сфер і шарів буття, яку інтуїтивно схоплюють науки. Саме методологічні обґрунтування розрізнення сфер буття дають підставу для існування онтологічних концепцій у сучасній філософії.

Прикладом онтології, яка утворилася на засадах нового розуміння буття і сущого (під впливом Гуссерля), є «*критична онтологія*» німецького філософа Миколи Гартмана — одна з найбільш відомих онтологічних концепцій ХХ ст. Вона відійшла від традиційного розуміння буття як властивості лише матеріального сущого (речей), але не перейшла на позицію суб'єктивізму Гайдеггера, для якого «бути» означає «мати значення», тобто бути для людини.

Вихідними поняттями онтології М. Гартмана є реальне та ідеальне буття. Реальне буття (реальний світ) є найбільш очевидним. Методологічним принципом, на основі якого утворюється сфера реальності, є часовість й індивідуальність. Все, що існує в часі та характеризується індивідуальністю, належить до сфери реальності. Реальне буття охоплює чотири шари — матерію, життя, психічні та духовні явища. Простір і час у М. Гартмана онтологічно не рівноцінні. Простір пов'язується тільки з матерією, а час охоплює всі шари реальності.

До сфери онтології належить і вчення про категорії.

Категорії — загальні структури або властивості суцього — речей, процесів, живого, ідеальних предметів (всього, що утворює світ); загальні форми мислення.

У буденному житті людина оперує категоріями, не усвідомлюючи того, що за ними прихована праця багатьох поколінь, маскується поступ культури. Філософія намагається вийти за межі буденної очевидності, щоб з'ясувати, як сформувався цей звичний для нас порядок, в основі якого лежать категорії. Цій меті підпорядковане філософське вчення про категорії.

В історії філософії першу систему категорій запропонував Арістотель. Категорії Арістотеля — це щось на зразок сучасних мовних форм — іменника, дієслова, прикметника, числівника тощо. Важливо зазначити, що з часів давньогрецької філософії категорії тлумачаться як форми (структури упорядкування) самого буття і водночас як найзагальніші ідеї, структури мислення.

Середньовічна філософія проблему категорій (як загальних ідей) розглядала як одну з тем дискусії між номіналістами і реалістами. Номіналісти вважали категорії іменами (назвами), яким нічого не відповідає в дійсності. А реалісти стверджували, що категорії як загальне існують і в речах, і в думках.

Раціоналізм Нового часу, продовжуючи традицію реалістів, вважав категоріями форми мислення (вроджені ідеї, схильності розуму), яким за установленим Богом порядком відповідають форми буття. Просторові закономірності природи і геометрія, виведена з ідей свідомості, за Декартом, збігаються на основі наперед установленної гармонії. Отже, раціоналізм ґрунтувався на принципі тотожності форм мислення і форм структурування буття.

Емпірики, які схилились до номіналізму, дійшли висновку, що категорії як щось загальне не дані в досвіді. Уже Локк стверджував, що у відчуттях дані лише властивості речей, а не ідея субстанції. Цю думку підтвердили Берклі та Юм. Саме Юм заперечив ідею причинності, стверджуючи, що людині дана послідовність подій, а не їх причинний зв'язок. Субстанцію і причинність людина «домислює», вони відсутні в досвіді. Це свідчить, що емпірики прийшли до заперечення категорій як загальних форм буття і як загальних ідей.

I. Кант розумів під категоріями апіорні форми споглядання та розсудку. Ці форми упорядковують (формують) подразнення, що

йдуть від речей в собі, внаслідок чого постає світ людського досвіду, світ науки. Категоріальна структура світу і категорії розсудку збігаються на тій підставі, що розсудок упорядкував світ згідно зі своїми категоріями. Заслугою І. Канта є те, що він розкрив синтетичну роль категорій в мисленні та класифікував їх.

Г.-В.-Ф. Гегель, поділяючи позицію раціоналістів щодо тотожності мислення і буття, піддав критиці суб'єктивізм системи категорій І. Канта, вважаючи категорії найбільш загальними поняттями, «щаблями» розвитку абсолютної ідеї. У Гегеля «об'єктивний розум» дійсності має ту ж саму логіку, складається з тих самих понять, що і «суб'єктивний розум».

Марксизм, ідучи за Гегелем, прийняв тезу про тотожність форм мислення (суб'єктивної діалектики) і форм буття (об'єктивної діалектики). Основою цієї тотожності, на думку його прихильників, є практика, яка, з одного боку, враховує об'єктивні зв'язки і відношення речей, з іншого — є реалізацією людських уявлень про ці зв'язки (реалізацією розуміння об'єктивних структур). Завдяки цьому в практиці відбувається ототожнення (примірювання) структур самих речей і форм мислення.

Практика в широкому розумінні (як суспільне життя, як культура загалом) виявилась плідною для пояснення походження категорій мислення. Як відомо, категорії простору і часу виникли не в пізнанні, а в практичній орієнтації людини. Це ж стосується й інших категорій. Так, категорії одиничного і загального виникли як перенесення на світ відношення «індивід і рід». Людина, яка себе співвідносила з родом, шукає цю ж модель відношення серед тварин і речей світу. Тому дуб (одиничне) і дерево (загальне). Категорії тому і є апіорними стосовно до досвіду, бо вони не сформовані досвідом, а привнесені в нього зі сфери культури.

У сучасній філософії проблема категорій зазнала радикальної трансформації. Неопозитивізм як одна з найпоширеніших течій ХХ ст., ідучи в руслі емпіризму Локка-Юма, фактично ігнорує проблему категорій. З погляду неопозитивістів, категорії як найзагальніші поняття не верифікуються. Вони можуть визнаватись хіба що як суб'єктивні схеми впорядкування досвіду.

Екзистенціалісти аналізують екзистенцію, буття, яке не є предметом, сущим. А оскільки категорії — це визначення (характеристики) предметів (сущого), то вони не мають відношення до екзистенції.

Екзистенція, отже, позбавлена категоріальних визначень, за винятком часовості.

Постмодерністські течії (Франкфуртська школа, пост-структуралізм та ін.) зводять категорії до ідеологічних схем, які дух культури, або панівні класи, нав'язують людині в її відношенні до світу. Цим зумовлені заклики відкинути, подолати ці схеми. Тому постмодерністи позбавляють категорії будь-якого об'єктивного значення.

Поштовх дослідженням категорій у філософії ХХ ст. дали нові онтологічні концепції, засновані на феноменології (Е. Гуссерль, М. Гартман та ін.). Вони поділили буття на різні сфери — неживу, живу природу, сферу духу, ідеальних предметів і піддали аналізу категоріальні структури цих сфер. Водночас вони відійшли від ідеї універсальності категорій стосовно всього суцього, стверджуючи, що відношення, характерні, наприклад, для матеріального буття, не властиві буттю ідеальних предметів. Цікавою щодо цього є система категорій Н. Гартмана, яка справила вплив не тільки на філософів, а й на науковців.

Основні категорії онтології:

Субстанція. Категорія субстанції (лат. *substantia* — те, що покладено в основу) була провідною в онтології Нового часу. У загальних рисах субстанцію мислили як основу світу, абсолютне буття, яке існує безвідносно. Це буття є причиною самого себе, воно не породжується і не визначається чимось іншим. Будучи першопричиною, субстанція визначає все суще. Для матеріалістів такою субстанцією є матерія, для ідеалістів — Бог. Так розуміли субстанцію раціоналісти Нового часу (Декарт, Спіноза, Вольф).

Крім основного значення, поняття «субстанція» мало й більш конкретні:

- незмінна основа мінливих явищ. У цьому значенні субстанцією можна вважати атоми Демокрита, монади Лейбніца, речовину (матерію) матеріалістів XVII—XVIII ст.;
- субстрат як носій певних властивостей, те, що зв'язує властивості в щось єдине. У цьому разі під субстанцією розуміється тіло, річ, речовина.

У сучасній філософії поняття «субстанція» в традиційному значенні вживається хіба що в марксизмі та неотомізмі. Марксизм субстанцію ототожнює з матерією і цим ставить під сумнів доцільність його вживання як окремого поняття. Неопозитивізм, продовжуючи емпіричну лінію, стверджує, що поняття субстанції, як і більшість філософських понять, не верифікується, воно, отже, позбавлене сенсу.

Простір і час. Це основні форми (властивості, характеристики) матеріального світу, матеріального суцього. Саме вони відмежовують матеріальні речі від ідеального буття (буття Бога, чисел, цінностей). Оскільки категорії не можна визначити через підведення під більш загальні поняття, філософи розкривають їх зміст через вичленення суттєвих моментів (структур), з яких вони складаються.

Поняття «простір» охоплює дві фундаментальні риси матеріального суцього — його протяжність і місце серед інших суцхих. Протяжність є продовженням одного і того ж суцього. Кожне тіло має три виміри протяжності — довжина, широта і висота. Вони визначають величину, розмір предмета. Місце — це просторова визначеність предмета у відношенні до інших предметів. У цьому аспекті простір постає як середовище, утворене відношенням речей. Задавши розмір тіла і вказавши його місце в середовищі, визначають його просторові характеристики.

Час також відображає дві фундаментальні риси процесів, які відбуваються з матеріальними тілами, а саме тривалість і черговість подій. Тривалість аналогічна протилежності. Вона охоплює продовження одного і того ж. Тривалість — це фази одного і того ж (тривалість дня, існування дерева, землі). У ній розрізняються фази (моменти) — сучасність, минуле і майбутнє. Черговість вказує на місце події серед інших подій в часовому просторі (те відбулось раніше, а це пізніше). Указавши місце події серед інших подій та її тривалість, визначають її часову характеристику.

Як бачимо, між просторовими і часовими характеристиками існує подібність. І ця подібність (схожість) не випадкова. Простір і час взаємодоповнюють одне одного. Взаємодоповненість полягає в тому, що простір визначають через час і навпаки.

Розрізняють дві основні концепції простору і часу — субстанційну і реляційну. У фізиці субстанційна концепція виражена в теорії Ньютона, реляційна — в теорії відносності Ейнштейна. Субстанційна розглядає простір і час як щось самостійне (як різновид субстанції). Навіть коли б матеріальні речі зникли, простір і час залишились би, вважали її прибічники. Реляційна розглядає простір і час як властивості матеріальних утворень. Матеріальні маси, їх величина визначають характеристики простору і часу. Тут простір і час є похідними, відносними, визначеними матеріальною масою. Сучасна фізична наука дотримується реляційної концепції.

У розумінні простору і часу співіснують дві традиції — натуралістична і культурологічна. Натуралістична традиція розглядає простір і час як визначення (властивості, характеристики, форми) речей самої природи (при цьому природа зводиться до неживої матерії), а науками, що вивчають просторово-часові властивості матерії, вважають геометрію та фізику.

Культурологічна традиція, навпаки, пов'язує розуміння простору і часу з практичною діяльністю людини (з культурою).

Категорії простору і часу, будучи структурами суцього, по-різному виявляють себе на різних рівнях буття.

Причинність. У філософському розумінні світу, а також і в науці вона відіграє важливу роль. Причинність — це певний тип відношення між речами. Речі можуть співіснувати — камінь лежить поряд з деревом. Вони можуть вступати у зв'язок — місяць і Земля притягуються, а можуть і спричиняти, детермінувати одна одну. Причинність — породження, зумовленість однією річчю (подією) іншої речі (події).

Річ, що викликала, зумовила іншу річ (чи подію), називається причиною. Та, що виникла, наслідком (дією). Вважають, що причина переує в часі наслідку (дії).

У широкому сенсі причинність протистоїть диву — явищу, якому не знаходять причин (які вибивались із звичного ритму життя) — землетрусам, затемненням сонця і місяця, ураганам, пошесті тощо. Диво виконувало охоронну функцію стосовно звичного порядку подій. Щоб не руйнувати цей порядок, явище, яке суперечило йому, бралось в дужки і розглядалось поза цим порядком. (Так сучасна наука ставиться до паранормальних явищ — екстрасенсорики, гадання, віщих снів тощо. Вони виводяться за звичний науковий порядок і розглядаються окремо).

Категорія причинності сформувалася в процесі практичної діяльності. Слово «причинність» споріднене зі словами «чинити», «вчинити», що означають «діяти», «викликати». На думку англійського археолога Т. Чайлда, мислення за схемою «причина — наслідок» виникло внаслідок виробництва галькових знарядь, у яких дія (удар) породжувала наслідок. Оскільки ця дія часто повторювалась, вона стала моделлю (схемою), за якою осмислювались всі подібні відношення, що зустрічала первісна людина.

Вчення про причинність іноді називають детермінізмом (лат. *determino* — визначаю), проблемами якого переймалися всі філософи. Першим обґрунтував концепцію детермінізму Демокрит.

У нас час поняття буття доволі глибоко розроблене, гнучке, внутрішньо диференційоване. Воно дає нам вагомі орієнтири для пізнання та практичної діяльності. Водночас стає зрозумілою і причина складності цього поняття. Буття є наш універсальний масштаб для пізнання та діяльності, а наші пізнання та діяльність постають реальними мірама використання цього масштабу.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Основні історико-філософські підходи до визначення буття.
2. Проблема буття як фундаментальна філософська проблема.
3. Основні форми буття.
4. Людські виміри проблеми буття.

Теми для написання рефератів

1. У витоків проблеми буття: Парменід та його основні опоненти в античності.
2. Категорія буття у класичній західно-європейській філософії.
3. Особливості розуміння буття у некласичній філософії.
4. Проблема буття та небуття.
5. Проблеми розуміння буття у сучасній науці.

Література

1. Ведение в философию. Ч. 2. — М., 1989. — Гл. 5.
2. Вильденбанд В. История древний философии. — К., 1995.
3. Доброхотов А. Л. Категория бытия в классической западно-европейской философии. — М., 1986.
4. Дышлевый П. С., Яценко. Что такое научная картина мира. М., 1984.
5. Кримский С.Б. Зміст та функції природно-наукової картини світу // Філософська думка. 1972. — № 2.
6. Сенека Л. Нравственные письма к Лукрецию.
7. Філософія: курс лекцій. — К., 1993. — Розд. 3.
8. Філософія: Підручник для вузів. — К., 1995. — Розд. 5.
9. Фрагменты ранних греческих философов. Ч. 1. — М., 1989.
10. Гайдеггер М. Что такое метафизика? // Новая технократическая волна на Западе. — М., 1986.
11. Целлер Е. Очерк истории греческой философии. — М., 1995.

Тема 7.

ФІЛОСОФІЯ ПІЗНАННЯ

План

1. Гносеологічна проблема в історії філософської думки.
2. Діалектика суб'єкта й об'єкта пізнання. Пізнання і практика.
3. Чуттєве і раціональне в пізнанні.
4. Істина, умови й шляхи її досягнення.

Теорія пізнання (гносеологія) — один з основних розділів філософії. Вона досліджує природу людського пізнання, закономірності переходу від знання явищ до осягнення їх сутності, методи та шляхи досягнення істини та її категорії. В основі наукової гносеології лежить матеріалістична діалектика, яка водночас є логікою і в певному розумінні збігається з теорією пізнання.

На відміну від психології, теорія пізнання як філософська наука досліджує не характер індивідуальних, функціонуючих у психіці механізмів пізнання, а всезагальні основи, що дають підстави говорити про ці результати як про знання, в яких знаходить адекватне відображення об'єктивний світ. Теорія пізнання прагне виявити і критично дослідити умови істинності будь-якого знання, виявити ті граничні основи, які дають змогу робити висновки про ступінь обґрунтованості знань з будь-якої сфери і їх відповідність об'єктивному аналогу.

Оскільки теорія пізнання не може виходити із припущення про існування передумов, які не аналізуються, а приймаються як загальноприйняті, то вона не може вибудовуватися так, як вибудовуються теорії конкретних наук.

1. Гносеологічна проблема в історії філософської думки

З самого початку виникнення філософія прагнула оволодіти не лише таємницями буття, але й секретами пізнання цих таємниць. Вона так чи інакше ставила й вирішувала питання про можливість адекватного відображення буття у свідомості людини, досліджувала шляхи й методи пізнання.

У спробах відповісти на питання про принципову можливість пізнання світу намітилося три основні лінії: оптимізм, скептицизм і агностицизм.

Оптимізм — це філософське вчення, послідовники якого визнають принципову можливість пізнання світу. Ця філософія ґрунтується на визнанні принципу матеріальної єдності світу, врахуванні всього досвіду історії людського пізнання і суспільно-історичної практики. Сучасна філософія оптимізму доводить можливість досягнення істинного знання, керуючись діалектико-матеріалістичним методом і вдаючись до найновіших результатів науки.

Скептицизм, не заперечуючи загалом ідеї пізнаваності світу, виражає сумнів у достовірності наших знань. Помічено, що скептицизм особливо поширюється у переломні періоди розвитку суспільства, коли теорії і погляди, які раніше здавалися безумовно істинними, виявляються хибними. Наслідком цього є зміна парадигм, перегляд життєвих цінностей, ідеалів тощо.

Скептики схильні заперечувати й відкидати не лише справді віджиле, але й те, що зберігає цінність.

Філософський скептицизм виник в епоху розкладу античного суспільства. У подальшій історії людства він якісно змінювався, модернізувався. Новітньою формою скептицизму є, зокрема, «критичний раціоналізм». Його засновник англійський вчений К. Поппер відстоював думку про те, що наука не є системою достовірних або переконливо аргументованих ідей.

Загалом скептицизм відіграє негативну роль, оскільки свідомо обмежує пізнавальні можливості людини. Проте певною мірою він є корисним і навіть необхідним у складному і суперечному процесі досягнення істини. Людина, яка не піддає все сумніву, критичному аналізу, не може бути творчою особистістю і, як правило, опиняється на позиціях догматизму.

Агностицизм відверто заперечує принципову можливість пізнання світу нарівні суперечності речей і процесів, закономірностей розвитку об'єктивної дійсності.

Термін «агностицизм» уперше застосував англійський природодослідник Г. Гекслі, хоч ідеї цього філософського напрямку сягають ще часів античної філософії.

На думку агностиків, людина ніколи не зможе знати, якими насправді є речі, оскільки інформація, яку вона одержує про них, заломлюється її свідомістю і набуває суб'єктивного змісту. Звідси робиться висновок, що ми маємо справу не з речами об'єктивної дійсності, а з нашими відчуттями. Розмірковуючи таким чином, Юм дійшов вис-

новку, що людина не знає не тільки того, яким є світ насправді, а й того, чи існує він взагалі поза нашими відчуттями.

I. Кант визнавав об'єктивне буття речей, проте категорично заперечував можливість пізнання їх сутності («речей в собі»). На його думку, людина здатна пізнавати речі лише на рівні явищ, тобто «речі для нас».

Агностицизм має свої гносеологічні і соціальні корені. Гносеологічним його підґрунтям є складність і суперечливість процесу пізнання, обмеженість пізнавальних можливостей людей на будь-якому етапі історії. Наслідком цього є абсолютизація відносності пізнання, відрив теорії від практики з відомими агностичними висновками.

Аргументованій критиці агностицизм був підданий спочатку Гегелем, а потім Марксом.

За словами Гегеля, кантівська філософія «... ставила собі завдання досліджувати, в якій мірі форми мислення здатні взагалі доставляти нам пізнання істини. Точніше кажучи, критична філософія вимагала, щоб раніш, ніж приступити до пізнання, ми піддали дослідженню здатність пізнання. Безумовно, є правильна думка в тому, що ми повинні зробити предметом пізнання самі ж форми мислення. Проте тут же прокрадається хибна думка, що ми повинні пізнавати до того, як приступили до пізнання, що ми не повинні увійти у воду раніше, ніж навчимося плавати».

2. Діалектика суб'єкта й об'єкта пізнання. Пізнання і практика

Сутність і природу пізнання не можна осмислити ізольовано від предметно-практичної діяльності, тому істотне місце в теорії пізнання займають поняття «суб'єкт» і «об'єкт». Суб'єктом може виступати як окрема особистість, так і соціальна група чи людство в цілому. Індивід може виступати в статусі суб'єкта практичної діяльності і пізнання лише постільки, по скільки він оволодів створеним людством світом культури — знаряддям предметно-практичної діяльності, засобами мови, логічними критеріями, нормами моралі й естетичних оцінок тощо, тобто коли став особистістю. Гносеологія як наука визначає особливий тип відношень між суб'єктом і об'єктом — пізнавальний, який у певному розумінні є похідним від предметно-практичного. Пізнання — це специфічна взаємодія суб'єкта і об'єкта, кінцевою метою якої є адекватне осягнення дійсності. Пізнавальне

відношення включає в себе три складових: суб'єкт, об'єкт і зміст пізнання, тобто знання.

Об'єкт — це те, що протистоїть суб'єкту в його предметно-практичній і пізнавальній діяльності. Його не слід ототожнювати зі світом у цілому. Об'єкт пізнання — це лише та частина об'єктивної реальності, яка перебуває у взаємодії з суб'єктом. При цьому саме виділення об'єкта пізнання здійснюється з допомогою форм практичної і пізнавальної діяльності, вироблених суспільством із врахуванням властивостей об'єктивної реальності.

Аналіз характеру взаємодії суб'єкта й об'єкта пізнання передбачає з'ясування ряду питань, насамперед того, як зовнішні стосовно свідомості речі стають надбанням людського розуму та як співвідносяться речі об'єктивного світу і відповідні мислені образи. Наукова філософія при розв'язанні цих та подібних питань спирається на такі гносеологічні принципи:

- принцип об'єктивності;
- принцип пізнаваності світу;
- принцип визначальної ролі практики в процесі пізнання;
- принцип відображення;
- принцип творчої активності суб'єкта пізнання.

Названі принципи коротко можна сформулювати так:

Принцип пізнаваності: світ загалом, у принципі пізнаваний.

Не існує ніяких явищ, які, будучи відгородженими від усіх інших явищ, причинних зв'язків, залишаються поза пізнавальними можливостями людини.

Принцип об'єктивності: об'єкт пізнання, яким би він не був, існує поза і незалежно від суб'єкта, процесу пізнання. Звідси випливає така вимога названого принципу: предмети і явища необхідно пізнавати такими, якими вони є самі по собі. У зміст знань про ці предмети і явища людина не повинна привносити щось від себе, тобто своєї суб'єктивності. Вимога наукової об'єктивності є водночас і нормою людської моралі.

Принцип визначальної ролі практики в процесі пізнання ґрунтується на визнанні суспільної практики основою, кінцевою метою пізнання і критерієм істини. Практика дає матеріал для пізнання, визначає характер його засобів, замовлення на досягнення тих чи інших проблем.

Принцип творчої активності суб'єкта пізнання полягає в тому, що пізнання не вичерпується новою інформацією про світ, суттєвим

його завданням є створення «другої реальності» (другої природи) – світу культури.

Практика – це матеріальна, чуттєво-предметна, цілеспрямована діяльність людини, яка має своїм змістом освоєння і перетворення природних і соціальних об'єктів. Вона становить собою всезагальну основу і рушійну силу розвитку людського суспільства і пізнання.

Суспільна практика перебуває в органічному взаємозв'язку з пізнавальною діяльністю людини, з теорією. Вона є джерелом наукового пізнання, його рушійною силою, дає необхідний фактичний матеріал, який піддається теоретичній обробці і узагальненню. У процесі практики відбувається формування суб'єкта пізнавальної діяльності. Практика зумовлює напрям і зміст мислення суб'єкта. Саме практика обґрунтовує об'єктивність змісту знання, служить критерієм, засобом перевірки істинності пізнання (знання). Вона перебуває в діалектичному взаємозв'язку з теорією.

Поняття практики виникло лише в епоху капіталізму. До того увага філософів акцентувалася на специфіці окремих форм людської діяльності.

У Новий час необхідність практичної спрямованості філософії підкреслювалася Ф. Беконом, на думку якого, знання і діяльність єдині. Проте він, як і його сучасники, не розумів історичного характеру людської діяльності.

Німецький класичний ідеалізм визнавав людську активність, та за словами К. Маркса, ідеалізм «... не знає дійсної чуттєвої діяльності як такої».

Не розумів сутності та ролі практики і Л. Фейєрбах, який істиннолюдською вважав лише теоретичну діяльність, а практику тлумачив як утилітарну діяльність.

Сучасна західна філософія, як правило, різко протиставляє теорію практиці, зокрема сфери теоретичного і практичного розуму.

Основною ознакою практичної діяльності людини є безпосередня чуттєва зміна предмета у процесі взаємодії людини і предмета природи. Практика є основою всіх останніх форм життєдіяльності людини. Практичне відношення до природи втілюється у виробництві, а теоретичне – в природознавстві.

Структура практики, як і всіх інших форм людської діяльності, розкривається в категоріях опредметнення і розпредметнення. Аналізуючи основні моменти практичної діяльності, треба зазначити,

що практика є цільовим відношенням людини. Моментами цього відношення є мета, засоби діяльності, предмет і продукт діяльності, сам процес діяльності. Людське відношення до предметів природи опосередковане знаряддям, засобом праці. Засіб праці перебуває в єдності з метою людської діяльності і її предметом. У результаті діяльності мета реалізується, і виникає новий предмет, який раніше не існував і в якому опредметнені здібності людини.

Практичне відношення людини до світу має універсальний характер. Для людини оточуючий світ виступає як універсальний тому, що практика має тенденцію до універсальності, що виявляється в постійному розширенні сфери предметів, які втягуються в орбіту людської діяльності. Цей процес можливий лише тому, що сама людина є родовою, суспільною істотою, а її діяльне виявлення своїх здібностей є суспільним життям. У цьому розумінні історія суспільства збігається з освоєнням людиною предметного світу. Практика є суспільний процес зміни, перетворення матеріального світу у світ соціальної предметності, світ культури, олюднений світ.

У процесі практичної діяльності відбувається гуманізація самої людини. Саме в діяльності людина формує себе як творця предметного світу, викликає до життя свої творчі здібності.

Міра освоєння предмету виражається у формах практики, які відповідають тому чи іншому періоду історії людства і показують, яким чином задається предмет у людській діяльності. Рівень освоєння предмета визначає форму взаємозв'язку між предметно-чуттєвою і пізнавальною діяльністю. Основою класифікації форм практики можуть бути різні її ознаки (звичайно ж, істотні). Так, практику можна класифікувати відповідно до сфер життєдіяльності людини: практика у сфері економічного життя, практика у сфері політики та ін. Як самостійний вид практики розглядають науковий експеримент.

Визнання практики основою, метою пізнання і критерієм істини — необхідна передумова ефективного розвитку гносеології.

3. Чуттєве і раціональне в пізнанні

Теорія пізнання визнає єдність чуттєвої та раціональної сторін складного й суперечливого процесу духовного освоєння дійсності, проникнення людського розуму в сутність речей. Розрізняють два

ступені єдиного нерозривного процесу пізнання — чуттєвий (нижчий) і раціональний (вищий).

Причому вони перебувають у тісному діалектичному: будь-який акт чуттєвого пізнання включає в себе й раціональне начало, а будь-яка думка має своєю основою чуттєві образи. До того ж, чуттєві образи опосередковані суспільним досвідом, тому в них у знятому вигляді містяться результати мисленого пізнання.

Чуттєве пізнання є безпосереднім відображенням у свідомості людини зовнішніх властивостей предметів об'єктивного світу, завдяки роботі зорового, слухового, смакового та інших аналізаторів нервової системи.

Основними формами чуттєвого пізнання є відчуття, сприйняття й уявлення.

Відчуття — відображення зовнішніх властивостей предметів об'єктивного світу, яке виникає внаслідок їх впливу на органи чуття і збудження нервових центрів кори головного мозку. Відчуття — вихідний пункт пізнання, найпростіший його елемент. Воно є об'єктивним за змістом і суб'єктивним за формою, оскільки на його характер певним чином впливають специфічний склад і стан людської психіки, а опосередковано і суспільні умови, в яких перебуває людина.

Більшу частину інформації людина одержує через органи зору, тому деякі спеціальності пов'язані з особливими вимогами стосовно зору людини. Так, у космічних частинах з метою адаптації органів зору, слуху, зниження порогів їх відчуття часто проводяться спеціальні тренування, зокрема, операторів РЛС.

Сприйняття — відображення зовнішності предметів об'єктивного світу. На відміну від чуттів, у яких відображаються окремі властивості предметів, сприйняття дає інформацію про об'єкт у його цілісності при безпосередньому впливі цього об'єкта на органи чуття. Об'єктивною основою сприйняття як цілісного образу є єдність різних властивостей об'єкта, існуючого незалежно від свідомості людини.

Цілісний образ предметів, процесів, ситуацій формується у свідомості людини внаслідок складної синтезуючої діяльності кори головного мозку. Тому люди, які покликані діяти в екстремальних умовах (військові, особливо офіцери космічних частин; пожежники; альпіністи тощо), змушені спеціально тренуватися, щоб досягти відповідної майстерності. Так, нетренованому молодому фахівцю космічних частин для сприйняття показників численних приладів потрібно у 8–10 разів більше часу, ніж досвідченому.

Уявлення — це відтворений у пам'яті образ зовнішності предметів, які раніше сприймалися. Оскільки уявлення містять у собі моменти узагальнення, то їх розглядають як перехідну ланку від чуттєвого до раціонального пізнання.

Відчуття, сприйняття й уявлення піддаються мисленій обробці завдяки таким методам, як порівняння, аналіз і синтез, абстрагування і узагальнення тощо, що дає можливість продукувати теоретичне знання, завдяки якому вдається проникати в сутність речей, розкривати закони об'єктивного світу. Так відбувається якісний перехід від нижчого (чуттєвого) до вищого (раціонального) ступеня пізнання, тобто пізнання загальних, суттєвих, внутрішніх, необхідних властивостей речей, властивостей, недоступних для органів чуття.

Основними формами раціонального (логічного) пізнання є поняття, судження та умовиводи.

Поняття — форма мислення, у якій відображається клас предметів з їх істотними і загальними ознаками. Поняття є найпростішою за формою і чи не найскладнішою за змістом формою мислення. Поняття — це своєрідні комори знань. Змістом поняття є сукупність ознак, які мисляться в понятті, а обсягом — той клас предметів, які відображаються в даному понятті.

Поняття, як і уявлення, відображають предмети з їх ознаками. Проте в уявленні відображається один предмет, а в понятті — множина, в понятті — загальні, істотні, внутрішні та необхідні ознаки, а в уявленні, як правило, — одиничні, неістотні, зовнішні, випадкові. Поняття мають лише люди, а уявлення — і тварини.

Судження — форма мислення, в якій щось стверджується і яка є або істинною, або хибною. Судження завжди виражаються розповідними двоскладними реченнями.

Умовивід — форма мислення, з допомогою якої з одних думок (засновків) одержують нові думки — висновки. Завдяки умовиводам одержують нове, так зване вивідне знання. При цьому процес пізнання може рухатися як від знання більш загальних положень до менш загальних, часткових чи й одиничних (такі умовиводи називають індуктивними).

Упродовж віків точиться боротьба між емпіриками, які адекватним відображенням дійсності вважають чуттєві пізнання, і раціоналістами, які переоцінюють роль розуму і недооцінюють чуття. Емпірики, признаючи чуттєвий досвід єдиним джерелом пізнання,

вважають, що зміст знання може бути представленим або як опис цього досвіду або може бути до нього зведеним. А раціональна пізнавальна діяльність зводиться ними до різного роду комбінацій того матеріалу, який дається в досвіді, і пояснюється як такий, що нічого не добавляє до чуттєвого змісту знань.

Подолання однобокості емпіризму і раціоналізму було досягнуто на основі аналізу процесу пізнання в органічному зв'язку з практичною діяльністю по перетворенню дійсності.

Процес пізнання має свої специфічні особливості в різних сферах дійсності. Так, осягнення соціальних процесів якісно відрізняється від пізнання природних явищ.

Яка ж специфіка об'єкта соціального пізнання?

По-перше, суспільство є більш вищою, ніж природа, формою прояву організації матерії. Закони природи є результатом дії стихійних сил. У суспільстві ж дія законів проявляється через свідому діяльність людей.

По-друге, суспільство, на відміну від природи, є явищем, створеним у ході діяльності людей. Людина може змінювати природу, але остання була до неї і поза нею. Історичний процес є не що інше, як цілеспрямована діяльність людей, які переслідують свої інтереси й цілі.

По-третє, суспільство — це об'єкт, що включає в себе суб'єкт, оскільки воно формується в процесі об'єктивної діяльності людей. Суб'єкт соціального пізнання аналогічний суб'єктові пізнання в загальногносеологічному розумінні цього поняття. Це активно діюча, наділена свідомістю і волею особистість чи соціальна група, людство.

Аналізуючи сутність і специфіку пізнання соціальних явищ, необхідно враховувати той факт, що між законами природи і законами суспільного розвитку є багато спільного. Це насамперед об'єктивність. Суспільство є частиною природи. Усе фізичне і духовне життя людини нерозривно пов'язане з природою. І соціальне пізнання підпорядковується загальним закономірностям пізнавального процесу.

Разом з тим суспільне життя — це специфічна частина природи, яка крім загальних має ще й свої особливі закономірності.

По-перше, якщо закони природи вічні, то закони суспільного розвитку діють лише в межах відповідного конкретно-історичного періоду, а потім поступаються місцем новим законам.

По-друге, якщо закони природи діють незалежно від людини, то функціонування законів суспільного розвитку стає можливим

завдяки діяльності людей. Люди є не лише безпосередніми учасниками соціальних процесів, а й їх творцями. Роль суб'єктивного фактора в соціальному житті, зокрема й у соціальному пізнанні, визначається тим, що соціальні явища пізнає не абстрактний суб'єкт, а конкретна людина (чи група людей).

По-третє, пізнання явищ суспільного життя відрізняється від пізнання природи ще й тим, що в цій сфері ведуться дослідження не тільки матеріальних зв'язків і закономірностей, а й закономірностей розвитку духовного світу людини.

По-четверте, дослідження соціальних явищ від природничо-наукового відрізняється тим, що фактичний матеріал тут часто неможливо спостерігати безпосередньо. Навіть природа, як писали древні, «любить ховатися». Що ж до людського буття, то сутність його свідомо приховується, чому служать могутні сучасні ідеологічні засоби. До того ж експерименти на суспільних процесах, як свідчить практика, можуть призвести (і призводили!) до трагічних наслідків, а при вивченні природи постійно звертаються до експериментів.

Ці особливості функціонування суспільних законів значною мірою визначають і специфіку їх пізнання, а саме:

- у пізнанні соціальних явищ суспільство виступає одночасно і як об'єкт, і як суб'єкт пізнання. Люди самі створюють свою історію (правда, вони не можуть не рахуватися з об'єктивними законами), вони ж і пізнають її.

Об'єктом пізнання суспільних наук є суспільні, соціальні відносини, а суб'єктом пізнання залишається людина. Таким чином, сама соціальна дійсність виражає собою єдність суб'єкта й об'єкта пізнання. До того ж це єдина сфера пізнання, де суб'єкт і об'єкт можуть мінятися місцями;

- суспільні явища самі по собі значно складніші, ніж природні. Це пояснюється тим, що суспільна форма руху матерії є найскладнішою з усіх відомих. Закони розвитку суспільства не так чітко і відкрито проявляють себе, оскільки це закони — тенденції;
- пізнання явищ суспільного життя завжди протікає в атмосфері особистісного ставлення суб'єкта до проблеми, що досліджується. А таке ставлення може або сприяти ефективності пізнання, або створювати додаткові перешкоди, гальмуючи процес досягнення істини.

4. Істина, умови й шляхи її досягнення

Проблема істини є однією з центральних у гносеології. Це зумовлено тим, що складний і суперечливий характер пізнання дійсності висуває проблему оцінки знань з точки зору їхньої адекватності чи неадекватності змісту відповідних об'єктів. Істина і хиба — основні характеристики відношення пізнавального образу до об'єкта пізнання.

Головною метою процесу пізнання є глибоке проникнення людського розуму в сутність предметів і явищ, тобто осягнення істини.

Істина — це адекватне відображення в свідомості людини об'єктивної реальності.

Основними характеристиками істини є її об'єктивність за змістом, відносність і абсолютність, конкретність і зв'язок з практикою.

Об'єктивною істиною є такий зміст людських знань, який не залежить від суб'єкта, тобто не залежить ні від людини, ні від людства.

Істину прийнято (починаючи від Гегеля) розглядати як складний, внутрішньо суперечний процес, що перебуває в постійному переборенні заблуджень. Наука — це комора готових і вичерпних істин, а процес їх досягнення — це рух від знань неточних, приблизних до знань дедалі точніших і визначеніших. Тому істину і вважають відносною. Це означає, що мислення відображає об'єкт не повністю, а в певних межах, відношеннях, умовах, які постійно змінюються. До того ж кожен об'єкт має безліч властивостей, зв'язків тощо. Як відомо, теорії, що передували сучасним, глумачаться вченими в системі найновіших досягнень науки як відносні істини.

Разом з тим не можна абсолютизувати відносність людських знань, бо це веде до релятивізму.

У міру прогресу пізнання людство дедалі більше і більше переборює відносність істини, хоча, зрозуміло, і не може досягти абсолютної адекватності знань об'єктивній дійсності.

У кожній відносній істині, оскільки вона об'єктивна, міститься момент абсолютної істини. Абсолютна істина — це таке знання, що є тотожним за змістом відповідному об'єктивному аналогу і не може бути спростованим при подальшому розвитку пізнання. Вона є результатом пізнання окремих сторін предметів, що вивчаються; завершеним знанням певних аспектів дійсності; тим змістом відносних істин, який зберігається в процесі подальшого пізнання. Під абсолютною істиною розуміють і повне знання про світ, тобто ідеал пізнання,

до якого прямує людство. Абсолютна істина складається із діалектичної суми (нескінченної суми!) відносних істин.

Суттєвим для наукової теорії пізнання є визнання конкретної істини. Істина завжди конкретна, абстрактної істини немає. Це означає, що істина перебуває у зв'язку з тими умовами, в яких знаходиться об'єкт пізнання, відображає чітко визначені сторони цього об'єкта та ін. Вищий рівень конкретності істини полягає у всебічному пізнанні об'єкта із врахуванням усіх істотних моментів у їх діалектичному взаємозв'язку на відміну від механістичного підходу чи еkleктичного змішування всіх сторін і ознак пізнаваних явищ.

Оскільки істина виражається в логічних формах (судженнях, умовиводах), то доводиться говорити про конкретність суджень, умовиводів, міркувань.

Іноді говорять про «вічні» істини. Проте ці істини є такими лише в певних межах, зокрема в розумінні застосування їх до обмеженої предметної сфери, кордони якої можуть у подальшому розсовуватися чи звужуватися. Розвиток таких істин відбувається шляхом включення у відповідні судження (якими виражаються ці істини) повніших і точніших вказівок на необхідні умови їх істинності. Твердження про об'єктивність і конкретність істини, єдність відносної й абсолютної істин підтверджується всією історією науки і практики

5. Практика – критерій істини

Критерій істини тривалий час вбачали або в свідомості (одні – в чуттях, інші – в розумі), або в об'єкті, що пізнається. Оскільки істина передбачає певне пізнавальне відношення суб'єкта до об'єкта, то в цьому розумінні істина відноситься не тільки до суб'єкта, а й до об'єкта. Звідси випливає, що критерій істини повинен становити собою певне відношення, що і відрізняється від процесу пізнання, і водночас перебуває з ним у тісному взаємозв'язку. Тому зрештою було встановлено, що таким відношенням є суспільна практика, яку й потрібно розглядати як критерій істини.

Та чи інша теорія є істиною, якщо на основі її рекомендацій люди здатні здійснити поставлені ними цілі. Таке розуміння критерію істини лише зовнішньо нагадує прагматичне твердження, згідно з яким істинним є корисне. Корисність знань не причина, а лише наслідок їхньої істинності.

Існує декілька способів практичної перевірки істинності теоретичних положень: через активне спостереження; з допомогою експерименту, який відтворює досліджуване явище у відносно чистому вигляді; шляхом перевірки життям наукових припущень тощо. Та під практикою у філософському її розумінні потрібно мати на увазі не спостереження і навіть не окремі експерименти, спроби реалізувати теоретичні плани, а тривалий, фактично нескінченний історичний процес життєдіяльності людини, в якому лише й може відбутися відсів усього помилкового, хибного від справді істинного. Ігнорування такого розуміння практики давало можливість оголошувати абсолютними істинами, нібито вже доведеними практикою, утопічні, а то й маячні ідеї деяких політичних діячів.

Не можна ототожнювати спосіб обґрунтування істини з її перевіркою, оскільки спосіб доведення значною мірою входить у процес формування істини, а перевірка істин, у кінцевому підсумку, завжди має практичний характер. У процесі формування істини можна досягти несуперечності, послідовності знань, проте їх відповідність дійсності залежить не лише від логічної досконалості доведення, а й від істинності вихідних положень, засновків, які можуть виявитися хибними. Іншими словами, формально-логічні засоби перевірки істини відіграють підпорядковану роль, а справді надійним критерієм істини є суспільна практика.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Визначте основні форми чуттєвого пізнання.
2. Визначте основні форми раціонального пізнання.
3. Визначте специфіку пізнання.
4. Дайте визначення понять «агностицизм», «спектицизм».
5. Охарактеризуйте об'єктивну істину.

Теми для написання рефератів

1. Оптимізм як філософське вчення.
2. Діалектика суб'єкта та об'єкта пізнання.
3. Проблема істини у гносеології.
4. Сучасна західна філософія.
5. Теорія пізнання як філософська наука.

Література

1. Лосева И. Н. Миф и религия в отношении к рациональному познанию // Вопросы философии. — 1992. — № 7.
2. Алексеев П. В., Панин А. В. Теория познания и диалектика. — М., 1991.
3. Ильин В. В. Теория познания. Введение. Общие проблемы. — М., 1991.
4. Микешина Л. А., Опенков М. Ю. Новые образы познания и реальности. — М., 1997.
5. Кант И. Критика чистого разума. — М., 1994.
6. Философия: Учебник. — М.: ИНФРА-М, 2003. — 519 с.

Тема 8.

БУТТЯ ЛЮДИНИ ТА СВІДОМОСТІ

План

1. Походження і сутність людини. Антропология.
2. Походження свідомості.
3. Проблема визначення свідомості.
4. Свідомість як форма відображення.
5. Категоріальні елементи і структури свідомості. Самосвідомість і рефлексія.
6. Колективне, індивідуальне і символічне несвідоме, архетипи. Психоданаліз.

1. Походження і сутність людини. Антропология

Незважаючи на те, що людина живе на Землі мільйони років, вона дотепер знає дуже мало про своє походження і про своє призначення. Хоча кожному з нас і здається, що себе він знає добре, але насправді ми нічого певного не можемо сказати ані про те, що таке наше мислення і свідомість, ані про те, що таке наше тіло і які його елементи і функції. Щоб показати всю незначність і у той же час велич людини перед могутністю стихій світу й обличчям Бога французький філософ Блез Паскаль писав: «Так що ж таке, нарешті, людина в природі? Ніщо в порівнянні з нескінченним, усе в порівнянні з незначністю, середина між нічим і всім. Від неї, як нескінченно далекої від збагнення крайностей, кінець речей і їх початок безперечно сховані в непроникній таємниці; він однаково нездатний бачити і незначність, з якої витягнутий, і нескінченність, що його поглинає» (Паскаль Б. Мысли. М.: Refl-book, 1994. — С. 68).

Учені, теологи і філософи до сьогодні сперечаються, який варіант походження найбільш відповідає дійсності: з одного боку — походження від однієї першої людини (варіант панспермії або божественний), з другого — еволюційним шляхом з матерії (відповідно до теорії Дарвіна). Наука на це питання не має ясної відповіді.

Відповідно до сучасних наукових уявлень про походження світу, життя на Землі виникло приблизно 4 млрд років тому, а людина в сучасному виді приблизно 40 тис років тому. Однак якщо період

становлення життя пов'язаний зі схованим процесом переходу хімічної еволюції в біологічну, то формування людини (з мавпи) відбувалося приблизно останні 20 млн років у вигляді еволюції: мавпа — мавполюдина — рамапітек — гомінід (перший предок). У XIX ст. Пастер ускладнив аналіз проблеми походження, переконливо показавши, що живе породжується тільки живим, і тоді сам факт породження життя із землі стає досить проблематичним. Цю проблему намагався вирішити біохімік А. І. Опарін. Відповідно до його гіпотези, у результаті абіотичних синтезів вуглецевих поєднань і їх наступної предбіологічної (хімічної) еволюції на землі склалися необхідні умови для появи життя.

Інший підхід, запропонований С. Арреніусом, заснований на гіпотезі панспермії, припустив, що зародки земного життя були занесені з інших космічних об'єктів метеорами.

Існує і проміжна теорія. Американські вчені, зібравши дані про генотип всіх рас і народів, заклали всі ці відомості в сучасні обчислювальні машини, щоб вони порахували, чи могло людство відбутися з однієї особини, або ж існує безліч прабатьків людства. Цей складний процес обробки відбувався більше 20 років й у цей час обраховано більше 80% даних. На основі наявних уже результатів американські вчені встановили, що є великою ймовірність того, що все людство відбулося від двох перших людей (умовно кажучи, Адама і Еви).

У східній містичній літературі і її коментарях еволюція «духовного» обчислюється зовсім іншим (набагато більшим) порядком років. Зокрема, як вважає відомий офтальмолог Мулдашев, що побував у сховищах східної мудрості в Тибеті, духовна еволюція на Землі пройшла дуже довгий шлях, на якому були і набагато більше мудрі істоти, чим сучасна людина (6-, 12- і 60-метрові гіганти), які знали все не тільки про Землю, але й про Всесвіт у цілому. Деякі з цих істот, перебуваючи в певному стані (нірвані) у гімалайських печерах при температурі приблизно 0–4° С (коли вода ще не замерзає, але вже має властивості консервації), живуть (точніше зберігаються) мільйони років, вони здатні виходити із цього стану й бути активними. Згідно з Мулдашевим, у таких печерах зберігається генофонд усього живого. Відому легенду про гімалайських мудреців (махатм), які керують світом, він пов'язує саме з мешканцями цих печер.

Це різноманіття варіантів походження людини привело до того, що й у сьогодні ми мало наблизилися до загадки появи людини. Не ясні й механізми існування людини. В останній російській філо-

софській енциклопедії пишеться: «людина — істота, що є найбільш відомою собі у своїй емпіричній фактичності і найбільше важко уловимою у своїй сутності. Способи буття людини у Всесвіті настільки унікальні, а її структура складена з настільки однорідних і суперечливих підстав, що це служить майже непереборною перешкодою на шляху вироблення якого-небудь короткого, нетривіального і у той же час загальноприйнятого поділу таких понять, як «людина», «природа людини», «сутність людини» і тощо. Можна розмежувати щонайменше чотири підходи у визначенні того, що таке людина; 1) людина у природної систематиці тварин; 2) людина як суще, яке виходить за рамки живого світу і у деякій мірі протистоїть йому; 3) людина у сенсі «людський рід» і, нарешті, 4) людина як індивід, особистість. Як показує багатомісний досвід, точно відомо не менш ніж три відповіді на питання про те, що таке людина...: 1) дескриптивне (описове), 2) атрибутивне (як характеристика її властивостей) і 3) сутнісне». Тут треба зазначити що «наукам про дух» (гуманітарним наукам) властиві особливі методи, такі як розуміння та описовість, на відміну від «наук про природу» (природничих наук), де панують такі методи, як пояснення і доказ. У зв'язку з тим, що «науки про дух» насамперед пов'язані з життєдіяльністю самої людини (її буттям в собі, у природі, у суспільстві та у богах), стає зрозумілим, що її проблемами займаються такі науки, як антропологія (наука про людину як таку), природознавство (у сенсі дослідження властивостей людини в природі), соціологія, теологія, а також метафізика, філософія і релігієзнавство (у приватних аспектах). У сучасній білоруській енциклопедії відповіді на указані вище питання по суті також немає: «Людина — фундаментальна категорія філософії, що є значеннєвим центром практично будь-якої філософської системи. Складність філософського визначення людини полягає в неможливості однозначного підведення її під будь-яке широке родові поняття (наприклад, природа, Бог або суспільство), оскільки людина завжди одночасно мікрокосм, мікротеос і мікросоціум. Тим самим філософське збагнення людини завжди розвертається не просто через реконструкцію її сутнісних характеристик, але через осмислення її буття у світі, суспільстві, де «людина — це у відомому сенсі все» (М. Шелер). Отже, ми бачимо, що практично всі науки займаються в загальному або частковому планах проблемою буття самої людини, але незважаючи на їх спільні зусилля поняття «людина» так і залишилося загадковим і невловимим.

Коли ми намагаємося описати, яка є людина і яке її походження, то перед нами насамперед виникають певні історичні картини буття людини, що відповідають різним міфологемам і філософемам. Це пов'язане з тим, що наша свідомість, зіштовхуючись із непоясненим, прагне насамперед повернутися до традиції і відтворити традиційні картини і уявлення. У своїй відомій роботі «Положення людини в космосі» М.Шелер затверджує, що при слові «людина» у свідомості європейської людини починають зіштовхуватися між собою три зовсім несумісних кола ідей. По-перше, це коло уявлень іудейсько-християнської традиції про Адама і Еву, про утвір, рай і гріхопадіння. По-друге, це греко-античне коло уявлень, у якому самосвідомість людини вперше у світі піднялася до поняття про її особливе положення, про що говорить теза, що людина стає людиною завдяки тому, що в неї є розум. Третє коло уявлень — вже також традиційне — коло уявлень сучасного природознавства і генетичної психології, відповідно до якого людина є підсумок досить пізнього розвитку Землі, істота, що відрізняється від форм, що передують їй у тваринному світі, тільки ступенем складності поєднання енергій і здатностей, які самі по собі вже зустрічаються і у нижчій в порівнянні з людською природою. Між цими трьома колами ідей немає ніякої єдності. Таким чином, у нас є природнича, філософська і теологічна антропології, яким немає друг до друга ніякого діла (Шелер М. Избранные произведения. — М.: Гнозис, 1994. — С. 133).

Уся міфологічна і історико-філософська традиції, як західна, так і східна, вишукували особливі властивості людини для того, щоб вписати її в загальну структуру буття космосу і Бога. Людина на ранніх ступенях розвитку суспільства не виділяла себе із природи. Ця якість знаходить своє вираження в антропоморфізмі стародавніх греків (у якому космос і боги сприймалися як живі істоти за аналогією з людиною), у космологічному уявленні про «всесвітню людину» — пурушу (в індійській ведичній традиції) і тощо. У християнстві ситуація змінилася: міфологічний світ будувався за образом і подобою людини, християнський світ вибудовує людину і світ за образом і подобою Бога. Завершенням останньої традиції є розробка ідеалів гуманізму в епоху Відродження, коли людина постає вищою цінністю. Як затверджував Піко делла Мірандола, людина є чудо із чудес. Характеризуючи трагізм буття людини між двома нескінченними величинами (незначністю і божественним абсолютом), фран-

цузький філософ Нового часу Б. Паскаль назвав людину «мислячим очеретом». У роботі німецького філософа І. Канта «Антропологія з прагматичної точки зору» дана перша філософська розробка антропології. В XIX ст. людина розглядалася вже не стільки як мисляча істота, скільки, з одного боку, як начало, що воліє (має волю), з іншого — суспільно-історична істота. А. Шопенгауер, С. Кьєркегор, Ф. Ніцше уявляли людину як екзистенціальну істоту, наділену «волею до влади». Маркс, який розробив на противагу ідеалізму і стихійному екзистенціалізму матеріалізм, розкриває людину як працюючу, сутність котрої формує її праця (саме праця людини визначає еволюцію і характер еволюції суспільства). Уже у XX ст. представники Франкфуртської школи на основі вчення Маркса показали, що в історичному розвитку людини здійснюється процес все більшого відчуження її від умов власного існування, вона постає бранцем створених нею інститутів (у тому числі і держави) все в більшому ступені.

Нарешті, наприкінці XIX — початку XX ст. представники психоаналізу (З. Фрейд, К. Юнг, Е. Фромм та ін.), прагнучи зрозуміти «темні» механізми людської психіки, виявили наявність несвідомого. Людина розкрилася не тільки як істота розумна (свідома), але й як істота несвідома.

На початку XX ст. німецький філософ Е. Гуссерль, який розробив новий феноменологічний підхід до різних явищ, затверджував, що немає у світі нічого, що здатно протистояти методу «епохе» (укладанню в дужки), крім людської свідомості. Також, як з'ясувалося, не можна взяти в дужки саму людину, а значить не можна вибудувати відповідну науку. Французький філософ-структураліст М. Фуко у другій половині XX ст. підвів ризик історичних пошуків рішення цієї проблеми: «Людина — це відкриття недавнє».

У XIX — XX ст. виділилося два підходи до проблеми буття людини: об'єктивістський і суб'єктивістський. У першому — людина та її буття розглядаються на основі об'єктивного існування світу, а людина гармонійно вписується в загальну структуру світу і космосу; у другому — буття і людини, і світу розглядається за допомогою існування самої людини, через призму її суб'єктивності. Претензії на подолання крайностей цих підходів висловили представники філософської антропології і діалектичного матеріалізму. Антропологія — наука про людину, що виникла, по суті лише наприкінці XIX — початку XX ст., — з одного боку, стає розділом філософського знання,

а з іншого — сучасною філософською школою, основними представниками якої були М. Шелер, А. Гелен, Х. Плеснер, Е. Ротхакер, Г. Херстенберг та ін.

Задача скласти людину з безлічі різних, часом несумісних уявлень особливо гостро постає в період становлення нових наук у Новий час. Основним завданням філософської антропології, що з'явилася на початку XX ст. стала розробка проблеми сутності людини. Антропологія, за М. Шелером, — є наука про сутність людини, про її відношення до різних сфер природи, про основні напрямки її біологічного, психологічного, духовно-історичного і соціального розвитку. Відповідно, М. Шелер виділяє 5 основних сутностей (начал) у людині: *homo naturalis* — людина натуральна, *homo sapiens* — людина розумна, *homo decadensus* — людина декадент, людина релігійна, і надлюдина. Трохи пізніше до цієї класифікації російський філософ М. Бердяєв додає шосту сутність *homo faber* — людина (діюча) творча, а німецький філософ Е. Кассіпер сьому — *homo symbolicus* — людина символічна.

Однак, ще в античності теза про зведення людини до однієї сутності викликала законні заперечення. Так, Арістотель намагався показати: якщо зводити всілякі другорядні якості людини до її видових ознак, то можна прийти до протиріч; у такому разі будь-яка вторинна властивість людини може бути сприйнята як її головна сутність (наприклад, відоме в античності іронічне визначення людини як «двоного без пер» скоріше вказує на її відмінність від півня, ніж на її первинну якість). Арістотель також визначав людину, з одного боку, як розумну, з іншого — як політичну тварину. У Новий час людину розглядали як істоту розумну і вільну.

Отже, прямолінійне розкладання людини на різні сутності може її характеризувати лише частково, тому ближче до XIX ст. складається погляд на людину як на істоту історичну, тобто ту, що змінюється в процесі еволюції (наприклад, у відомій концепції Ч. Дарвіна).

2. Походження свідомості

Категорія свідомість є вихідною для аналізу всіх форм духовного життя людини. Незважаючи на це, питання про визначення свідомості і її походження є одним із найбільш складних у філософії.

Можна виділити чотири можливих варіанта розвитку свідомості. Перший — божественний, сформований у рамках релігійного світогляду, — полягає в тому, що свідомість людини є божественним дарунком, який разом з людиною властивий тільки Богові. У такому випадку свідомість як дарунок божественний постає властивий людині відразу після її появи. Другий варіант — космічний. Він пов'язаний з тим, що невизначена кількість років тому на землі з'явилися перші живі космічні прибульці, які й заснували весь рід людський. Третій розкривається відповідно до концепції панспермії, відповідно до якої людина з'явилася з тих первинних органічних кліток, які були занесені на планету Земля метеоритами. Подальша їх еволюція призвела до зміни форм життя. І, нарешті, четвертий варіант — еволюційний, якого дотримується більшість учених і філософи-матеріалісти. Перші дві моделі — абстрактні і позаеволюційні, другі дві — еволюційні. Правда, є ще одна — містична модель, якої дотримуються на Сході (переважно в Тибеті і Індії) і в якій так само розглядається еволюція мислячих істот на Землі, але її важко віднести до наукових концепцій, скоріше, вона нагадує релігійну модель, тому що наші попередники за таким сценарієм володіли надзвичайною могутністю, а на Землі скоріше відбувалася не еволюція, а деградація розумного і духовного начала. Перші дві моделі розглядати немає сенсу, тому що ніякої достовірної інформації про божественно або космічне походження людини немає. Третя модель у цілому за виключенням початку зводиться до четвертої. Тому доцільно розглянути тільки четверту.

Згідно з цією моделлю, становлення життя на Землі пройшло тривалий еволюційний процес.

Первинний етап цього процесу — формування неживої речовини у Всесвіті — пов'язують з концепцією Великого Вибуху, що, за оцінками сучасних фізиків-теоретиків, відбувся приблизно 14 млрд років тому. У цей час проходило формування нашого Всесвіту шляхом розтікання (у результаті вибуху) первинних мас. Внаслідок розширення середня температура Всесвіту знижувалася, падав й його тиск. У результаті таких процесів приблизно 4–5 млрд років тому Всесвіт прийняв сучасний вид. З цього моменту і почалося формування живої матерії. Однак більшу частину цього часу зайняла еволюція найпростіших одноклітинних, що володіють примітивною подразливістю, і потім формування різноманітного тваринного світу. На цьому етапі повинна була працювати теорія Ч. Дарвіна. У хребетних тварин

виникали лише елементарні форми психіки, сприйняття. Інтелект з'являється лише у вищих форм тварин, насамперед мавп. І лише тоді, коли був здійснений перехід від мавпи до людини, почалася еволюція свідомості. Найважливіша умова переходу до людської форми свідомості є праця. Свідомість у цій моделі виникає як функція складноорганізованого мозку. Але тільки завдяки наявності мови — матеріального носія свідомості (і другої найважливішої умови її появи) — відбувалася еволюція форм свідомої діяльності. Мова як система знаків є ще й найважливішою умовою внутрішньої діяльності свідомості (основою процесів мислення). Третьою найважливішою умовою виникнення і еволюції свідомості є формування культури, що виконує найважливішу функцію передачі накопиченого знання від покоління до покоління. Завдяки свідомості суб'єкт виділяє себе з навколишнього середовища і постає активним. Ф. Енгельс вважав, що свідомість людини у своєму розвитку проходила дві стадії: стадну (яка становить єдину синкретичну систему зародкових знань, найпростіших оцінок, емоцій і фактично співпадає із самою людиною) і розумну (на якій вже відбувалося диференціювання форм пізнання і здатностей людини). Наявність різнорідних соціальних груп у період становлення класового суспільства призвело до значного розшарування форм свідомості. Можливо, саме це і з'явилося причиною виділення в рамках релігійно-міфологічного світогляду, що характеризує докласове суспільство, нових форм свідомості, пов'язаних з появою філософії і науки.

3. Проблема визначення свідомості

Свідомість — одне із центральних понять історії філософії. Протягом усього періоду дослідження сутності свідомості були значні труднощі з її визначенням. Це пов'язане з тим, що про саму свідомість ми можемо судити лише за рядом непрямих ознак, тоді як сама свідомість не спостережувана.

У первісному суспільстві, коли не було чіткого розмежування між людиною і природою, стиралася грань між різним початками людини, матеріальним і ідеальним, душею і тілом. Такий первісний стан свідомості одержав назву синкретичності, яка пов'язана з тим, що в неї в нерозчленованій формі перебувають зачатки знань, вірувань, оцінок ситуацій. У релігієзнавстві така форма свідомості одержала

назву фетишизм. Людина, згідно з фетишистськими уявленнями, не може мислити предмет, якщо вона не бачить його перед собою, тому що душа (демон) речі є укладеною в самій речі. Мислення ж може здійснювати пізнання тільки за допомогою того, що є причетним до нього (у даному випадку через душу речі). Тому свідомість первісної людини була примітивною і скутою. Людина могла мислити про речі тільки в присутності самої речі. Справжньою революцією в первісній свідомості був перехід від фетишизму до анімізму. Останній тип первісної свідомості характеризується тим, що душа (демон) речі виділяється із самої речі, отже, людина тепер могла мислити річ навіть у її відсутності, тому що та частина речі, що причетна до свідомості, її душа була тепер вільна від самої речі. Цей перехід був пов'язаний з найважливішою зміною самої свідомості, з появою теоретичного мислення.

Один з моментів становлення свідомості на Стародавньому Сході (переважно в Давній Індії) пов'язаний з існуванням особливого процесу самопізнання, який отримав назву медитація, відповідно до якого людина зосереджується на своїх образах та певних ідеях, відволікаючись від усіх інших думок. З погляду давніх індуців цей спосіб самовдосконалення може бути використаний для тренування пам'яті. Він й дотепер використовується в багатьох релігійних сектах і нерелігійних організаціях як можливий спосіб становлення релігійного складу психіки.

У Давній Греції тривалий час свідомість розкривалася як в'язка і аморфна сутність. Більш того, людина у цей час так і не відокремила себе від міфологічного (попереднього, по суті первісного) способу мислення. У давньогрецькому суспільстві вся система мислення була побудована на незримому переході від релігійно-міфологічного мислення до філософського. Так, логос (світовий розум) у Геракліта одночасно є і вогонь (першоречовина, з якої все відбулося), і смисл речей, і основа свідомості. Більш того, у Давній Греції відбувався процес онтологічного перетворення свідомості людини, у якому послідовно розкривалася сутність різних структур свідомості, то здійснювалося становлення ієрархії свідомості. І тому, що весь цей процес проходив у рамках формування філософського світогляду, можна зробити висновок, що в самому загальному смислі філософія і є наука про свідомість: жодна інша наука не брала й дотепер не бере на себе сміливість трактувати сутність свідомості і буття людини. У багатьох

натурфілософських школах у Давній Греції душа розглядалася як матеріальна першооснова (повітря – в Анаксімена, рух найтонших атомів – у Демокріта тощо).

Софісти жили в епоху, коли найбільшими цінностями були знання і мудрість. Вони, намагаючись розібратися у властивостях і здатностях людини, дійшли до розуміння того, що збагнення істини не є долею тільки лише людського розуму, більш того, немає жодної структури свідомості, яка мала б однозначне відношення до пізнання істини. Але якщо істини немає ні в розумі, ні в чуттєвості, але є одні лише думки про істину, то єдиним критерієм істини може бути тільки сама людина з усіма її властивостями. Найбільш значимий висновок із софізму зробив Сократ, який показав своєрідність актів свідомості і виділив її особливу структуру, що надалі стала йменуватися розсудком. Він встановив, що єдиною цінністю в людині є її душа. Але об'єктивний зміст цих актів свідомості виявив лише учень Сократа Платон. Він виніс цей зміст в особливий світ – світ ідей і обґрунтував, що мислення (і сама свідомість) без наявності цих ідей (ейдосів – вічних незмінних зразків усякої речі) взагалі неможливо. Наділивши світ ідей самостійним існуванням, Платон чітко розмежував ідеальний і матеріальний світи і протиставив ідеальне і почуттєво-сприймане в людині.

Античний лікар і вчений Гален, спираючись на досягнення медицини й науки того часу, зумів побудувати систему медичних знань, багато ідей якої і дотепер лежать в основі сучасної медицини. Наприклад, він один з перших зумів відокремити свідомість як здатність до розумових і вольових актів від інших проявів психіки.

Іншими словами, античні філософи і вчені не тільки розмежували різні області знання (тобто сприяли становленню наук), але й зуміли виявити складний характер психіки і свідомості людини.

У цілому розум в античності розкривався як синонім універсальної закономірності світу (логос), розсудок – як особлива зона оперування поняттями, чуттєвість – як джерело мнимого (недійсного, неістинного) знання про навколишній світ (як той інструмент свідомості, які робить думки про світ). Психіка виявилася як особлива галузь буття людини, яка є більш широка, ніж окремі області діяльності: свідомості, розуму, розсудку або органів почуття. Психіка переважно асоціювалася з діяльністю людської душі, яку хоча й намагалися визначити, але лише за допомогою функцій самої свідомості

(наприклад, Арістотель розрізняв вегетативний, почуттєвий і інтелектуальний види душі). Однак у цілому її прояви носили загадковий характер.

У середньовіччя свідомість трактувалася як надсвітове начало (Бог), що існувало до природи і створило її з нічого (така концепція одержала назву креаціонізм). Розум трактувався як атрибут Бога. Однак, незважаючи на крайню і радикальну зміну уявлень про свідомість, які не мали нічого спільного ні з філософією, ні з наукою, філософи цього періоду внесли істотну корекцію в розуміння душі. Зокрема у концепціях Августина і Дунса Скота душа, що включала і свідомість, поставала активним началом. За Августином, душа, що включає віру й перевершує розум, постає рухливою і здатною до пізнання власної діяльності. Теорія внутрішнього досвіду свідомості надалі зіграла важливу роль при розробці вчення про самопізнання. Середньовічний мислитель Фома Аквінський розглядав внутрішній досвід як спосіб самозанурення і спілкування із всевишнім за допомогою розуму. Він також розробив вчення про сутності розуму, відповідно до якого тільки в богу інтелект є сутність, тоді як у людині — лише потенцією сутності. От чому інтелект у різних людей розрізняється і є параметром індивідуальним.

У Новий час французький мислитель Р. Декарт запропонував розглядати свідомість з погляду її основного механізму — самопізнання. Розвиваючи цю теорію, він дійшов до висновку про наявність у світі тільки двох субстанцій; одна з яких є матерія (з єдиним атрибутом довжиною), інша — свідомість, основною властивістю якої є мислення. Душа тільки мислить, а тіло тільки рухається. Безсумнівна першість в цієї ієрархії Декарт відводить розуму.

На противагу Декарту, який суворо розмітив всю сферу розумної свідомості, німецький філософ і математик Лейбніц висунув ідею про несвідому психіку. Нарешті, в епоху Просвітництва (XVIII ст.) французькі матеріалісти (наприклад, Ламетрі), спираючись на заново відкриту науку психологію (науку про людську психіку), обґрунтували і розвили положення про свідомість як особливу функцію мозку.

Фундаментальні філософські теорії про абсолютну і відносну свідомість розробили представники німецького класичного ідеалізму. І. Кант, прагнучи розв'язати загадки породження нового знання в кожній з трьох фундаментальних наук: математиці, теоретичному природознавстві і метафізиці, — розвиває вчення про три відповідні

до цих наук зони людського пізнання: чуттєвості, розсудку і розуму. У кожній з цих зон він розрізняє дві області апріорного і досвідченого знання. Канту вперше вдалося показати, що тільки в межах досвіду розсудок має законне застосування. Якщо ж він забуває про це, намагаючись пізнавати надлюдське абсолютне знання, то приходять до суперечності з розумом. Звідси Кант дійшов до висновку, що вся попередня філософія існувала на основі цієї ілюзії і була суперечливою, а також знайшов свої знамениті антиномічні положення (протириччя розуму) про те, що світ має початок у часі і одночасно не має, що світ має просторові границі і у той же час не має. Кант провів границі застосування всіх можливих видів пізнання: почуття, розсудку, чистого і практичного розуму, — і тим самим розробив умови для всіх подальших розробок «науки про свідомість». Можна, по суті, сказати і інакше: Кант розробив першу в історії загальну «науку про свідомість» і тим самим повернув філософію в русло її природного розвитку, який було знайдено ще в античності.

Гегель, критикуючи Канта за його вчення про внутрішню єдність свідомості, стверджував, що потрібно говорити не про єдність свідомості, а про її історичність. Він вважав, що внутрішня свідомість людини (суб'єктивний дух) у процесі свого розвитку протягом життя повинна проходити той же шлях, що проходило людство протягом своєї історії (об'єктивний дух), тому свідомість особистості визначається історичними формами суспільного життя. Гегель «намалював» гранично можливу картину «життя свідомості» у рамках класичного мислення.

Після Канта, який розробив граничну можливу ієрархію структур свідомості, і Гегеля, який розкрив гранично можливий спосіб еволюції свідомості (у формі духа), європейська філософія опинилася у тієї межі, за якої класичне уявлення про свідомість було вичерпане. Подальше звертання до класичної філософії для рішення проблем свідомості було безглуздом. Це й явилось тією незримою межею, за якою, з одного боку, вся подальша філософія розвивалася в дусі двох протилежних напрямків: неокантіанства і неогегельянства, а з іншого — виявився неможливим розвиток уявлень про свідомість у класичному (лінійному або абсолютному) аспекті. Весь подальший розвиток філософії як «науки про свідомість» виявився некласичним (нелінійним).

Діалектичний матеріалізм і наука в XIX–XX ст. розглядали свідомість як функцію мозку, відображення об'єктивного світу, необ-

хідну сторону практичної діяльності людини. Свідомість, відображаючи об'єктивний світ, обумовлюється природною і соціальною реальністю.

Одна із центральних концепцій свідомості, що проходить через всю історію європейського мислення, пов'язана з її етимологією. Латинська назва свідомість переводиться як спільне знання. Тому концепція отожднення свідомості зі знанням одержала значний розвиток (все, що ми знаємо, є свідомість, і все, що усвідомлюємо, — знання).

Однак є філософи, які не погоджувалися з таким підходом. Наприклад, І. Кант вважав, що знання про трансцендентальний суб'єкт, який знаходиться у свідомості, в принципі неможливо (тому що за самим визначенням трансцендентальне є те, що перебуває за межами досвіду).

Якщо до кінця XIX ст. вважалось цілком обґрунтованим досліджувати сутність свідомості, то у кінці XIX ст. з'ясувалося, що такий підхід неправомочний. Американський прагматик У. Джеймс засумнівався в реальній наявності суцього, яке іменується свідомість. Наприкінці XIX ст. біолог Т. Гекслі висловив припущення, що створити наукову теорію про свідомість у принципі неможливо. Не погоджувалися з такою позицією інші психологи і філософи кінця XIX в. (В. Вундт, Ф. Brentano, К. Штумпф, В. Дільтей та ін.), які вважали, що наукові дослідження можуть бути пов'язані тільки з окремими сторонами свідомості; її ж сутність не може бути виражена, незважаючи на те, що сама свідомість дана в переживанні суб'єктивним образом. Представники неопозитивізму (Л. Вітгенштейн, Д. Остін та ін.) говорили про проблематичність вираження сутності свідомості в поняттях. Екзистенціаліст Ж.-П. Сартр затверджував, що свідомість — це феномен «ніщо», про специфіку якого не можна сказати нічого конкретного.

Наприкінці XIX — початку XX ст. феноменологі (Ф. Brentano, Е. Гуссерль, Ж.-П. Сартр) запропонували принципово новий підхід до розуміння сутності свідомості — інтенціональний. Відповідно до їхніх уявлень, інтенціональність — основна властивість свідомості, що полягає в спрямованості свідомості на предмет. Такою властивістю володіють всі види і акти свідомості: сприйняття, думки, уявлення, емоції, бажання і т.ін.

У цілому в XX ст. склалася ситуація, коли практичне вивчення свідомості проводилося дуже інтенсивно, тоді як філософське і

наукове дослідження опинилося позбавленим будь-яких істотних підстав. Вивчення свідомості у ХХ ст. проводилося або за допомогою аналізу умов її існування, або шляхом конкретизації її якостей у загальній життєдіяльності людини, або за допомогою інтенціональності.

Із невизначеності того, що є свідомість, випливають всі труднощі її дослідження. У сучасній філософії вона визначається як становище психічного життя індивіда, що включає суб'єктивні переживання подій зовнішнього світу і життя самого індивіда, а також відповідальність і звіт за своє життя. Свідомість може бути розглянута як вищий рівень психічної діяльності людини і розкрита як універсальна здатність людини здобувати, зберігати, перетворювати і відтворювати знання, забезпечувати регуляцію ціннісних орієнтацій людей. Тому вона включає всю системну ієрархію різноманітних процесів: почуттєвих (відчуття, сприйняття, подання), розумових (які включають роботу з поняттями, судженнями, умовиводами тощо), емоційних, вольових, мнемонічних (процесів пам'яті), уяви, інтуїції, спогаду і тощо. Особливу групу станів свідомості утворюють процеси переживання і віри: сумнів, переконання, радість, пригніченість, бажання і тощо. Треба розрізнити два різних вектори спрямованості свідомості: екстраверсія – свідомість, орієнтована на зовнішній навколишній до людини світ, і інтроверсія – свідомість, орієнтована на внутрішній світ людини. До різновидів останнього можна віднести самосвідомість, саморефлексію, самооцінку тощо. Отже, у самому загальному виді можна розрізнити три підходи до класифікації форм свідомості: когнітивний (пізнавальний), феноменологічний (пов'язаний з інтенціональністю) і по її спрямованості (усередину себе або на навколишній світ).

4. Свідомість як форма відображення

Відображення є загальна властивість матерії, що визначається як здатність одних матеріальних явищ, предметів і процесів відтворювати у своїх властивостях особливості інших предметів, явищ і процесів при взаємодії з ними. Звичайно виділяють відображення в неживій природі, живій природі і на соціальному рівні.

Найпростіші форми відображення в неживій природі є слід, відбиток і прямий вплив, які хоча і є наслідком впливу іншого об'єкта (наприклад, найпростіший удар, який призвів до вм'ятини), але не

служать орієнтиром для власної активності. Вони протікають самостійно і пов'язані з різними взаємодіями.

І тільки при переході від неживої природи до живої з'являється новий тип відображення — інформаційний. Тут вже виникає ієрархія відображень, коли більш прості види відображення підготовляють більш складні. Інформаційне відображення пов'язане з активним використанням відбиваної інформації і здатністю об'єктів змінювати свій стан у результаті зовнішнього впливу. Але якщо друга з цих властивостей пов'язана в певних випадках і з неживою природою (наприклад, у результаті хімічних реакцій), то перша виникає тільки разом з появою відчуттів, тобто властива лише живій природі. Інформаційні відображення впливають вибірково, тому що пов'язані вже з роботою свідомості і психіки.

У живій природі відображення також можна класифікувати за їх ефективністю. Вони діляться на подразливість, чутливість і психічні відображення. Подразливість — властивість найпростіших одноклітинних організмів до специфічної реакції у відповідь на дію подразників (вона також є і у рослин, і у тварин, і людини). Чутливість — наступна, більш висока стадія відображення — пов'язана зі здатністю тварин і людини до відчуття. Психічне відображення — вищий з відомих людині як біологічній сутності способів відбиття — пов'язане із збудливістю нервових тканин (цей тип відображення властивий переважно людині і пов'язаний з нейрофізіологічними процесами, але у слаборозвиненій формі існує й у тварин). Здійснення психічної діяльності виробляється переважно свідомістю. У цьому сенсі свідомість може розглядатися як вища форма відображення дійсності. Для людини найбільш характерними є почуттєвий і раціональний типи пізнання. Однак психіка людини не зводиться тільки до свідомої (раціональної) діяльності, у неї включаються також і несвідомі процеси.

І нарешті відображення на соціальному рівні пов'язують із формами суспільної свідомості, з індивідуальними формами відображення людини, і саме останнім часом з технічними можливостями зв'язку і керування. Згідно з К. Марксом, суспільна свідомість є породженням і відображенням суспільного буття. Вона може розумітися як усвідомлення суспільством свого буття і навколишньої дійсності. Звичайно ж, і тут пізнання виробляється реальним діючим суб'єктом, але тільки в інтегральній єдності групи суб'єктів проявляється феномен науки і суспільної свідомості, коли кожний з членів

цієї групи виконує свою частину роботи, у цілому пізнавальні здатності суспільства багаторазово зростають. До форм суспільної свідомості відносяться: політична свідомість, правова свідомість і мораль, які пов'язані з регуляцією суспільних відносин; наука, мистецтво і філософія, що виступають формами духовного освоєння дійсності, а також релігія і міф, у яких світ розкривається у вигляді уявлень і думок, які активно впливають на суспільство. Кожна з цих форм має два підрівня психологічний і ідеологічний. Форми суспільної свідомості являють собою різні способи колективного освоєння (відображення) дійсності. Вони характеризують не стільки індивідуальну свідомість людини, скільки різні можливі способи пізнання і самовираження соціальних груп (своєрідних співтовариств вчених, художників, людей, що вірують тощо, об'єднаних за принципом діяльності і способу відображення дійсності).

5. Категоріальні елементи і структури свідомості. Самосвідомість і рефлексія

Свідомість людини виконує ряд функцій, з якими пов'язані її основні структури. Як ми вже відзначали, свідомість може бути представлена як універсальна здатність людини здобувати, зберігати, перетворювати і відтворювати знання; забезпечувати регуляцію ціннісних орієнтацій людей; розкриватися за допомогою системної ієрархії різноманітних процесів: почуття (відчуття, сприйняття, подання), розсудку (які включають роботу з поняттями, судженнями, умовиводами тощо), емоційних, вольових, мнемонічних (процесів пам'яті), уяви, інтуїції, спогаду і т.ін., а також процесів переживання і віри (сумніву, переконання, радості, пригніченості, бажання тощо). Можна, таким чином, вказати основні структури, компоненти і форми існування свідомості.

Ми також зазначали, що процес виникнення і розвитку свідомості пов'язаний з мовою і культурою. Мова в самому загальному сенсі є система знаків, що служить необхідним способом мислення, самовираження, спілкування і комунікації людей. Її основною властивістю є символізація — здатність образно представляти за допомогою одних почуттєво сприйраних подій інші. Символ є сукупність знаків.

Знакова або символічна функція з'являється тільки на певному етапі розвитку культури. Культура (у перекладі з лат. — оброблен-

ня, культивування) у самому загальному сенсі є все те, що створене людиною. То, що створено в матеріальному виробництві, створює матеріальну культуру, у духовному — духовну культуру. Сполучною ланкою між світом природи і світом культури є людина.

Створене людиною в духовному світі є ідеальне, яке є найважливішою властивістю і індивідуальної, і суспільної свідомості. Ідеальне є відображення у формах діяльності, свідомості і волі людини зовнішнього світу; на відміну від матеріального — того, що відображається нашими органами почуттів і існує незалежно від них. Ідеальне є те, що створює людина у світі для задоволення своїх потреб (такий механізм діяльності людини називається об'єктивацією).

У класичній філософії виробився такий спосіб сприйняття навколишнього світу, відповідно до якого людина протистоїть природі завдяки своїм духовним і розумних здатностям. Це протистояння духовного і природного було оформлено у вигляді протистояння суб'єкта і об'єкта, які доповнюють один одного з'явилися найважливішою ланкою людського пізнання.

Іншим способом протистояння матеріального і ідеального є дихотомія (єдність, що припускає взаємозв'язок) мови і мислення. Якщо мислення в самому загальному вигляді можна визначити як процес, що дозволяє оперувати образами предметів, то мова є його матеріальною (застиглою в образах) формою. І хоча кількість різних мов у сучасному світі досить велика, кожна з них задає певний спосіб сприйняття світу, який задається регіональними особливостями. Національні мови обумовили природну комунікацію людей, наукові — штучну.

Безсумнівно, найважливішою особливістю свідомості є наявність пам'яті — мнемонічної властивості нервової системи, вираженої в здатності тривалого зберігання інформації про події зовнішнього і внутрішнього світу людини, її психіки. І хоча властивості пам'яті — внутрішня ознака свідомості кожної конкретної людини, завдяки її механізмам вона здатна дізнаватися і ідентифікувати природні і соціальні явища, пригадувати події минулого.

Кожна людина здатна домагатися поставленої мети. І єдиний механізм, що спонукає людину робити кроки для здійснення задуманого, є її воля. Воля є здатність до вибору мети діяльності і сукупність зусиль, спрямованих на її здійснення. Це особливий акт, який не зводить до свідомості, але спонукує її до дії. Воля, визначаючи поведінку людини, формує і її характер.

Одним з найважливіших способів існування людини є процес самопізнання, що був відомий ще в античності. Сократ, який мав на увазі той факт, що саме цінніше для людини перебуває в її душі, говорив: «Пізнай самого себе». І в пізній античності філософи, які виявили значну активність для пошуку ідеалу мудреця, основні зусилля направили на внутрішній світ самої людини. Так, кінік Діоген Синопський затверджував, що все, необхідне для щастя, людина має в самій собі, для цього їй не потрібні ні знатність, ні багатство, ні інститути. Ідеалом кініків є людина, занурена у стан автархії (самодостатності). Коли знаменитий Олександр Македонський, почувши про славу Діогена, відправився до нього, щоб винагородити, то знайшов людину, що живе в бочці. Тоді він казав: «Скажи, що ти хочеш, і я все тобі дам». На що Діоген відповів: «Відійди, не затуляй сонця». Ідеалом епікурейців з'явився мудрець, що перебуває у стані атараксії (самозанурення), ідеалом стоїків — людина, що піддана апатії (що ігнорує пристрасті), а ідеалом скептиків — людина у стані афазії (мовчання і утриманні від суджень). У всіх цих випадках людина, щоб стати мудрецем, повинна була утримуватися від проявів зовнішнього світу і займатися самопізнанням. Іншими словами, самопізнання — історичний процес, що з'являється на певному етапі розвитку людини, коли вона виділяє себе з природи і шукає своє місце в загальній системі навколишніх подій. Але тільки в Новий час Р. Декарт розкрив механізм самопізнання як основний метод. Раціональне самопізнання, зведене Декартом до рангу теорії, з'явилося підсумком раціональних пошуків історичного мислення.

М. Гайдеггер затверджував, що свідомість сучасної людини є влаштованою таким же способом, який її показав Р. Декарт, тому він назвав сучасну епоху картезіанською. Але тільки для тих, хто, згідно з Гайдеггером, прагне осягти смисл буття, упорядкувати потік власних думок, привести їх у систему, тільки для тих, хто займається самоаналізом, може відкритися сенс існування, тому що цей сенс перебуває не в навколишній дійсності, а в самій людині. Самопізнання є механізм цілісного сприйняття себе людиною як (розумної) істоти, що відчуває і мислить. Але самопізнання властиве і соціальним групам людей (і суспільству в цілому), тому що кожна з них має свою суспільну свідомість.

До різних форм самосвідомості, що розкриваються в процесі еволюції мислення, можна віднести самовідчування (найпростіший зі

способів виділення себе із природного світу), самокомунікацію (виділення індивідом себе із соціального середовища, усвідомлення себе приналежним до якої-небудь соціальної групи, культури, до певного суспільства), самоздійснення (виділення свого «Я» з безлічі інших «Я» і, як наслідок цього, самооцінка і самоконтроль).

Разом з тим існують два способи розгортання самосвідомості: зовнішній — предметність, коли свідомість людини спрямована на зовнішні предмети, і внутрішній — рефлексія, коли предметом аналізу постають механізми свідомості (наприклад, процес мислення, внутрішні почуття і переживання тощо). Перший з них дозволяє людині розкритися на повсякденному рівні, другий — на теоретичному.

6. Колективне, індивідуальне і символічне несвідоме, архетипи. Психоданаліз

Класичне суспільство знало про надзвичайні явища людської психіки тільки за деякими реальними фактами нестандартної поведінки людей: гіпнотизм, крикливоство, відьмовство, чаклунство тощо. Однак всі ці явища розглядалися як прояв диявольської сили, що пов'язана з темними силами зла, тому що вони суперечили звичним свідомим і розумним уявленням про світ, що йде від Бога. Лише у XIX–XX ст. стало зрозумілим, що більшість з цих уявлень мають психічний зміст і відносяться до явищ несвідомого.

З несвідомим у самому широкому смислі звичайно пов'язують неусвідомлювані, нереклексивні і спонтанні прояви людської психіки. У повсякденному розумінні несвідоме є те, що вище свідомості (над- або поверх-свідомості, інтуїція тощо) або те, що нижче її (під-свідомість, з якою мають справу художники і лікарі). У сучасній філософії розрізняють наступні основні значення несвідомого: 1) сукупність активних психічних станів і процесів, неусвідомлюваних людиною без спеціальних методів (сновидіння, гіпнотичні стани, інстинкти, пов'язані з певним типом поведінки і закріплені біологічною відповідальністю — інстинкт самозбереження); 2) найбільша частина психіки людини, що перебуває за межами свідомого (тобто всі стани людини, у яких по тим або іншим причинам свідомість важко виявити); 3) форми психічного відображення, що виявляються предметом специфічних наукових і ненаукових дискусій (чаклунство, магія тощо); 4) стани людини, обумовлені відсутністю свідомості

(стереотипи автоматичної поведінки — наприклад, автоматична гра на піаніно).

У класичному мисленні, яке фактично не мало знання про несвідоме, існували уявлення, які можна було асоціювати з несвідомим. В античності це вчення Сократа і Платона про анамнесіс — пригадування вищих ідей. У Новий час було розроблено ряд ідей, які призвели до вчення про несвідоме. Це ідеї про непізнавані причини, що детермінують бажання (Б. Спіноза); несвідоме як нижчій формі щиросердечної діяльності (Лейбніц); зв'язок несвідомого з діяльністю нервової системи (Д. Гартлі); зв'язок несвідомого з проблемами інтуїтивного і почуттєвого пізнання (І. Кант); несвідомі внутрішні імпульси (А. Шопенгауер); діяльність несвідомого світового духу (Е. Гартман); неусвідомлюване мислення (В. Вундт); неусвідомлювані і невидимі травми (Ж. Шарко); несвідомому характері поведінки людей (Г. Лебон); несвідомих факторах неврозів (П. Жане).

Однак тільки наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. з'явилися системні науково-філософські уявлення про несвідоме. Е. Дюркгейм, аналізуючи феномен групи індивідів, робить висновок про те, що в такому стані з'являється якийсь новий результат, невластивий кожному індивіду окремо. Цей феномен Дюркгейм назвав колективним уявленням (або соціальним фактом). До такого роду фактів він відносить, зокрема, релігію.

Засновником вчення про несвідоме вважають З. Фрейда (1856–1939), який, трактуючи психіку як складний феномен, розробив концепцію психоаналізу. Найбільш суперечною частиною його вчення була ідея про конфлікт між природою людини і її суспільною формою існування. Розглядаючи неврози і комплекси людини як результат яскравих (переважно сексуальних) вражень минулого життя людини, він розробляє вчення про несвідоме, котре в певні моменти детермінує свідому діяльність людини. Йому вдалося встановити: якщо під впливом яких-небудь зовнішніх факторів (наприклад, гіпнозу) хворому вдається виразити свої несвідомі враження, тобто виразити за допомогою свідомості, то людина може звільнитися від своїх несвідомих комплексів — у цьому й складається робота психіатра. З. Фрейд, який за допомогою досвіду прийшов до наявності несвідомих ефектів людської психіки, розробив вчення про індивідуальне несвідоме. За Фрейдом, психіка людини може бути представлена за допомогою трьох рівнів: несвідомого, передсвідомого і свідомого. Для

характеристики цих трьох рівнів Фрейд вводить іншу ієрархію форм психіки, розглядаючи її як механізм взаємодії Понад-Я (супер-его), Я (его) і Воно (аморальне темне егоїстичне начало). Супер-его формується до 5 років, коли народжується почуття провини. Понад-Я народжується як результат перенесення авторитету батьків і вихователів на внутрішній світ дитини. З цього моменту Я (дитини) перебуває між двох начал, які розривають її психіку: з одного боку, інстинктивні сили (Воно), що вимагають негайного задоволення бажань, з іншого — гнітючі сили Понад-Я, що асоціюється для дитини із суспільством, які спрямовують руйнуючі дитину сексуальні імпульси на більш безпечні шляхи.

Намагаючись нормувати потужні руйнівні сили несвідомих потягів індивіда, суспільство створює надбудовні механізми у вигляді інститутів культури. Придушення інстинктивних потягів приводить, за Фрейдом, до розладу психіки, тому, індивід, у свою чергу, прагнути уникнути розладу психіки, створює свої захисні механізми.

Ці механізми трансформації заборонних бажань, за Фрейдом, одержали назву сублімації — витиснення заборонних бажань на більш високі рівні психіки (де вони реалізуються у вигляді мистецтва, творчості тощо). Якщо сублімація не вдається, це приводить до неврозів, які надалі і становлять явища несвідомої психіки і в крайніх випадках перетворюються в маніакальні прояви.

І хоча Фрейда багато критикували його послідовники, насамперед за зведення всіх механізмів несвідомого до сексуальних розладів, але саме він, як ніхто інший, багато зробив для того, що окремі ідеї про несвідоме перетворилися в теорію.

Учень Фрейда К. Юнг, не погоджуючись із ідеями свого вчителя і вважаючи, що несвідоме з'являється не на індивідуальному, а колективному рівні, розробляє вчення про колективне несвідоме. Розуміючи психоаналітичну діяльність принципово інакше, ніж вчитель (тобто вибудовуючи комплекси людей відповідно до їх швидкої, без роздумів, відповіді на поставлені питання), він виявив лінгвістичні (мовні) підстави несвідомого. У своїй праці «Структура душі» він пише: «Ми повинні... розрізнити три ступені душі: 1) свідомість; 2) особисте несвідоме, що складається насамперед з всіх тих змістів, які стали несвідомими або в силу того, що вони втратили свою інтенсивність і тому виявилися забутими, або ж тому, що від них відсторонилася свідомість (так зване витиснення); 3) колективне несвідоме,

що включає в себе можливі уявлення, але не індивідуальної, а загальнолюдської, і навіть загальнотваринної природи, і становить фундамент індивідуальної психіки. Якщо індивідуальне несвідоме відображає особистий досвід людини і складається з її переживань, які на попередніх етапах життя були свідомими, то колективне несвідоме — це загальнолюдський досвід, що, згідно з Юнгом, включає сховані сліди пам'яті людського минулого. Зміст колективного несвідомого становлять архетипи — підсумок досвіду незліченних поколінь предків, що може бути розкритий як психічний залишок переживань одного і того ж типу, закріплений на несвідомому рівні протягом життя багатьох поколінь предків. Юнг стверджує, що архетипи мають не біологічну, а символічну природу, тобто є своєрідні внутрішні заборони (маски), закріплені на рівні символіки психіки і настільки глибоко відрефлексовані поколіннями предків, що на звичайному свідомому рівні вони попросту не сприймаються.

Один з учнів Фрейда Е. Фромм, пояснюючи сенс символічного писав: «Символ — це щось, що перебуває поза нами і символізує щось усередині нас. Мова символів — це мова, за допомогою якої ми виражаємо наше внутрішнє становище так, ніби воно було почуттєвим сприйняттям, ніби воно було чимсь таким, що ми робимо, або чимсь, що робиться з нами в навколишньому матеріальному світі. Мова символів — це мова, у якої зовнішній світ є символ внутрішнього світу, символ душі і розуму».

Принципово новий варіант рішення проблеми несвідомого можна знайти в структуралізмі. Завданням структурного аналізу є дослідження різноманітних символічних культурних форм (мистецтва, релігії тощо) як кодів архетипічної мови. На відміну від французького філософа-позитивіста Леві-Брюля, що уявляв колективні форми мислення архаїчних народів у вигляді форм «дологічного мислення», французький структураліст К. Леві-Стросс робить висновок про наявність у міфі позитивної логіки у формі структури міфу. Ці відкриття Леві-Стросс представив у вигляді методу структурної антропології, згідно якого суспільство в цілому повинне розглядатися як багатоаспектна система комунікацій, що мовед бути представлена у формі бінарних опозицій (тобто протилежних структур). У такому вигляді повинні розкриватися і всі процеси смислоутворення (на рівні свідомого і несвідомого).

Свою модель бачення несвідомого дає французький психоаналітик, представник школи структурного психоаналізу Ж. Лакан. Він

виводить знамениту тезу: «бажання суб'єкта є бажання Іншого». Це означає, що причина незадоволеності бажання за допомогою володіння будь-яким об'єктом залишається по той бік самосвідомості. Бажання не має об'єкта, це чиста форма, яка задана за допомогою моделі мови, тому воно є несвідомим. З цього Лакан виводить іншу знамениту тезу: «несвідоме структурується як мова». Символічними елементами в такому випадку можуть бути названі цифри, слова, осмислені знаки тощо. Навіть суб'єкт у Лакана постає передатною ланкою замкнутих «символічних контурів» різного порядку (сімейного, сусідського, корпоративного, національного та інших), у яких циркулюють форми вираження мови, що самовідтворюються (через мову). Суб'єкт виступає в такому випадку лише засобом вираження мови, а не її творцем. Практично Лакан повторює модель Гайдеггера, застосовану до буття: це буття говорить у людині, а не людина у бутті. Як приклад трактування несвідомого Лакан використовує метафору дзеркала. Дзеркало дозволяє дитині на ранній стадії, коли розпізнання себе відбувається в тілесно-почуттєвому акті, замкнутому в сфері несвідомого, розглядати себе як іншого. Розпізнання себе відбувається в тім момент, коли відбувається словесна ідентифікація себе зі своїм відображенням (у дзеркалі). Несвідоме дитини було укладено в її дзеркальному відображенні, а розпізнавання цього дзеркального іншого пов'язане з актом самосвідомості себе. Через механізм несвідомого дитина здійснює акт самоідентифікації.

Однак наприкінці ХХ ст. склалися й інші уявлення про механізми несвідомого. Так, французький структураліст М. Фуко пов'язує розуміння процесів несвідомого з механізмами бажання¹. Розкриваючи сутність цих механізмів, французький філософ Е. Левінас вважав, що бажання пов'язано з Іншим (іншою людиною), тобто механізмами її впливу.

Особливий вигляд конструкції несвідомого побудували французький філософ-постструктураліст Ж. Дельоз і психоаналітик Ф. Гваттарі. У своєму знаменитому творі «Капіталізм і шизофренія», виданому в 80-х рр. ХХ ст., вони показали, що всі поняття культури можна розподілити між двома областями, які утворюють два протилежних способи мислення (перший втілює в собі всі позитивні риси культури, другий – негативні). З другим у Дельоза асоціюється уявлення про «державне мислення» (і «державну філософію»). У цьому творі вони

¹ Фуко М. История безумия в классическую эпоху. — С.Пб.: Университетская книга, 1997. — С. 177.

розробляють теорію про виробництво і «машини бажання» (під якими розуміються люди, строго підлягаючі певним бажанням). Нова теорія протиставляється теорії репрезентації і суб'єкта, що лежить в основі всіх класичних культур. «Державна філософія», за Дельозом, побудована на основі понять ідентичність, подібність, істина, справедливість, заперечення, які дозволяють створити ієрархію і структурувати внутрішні області мислення. Вона заснована на уявленні (репрезентації), тобто аналізує мислення за допомогою суб'єкта, поняття і об'єкта. Завданням такого мислення є встановити подібність між цими трьома областями і побудувати чітку систему їх розмежування. Сформованим таким чином історичним класичним моделям мислення Дельоз протиставляє номадичну модель, що заснована не на подібності внутрішнього змісту вказаних структурованих областей (суб'єкт – поняття – об'єкт), а на розходженні їх зовнішності (того, що за межами кожної з цих областей). Дельоз бачить своє завдання в створенні безперервного простору мислення, який позначає назвою «шизоаналіз» і який спрямований на вивільнення потоків бажань з-під чіткої структури суб'єкта (сформованої державним мисленням). Нове бачення поведінки суб'єкта, обумовленого бажаннями, приводить Дельоза до критика класичного психоаналізу (З. Фрейда і К. Юнга), який він вважав одним з інститутів класичного (буржуазного) суспільства.

У своїй новій теорії він протиставляє «машини бажання», що створюють творчі потоки мислення, соціальним інститутам, які прагнуть придушити всі випадкові відхилення від стандартного (державного) мислення. Основним завданням цієї теорії несвідомого є звільнення потоків бажання з-під влади «державного мислення». Однак у цілому, як можна заключити з теорії Дельоза, проблема ця дуже складна.

Теорія Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, як і концепції З. Фрейда, К. Юнга, Ж. Лакана та ін, є лише спроба розрішити труднощі розуміння несвідомого. Ці теорії показали важливу роль несвідомого у житті людини.

Отже, ми бачимо, що різні моделі несвідомого дуже серйозно розширюють сферу розуміння людської психіки. Тому більшість вчених, що розробляли сучасні теорії психіки, досліджували механізми несвідомого. Вважаючи, що механізми свідомого і поведінки людини вже добре вивчені і нічого нового не додадуть до наших уявлень про духовний світ людини, вони розробляли різні моделі співвідношення свідомого і несвідомого.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке людина?
2. Чи має смисл існування людини?
3. Яка сутність смерті і безсмертя людини?
4. Які «начала» людини розрізняє сучасна філософія?
5. У чому полягає сутність проблеми свободи волі?
6. Чим відрізняється особистість від індивіда та індивідуальності?
7. Які уявлення про свідомість переважали в історії філософії?
8. Як відрізняються сучасні погляди на проблеми свідомості від історико-філософських?
9. Пояснить сутність відображення як фундаментальної властивості матерії.
10. Назвіть головні особливості відображення у живий та неживий природі.
11. Які основні елементи свідомості ви знаєте?
12. З якими головними проблемами пов'язано розуміння несвідомого?

Теми для написання рефератів

1. Людські виміри проблеми буття.
2. Сучасна наука про рівні та форми виявлення буття.
3. Свідомість і самосвідомість.
4. Основні проблеми наукового вивчення свідомості.
5. Свідомість і мова.

Література

1. Доброхотов А. Л. Категория бытия в классической западно-европейской философии. — М., 1986.
2. Кульчицкий О. Основы философии и философических наук. — Мюнхен—Львів, 1995. Розд. 4.
3. Нестеренко В. Г. Вступ до філософії: антологія людини. — К., 1995. Розд. 5.
4. Проблема сознания в современной западной философии. — М., 1989.
5. Філософський словник. — К., 1986.

Тема 9.

НАУКА І МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

План

1. Генеза науки.
2. Наукове пізнання, його специфіка й побудова.
3. Методологія наукового пізнання.

1. Генеза науки

Наука — складний багатогранний феномен, який можна розглядати з різних точок зору. З культурологічної точки зору — це компонент культури, форма передачі досвіду, який забезпечує прогрес суспільства, спадкоємність його розвитку. З логіко-гносеологічної точки зору — це система знання, особлива форма суспільної свідомості, яка відрізняється від інших форм метою, глибиною, раціональним способом відображення світу. З діяльнісної точки зору — це особлива діяльність, спрямована на одержання і застосування знань. З практичної — це безпосередня виробнича, практична сила суспільства, яка перетворює не лише матеріальне виробництво, але й духовну сферу. Наука — це велика духовна, моральна й інтелектуальна сила суспільства. Чим більше розвивається суспільство, тим більше його прогрес забезпечується розвитком і застосуванням науки. З інституціональної точки зору — це особливий соціальний інститут, що надає сталості й визначеності суспільним відносинам і, разом з тим, прискорює суспільний розвиток. Інституціональний характер діяльності означає, що в сучасну епоху наукова діяльність є ієрхізованою діяльністю, має складні організаційні форми, спирається на спеціальну матеріальну базу, систему спеціальних методів. З інформаційної точки зору — це система, створена для збирання, аналізу й переробки інформації. Таким чином, наука — це не просто система знань, але й процес їх одержання і застосування, це результат спеціалізованої діяльності, яка цільовим чином організована і має матеріальне й методичне забезпечення.

Як своєрідна форма пізнання — специфічний вид духовного виробництва — наука виникла в Європі, в Новий час, в XVI–XVII ст., в епоху становлення капіталістичного способу виробництва й поділу єдиного раніш знання на філософію та науку.

Передумови науки створювались в стародавніх цивілізаціях — Єгипті, Вавілоні, Давній Греції — у формі емпіричних знань про природу й суспільство, у вигляді окремих елементів, «зачатків» астрономії етики, логіки, математики та ін. Причина такого положення міститься у реальних суспільно-історичних факторах, які ще не утворювали об'єктивних умов для формування науки як особливої системи знання, своєрідного духовного феномену і соціального інституту. Справа в тому, що, в основному, стародавні суспільства були традиційними, тобто основну цінність в них складала традиція, неухильне слідування яким було гарантією стабільності суспільного життя. Знання, які виникали на той час, застосовувалися для обслуговування вже сформованих практичних структур і як самоцінні не розглядалися.

На відміну від традиційного знання, наука Нового часу кардинально по-новому поставила питання про специфіку наукового знання і своєрідність його формування, про завдання пізнавальної діяльності та про її методи, про місце й роль науки у житті суспільства, про необхідність панування людини понад природою на основі знання її законів.

У суспільному житті почала формуватися світоглядна настанова, новий образ світу й стиль мислення, який по суті зруйнував попередню, багатьма століттями створену картину світобудови та привів до оформлення речево-натуралістичної концепції космосу з її орієнтацією на механістичні та кількісні методи. Оголосивши природу механізмом, людина створила світ, у якому вона змогла щось розуміти, знати, і, відповідно, перетворювати за своєю волею та бажанням. Природа почала розглядатися з точки зору природного ладу, в якому мають місце тільки механічні події. У цьому зв'язку простір, час, матерія стали цікавити людину тільки з кількісного боку. Світ природи перестав бути заселений казковими істотами, духами тощо. І якщо навіть не заперечувалась ідея утвору природи Богом, то передбачалось, що він творив за законами математики. Божественна книга має шифр смислів, прихованих у її письменах.

Сприймати природу як сукупність природних подій і процесів, причино зумовлених, не залежних від людини, які відбуваються поза участю у них сил або істот — значить відноситися до неї як до об'єкта науки. Наука увійшла у світоглядний контекст епохи і виробила способи та методи спілкування людини зі світом і природою. Головною метою такого спілкування стало отримання знання.

У розумінні генези, виникнення науки в історії та філософії науки склалися два протилежні підходи. З погляду **екстерналізму**, поява науки обумовлена цілком і повністю зовнішніми для неї обставинами — соціальними, економічними тощо. Тому основною метою вивчення науки є реконструкція соціально-культурних умов і орієнтирів науково-пізнавальної діяльності. Вони й виступають як головний фактор, що безпосередньо визначає виникнення й розвиток науки, її структуру, особливості, напрямок еволюції.

Інтерналізм, навпаки, основною рушійною силою розвитку науки вважає фактори, які пов'язані з внутрішньою природою наукового знання: логіку вирішення його проблем, співвідношення традицій і новацій тощо. Тому головну увагу при вивченні науки прибічники інтерналізму спрямовують на опис власно пізнавальних процесів. Соціокультурним факторам надається другорядне значення: у залежності від ситуації вони можуть лише прискорювати або гальмувати внутрішній хід наукового пізнання.

Отже, наука — це форма духовної діяльності людей, яка спрямована на виробництво знань про природу, суспільство і само пізнання, яка має безпосередньою метою збагнення істини та відкриття об'єктивних законів на основі узагальнення реальних фактів у їх взаємозв'язку, для того щоб передбачувати тенденції розвитку дійсності та сприяти її зміні.

Наука — це й творча діяльність з отримання нового знання і результат цієї діяльності: сукупність знань (переважно у понятійній формі), зведених у цілісну систему на основі певних принципів, і процес їх відтворення. Сума розрізнених, хаотичних відомостей не є науковим знанням. Як і інші форми пізнання, наука є соціокультурною діяльністю, а не тільки чистим знанням.

Таким чином, **основні сторони буття науки** — це, по-перше, складний, суперечний процес отримання нового знання; по-друге, результат цього процесу, тобто поєднання отриманих знань у цілісну, таку, що розвивається органічну систему; по-третє, соціальний інститут зі своєю інфраструктурою: організацією науки, професійними об'єднаннями учених, ресурсами, фінансами, обладнанням, системою наукової інформації тощо; в-четвертих, особлива галузь людської діяльності і важливий елемент культури.

2. Наукове пізнання, його специфіка й побудова

Основним завданням наукового пізнання є знаходження об'єктивних законів дійсності — природних, соціальних (суспільних), законів самого пізнання, мислення тощо. Звідси орієнтація дослідження головним чином на загальні, суттєві властивості предмета, його необхідні характеристики й їх вираз у системі абстракції, у вигляді ідеалізованих об'єктів. Якщо цього немає, то немає і науки, оскільки само поняття науковості передбачає відкриття законів, поглиблення у сутність досліджуваних явищ. Це — основна ознака науки.

На основі знання законів функціонування й розвитку досліджуваних об'єктів наука здійснює передбачення майбутнього з метою подальшого практичного освоєння дійсності. Націленість науки на вивчення не тільки об'єктів, перетворюваних в практиці сьогодення, але й тих, які можуть стати предметом практичного освоєння у майбутньому, є важливою рисою наукового пізнання. Передбачення майбутнього — така категорія, яка поєднує будь-які способи отримання і використання інформації про майбутнє, і яка конкретизується у поняттях «прогноз», «план», «проект» та ін. Передбачення майбутнього — третя ланка у ланцюгу логічних операцій, дві попередні ланки якого складають аналіз теперішнього і дослідження минулого. Наукове передбачення зводиться до того, щоб подумки, у загальному вигляді, у відповідності із виявленими законами, сконструювати модель майбутнього з тих його одиничних фрагментів, які існують сьогодні. Будь-яке наукове передбачення завжди неминучо має свої межі, за якими воно перетворюється в утопію. У науці також важливо знати те, чого принципово бути ніколи, ні за будь-яких умов, не може.

Істотною ознакою наукового пізнання є його системність, тобто сукупність знань, приведених до ладу на основі певних теоретичних принципів, які й поєднують окремі знання у цілісну органічну систему. Збори розрізаних знань, їх механічна сукупність, не поєднана у систему, ще не утворює науку. Знання перетворюються у наукові, коли цілеспрямоване збирання фактів, їх опис і узагальнення доводиться до рівня їх включення у систему понять, у склад теорії.

Для науки характерна постійна методологічна рефлексія. Це означає, що у ній вивчення об'єктів, виявлення їх специфіки, властивостей і зв'язків завжди супроводжується — у тому чи іншому ступеню — усвідомленням методів і засобів, за допомогою яких досліджуються дані об'єкти.

Безпосередньою метою і вищою цінністю наукового пізнання є об'єктивна істина, досягаємо переважно раціональними засобами і методами, але не без участі живого споглядання і позараціональних способів пізнання. Звідси виплаває характерна риса наукового пізнання — об'єктивність, усунення не притаманних предмету дослідження суб'єктивних моментів для реалізації чистоти його розгляду. Проте, активність суб'єкта — важлива умова і передумовка наукового пізнання.

Отже, **суттєвими ознаками науки** є:

- наявність проаналізованого та систематизованого достовірного знання, узагальненого до ступеню виразу у ньому суттєвих зв'язків пізнавальної предметної галузі;
- єдність у цьому знанні описування, пояснення та передбачення;
- наявність методологічно-операційної складової частини, за допомогою якої можна перевіряти наявні знання і отримувати нові;
- наявність особливої мови з точним закріпленням змісту за кожним терміном, категоріальний зміст знання, тобто наявність орієнтовно-конструктивних понять, єдність яких дає певний зріз предметного змісту буття, що отримує назву фізичної, хімічної, біологічної та ін. реальності;
- наявність вихідних принципів та аксіом, загальнофілософських припущень, що лежать в основі кожної науки, надаючи їй змісту та викладу характеру системної єдності.

Наукове пізнання є цілісна система, що розвивається та має досить складну **структуру**. Остання є єдністю стійких взаємозв'язків між елементами даної системи. Структура наукового пізнання може бути представлена у різних її зрізах. Як такі можуть виступати: об'єкт пізнання, суб'єкт пізнання, засоби і методи пізнання — його знаряддя (матеріальні й духовні).

У структурі будь-якого наукового знання існують елементи, які не вміщуються у традиційне розуміння науковості: філософські, релігійні, магічні уявлення, інтелектуальні й сенсорні навички, які не піддаються вербалізації та рефлексії, соціально-психологічні стереотипи, інтереси, потреби, наслідки особистих пристрастей і антипатій.

Варто розрізнити наступні елементи у структурі наукового пізнання: ідеали та норми наукового пізнання, наукову картину світу, філософські основи пізнання. **Ідеали та норми наукового пізнання** —

сукупність певних концептуальних, ціннісних, методологічних й інших настанов, властивих науці на кожному конкретно-історичному етапі розвитку, тобто вони є тими критеріями, які дозволяють віднести дане знання до наукового. До них належать і способи побудови теорії, сам науковий дискурс, критерії істинності тощо. Їхня основна функція — організація та регуляція процесу наукового дослідження, орієнтація на більш ефективні шляхи, засоби і форми досягнення істинних результатів. При переході на новий етап наукового дослідження (наприклад, при переході від класичної до неklasичної науки) кардинально змінюються його ідеали та норми. Їхній характер визначається, в першу чергу, предметом пізнання, специфікою досліджуваних об'єктів, а їхній зміст завжди формується у конкретному соціокультурному контексті.

Наукова картина світу — цілісна система уявлень про загальні властивості та закономірності дійсності, побудована у результаті узагальнення та синтезу фундаментальних наукових понять і принципів. У залежності від основ поділу розрізняють загальнонаукову картину світу, яка включає уявлення про всю дійсність (тобто про природу, суспільство і само пізнання) і природничо-наукову картину світу. Остання — у залежності від предмета пізнання — може бути фізичною, астрономічною, хімічною, біологічною тощо. У загальнонауковій картині світу визначальним елементом виступає картина світу тієї галузі наукового знання, яка займає лідируюче становище на конкретному етапі розвитку науки.

Кожна картина світу будується на основі певних фундаментальних наукових теорій і по мірі розвитку практики і пізнання одні наукові картини світу змінювалися іншими. Так, природничо-наукова (і, насамперед, фізична) картина будувалася спочатку на основі класичної механіки, потім — електродинаміки, потім — квантової механіки і теорії відносності, і, нарешті, — на основі синергетики.

Загальнонаукова класична картина світу при опису й теоретичному обґрунтуванні своїх об'єктів прагнула елімінувати все, що відноситься до суб'єкта, засобам, прийомам і операціям його діяльності. Тут панує об'єктний стиль мислення, прагнення пізнати предмет сам по собі, безвідносно до умов його вивчення. Для класичної картини світу характерно уявлення про час і простір як абсолютні об'єктивні координати, в межах яких відбуваються події. У цій картині панують незмінні закони і суворий детермінізм.

Некласична картина світу, яка побудована на основі релятивістської і квантової теорії, відкидає об'єктивізм класичної картини, відхиляє уявлення про реальність як щось, незалежне від засобів її пізнання, суб'єктивного фактору. У ній зображено зв'язок між знаннями об'єкта і характером засобів і операцій діяльності. Експлікація цих зв'язків розглядається як умова об'єктивно-істинного опису та пояснення світу.

Істотною ознакою постнекласичної картини світу є включеність суб'єктивної діяльності в «тіло знання». У ній враховано співвіднесеність характеру знань про об'єкт, які отримуються, не тільки з особливістю засобів і операцій діяльності суб'єкта, але з її ціннісно-цільовими структурами. Характерною рисою постнекласичної картини світу є універсальний еволюціонізм, який поєднує ідеї еволюції з ідеями системного підходу й поширюючий розвиток на усі сфери буття, установлюючи універсальний зв'язок між неживою, живою і соціальною матерією.

Поняття **«філософські основи науки»** виражає філософські ідеї та принципи, які утримуються в даній науці й надають найбільш загальні орієнтири для пізнавальної діяльності. Філософські основи науки поряд із функцією обґрунтування вже отриманого знання виконують також евристичну (беруть участь у побудові нових теорій) і методологічну функції. Будучи засобом (знаряддям) приросту нового знання, вони сприяють формуванню нових методів наукового дослідження. Філософські основи науки різноманітні й історичні: при переході від одного етапу розвитку науки до іншого протягом наукових революцій один їх набір змінюється іншим, проте певна наступність при цьому зберігається.

3. Методологія наукового пізнання

Метод у самому широкому смислі слова — шлях до будь-чого, спосіб соціальної діяльності у будь-якій формі, а не тільки пізнавальної. Метод зводиться до сукупності певних правил, прийомів, способів, норм пізнання і дії. Він є системою принципів, вимог, які орієнтують суб'єкта у вирішенні конкретної задачі, досягнення певного результату у даній сфері діяльності. Він дисциплінує пошук істини, дозволяє зекономити сили та час, рухатися до мети найближчим шляхом. Основна функція методу — регулювання пізнавальної та інших форм діяльності.

Поняття **«методологія»** має два основні значення: 1) система певних способів, прийомів і операцій, які застосовуються у тій чи іншій сфері діяльності (в науці, політиці, мистецтві тощо); 2) вчення про цю систему, теорія методу. Так, методологія науки досліджує структуру і розвиток наукового знання, засоби і методи наукового дослідження, способи обґрунтування його результатів, механізми і форми реалізації знання у практиці.

Існують дві основні методологічні помилки: 1) недооцінка або відкидання ролі методу і методологічних проблем («методологічний негативізм»); 2) перебільшення, абсолютизація ролі методу, перетворення його в універсальну відмичку до всього, у звичайний інструмент наукового відкриття («методологічна ейфорія»)

Будь-який метод виробляється на основі певної теорії, яка тим самим виступає його необхідною передумовою. Ефективність, сила кожного методу обумовлена змістовністю, глибиною, фундаментальністю теорії, яка «стискується у метод». У свою чергу, метод розширюється у систему, тобто використовується для подальшого поглиблення і розгортання знання, його матеріалізації на практиці.

У сучасній науці достатньо успішно працює багаторівнева концепція методологічного знання. У цьому плані усі методи наукового пізнання за ступенем загальності можуть бути поділені таким чином:

Філософські методи, серед яких найбільш давніми є діалектичний і метафізичний методи. **Діалектика** — учення про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства та пізнання і заснований на цьому вченні універсальний метод мислення і дії. Діалектику як особливий спосіб осмислення дійсності запровадив у традиціях європейської філософії Геракліт Ефеський, хоча її прояви та елементи були присутні в міркуваннях багатьох грецьких філософів, рівно як і філософів стародавнього Сходу. На рівень теоретичної розробленості діалектику вивів Г. Гегель. Діалектичний метод виходить із того, що якщо в об'єктивній дійсності відбувається постійний розвиток, виникнення та знищення всього, взаємоперехід явищ, то поняття, категорії та інші форми мислення повинні бити гнучкими, рухомими, взаємопов'язаними, єдиними у протилежностях, щоб вірно відобразити реальну дійсність, яка розвивається. Тому найважливішим принципом діалектики є історизм, — розгляд предмета у його розвитку, саморусі, зміні та всебічності розгляду.

Категорії діалектики — це такі поняття (форми мислення), які відображають найбільш загальні та суттєві властивості, зв'язки і відносини реальної дійсності та пізнання. Філософські категорії — це результат історичного розвитку пізнання на основі чуттєво-матеріальної діяльності людей, суспільної практики. Основні категорії діалектики: сутність і явище, можливість і дійсність, необхідність і випадковість, форма і зміст, причина і наслідок, загальне і одиничне, кількість і якість, розвиток, протиріччя тощо.

Зв'язок і взаємодія певних філософських категорій виступають як **закони діалектики**, першим із яких є закон єдності та боротьби протилежностей, що розкриває саме основне у розвитку — його джерело, яким є протиріччя (взаємозв'язок протилежностей).

Протилежності — це такі сторони, моменти, предмети, які одночасно: а) нерозривно пов'язані; б) взаємно виключають одне одного, причому не тільки у різних, але у одному і тому ж відношенні; в) взаємопроникають і — при певних умовах — переходять один в одного. До них можна віднести, наприклад, такі явища і процеси як позитивне і негативне, інтегрування і диференціювання, асиміляція і дисиміляція, прогрес і регрес, матеріальне й ідеальне і ін. Тим самим розвиток постає як процес виникнення, зростання, загострення і вирішення різноманітних протиріч, серед яких визначальну роль грають внутрішні протиріччя даного предмету чи процесу. Саме вони і виступають як вирішальне джерело їх розвитку.

Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін розкриває механізм розвитку: поступове накопичення кількісний найменувань у певний момент приводить до корінних якісним перетворенням (стрибкам), до виникнення нової якості, яка в свою чергу надає зворотного впливу на характер і темпи кількісних змін. Такі, наприклад, перехід води із одного агрегатного стану в інший у залежності від температури, тиску й ін. факторів, перетворення одних хімічних елементів у інші у залежності від зміни розміру заряду ядра атома.

Закон заперечення виражає поступальний, циклічний, спадкоємний характер розвитку і його формулу: спіраль, а не коло або пряма лінія, повторення на вищій стадії деяких властивостей нижчої, повернення як би до старого. При цьому розвиток постає як процес, який начебто повторює пройдені щабелі, але повторює інакше, на більш високому рівні, наприклад, теза (ствердження) — антитеза (діалектичне заперечення) — синтез (єдність тези й антитези); за цією схе-

мою розвиток мислення відбувається наступним чином: догматизм (мислення рухається в межах уже заданих схем) — нігілізм (заперечення будь-якої визначеності) — діалектичний спосіб мислення (урахування процесуальності становлення буття).

Іншим розумінням діалектики є розуміння її як діалогу.

Антиподом діалектики є **метафізика**. Термін «метафізика» був впроваджений у I ст. до н.е. коментатором Арістотеля Андроніком Родоським. Систематизуючи твори давньогрецького мислителя, він розташував «після фізик» ті з них, у яких йшлося про загальні питання буття та пізнання. Сучасне поняття «метафізика» має три основні значення — метафізика як:

- наука про загальне, рід пізнання, який має предметом розгляду усе суще;
- онтологія, вчення про буття як таке, незалежно від його окремих різновидів;
- філософський спосіб мислення, протилежний діалектиці, який заперечує загальний зв'язок і розвиток. Його об'єктивна основа — необхідність пояснення подробиць, окремих елементів (сторін) цілого, для чого ці сторони мають бути мислено вилученими із цього цілого та досліджені окремо. До метафізичних відносять наступні методологічні позиції: релятивізм (все відносно), софістика (свідоме перекинування думки на засадах того, що протилежності тяжіють одна до одної), еkleктика (довільне поєднання різнородних елементів), парадоксализм (накопичення несумісних тверджень).

Загальнонаукові підходи та методи дослідження виступають як своєрідна проміжна методологія між філософією та фундаментальними теоретико-методологічними положеннями спеціальних наук. Науковими методами емпіричного дослідження є спостереження — цілеспрямоване сприйняття явищ дійсності (пов'язане з описом і вимірюванням), порівняння та експеримент, де відбувається активне втручання у перебіг досліджуваних процесів.

Серед наукових методів теоретичного дослідження виділяють формалізацію, ідеалізацію, індукцію, дедукцію, аналіз, синтез тощо. **Формалізація** — це відображення змістовного знання у знаковому формалізмі, символічних позначеннях; **ідеалізацією** є доведення параметрів певних фактів або явищ до гранично можливих меж для виявлення певної якості в найповнішому варіанті; **індукцією** являється

рух думки від загальних ідей до фактів (індивідуальних тверджень); **індукція** — це рух думки від окремих (часткових) фактів до ідей (узагальнень); **аналізом** є розкладання фактів на їх елементарні складники; **синтез** — передбачає поєднання елементарних складників у складніше цілісне явище. Зазначені методи часто застосовуються людьми у повсякденному досвіді. У науці вони мають чітке процедурне розроблення. Використання ідеалізації та формалізації підводить до математичного опрацювання фактів. Усі ці методи приводять до виникнення наукових теорій — системи раціонально-логічних тверджень, понять, принципів, законів, що співвіднесені із певними сферами реальності.

Необхідність та виправданість уваги до питань методу у сучасній філософії зумовлена тим, що людська діяльність не детермінована генетично, а тому й не видобувається природно-стихійним шляхом; в цілому людська діяльність розвивається від рецептурного типу внутрішньої організації до методологічного. Метод постає складним утворенням, що включає описову, процедурну і концептуальну складові. Обґрунтування способів використання методів відбувається у межах відповідної методології, зумовленої соціокультурно.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Проблема виникнення науки.
2. Ідеали і норми наукового пізнання.
3. Еволюція наукової картини світу: від класичної до постнекласичної.
4. Основні методи наукового дослідження.

Теми для написання рефератів

1. Етика науки у сучасному світі.
2. Культурні витоки науки.
3. Проблема експерименту в науці.
4. Сучасна методологічна ситуація у науці.
5. Вплив науки на розвиток суспільства.

Література

1. Алексеев П. В., Панин А. В. Теория познания и диалектика. — М., 1991.
2. Адрос Е. И. Истина как проблема познания и мировоззрения. — К., 1984.
3. Библер В. С. Мышление как творчество. — М., 1975.
4. Кукушкина Е. И., Логунова Л. Б. Мировоззрение, познание, практика. — М., 1989.
5. Лекторский В. А. Субъект, объект, познание. — М. 1980.
6. Попнер К. Логика и рост научного знания. — М., 1983.
7. Субъективная диалектика. — М., 1982.
8. Субъект и объект как философская проблема. — К , 1979.
9. Филатов В. Г. Научного познания и мир человека. — М., 1989.
10. Швырев В. С. Научное познание как деятельность. — М., 1984.
11. Штофф В. А. Проблемы методологии научного познания. — М., 1978.
12. Яропівцев В. І. Людина в системі пізнання. — К., 1996.

Тема 10.

СУСПІЛЬСТВО У ВИМІРАХ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ (ФІЛОСОФІЯ СУСПІЛЬСТВА)

План

1. Основні підходи до розуміння суспільства.
2. Історичні та природничі умови існування суспільства.
3. Соціум як життєвий світ людини. Індивід у соціальних структурах.

1. Основні підходи до розуміння суспільства

Суспільну сторону людського буття досліджують різноманітні науки — історія, політологія, правознавство, мистецтвознавство, етика, естетика, соціальна психологія тощо. Кожна з них аналізує і вивчає суспільство власними специфічними методами, досліджуючи окрему сторону соціальної реальності: чи то хронологію подій і соціальні інститути, чи то владу і політику, чи то мораль і право. Фундаментальні проблеми суспільного життя вивчає соціальна філософія. Вона концентрує увагу на масштабних суспільних явищах, націлена на з'ясування спрямованості і закономірностей розвитку суспільства.

Соціальна філософія — це галузь у структурі філософського знання, предметом вивчення якої є суспільство в його цілісності, його сутнісні ознаки, якісна своєрідність і відмінність від природи, джерела соціодинаміки, перспективи розвитку, а також коло питань суспільного буття людини.

Майже всі філософи, починаючи з давніх часів, певною мірою торкалися цих питань: хтось їх тільки означив (наприклад, Піфагор, Епікур), хтось виклав детальне і концептуальне їх бачення (наприклад, Платон, Маркс). Варто говорити про розширення «предметного» простору соціальної філософії в процесі розвитку філософської думки. ХІХ століття спричинило зростання уваги до проблеми суспільного життя. Про це свідчить і остаточне формування соціології, так званої «соціальної фізики», у якості самостійної науки про суспільство на основі потужного емпіричного базису з використанням теоретичних та емпіричних методів дослідження. Соціальна філосо-

фія і соціологія мають точки дотику, але соціологія зорієнтована на вивчення механізмів соціальної взаємодії у мікро- і макропроцесах, у той час як соціальна філософія, будучи генетично первинною, залишається методологічною основою соціології, досліджуючи суспільне життя під кутом зору вирішення світоглядних проблем, претендуючи на широкі теоретичні узагальнення. Деякі соціологи-скептики ставлять під сумнів існування такої галузі філософського знання як «філософія суспільства», пропонуючи замінити її «наукою про суспільство», обмежуючи цю систему знань тільки прикладним соціологічним знанням, що безперечно є неправомірним.

Соціально-філософський аспект властивий усім напрямам сучасної філософії. Слово «суспільство» належить до тих слів, значення яких начебто зрозумілі самі собою. Але одні його зміст ототожнюють з історичною спільнотою (наприклад, первісне, індустріальне, сучасне суспільство), інші — з регіональною групою (наприклад, європейське, українське, латиноамериканське суспільство) або ж із людством в цілому.

Уся історія філософської думки свідчить про пошуки підходів до з'ясування сутності суспільства. Прослідкуємо їх еволюцію і результати, зробивши невеликий історико-філософський екскурс у проблему.

Серед соціально-філософських вчень Стародавнього Сходу вирізняється конфуціанська концепція. Конфуцій ототожнював суспільство і державу, проводячи паралель між державою і сім'єю, владою батька і владою імператора. Мудрість володаря і шанобливість народу були, на його думку розум, запорукою суспільного спокою.

Античні філософи спиралися на принцип індивідуальної свободи людини. У Платона та Арістотеля вчення про суспільство невід'ємне від вчення про державу. Платон аналізував проблему суспільної справедливості, в його «Законах» викладена чітка регламентація індивідуального і соціального життя, яка підпорядковує людину суспільству. Арістотель витлумачував суспільство як об'єднання людських індивідів для задоволення «соціальних інстинктів», об'єднання індивідів з раціональною метою.

Геоцентрична філософія середньовіччя визнавала земний порядок продовженням небесного, земне — символом небесного, Бога, як справжнє буття — вічним, а все інше — тлінним, тимчасовим.

Августин говорив про «Град Земний» крізь призму «Граду Божого», зрозуміло, віддаючи перевагу останньому.

Для філософії Нового часу було характерним розуміння суспільства як історичного утворення на основі конвенції, договору. Гоббс, Локк, Руссо виступали авторами договірної концепції. Невисоко оцінюючи природу людини, Гоббс вважав, що люди в результаті суспільної угоди позбавляються страху за власне життя. Руссо, з'ясувавши значення економічних відносин, підійшов до проблеми соціальної нерівності.

Кант орієнтував людину на сферу належного, ідеалів та цінностей. Гегель у своїй філософії розробив філософські основи пізнання суспільства, його історії, суспільного буття людини. Гегель у протиположності «договірній» теорії сформулював концепцію правової держави і громадянського суспільства як сферу відносин, у якій переплітається залежність всіх від всіх.

Захоплення успіхами природознавства XIX ст. спричинило поширення позитивістсько-натуралістичного світогляду. Еволюціонізм як провідний напрямок суспільної думки того часу спирався на уявлення про єдність законів природи і суспільства, а соціальна еволюція вкладалася в межі еволюції біологічної. Дарвінівська теорія «природного відбору» пристосовувалася до пояснення соціальної напруги, яка ототожнювалася з боротьбою за виживання. Таким чином освоєння соціальними теоретиками досвіду природничо-наукового знання мало не тільки сильні, а і слабкі сторони.

Соціальна теорія Маркса ґрунтувалася на матеріалістичному розумінні історії. Матеріалістичне розуміння історії базується на тезі, що суспільство є соціальним утворенням, єдиною соціальною системою, джерело розвитку системи міститься в ній самій. Основу будь-якого суспільства складає спосіб виробництва матеріальних благ. За Марксом суспільство — це «продукт взаємодії людей». Маркс та Енгельс детально дослідили соціальні групи сучасного їм суспільства — пролетаріат, буржуазію, селянство та характерні відносини між ними.

Дюркгейм зробив спробу пояснити суспільство не як сутність ізольованих індивідів чи то суму договорів і загальних домовленостей. На його думку, суспільство — це надіндивідуальне утворення, органічна єдність, дещо своєрідне. Закони, звичаї, релігійні вірування, мова набувають самостійного об'єктивного існування й спонукають індивідів до певних дій. Не слідуючи їм або не дотримуючись їх, індивід відчуває тягар суспільного несхвалення. Солідарність як

вищий моральний принцип виступає, за Дюркгеймом, цементуючою силою суспільного порядку. Особистість і суспільство, будучи взаємопов'язаними і взаємозалежними зацікавлені у загальному добрі протилежної сторони, що забезпечує суспільну гармонію.

Філософські напрямки ХХ століття проблеми суспільства аналізують, відштовхуючись від людської індивідуальності.

Специфіка екзистенційної філософії полягає у тому, що вона акцентує увагу на людській «одиночності», «самості». Людина — це потенційна можливість, можливість завжди бути або стати іншим, можливість, яка розкривається протягом життя. Людина самотня, безособистісний світ суспільства, в якому всі — «інші», саму людину по відношенню до себе робить «іншою», такою «як всі». Спілкування набуває рис анонімності, лише підкреслюючи самотність кожного. Наприклад, за Камю єдиним способом справжнього спілкування може бути єднання індивідів у бунті проти «абсурдності» світу, проти смертності, недосконалості та безглуздості людського буття. У екзистенціалізмі домінуючою є проблема «чужості» людини у світі і «окремішності» людини, іншого та суспільства.

Представники феноменології (Гуссерль, Шюц) наполягають на тому, що кожна людина, маючи власну біографію, сприймає світ по-своєму, але це не виключає «взаємних перспектив», завдяки яким стає можливим взаємне спілкування. «Життєвий світ» — світ повсякденний, створений культурою постає фундаментом суспільства, феноменологія суб'єктивізує і психологізує перебування людини у суспільстві.

Французький структуралізм зробив спробу побудувати нову модель соціальної реальності. Леві-Стросс досліджував формування символічних структур суспільства — мови, культурних традицій, ритуалів, звичаїв, своєрідної загальної субстанції, нормативних структурованих систем суспільства.

Суспільство як засіб і результат практичної і комунікативної діяльності індивідів пояснював представник комунікативної філософії Хабермас. Життєвий світ, основу якого складає мовна комунікація, обумовлює взаємодію індивідів не на основі нормативних узгоджень та домовленостей, а шляхом комунікативно досягнутого розуміння. Панування у суспільстві авторитарності, закритості, недіалогічності, спустошує життєвий світ і робить повсякденне життя все більш убогим.

Провідні українські мислителі теж не залишали поза увагою соціальну проблематику, зробивши свій внесок у формування соціально-філософських ідей. Не зважаючи на розмаїття соціальних теорій, в українській філософії, можна виділити їх загальні риси. Це, по-перше, домінування етико-просвітницького підходу у поясненні основ суспільного життя і, по-друге, осмислення основ буття саме українського суспільства, тобто звернення до національних основ і підвалин.

Прикладом може слугувати антропологічна філософія Сковороди. Просвітник Сковорода підкреслював, що благополуччя людей і суспільства ґрунтується на праці, бо саме вона є «машиною» суспільного життя, «началом» і «вінцем» радості людини і суспільства. Праця має бути «сродною» людині, не примусовою, а творчою і вільною, до неї має «лежати серце» людини. Щастя доступне всім, через пізнання в собі «справжньої людини», через віру у Бога, надію на Бога, любов до Бога.

В основі соціально-філософських поглядів Драгоманова лежала ідея ліберальних цінностей. Первинність загальнолюдських цінностей, соборність, свобода, широке волевиявлення громадських і особистих інтересів були, на думку Драгоманова, запорукою поступу суспільства. Освічені, чесні і добрі люди подолають роз'єднання і неволю. Заперечуючи «обов'язковий націоналізм», він застерігав, що, за певних обставин, культурні ідеї «можуть служити джерелом великих помилок».

Наріжним каменем розвитку українського суспільства Франко бачив швидкий розвиток культурного життя, розвиток письменства, освіти і науки, плекання української мови.

Прихильник історико-соціологічного методу Грушевський, досліджуючи етнокультурне становлення української нації, віддавав перевагу духовним факторам у формуванні національних ідеалів українського народу, який є рушієм суспільного поступу.

Мислитель-натураліст Вернадський аналізував проблеми суспільного буття у контексті вчення про перехід біосфери до ноосфери (сферу розуму), висуваючи ідею єдності людства і природи, впливу людини на біосферу, відповідальності людини за свою діяльність.

Таким чином різні мислителі в різні часи намагалися пояснити, що об'єднує чи роз'єднує людей, чому вони дотримуються загальних правил життя чи ігнорують їх, як співіснують окремих індивідів і

суспільство, що є базовим і домінуючи у суспільному житті, чи існують ідеальні форми соціальної організації, у чому своєрідність саме ЛЮДСЬКОГО життя тощо.

Для проведення подальшого аналізу підсумуємо вищеозначене і окреслимо зміст основної категорії соціальної філософії «суспільство».

Суспільство — це частина матеріального світу, що відокремилася від природи, це велика сукупність людей, які разом здійснюють життєдіяльність у межах певних правил і штучних утворень, це внутрішньо організоване населення. Така позиція називається «соціальний атомізм». З позиції «соціального універсалізму», суспільство — це надбання культури, яке продукує культуру і одночасно є її результатом, це особлива форма надіндивідуальної взаємодії, яка не зводиться до простої сукупності людей, що на раціональних засадах дотримуються певних угод. Узагальнюючи позиції, пропонуємо називати суспільством локалізовану у часі і просторі спільноту людей, життєдіяльність якої підтримується певними способами господарювання і спілкування, силою закону, звичаю, традиції, певним способом виробництва і споживання благ.

Наявність суспільства передбачає взаємозв'язок індивідів за певних умов і обставин. Коли йде мова про природу відносин між людьми, про ставлення людини до людини, про усвідомлення та оцінку людьми умов життєдіяльності, свого місця у суспільстві, доречним буде використовувати термін «соціальне». Соціальне — це сутнісна ознака суспільства. Інколи зміст понять «суспільне» і «соціальне» неправомірно ототожнюється.

Соціальне виникає в процесі взаємодії людей і є результатом цієї взаємодії, несе «відбиток» людяності. Соціальність розмежовує світ людський і світ природний. Безумовно, людина є природною істотою, але, в той же час, вона — істота соціальна. Тварина ж ніколи не набере рис соціальності, хоча бджола або мурашка може вражати підпорядкованістю «колективу» і «сумлінною працею», соловей може зачаровувати співом, лебеді можуть демонструвати зразки вірності, а бобри — викликати подив своїми неперевершеними «будівельними» здібностями. Людина багато у чому поступається тварині, не маючи гострого орлиного зору, хижих кігтів лева, швидкості вовка, але вона їх всіх перевершує, створюючи мікроскоп і телескоп, різноманітні промислові прилади, транспортні засоби, засоби комунікації тощо.

Причина у соціальності людини. Вона є свідомою мислячою істотою, яка творчо планує і програмує свою діяльність, будучи вільною від безпосереднього тиску інстинктів тваринного світу. Людина є діяльною істотою. Діяльність — це форма людської активності, яка характеризується цілеспрямованістю. Діяльність передбачає наявність цілі, результату, способів його досягнення, сам процес виконання дій, а це означає що вона, діяльність, є усвідомленою, генетично не успадкованою формою відношення людини до світу. Здатність ставити цілі, осмислювати життєві проблеми, рефлексувати з приводу свого буття і бути взагалі, є проявом не біологічного, природного, а позабіологічного, тобто соціального рівня організації життя людини у суспільстві. Таким чином, соціальне — це діяльне спілкування людей, діяльність і соціальність обумовлюють одне одного, соціальне є сутністю суспільного.

2. Історичні та природничі умови існування суспільства

Суспільство не існує у вакуумі, воно завжди історичне, має час і місце свого буття. Існування суспільства робить можливим низка факторів. Доцільно говорити про умови і фактори життєдіяльності суспільства, розділивши їх на дві групи: історичні та природничі.

Існує якісна різниця в діях сил природи і суспільства. Перші діють стихійно, в той час як людина, допускаючи елемент стихії, все ж творить свою історію свідомо, свідомо прагне задовольнити свої потреби, створюючи все нові способи для цього, модифікуючи, вдосконалюючи їх, керуючись цілями, настановами. Історичними, на відміну від природничих, є фактори, створені самою людиною. Перший з них, і, на думку деяких мислителів, основний — фактор суспільного виробництва і праці, другий — знання, техніка, технології, третій — інституалізація суспільного життя.

Суспільне виробництво представляє процес взаємодії людини з іншими людьми та з природою за допомогою знарядь праці на основі розподілу праці в умовах історично визначених економічних відносин, метою яких є створення матеріальних і духовних благ. Це необхідна умова і матеріальна форма життєдіяльності суспільства, порушення суспільно-виробничої діяльності спричиняють соціальні кризи, а припинення її загрожує існуванню суспільства. Суб'єкти суспільно-виробничої діяльності історично змінюються (первісні

мисливці, землероби, раби, робітники, управлінці, комп'ютерні системи, роботи), але вони мають бути. Праця — це необхідна умова існування суспільства, у процесі праці люди впливають на навколишній світ з метою його перетворення і підкорення власним потребам та інтересам. Праця забезпечує своєрідний обмін речовин між природою, людиною, суспільством. Доцільно згадати тезу про те, що писати вірші, насолоджуватися музикою, вивчати філософію і юриспруденцію людина може, лише задовольнивши свої елементарні первинні потреби.

У процесі виробництва люди задовольняють свої первинні потреби у їжі, помешканні, вдосконалюють засоби задоволення потреб, тим самим покращуючи і вдосконалюючи умови свого буття, розширюючи сферу потреб, ставлячи перед собою нові цілі. Таким чином, у процесі виробництва виробляються не тільки блага й форми спілкування, способи формування і задоволення потреб, тобто «виробляється» сама людина як соціальний продукт. Як суспільство виробляє людину як людину, так і людина виробляє суспільство. Людина постає не лише об'єктом, але і суб'єктом соціальної дії.

Маркс зводив трудову, виробничу діяльність людей до першооснови розвитку суспільства, спрямованої на задоволення, в першу чергу, матеріальних потреб людини. Таку позицію можна назвати соціально-економічним детермінізмом.

Детермінізм означає, що всі події у світі відбуваються за певних умов, без яких вони відбутися не можуть, всі явища і події у світі обумовлені зв'язками і відношеннями, тому детермінізм не зводиться лише до причинно-наслідкових зв'язків. Причинний детермінізм призводить до викривленого уявлення про дійсність. У даному випадку соціально-економічний детермінізм абсолютизує, чи то надмірно звеличує роль економічного виробничого фактору в існуванні і розвитку суспільства.

Вагомим історичним фактором суспільного розвитку виступають знання, техніка і технології. Знання — це достовірна інформація про світ, що накопичується людством. Ще Бекон наголошував, що знання — це сила, яка здатна змінити світ. Знаряддям зміни світу і підкорення його потребам людини є техніка і нові технології. Техніка постає комплексом речей, створених людиною, які вона використовує збільшуючи свої виробничі можливості. Техніка опосередковує зв'язок природи і людини, підсилюючи міць останньої.

Представники технологічного детермінізму фетишизують роль і місце науки і техніки в сучасному соціальному розвитку, забуваючи при цьому, що аморальне використання досягнень сучасної науки і техніки, незнання або ігнорування можливих наслідків застосування нових технологій можуть спричинити катастрофічні наслідки, які деструктивно та руйнівні впливають і на довкілля, і на суспільство.

Історичним фактором, який забезпечує відносну стійкість суспільства, є інституціалізація суспільного життя. Будучи членом суспільства кожна людина співвідносить себе із певною структурою соціальних і моральних цінностей, правил, норм для оцінки своїх і чужих дій. Це дає їй можливість орієнтуватися у соціальному середовищі, визначити, за що вона буде схвалена, а за що — засуджена, а, може, і покарана. Суто соціальними утвореннями, які унормовують суспільство, є соціальні інститути. Інститут (від лат. *Institutum* — устрій) виступає низкою регламентованих стандартів поведінки у різних сферах соціального життя, заохочуючи до певних дій чи утримуючи від них, контролює і впорядковує поведінку людей. Соціальні інститути різноманітні. До структури економічних інститутів входить система норм і морально-етичних стандартів, які регламентують сферу економіки (власність, прибуток, обмін). Політичні інститути забезпечують реалізацію політичної влади через функціонування держави, партій, армії, уряду тощо. Інститут сім'ї визначає відносини між чоловіками і жінками, між батьками і дітьми, методи виховання. Не менш значущим є функціонування у суспільстві таких соціально-культурних інститутів, як релігія, наука, система освіти, правова система, система охорони здоров'я. Соціальні інститути є своєрідним соціальним каркасом суспільства.

Природничими умовами, відсутність яких унеможливило існування суспільства є, по-перше, географічне середовище, по-друге, народонаселення. Територія, клімат, рельєф місцевості, гори, ріки і моря, рослинний і тваринний світ, атмосфера представляють географічне середовище. Воно постачає суспільству ресурси забезпечуючи виробництво та потреби людей, створює матеріальні умови господарювання. Людина є істотою природною і суспільною одночасно. Ставлення суспільства до природи на різних етапах еволюції людства було різним. На різних етапах воно було злите з природою і залежне від неї. Перші мисливці і землероби освоювали тваринний і рослинний світи, родючі землі. З часом предметом освоєння стають земні надра, глибини морів та океанів, людина намагається освоїти атом, розщепив-

ши його і поставити собі на службу. Людина починає усвідомлювати себе не часткою, а володарем природи, створюючи нову природу на основі методів секреції генної інженерії, змінює ландшафти, будуючи мегаполіси і рукотворні моря. Не слід забувати і про те, що природа, яка завжди була способом естетичного та емоційного задоволення людини, надихала митців на створення шедеврів. Для сучасної людини недоторкана природа, справжня, нештучна є розкішшю. На жаль, унаслідок вдосконалення технології, зростання виробництва, волюнтаристичних дій людини природа потерпає від порушення екологічної рівноваги, ставить людство на межу екологічної катастрофи.

Деякі дослідники абсолютизують роль природного фактору в розвитку суспільства, на їхню думку, особливості географічного середовища обумовлюють характер взаємодії людини з природним середовищем, впливають на тип господарювання і на нерівномірність економічного і технічного розвитку суспільств, визначають навіть ментальні особливості людей різних регіонів. Ця позиція отримала назву географічного детермінізму.

Ще одним природничим фактором життєдіяльності суспільства є народонаселення. Кількість населення, його склад, народжуваність, смертність, міграційні процеси вивчає демографія. Теорії, які визнають чисельність і якість населення, відтворення населення домінантою суспільного розвитку, отримали назву демографічного детермінізму. Вони порушують питання про необхідність збалансованого зростання народонаселення і матеріальних ресурсів суспільства, застерігаючи від демографічних криз як у формі «демографічних вибухів» (значне перенаселення), так і у формі «демографічних ям» (значне зниження чисельності народонаселення, «старіння» суспільства).

Про якісний стан народонаселення свідчить стан його здоров'я, освіта, кваліфікація. Кількісна характеристика народонаселення визначається його чисельністю, на яку впливає низка факторів: соціальні (в період соціальних потрясінь народжуваність зменшується), екологічні (стан економічного хаосу не сприяє народжуваності), морально-психологічні (рівень готовності людей до батьківства), медичні (стан здоров'я чоловіків і жінок) та інші.

Говорити про домінування лише одного з вищеназаних факторів недоцільно. Лише їх збалансованість і свідоме дбайливе та відповідальне ставлення людини до довкілля, до самої себе, до інших буде запорукою соціального блага.

3. Соціум як життєвий світ людини. Індивід у соціальних структурах

Ключовою ланкою суспільства завжди була і буде людина. Народжуючись, індивід засвоює певну систему норм, правил, цінностей, зразків поведінки, тобто культурний і соціальний контекст, соціум. Марксистська філософія розглядає людину як родову істоту, яка завдяки праці створила сама себе. Людина народжується з певними природними задатками, розвиваючи їх і реалізуючи себе в різних видах діяльності; вона набуває родової універсальності, що проявляється у різноманітності життєдіяльності людства. Перебування людини у світі передбачає її соціалізацію, включення у суспільні структури через засвоєння культури, знайомство з нормами, цінностями, настановами, зразками поведінки.

Соціальні норми — це загальні правила, встановлені суспільством вимоги, що визначають спосіб поведінки, який схвалений суспільством. Норми передписуються правом, релігією, мораллю: наприклад, сплачуй податки, не бери чужого, шануй батьків тощо.

Цінності — це явища, процеси, що є соціально-значимими для індивідів і активно впливають на формування внутрішньої програми дій людини як в повсякденних, так і в екстремальних життєвих ситуаціях, наприклад, вірність, гроші, час тощо.

Ціннісні орієнтації — це системно об'єднанні ціннісні уявлення про світ, які свідчать про соціальну спрямованість особистості, наприклад, гедонізм, егоїзм, альтруїзм тощо.

Суспільство, з одного боку, створює можливості формування всебічно розвинутої особистості, а з іншого — постає автономною силою, змушуючи людину діяти за певними зовнішніми стандартами, можливо, чужими їй, зводить людину до речі серед речей. На жаль, недавня історія продемонструвала сумні приклади, того, як суспільство на основі авторитарних прийомів намагалося з «людського матеріалу» створити особистостей із заданими характеристиками, а систему цінностей і норм використати у якості репресивного апарату.

Філософські течії, які базуються на пріоритетах індивідуального життя (персоналізм, екзистенціоналізм), протиставляють людину і суспільство, пояснюючи останнє як вороже людині. Персоналісти наполягають на тому, що існування людини у суспільстві, включення її в хитросплетіння суспільних відносин, підпорядкованість загальноприйнятому виключає для неї можливість ствердити свою непов-

торність, сприяє «відчуженню» людини у сучасному суспільстві. Суспільство, ставлячи людину в певні межі, залишає її лише біологічною одиницею, своєрідним атомом, вільне волевиявлення людини можливе лише за умови подолання соціальних схем, зразків і кінцевість буття людини в ній самій. Яскравий представник персоналізму Муньє говорив про ворожість суспільства у ставленні до людини. Шляхом збереження особистості і суспільства від крайнощів тоталітаризму та індивідуалізму він бачив внутрішнє самовдосконалення кожного і єднання людей на духовній, в першу чергу, християнській основі.

Песимістично налаштовані мислителі скептично ставляться до можливості самореалізації людини в промислово-урбанізованій сучасності. Масове виробництво потребує масового споживача людина стає масовою або одномірною, як стверджує Маркузе, ховаючись за маскою «як всі». Людина «маси» задовольняється критично сприйнятими примітивними стандартами. «Масова людина» репрезентує «масове суспільство», розмежовуючи остаточно «еліту» і «масу», привносячи у сучасність хаос і дезорієнтацію. На думку Швейцера, сучасна людина втрачає індивідуальність і, не маючи більше нічого, відчуває страх, що від неї може вимагатися щось своє.

Чи є золота середина у взаємовідношенні «людина — суспільство»? Чи може суспільство не «конструювати» людину, а вона — не бунтувати проти нього, в активних революційних діях чи мовчазному ігноруванні? Це питання риторичні. Цілком зрозуміло одне: поза суспільством людина існувати не може, адже її суть розкривається в соціумі, у зв'язках із собі подібними, в діяльності і спілкуванні.

У суспільстві людина постає у різних проявах, своєрідних соціальних ролях, які під час її життя змінюються (дитина, батько, дідусь), які вона обирає сама або до яких їх спонукають обставини (студент, керівник, міністр, турист, домогосподарка, виборець). Таким чином, вона заявляє про себе суспільству, а суспільство, в свою чергу, «виділяє» їй місце в соціальній ієрархії, через визнання авторитету, схвалення чи засудження, винагороду, пропагування чи замовчування. Таким чином, людина проявляє свою соціальну природу. На відміну від давніх часів, коли походження або рід занять батька чітко окреслював місце в суспільстві його дитини, сучасність дає можливості кожному соціально визначитися, досягаючи вершин соціальної ієрархії (наприклад, колишній актор стає президентом, а звичайна

школярка — прем'єр-міністром) або власти у соціальну прірву (маргінальні групи людей — наркомани, п'яниці). Соціальна мобільність — можливість змінити місце особистості в соціальних структурах, стала домінуючим явищем у XX–XXI століттях, що свідчить про динаміку самого суспільства.

Суспільство є явищем структурованим. Окремі елементи суспільства певним чином пов'язані і взаємодіють між собою. Прихильники структурно-функціонального підходу виокремлюють такі складові суспільства:

- економічна система (забезпечує соціум благами);
- політична система (забезпечує управління суспільством);
- духовна система (пропонує суспільству цінності та ідеали);
- соціальна система (забезпечує добробут людини).

Кожна з цих систем функціонує завдяки людині і для людини. Це ще раз підкреслює тезу про людину як центральну ланку суспільства. Соціальна структура суспільства є багатовимірною. Принципи структурування суспільства теж різноманітні, але вони передбачають наявність структур, спільнот, які взаємодіють між собою.

Соціально-історична спільнота — це група людей, яка об'єднана спільними умовами існування і ціннісними настановами. Спільноти характеризуються чисельністю (великі, малі, середні), часом існування (від декількох хвилин до століть), мірою згуртованості (стихійні, централізовані). Основними соціально-історичними спільнотами є племена, етноси, народи, нації, сім'ї, класи, страти тощо.

Однією з найдавніших форм соціалізації людини є сім'я. Сім'я — це невелика група людей, об'єднаних кровним родством або шлюбом, спільністю побуту, інтересів та взаємною відповідальністю. Сім'я виконує низку важливих соціальних функцій: репродуктивну, виховну, майнову, рекреативну. Кризові ситуації у сучасному суспільстві, з одного боку, провокують кризу сучасної сім'ї (високий рівень розлучень), послаблення родинних зв'язків, з іншого — зміцнюють її, згуртовуючи і захищаючи її членів від негараздів буття.

Етнос — група людей, які пов'язані між собою загальним походженням та тривалим сумісним проживанням.

Нація — особлива історична спільнота, що має спільні походження, мову, територію, економічний лад, психологічний склад, культуру і потребу у самовизначенні. Кінець XX — початок XXI століття демонструє зростання національної самосвідомості, націоналізму, па-

тріотизму майже у всіх регіонах світу. Україна є яскравим прикладом цього процесу.

Класи — це великі групи людей, які розрізняються місцем у системі суспільного виробництва і відношенням до власності. За марксистсько-ленінською соціальною теорією у суспільстві існує два протилежні класи — власники та експлуатовані. Відповідно, між експлуататорами і експлуатованими існують антагоністичні протиріччя.

XX століття внесло корективи у класову теорію. Соціальні теоретики говорять не про два, а про три класи — нижчий, вищий і середній. Приналежність більшості членів суспільства до середнього класу є запорукою його соціально-політичної стабільності.

На противагу класові, стратифікаційна теорія віддає перевагу поняттю «страта». Страта — це спільнота, приналежність до якої визначається не одним параметром, наприклад, майновим, а багатьма: освіта, прибуток, рід занять, район проживання, культурно-смакові уподобання. Отже, за цією теорією, суспільство складається не з двох і не з трьох груп людей, а з багатьох, в яких людина вільно «мігрує».

Процес розвитку суспільства супроводжується все більшим його віддаленням від уніфікованості і ускладненням соціальних структур, зростаючою соціальною диференціацією, що збільшує можливості вибору людини і одночасно зумовлює неоднозначність особистості.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст поняття «суспільство» і покажіть відмінність «соціального атомізму» і «соціального універсалізму». Яка позиція здається вам більш правомірною? Аргументуйте свою відповідь.
2. Розкрийте природу соціального.
3. Назвіть етапи взаємодії суспільства і природи. Охарактеризуйте особливості сучасних проблем у сфері даної взаємодії.
4. Розкрийте зміст позиції економічного детермінізму, назвіть філософські системи, які віддають їй перевагу.
5. Що є причиною «відчуження» людини у сучасному світі? Чи сприяє сучасне суспільство нівелюванню особистості? Аргументуйте свою позицію.

Теми для написання рефератів

1. Людина і суспільство: основні аспекти взаємодії.
2. Природне середовище та його роль у розвитку суспільства.
3. Сучасні філософські теорії суспільства: неомарксизм, концепція «відкритого суспільства», концепція конвергенції (на вибір студента).
4. Суспільні відносини, їх види і структура.
5. «Людина маси» в концепції Х. Ортега-і-Гассета.

Література

1. Андрищенко В. П., Михальченко М. І. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. — К.: — 1996.
2. Гордієнко А. Методологічні проблеми осмислення буття людини в західноєвропейських філософських концепціях другої половини ХХ ст. // Філософ. і соціолог. думка. — 1995. — № 5–6.
3. Канке В. А. Філософія. — М., 1999.
4. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. — К., 1994.
5. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1991.
6. Чинарова Л. І. Социальный детерминизм. — М., 1986.
7. Щедрова Г. Мета суспільства — людина. // Віче. — 1995. — № 3.
8. Максимов С. І. Особистість і суспільство. — Харків, 1993.

Тема 11. ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

План

1. Предметне коло філософії історії.
2. Проблема єдності і багатоманітності історичного процесу.

1. Предметне коло філософії історії

Між безмежною доісторією і невимірністю майбутнього лежить 5000 років відомої нам історії. Вона відкрита в минуле і в майбутнє. Її неможливо обмежити ні з того, ні з іншого боку, щоб отримати замкнуту і завершену картину існування людства. Філософія історії є розділом філософії, у якому інтерпретується історичний процес та історичне пізнання. Філософія історії розвивається переважно в контексті соціальної філософії.

Термін «філософія історії» вперше використав Вольтер для пояснення універсального історичного огляду людської культури. Гердер вперше розглядав філософію історії як соціальну дисципліну про загальні проблеми історії, його цікавила наявність незмінних законів розвитку суспільства.

Предметна сфера філософії історії надзвичайно широка. Не акцентуючи увагу на хронології подій, на суб'єктивних позиціях окремих історичних діячів і конкретно-історичних фактах, філософи за одиничним намагаються з'ясувати загальну основу (якщо така є) історичного розвитку та його логіку. Проблема єдності історичного процесу і різноманітність його форм, теорія соціального прогресу, сенсу історії теж залишається у полі досліджень філософії історії. Для вивчення минувшини і сьогодення бажано знати схеми всесвітньо-історичного розвитку, але впорядкування історичного матеріалу не завжди вкладається в раціоналізовані концепти. Тому ще однією проблемою філософії історії стає логіка і методологія історичного пізнання. Наприклад, «аналітична» філософія історії, що тяжіє до позитивістської традиції, аналізує дослідницькі процедури і прийоми історика. Дільтей, будучи представником «філософії життя», називає історичне пізнання співпереживанням. Щоб зрозуміти історію, треба, на його думку, проникнути в переживання минулих поколінь. Історик не просто описує, він переживає хід історії, виносячи вирок

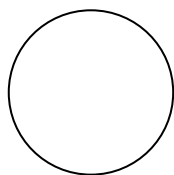
з позиції тих фактів, які він відчув і пропустив «через себе». Не раціональний скептик, а чуттєва сентиментальна людина краще зрозуміє історію. Об'єктивне історичне знання завжди суб'єктивне, стверджує засновник описової психології. Головним критерієм істинності історичного пізнання є думка історика, а не історичний факт.

Ставить під сумнів можливість наукового знання в історичній царині і постпозитивіст Поппер. На його думку, історизм нав'язує надумані закони і закономірності історичного розвитку, що є абсолютно безпідставним. У плінні історичних подій він не вбачає чіткого детермінізму, відводячи значну роль випадковостям, спонтанним явищам, які роблять неможливим прогнозування ходу історії і майбутнього. За Поппером, суворя логічна теорія історичного розвитку неможлива, єдиним можливим результатом історичного пізнання залишається функціонування суспільних тенденцій, вірогідних можливостей розвитку соціокультурних процесів, які можуть стати реальністю у майбутньому, а можуть і не реалізуватися.

Отже, філософія історії вивчає суспільство у часових трансформаціях і методи та способи історичного пізнання.

Грецьке слово «історія» означає розповідь про минуле, про те, що було колись, мало місце. Минуле оцінюється тепер, зараз, тут, у сьогоденні. Сьогодення готує майбутнє. Минуле – теперішнє – майбутнє – це характеристики часу. Розуміння історії завжди ґрунтувалося на усвідомленні часу.

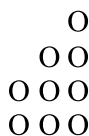
Доцільно виокремити три парадигми в осмисленні феномену часу, що є основою історичності. Першій відповідає графічний образ кола (мал. 1), в якому початок і кінець як такі відсутні, все було, є і ще колись, у майбутньому, повториться. Ця парадигма репрезентує філософські системи стародавнього світу. Другу парадигму витлумачення часу представляє графічний образ прогресивно спрямованого лінійного розвитку (мал. 2). Минуле визначає теперішнє, теперішнє визначає майбутнє. Розвиток суспільства від сивої давнини до неосяжного майбутнього можна прорахувати, передбачити і вкласти в систему заданих координат, час був об'єктивною реальністю, а людина не могла на нього вплинути, могла тільки перебувати в ньому. Світоглядною і методологічною базою даної моделі були монотеїстичні релігії і класична механіка Ньютона. Європейська філософія з часів раннього середньовіччя до XIX століття, пояснюючи історію, спиралася саме на цю основу.

Мал. 1

Мал. 2

Мал. 3

Некласична наука кінця XIX–XX століття революційно змінила уявлення про час. Теорія відносності, теорія термодинаміки спростували класичну картину світу, побачивши час нелінійним, дискретним, залежним від позиції спостерігача. Графічною моделлю нового бачення часу може бути гілчаста графіка або зображення різноспрямованих локальних утворень (мал. 3). Майбутнє завжди залишається невизначеним, воно може визначатися долею випадку, незначним фактом, чітка детермінація відсутня. Минуле не перейняте для сучасників.

Інтерпретація часу в певну добу певною філософською системою була фундаментальною основою для пояснення і розуміння історії. Ця взаємобумовленість прослідковується у вирішенні ключової проблеми філософії історії — проблеми єдності і багатоманітності історичного процесу.

У філософії представлені три основні традиції дослідження спрямованості, єдності і багатоманітності історії: циклічна, лінійна і культурно-цивілізаційна. Дамо коротку характеристику кожній з них.

2. Проблема єдності і багатоманітності історичного процесу

Антична філософія вже містила уявлення про минуле і майбутнє, але закінченої системи поглядів вона ще не представляла.

Перші космогонічні і космологічні теорії давніх греків ієрархізували Всесвіт (мікрокосмос, макрокосмос), пояснюючи як з Хаосу з'явився Космос, як він був упорядкований Богами і з тих часів живе за космічними природними циклами, визначеними землеробськими роботами і логосом — космічним законом розуму і порядку.

Буддизм розкриває нам періоди класичного часу «кальпи», тривалістю 4 млрд. 320 млн років. Завершується кожна кальпа згорянням всесвіту і знищенням гріхів усіх живих істот. У межах циклів космічного часу буддизму не можливо зупинення і «колесо сансари»

символізує вічний колообіг життя, ланцюг перероджень. Символами циклічності стають щорічні свята, що набувають сакрального значення (день народження Бога, подвиги героїв, святих) і залучають людину до відчуття повторення ритмічності буття.

Ідею циклічності існування зустрічаємо й у новоевропейській філософії. Ніцше приваблював поетичний образ світу у Геракліта як потоку становлень, вогню, що мірою згасає і мірою спалахує. Важливим елементом ніцшеанської філософії є його ідея «вічного повернення». Ніцше не зводить життя до біологічних процесів, ототожнює його зі «становленням». «Вічний піщаний годинник буття знову і знову перевертається... Все йде все повертається. Все помирає, все розквітає знову. В кожному моменті починається буття: в кожному «тут» повертається колесо «там». Всюди середина». За Ніцше, розвитку від нижчого до вищого не існує, все повертається, світ нескінченну кількість разів проходить все ж скінченну кількість своїх станів.

Циклічна модель історичного розвитку закріпачує людину, пропонує їй життя не як проблему з вибором, свободою і відповідальністю, а як даність. Життя треба просто прожити. Змінити, шукати, бунтувати, сподіватися марно.

Середньовічна християнська філософія вибудовує історію лінійно. Вона не циклічна, історія йде у напрямку, заданому Богом. Створення світу Богом, гріхопадіння, пришествя Христа — минуле. Акт творення світу є диво, наслідок Божественної Премудрості, відправна точка земної історії. Історія у Августина — шлях до есхатологічного «царства божого». Есхатологія (вчення про кінцеву долю людини і світу) ґрунтується на тезі передрікання кінця світу, Страшного суду, що стане завершенням земної історії, і обіцянкою царства небесного для істинно віруючих та покарання грішників.

Лінійна історіософська модель середньовіччя представлена трьома періодами: початок світу (акт креаціонізму) — земна історія (життя людини у світі, боротьба добра зі злом) — кінець світу (Апокаліпсис). Людині залишається шанс порятунку безсмертної душі і вічне життя у царстві небесному.

Починаючи з доби Відродження і Просвітництва, світська філософія історії розвивала раціоналістичне пояснення історії як реалізацію розуму, «здійснення природних законів».

У поглядах Гердера історія постає послідовним процесом зростання і розквіту сил людини, людство націлене на кінцеву мету — гуманність і щастя.

Основи наукової типізації історії було закладено Гегелем. Він наголошував на тому, що історію роблять люди, але разом з тим в ній здійснюється об'єктивна логіка. Етапи історії — це етапи самопізнання світового духу, прогрес в усвідомленні свободи. Гегель виділяв три історичні етапи:

- 1) східний світ (Стародавній Китай, Індія, Персія);
- 2) античний світ (Стародавня Греція);
- 3) германський світ (Західна Європа).

Народи, за Гегелем, змінюють одне одного в історичному процесі по мірі виконання своєї місії, прогрес духу здійснюється через «дух» окремих народів. Ідея об'єктивної закономірності, що торує собі шлях незалежно від окремих осіб має місце у вченні про «хитрість світового розуму», який користується індивідуальними інтересами і пристрастями людей для досягнення своїх цілей.

У філософській концепції Маркса розвиток людства представляє собою процес функціонування і зміни якісно-визначених типів суспільства на основі дії об'єктивних законів. Історія — закономірний процес руху суспільства від примітивних до складних і досконалих форм організації, що супроводжується зміною типів взаємозв'язків індивіда і суспільства:

- 1) етап нерозривної єдності з природою і родом (докласове суспільство);
- 2) етап особистої і речової залежності (класове суспільство);
- 3) етап вільного розвитку вільної особистості (безкласове суспільство).

Першому етапу відповідає природний стан людства, другому — суспільний, третьому — розумний або ідеальний.

Маркс, для підтвердження ідеї єдності історичного процесу, формує категорію «суспільно-економічна формація». Суспільно-економічна формація — це історичний тип суспільства, ступінь суспільного розвитку. Теоретичною моделлю історичного процесу є лінійна схема, що включає такі формації:

- первісно-общинна;
- рабовласницька;
- феодальна;
- капіталістична;
- комуністична.

Є в марксистській теорії згадка і про азійську формацію. Змістом історичного розвитку людства, класики марксизму бачили послідовний

перехід суспільства від первісного стану до комунізму, на основі розвитку виробництва і розширення сфери людської свободи.

Згідно Конту «закон трьох стадій» визначає етапи становлення людства: теологічна, метафізична, позитивна. Критерієм виокремлення стадій він пропонує вважати рівень розвитку знань: на теологічній стадії людина, за відсутності знань і нерозуміння причинно-наслідкових зв'язків, прагне пояснити всі явища втручанням надприродних сил; на метафізичній стадії пояснення явищ світу досягається посиленням на сконструйовані абстрактні філософські системи, які створюють видимість відповіді, видимість розуміння природи речей. На думку Конта, лише позитивна стадія (сучасна йому), відмовляючись від теологічних і філософських претензій, спираючись на висновки наук, об'єктивно пояснює дійсність.

Зміна соціально-економічних і політичних реалій ХХ століття обумовила інше пояснення лінійності історичного розвитку. Для пояснення нової стадії суспільно-історичного розвитку з'явилася нова категорія «індустріальне суспільство». Французький філософ Арон визнавав поступальний характер розвитку суспільства, його рух до ще більш високих технологічних рівнів на основі економічного детермінізму. «Індустріальне» суспільство — це капіталістичне суспільство, яке приходить на зміну аграрному, «традиційному» суспільству з низьким рівнем споживання і зайнятістю населення в сільськогосподарській сфері діяльності. Аграрне суспільство характеризує соціальна статика, станова ієрархія, панування натурального господарства. Індустріальне суспільство своєю основою має ринкову економіку, ініціативу, конкуренцію і демократичні цінності, це суспільство масового споживання, стандартизації, урбанізації, бюрократизації усіх сфер суспільного життя, поширення засобів масових комунікації і масової культури. Індустріальне суспільство, з одного боку, забезпечує високий рівень споживання, а з іншого, робить нездійсненними ідеали соціальної справедливості, гуманізму, породжує соціальний песимізм.

Філософи, соціологи і футурологи другої половини ХХ століття (Белл, Бжезинський, Тоффлер, Фурастьє) запропонували нове бачення стадіальності всесвітньої історії:

- 1) доіндустріальне суспільство (аграрне);
- 2) індустріальне суспільство (капіталістичне);
- 3) постіндустріальне суспільство (інформаційне).

Основою постіндустріального суспільства виступає високий рівень організації виробництва, домінуючою стає сфера освіти і науки,

формується технократична еліта, власність перестає відігравати вирішальну роль, її місце займають знання і володіння інформацією, місце має боротьба і напруга не між багатими і бідними, не між трудом і капіталом, а між компетентними і некомпетентними. Сферою, в якій зайнята більша частина населення стає сфера послуг і розваг. Зворотною стороною такого соціального буття може бути холодна безособистісність, реабілітація окультизму, націоналізму. Шалене прискорення темпу життя спричиняє байдужість, депресію, страх перед майбутнім. Американський філософ Фукуяма взагалі із сумом говорить про можливий «кінець історії», тому що людство вичерпало себе, розгубивши ідеї романтизму, створивши проблеми, існування яких в минулому було просто неможливим (екологічні, технологічні, психологічні). Схематично структуру вищезазначених стадій історичного розвитку можна представити таким чином:

	доіндустріальне суспільство	індустріальне суспільство	постіндустріальне суспільство
домінуюча сфера діяльності	сільське господарство	промисловість	сфера послуг, освіта, наука
домінуючі форми соціальної організації	церква, армія	корпорація	університети, дослідні центри
домінуюча верства	землевласники, священики	бізнесмени	вчені, фахівці

Лінійна модель історичного процесу раціоналізує і в той же час певною мірою, уніфікує розвиток людства. Вона має своїх прихильників і опонентів. Якщо сприймати людство монолітним явищем, то доцільно віддавати їй перевагу. Якщо спробувати за загальним побачити одиничне і співставити історичний розвиток, наприклад, Зімбабве, України та Японії, то виникає сумнів щодо можливості вбачання спільної магістральної лінії історичних змін. Інший погляд на сутність історичного процесу можемо побачити в культурологічних і цивілізаційних теоріях.

Для з'ясування сутності культурологічної (цивілізаційної) моделі історичного процесу треба окреслити зміст основних категорій «культура» і «цивілізація», хоча в різних філософських контекстах він різниться. Нагадаємо, що **культура** (від латинського *cultura* — обробка, розвиток) — це термін для позначення всього, що створене

людиною і людством та протистоїть природі. Культура — це сукупність генетично неуспадкованих механізмів і зразків поведінки, це світ, створений людиною. Культура різноманітна у своїх проявах, від способів оформлення інтер'єрів до способу життя, від матеріальних об'єктів до способів комунікації.

Цивілізація (від латинського *civitis* — громадянський, міський, державний) — це, по-перше, синонім терміну культура, по-друге, рівень суспільного розвитку, технологічний аспект культури, орієнтованої не на творчість, а на споживання, стандартизацію і масовість всьому.

За теорією Данилевського, не існує всесвітньої історії, а є лише історія культурно-історичних типів, що мають індивідуальний замкнутий характер. Всесвітня історія не утворює реальне смислове ціле, а людство — лише порожнє поняття, облишене значення. Данилевський виділив такі культурно-історичні типи: єгипетський, китайський, асировавілоно-фінікійський, індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, арабський, європейський. Основна реальна одиниця історії — відосблений культурно-історичний тип (цивілізація), утворений на основі мовної спорідненості етносів, єдності традицій, вірувань.

Розуміння історичного процесу Шпенглером обумовлене приналежністю його поглядів до філософії життя. Представники цієї філософської течії заперечують раціоналізм у поясненні дійсності, відкидаючи саму можливість її пояснення, пропонують описовий підхід. Шпенглер вважав, що історія не має єдиної лінії розвитку. Філософія історії Шпенглера будується на основі специфічного витлумачення культури, яка не є чимось єдиним, а поділена на 8 культур: єгипетську, індійську, вавилонську, китайську, греко-римську, візантійсько-арабську, культуру майя, західноєвропейську і російсько-сибірську. Культура, в його розумінні, — це організм, підпорядкований строгому біологічному ритму основних фаз її існування: народження і дитинство, молодість і зрілість, старість і сутінки. Цивілізація є ознакою смерті культури, заключною стадією будь-якої культури, що супроводжується розвитком індустрії і техніки, деградацією мистецтва, перетворенням народів у «маси», високою концентрацією міського населення. Зниклі культури, наголошував Шпенглер, пізнати неможливо, можна описати лише їхній портрет. В шпенглерівській концепції історії широко використовуються біологічні аналогії, їхнє перенесення на історичну реальність є біологізацією соціального, формою редукціонізму (зведення складного до простого).

Досліджуючи всесвітню історію англійський філософ Тойнбі представляє її у формі культурно-історичної монадології, переосмислюючи суспільно-історичний розвиток людства в душі теорії локальних цивілізацій. За Тойнбі, всесвітня історія є сукупністю історій окремих своєрідних і відносно замкнутих монад — цивілізацій (він нараховує в різних варіантах різну їхню кількість — 21, 13, не рахуючи другорядні, недорозвинені, побічні). Етапами існування цивілізацій є виникнення, зростання, розквіт, занепад, руйнування. Не дивлячись на схожість поглядів Шпенглера і Тойнбі, останній поряд з природною необхідністю визнає за людиною здатність до вільного самовизначення. Рушійною силою розвитку цивілізацій він бачив «творчу меншість», носія містичного «життєвого пориву», енергії і наснаги, у цьому проявляється вплив інтуїтивіста Бергсона. Відповідаючи на історичні «виклики» «творча меншість» веде вперед «інертну більшість», відчужену масу населення, забезпечуючи розвиток цивілізації. Природні катастрофи та воєнні експансії дають імпульси руйнівному процесу. Ситуація «Виклик — Відповідь» обумовлює розвиток цивілізації, який припиняється неможливістю її вирішити. Цивілізація зникає, залишаючи тільки археологічні факти.

Данилевський, Тойнбі, Шпенглер, показуючи «розірваність» соціокультурних утворень, прагнули подолати європоцентризм в розумінні історії.

Філософська концепція Ясперса не відповідає традиційно витлумаченому лінійному або культурологічному (цивілізаційному) розумінню історії. Критикуючи концепції Шпенглера і Тойнбі, Ясперс робить акцент на тому, що людство має єдине походження і єдиний шлях розвитку, не зважаючи на те, що багато фактів свідчать про протилежне. Не погоджується Ясперс і з марксистським тлумаченням історії, в якому визначальна роль у розвитку суспільства відводиться економічним факторам. Таким чином, у полеміці зі Шпенглером Ясперс наполягає на єдності світового історичного процесу, а в полеміці з марксизмом — на пріоритеті духовної складової, але оскільки, на його думку, єдність історичного процесу раціонально довести неможливо, він називає припущення цієї єдності постулатом філософської віри.

Європейська філософія від Августина до Гегеля, як вже зазначалося, бачила відправним пунктом історичного розвитку появу Христа. Гегель називав її віссю світової історії. Ясперс, звертаючись до лінійної схеми історії, відмовляється вбачати її «вісь» у боговтіленні,

вважаючи, що історична вісь має бути значимою для всього людства, в той час як явлення Христа значиме тільки для християн. Ні буддизм, ні брахманізм, ні іудаїзм, ні мусульманство не запропонували віру, спільну для всього людства, вони часто служать джерелом розбрату і непорозумінь. Ясперс переконаний, що спільною для людства може бути тільки філософська віра, вона давніша світових релігій. Час народження філософської віри «весь світової історії», «осьова епоха». Це час — між 800 та 200 р. до н.е., коли виникають в Китаї, Індії, Давній Греції духовні рухи, які сформували той тип людини, який, за Ясперсом, існує донині. Змістом «осьової епохи» є прорив міфологічного світосприйняття «до осьових» культур, виникнення філософії і релігії. Пробудження духу було початком загальної спільної історії людства, розділеного до того на локальні культури. Ідея Ясперса така: істинна єдність народів — духовна, а не родова, природна, не економічна чи технологічна. Паралельне виникнення центрів філософствування в різних віддалених культурах стало для Ясперса основою віри в духовну єдність людства, джерелом якої є таємниче трансцендентне джерело. Осьовий час виявляє універсальний смисл історії, роблячи можливою загальнолюдську комунікацію над культурними бар'єрами. Осьовий час Ясперса — це священна епоха світової історії, це постулат віри і в той же час припущення розуму. Трансценденція — це таємниця. Ясперс визнає існування розуму і науки, але єднання людей, на його думку, найбільш гуманним і глибинним буває тоді, коли ґрунтується на незнанні, люди, об'єднані навколо трансцендентної таємниці, сповнені смиренності і подиву, а не фанатизму і самовпевненості.

Нині концепції лінійного прогресу, які критерієм розвитку суспільства вважають переважно кількісне нарощування сфери матеріальних благ — і культурологічні (цивілізаційні) теорії, які наголошують на закритості культур, їхньої непроникливості, поступаються місцем новим поглядам. Світ людині ХХ століття трансформується, докорінно змінюється, глобалізується. Те, що історія — це єдиний процес розвитку людства стає все більш очевидним: глобальні проблеми, кризи у світовій економіці, кардинальні зміни у геополітичному просторі. Світ обирає свій шлях, містячи в собі потенційні можливості як злету, так і падіння, можливо непередбачувані моделі світопорядку. Суб'єктом цього непростого процесу стає все активніше й Україна. Необхідність вибору подальшого шляху, неперед-

бачувані повороти історії, феномени невизначеності і нестабільності покладають велику відповідальність не на якісь безособистісні сили чи механізми, а на держави, уряди, релігійні групи, політичні сили, врешті-решт, на кожную людину.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Чи пов'язане розуміння часу та історії? Аргументуйте свою позицію.
2. Назвіть основні підходи до окреслення моделі історичного процесу.
3. Розкрийте зміст лінійної філософії історії.
4. За що опоненти критикують концепцію лінійного розвитку суспільства? Чи є для цього підстави, на ваш погляд?
5. У чому полягає сутність «осьового часу» за Ясперсом?

Теми для написання рефератів

1. Ідея долі в історії.
2. Провіденціально-есхатологічне тлумачення суспільного розвитку.
3. Сучасні моделі «світу світів» як можливого майбутнього єднання людства.
4. Європоцентризм і моделі єдності історії.
5. Питання про «кінець історії» в новітній філософії історії.

Література

1. Андрищенко В. П., Михальченко М. І. Сучасна соціальна філософія. — К., 1996.
2. Гегель Г.-В.-Ф. Філософія історії. — СПб., 1992.
3. Семенов Ю.И. Философия истории. — М., 1991.
4. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992.
5. Маркс К. Критика политической экономии // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 13.
6. Тойнби Дж. А. Постижение истории. — М., 1991.
7. Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1994.

КОНТРОЛЬНІ МОДУЛЬНІ ЗАВДАННЯ

ВАРІАНТ № 1

І РІВЕНЬ

- 1. В якому судженні дано майже повне визначення буття:**
  - а) буття — це весь матеріальний світ;
  - б) буття — це весь безмежний всесвіт;
  - в) буття — це всі форми психічної діяльності;
  - г) буття — це те, що існує.

- 2. Яке судження виражає матеріалістичне поняття єдності світу:**
  - а) світ єдиний, тому що у його основі лежить єдина субстанція;
  - б) єдність світу визначається загальною структурністю;
  - в) єдність світу полягає в його загальній закономірності;
  - г) єдність світу полягає в його матеріальності.

- 3. Яке судження обґрунтовує ідеалістичну філософію:**
  - а) ідеї повинні відповідати речам;
  - б) речі повинні відповідати ідеям;
  - в) повинно бути взаємна відповідність між речами та ідеями;

- 4. Якому філософському напрямку відповідає судження «Божий дух живить матерію і примушує її рухатись»:**

а) матеріалізму;	б) ідеалізму;
в) дуалізму;	г) сцієнтизму.

- 5. Що є найбільш стійким у предметах та речах:**

а) форма;	б) зміст;
в) стан;	г) подія.

- 6. Знайдіть метафізичне судження про простір та час:**
  - а) простір та час пов'язані з матерією;
  - б) простір та час існують незалежно від матерії;
  - в) простір та час існують в єдності один з одним.

7. Якою являється сутність речей:

- а) вірогідною;
- б) прихованою;
- в) непізнаваною.

8. Яким є співвідношення між поняттями «рух» та «розвиток»:

- а) розвиток є часткою руху;
- б) рух є часткою розвитку;
- в) рух та розвиток частково входять один в одного;
- г) рух та розвиток виключають одне одного.

9. За якими ознаками характеризується процес розвитку:

- а) несуперечливість;
- б) хаотичність;
- в) аморфність;
- г) необратимість.

10. У матеріалістичній філософії душі людини асоціюють із:

- а) психікою;
- б) свідомістю;
- в) несвідомим.

II РІВЕНЬ

1. Розкрийте основні аспекти значення проблеми буття для філософії.
2. Окресліть та поясніть виявлення людських вимірів проблеми буття у філософії.
3. Окресліть категорії, якими визначалось буття в античній та середньовічній філософіях.

III РІВЕНЬ

1. Виділіть особливості розуміння та визначення буття у некласичній філософії.
2. Наведіть основні філософські позиції, пов'язані із розумінням вихідних підвалин буття. Обґрунтуйте їх.

ВАРІАНТ № 2

І РІВЕНЬ

1. Гносеологія – це:

- а) одна з наукових дисциплін, що вивчає пізнання, його роль у людській життєдіяльності, рушійні сили, суперечності пізнання, критерії та ознаки істинних знань;
- б) позиція у підході до пізнання, яка заперечує принципову можливість або мати істинні знання, або мати можливість надійно оцінювати знання щодо їх віднесення до істини;
- в) висловлення сумніву у позитивних можливостях пізнання, так і в його повній неспроможності.

2. Який з філософів уперше застосував термін «агностицизм»:

- а) Г. Гекслі;
- б) І. Кант;
- в) Д. Юм.

3. Пізнавальне відношення включає в себе три складових:

- а) суб'єкт, об'єкт і зміст пізнання (знання);
- б) суб'єкт, об'єктивний дух і зміст пізнання;
- в) суб'єктивний дух, об'єкт і зміст пізнання.

4. Скільки існує гносеологічних позицій щодо пізнання світу:

- а) 5;
- б) 4;
- в) 3.

5. Який із гносеологічних принципів, полягає в тому, що пізнання не вичерпується новою інформацією про світ, а створення «другої реальності» – світу культури:

- а) принцип творчої активності суб'єкта пізнання;
- б) принцип об'єктності;
- в) принцип визначальної ролі практики в процесі пізнання.

6. Який філософ висловлював словами, ідеалізм «... не знає дійсної чуттєвої діяльності як такої»:

- а) К. Маркс;

- б) Л. Фейєрбах;
- в) Ф. Бекон.

7. Основними формами чуттєвого пізнання є:

- а) відчуття, сприйняття й судження.
- б) відчуття, сприйняття й уявлення.
- в) уявлення, судження й умовивід.

8. Основними формами раціонального (логічного) пізнання є

- а) судження, умовивід, відчуття;
- б) поняття, судження, сприйняття;
- в) поняття, судження, умовивід.

9. Істина – це:

- а) адекватне відображення в свідомості людини об'єктивної реальності;
- б) зміст людських знань, який не залежить від суб'єкта;
- в) основна характеристика відношення пізнавального образу до об'єкту пізнання.

10. Види пізнання:

- а) життєво-досвідне, наукове, філософське, релігійно-містичне, мистецьке;
- б) мистецьке, наукове, релігійно-містичне;
- в) екстрасенсорне, життєво-досвідне, наукове, мистецьке.

II РІВЕНЬ

1. Порівняйте між собою життєво-досвідне, наукове та художньо-мистецьке пізнання, доведіть їх переваги та недоліки.
2. Розкрийте основний зміст видів, рівнів та форм пізнання.

III РІВЕНЬ

1. Поясніть відмінність між поняттям істини і правди.
2. Окресліть позитивні й негативні аспекти прагнення людини пізнавати.

ВАРІАНТ № 3

І РІВЕНЬ

- 1. Як співвідносяться між собою філософія та наука:**
  - а) філософія є частиною науки;
  - б) наука є частиною філософії;
  - в) філософія та наука частково включаються одна в одну;
  - г) філософія та наука виключають одна одну.

- 2. Який із названих законів відноситься до основних законів діалектики:**
  - а) закон тотожності;
  - б) закон єдності та боротьби протилежностей;
  - в) закон суперечності;
  - г) закон взаємозв'язку змісту та форми.

- 3. Яким є зміст істини:**
  - а) суб'єктивним;
  - б) об'єктивним;
  - в) трансцендентним;
  - г) конвенціональним.

- 4. Розкладання фактів на їх елементарні складники є:**
  - а) абстрагуванням;
  - б) аналізом;
  - в) синтезом.

- 5. Учення про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства та пізнання є:**
  - а) софістика;
  - б) метафізика;
  - в) діалектика.

- 6. Філософська теза, згідно якій, довести можна все, що бажано, у залежності від підстав, притаманна:**
  - а) софістиці;
  - б) метафізиці;
  - в) діалектиці.

7. Якою є сутність речей:

- а) очевидною;
- б) схованою;
- в) непізнаваною.

8. Співвіднесеність характеру знань про об'єкт, які отримуються, не тільки з особливістю засобів і операцій діяльності суб'єкта, але з її ціннісно-цільовими структурами, є характерною рисою картини світу:

- а) класичної картини світу;
- б) некласичної картини світу;
- в) постнекласичної картини світу.

9. Уявлення про час і простір як абсолютні об'єктивні координати, в межах яких відбуваються події, панування незмінних законів і суворого детермінізму, характерно для:

- а) класичної картини світу;
- б) некласичної картини світу;
- в) постнекласичної картини світу.

10. Критерії істинності відносяться до:

- а) ідеалів та норм наукового пізнання;
- б) наукової картини світу;
- в) філософських основ науки.

II РІВЕНЬ

1. Охарактеризуйте основні причини появи науки.
2. Порівняйте класичну і некласичну картини світу.
3. Опишіть будь-яку методологію.

III РІВЕНЬ

1. Простежте основні тенденції розвитку науки. Якими вони Вам уявляються — більш позитивними чи негативними? Чому?
2. Використовуючи, на Ваш погляд, адекватну методологію, проаналізуйте людину як предмет пізнання.

ВАРІАНТ № 4

І РІВЕНЬ

- 1. Вчення про те, що суспільство є результатом свідомого об'єднання окремих індивідів з метою реалізації прагматичних цілей є:**

а) соціальний атомізм;   в) соціальний плюралізм;
б) соціальний редукціонізм;   г) соціальний деструктивізм.
- 2. Проблеми суспільного буття в контексті вчення про ноосферу аналізував:**

а) Конфуцій;   в) Вернадський;
б) Фіхте;   г) Шестов.
- 3. Ототожнення суспільства і держави мало місце у філософії:**

а) Арістотеля;   в) Вебера;
б) Дюркгейма;   г) Пуанкаре.
- 4. Визнання виробничої діяльності першоосновою суспільного розвитку є:**

а) суб'єктивний ідеалізм;
б) соціально-економічний детермінізм;
в) провіденціалізм;
г) об'єктивний ідеалізм.
- 5. Представники технологічного детермінізму в процесі розвитку суспільства абсолютизують і фетишизують роль:**

а) совісті;   в) віри;
б) грошей;   г) техніки.
- 6. Соціальні інститути впорядковують і регламентують:**

а) сферу освіти;   в) рекреаційну сферу;
б) сферу торгівлі;   г) всі сфери суспільства.
- 7. Проблему відчуження особистості у сучасному суспільстві аналізує філософія:**

9. Домінуючими сферами суспільного життя освіта і наука стають у суспільстві:

- а) доіндустріальному;
- б) індустріальному;
- в) постіндустріальному.

10. Заперечувала існування єдиної логіки і етапів всесвітньої історичного процесу:

- а) теорія природного відбору;
- б) теорія культурно-історичних типів;
- в) теорія відносності.

II РІВЕНЬ

- 1. Охарактеризуйте співвідношення історії та філософії історії.
- 2. Визначте поняття суспільно-економічної формації.
- 3. Назвіть основні характеристики доіндустріального, індустріального та постіндустріального суспільства.

III РІВЕНЬ

- 1. Розкрийте сутність провіденціально-есхатологічного пояснення суспільного розвитку.
- 2. Які з моделей історичного процесу Ви віддаєте перевагу? Охарактеризуйте її зміст. Аргументуйте свою позицію.

ВАРІАНТ № 6

I РІВЕНЬ

1. Грецьке слово «філософія» означає любов до:

- а) жінки;
- б) вітчизни;
- в) мудрості.

2. Ідея про те, що видиме нами не збігається зі справжньою реальністю, належить:

- а) Платону;
- б) Геракліту;
- в) Демокріту.

3. Який із вказаних напрямків є найближчим до класичної філософії:

- а) філософія життя;
- б) феноменологія;
- в) екзистенціалізм.

4. Екзистенція це:

- а) конкретне буття;
- б) небуття;
- в) буття у світі.

5. Неповторність окремої людини — це:

- а) індивід;
- б) індивідуальність;
- в) особистість.

6. «Брахман» — це:

- а) стан вічного щастя і блаженства, якого можуть досягнути ті душі, які у своїх життєвих втіленнях запобігли злу;
- б) закон універсального причинного зв'язку, згідно з яким все, що здійснює душа під час її актуального існування у певному тілі, становить її життєвий контекст: нічого не губиться, нічого не зникає, тому все погане і все добре впливає на долю душі в її подальших втіленнях;
- в) уявлення про світ єдиний духовно-інтелектуальний початок світу;
- г) індивідуальні, конкретні виявлення брахмана;
- д) уявлення про переселення душі з тіла в інше при його смерті.

7. Згадайте основне питання «Повісті віремених літ»:

- а) «Откуда есть і пошла земля руськая?»;
- б) «Откуда есть і пошлі люди руськіе?»;
- в) «Хто живе на землі руській?»

8. Ствердження абсурдності людського існування є характерним для:

- а) прагматизму;
- б) структуралізму;
- в) екзистенціалізму.

9. Ідея надлюдини належить:

- а) М. Гайдеггеру;
- б) Ф. Ніцше;
- в) К. Марксу.

10. Екзистенціалізм поділяють на:

- а) критичний та докритичний;
- б) реалістичний та романтичний;
- в) релігійний та атеїстичний.

II РІВЕНЬ

- 1. Доведіть, чому в епоху Нового часу саме гносеологічна проблематика стає основною філософською проблематикою.
- 2. Поясніть значення філософських ідей Піфагора.
- 3. Прокоментуйте тріаду, встановлену З. Фрейдом, «дикун – дитина – божевільний».

III РІВЕНЬ

- 1. Охарактеризуйте основні ідеї та ідейні здобутки провідних філософських шкіл Стародавньої Індії.
- 2. Розкрийте особливості філософського типу мислення на відміну від інших способів теоретичного освоєння дійсності.

МОДУЛЬ III.

ЛОГІКА

Тема 1.

ПРЕДМЕТ І ЗНАЧЕННЯ ЛОГІКИ

План

1. Логіка, як наука. Предмет логіки.
2. Значення логіки та її основні функції.

1. Логіка як наука. Предмет логіки

Як відомо, спочатку існувала одна наука — філософія, причому не як окрема галузь знання, а як спроба теоретичного освоєння будь-яких предметів, явищ дійсності, як любов до мудрості. Поступово, предметом спеціального розгляду ставав не лише зовнішній світ, а й сам спосіб його дослідження, мислення про само мислення.

Термін «логіка» для позначення науки про мислення, про його форми і закони, увів на початку III століття до н.е. засновник стоїчного напрямку у філософії — Зенон із м. Кітіона, що на Кіпрі (336–264 рр. до н.е.). Однак, першим мислителем, який спробував надати органічний синтез, енциклопедичне зведення усіх теоретичних знань про мислення, був Арістотель (384–322 рр. до н.е.). Проте Арістотель, справжній засновник логіки як науки, ніде і ніколи не застосовував термін «логіка» у тому значенні, яке їй було надано пізніше; він користувався для її позначення терміном «аналітика». Основним принципом Арістотеля був принцип відповідності слова речам. Саме Арістотелем були сформульовані усі основні закони логіки та логічні силлогізми. Указана стоїками наука наближалася за предметом до граматики і риторики. Середньовічна схоластика перетворила логіку у простий органон ведення словесних диспутів, у знаряддя тлумачення священних текстів, тим самим вихолостивши арістотелівську логіку.

Швидше за все, термін «логіка» походить від давньогрецького слова «**logos**», яке тоді було дуже багатозначним виразом, що стало

засадничим для філософських поглядів багатьох античних філософів. Багатозначність логоса відобразилась і на значенні терміна «логіка». Логос — це і поняття, і слово, і думка, і розум, і принцип, і закон, і порядок тощо.

Отже слово «логіка» використовується у наступних значеннях:

а) необхідний, закономірний зв'язок предметів та подій у оточуючому світі, зв'язок попереднього з наступним (логіка подій, логіка речей, логіка дійсності тощо);

б) будь-яке послідовне міркування («залізна» логіка, логіка міркування N, «жіноча логіка» тощо);

в) наука про форми та закони мислення.

У своєму першому значенні слово «логіка» входить як складова до багатьох різних наук (біологія, геологія, психологія тощо), тим самим підкреслюючи, що вони досліджують закони, необхідні, об'єктивно існуючі, причинно-наслідкові зв'язки оточуючого світу. Нас же, насамперед, цікавить логіка у останньому значенні — логіка як наука про форми і закони правильного мислення.

На відміну від інших наук, логіка вивчає особливості, властивості форм мислення, відволікаючись при цьому від конкретного змісту, яке можуть нести ці форми мислення; вона вивчає їх з боку побудови структури, тобто внутрішнього закономірного зв'язку, що складає форму мислення елементів. Наприклад, і для періоду античності, і для сьогодення, поняття є суворо визначеною, структурованою формою. Вона є незмінною не за змістом, а за конструкцією, структурою, будовою.

Таким чином, **предметом логіки** є структура форм мислення, мислительні методи, закони зв'язку думок поміж собою, можливі при цьому порушення законів. Логіка вивчає форми мислення як би такими, що існують самі по собі, незалежно від тих засобів (знакових систем), у яких думка виражається, і від тих предметів, які мисленно відображаються. Логіка не заперечує усіх цих зв'язків, проте вони не входять до предмету логіки.

Ця особливість форми думки є однією з найбільш суттєвих труднощів, що визначають начебто відірваність логіки від дійсності, її абстрактний характер. Найбільш розповсюдженою помилкою є ототожнення або заміна думки самим предметом, який думка відображає, або словом, у якому думка виражається. Думка сама по собі, у якому б вигляді (формі), вона не виявлялась, залишається якісно різною і з предметом, і з словом.

Чуттєві форми відображення не є предметом логіки як науки, однак їх необхідно торкнутися як підґрунтя для раціональних, логічних форм відображення, які і генетично й історично є необхідним їх розвитком. Перехід від уявлення до поняття є якісним стрибком, оскільки уявлення неможливе без відчуття і сприйняття, тобто без безпосереднього контакту предмету відображення й органів чуттів, а поняття за своєю природою не потребує такого контакту; воно завжди узагальнене, ідеальне відображення. Оскільки людина мислить за допомогою понять, думка, таким чином, є узагальненим, опосередкованим, ідеальним відображенням дійсності.

Отже, **логічною формою** конкретної думки є будова цієї думки. Для фіксації логічної форми міркувань, у логіці створюють штучні мови, які отримали назву формалізованих мов. У таких мовах висловлювання природної мови замінюють спеціальними символами. Дякуючи цьому, міркування перетворюється на певну послідовність знаків, яка будується і підпорядковується певним правилам. Формалізовані мови — це схематизація природних мов, яку здійснюють з метою вираження тих специфічних властивостей, які неможливо виразити засобами природних мов. Побудову моделі, у якій міркуванням природної мови ставлять у відповідність їх формальні аналоги називають методом **формалізації**. Для визначення логічної форми того чи іншого виразу необхідно встановити структури логічних термінів (знаків) і абстрагуватися від значень нелогічних термінів. Поняття, судження, умовиводи мають свої специфічні логічні форми, які виражаються за допомогою символів.

Логічний закон — це об'єктивно існуючий, стійкий, необхідний, такий, що повторюється, причинно-наслідковий зв'язок між думками. Основними формально-логічними законами є закон тотожності, закон суперечності, закон виключеного третього, закон достатньої підстави.

Сучасна логіка суттєво відрізняється від тієї, що була започаткована у античності. Поява сучасної логіки зумовлена, зокрема, необхідністю переосмислення власних основ науки. Саме тут, у пригоді стає логіка, суттєво модернізована через впровадження математичного інструментарію до понять і проблематики традиційної логіки.

Предметне коло логіки значно розширилося. Логіка звернулася до аналізу таких типів міркувань, яким раніше відмовлялося у можливості логічного аналізу. Наприклад, предметом дослідження логіки

стають практичні міркування. Виникають нові розділи логічного знання, які пов'язуються з різними галузями наукового знання (математика, лінгвістика, інформатика тощо) і притаманними для них специфічними типами міркувань.

Метод формалізації, що не тотально використовувався у традиційній логіці, стає основним методом у сучасній логіці. Сьогодні йдеться про майже повну формалізацію логічного знання.

У результаті критики класичної логіки з'явилися новітні розділи сучасної логіки, які отримали назву некласичної логіки. До них належать атлетична логіка, тобто логіка, що досліджує поняття «необхідно», «можливо», «випадково»; темпоральна логіка, що вивчає логічні зв'язки між висловлюваннями у контексті часу, епістемічна логіка, що аналізує поняття «доведено», «спростовано», «знати», «сумніватися» тощо.

Перелічити всі розділи некласичної логіки практично неможливо, оскільки постійно відбувається їх зростання. Можна лише зазначити, що усі ці розділи орієнтовані на раніше невизначені певні контексти людського буття, що здавалося б пізнати неможливо.

2. Значення логіки

Перед вищою школою та суспільством взагалі стоїть завдання — сформувати розумних, мислячих фахівців у тій чи іншій галузі, озброївши їх новітніми досягненнями науки і техніки, найбільш досконалими методами і засобами наукового та інтелектуального дослідження, прищепити їм високу культуру теоретичного мислення. Досягти останнього можливо лише за умов вільного володіння мислительними (інтелектуальними, раціональними, логічними) формами та їх закономірними властивостями. Саме тому й необхідно вивчення логіки, оскільки лише вона досліджує форми і закони мислення для подальшого їх ефективного використання. Логіка мала велике значення із самого свого виникнення. Ще у Стародавній Греції та Стародавній Індії були розповсюджені змагання ораторів при великому зібранні глядачів. Згідно опису відомого східнознавця В.Васильєва, у Стародавній Індії будували арену для змагання, обирали судів. Якщо сперечалися дві особи, то іноді переможений мав лишити себе життя — кинутися зі скелі або ж стати рабом переможця, перейти у його віру. Якщо то була особа, яка користується повагою й

має великий добуток, то її майно могло відійти жебраку, який зміг її перемогти. У диспуті іноді приймали участь цілі монастирі, які внаслідок невдачі могли раптом щезнути після довгого існування. Тобто для інтелектуала тих часів знання логіки було конче необхідно. Ситуація і тепер не дуже змінилася, просто придбала більш приховані форми. Істина і логіка взаємопов'язані. Логіка допомагає доводити істинні судження і спростовувати хибні, вчить мислити чітко й лаконічно. Вона потрібна представникам багатьох спеціальностей: юристам, які будують свій захист або звинувачення у відповідності із правилами логіки; викладачам, щоб логічно викласти матеріал; політикам, щоб логічно й обґрунтовано довести свою думку; студентам, щоб логічно оволодіти численною інформацією.

Ігнорування формальної логіки у попередні роки в освітянському процесі негативно відобразилося на теоретичній, інтелектуальній культурі нашого суспільства. Численні представники так званої духовної еліти не можуть говорити і міркувати послідовно, по суті, відрізнити головне від другорядного тощо. Заплутаність думки, захоплення фрагментарністю, невизначеність, емоційна залежність, тобто, — нераціональність — найбільш характерні риси мислення таких людей. Їх висновки часто не погоджені з вихідними положеннями, не випливають з необхідністю; визначенням притаманна двозначність, неповнота; докази є сумбурними, непослідовними. Тому і потрібна логіка: «ваш розум, недоторканий донині, вона привчить до дисципліни» Гьоте.

Оскільки мислення – невід'ємна і відокремлююча ознака людини розумної, то їй необхідно знати, що таке думка, мислення, які його форми, які закони, котрим думка підкоряється. Вести полеміку, аргументований диспут, робити необхідні висновки із вихідних думок неможливо без знання властивостей форм мислення, їх законів, тобто без знання логіки. Завдання логіки полягає у тому, щоб навчити людину свідомо застосовувати закони і форми мислення, ясно виражати свої думки. Мислити логічно — означає мислити послідовно, не припускати суперечностей у своїх міркуваннях, досконало розкривати логічні помилки.

Логіка як одна з найбільш вагомих дисциплін є невід'ємною частиною системи наук, які утворюють інтелектуальне ядро духовної культури. Вона виконує різноманітні **функції**, до яких належать наступні:

1. **Гносеологічна (пізнавальна) функція.** Логіка досліджує відкриває основні закони і форми мислення.

2. **Світоглядна функція.** Логіка приймає активну у формуванні світогляду. Світогляд, сформований на основі логіки, стає світоглядом логічним, тобто таким, що вірно оперує поняттями, вірно проводить логічні операції з ними, будує умовиводи, доводить і спростовує.

3. **Методологічна функція.** Логіка відкриває певні принципи, закони мислення, критерії формальної істинності тощо, які можуть бути застосовані у інших науках.

4. **Практична функція.** Логіка може бути застосована у практичній діяльності людини: для переконання у диспуті або ж для отримання у ньому перемоги; потреба у логіці посилюється через сучасне розповсюдження науки у виробництво, керування, обслуговування, інтенсивну інформатизацію суспільства тощо.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст логіки як науки про закони та форми правильного мислення.
2. Що таке логічна форма?
3. Що таке логічний закон?
4. У чому полягає сутність методу формалізації?
5. У чому різниця між традиційною і некласичною логікою?
6. Чому виникає некласична логіка?
7. У чому полягає значення логіки?
8. Які основні функції логіки?
9. У чому полягає гносеологічна функція логіки?
10. Охарактеризуйте методологічну функцію логіки. У яких науках необхідно використовувати логіку.
11. Охарактеризуйте практичну функцію логіки. На Вашу думку, вона посилюється або зменшується у сучасності порівняно з античністю?
12. Деякі автори виділяють ідеологічну функцію логіки. Чи згодні Ви з цим? Аргументуйте.

Теми для написання рефератів

1. Мислення як предмет вивчення логіки.
2. Чуттєве пізнання та абстрактного мислення.
3. Форми правильних міркувань та їх детермінованість законами логіки.
4. Діалектична логіка і логіка формальна.
5. Становлення логіки в античності.
6. Розвиток логіки у середньовіччі.
7. Розвиток логіки у період Нового часу.
8. Логічні курси у Києво-Могилянській академії.
9. Логіка Дж Буля.
10. Логічні ідеї Г. Фреге.
11. Логіка оцінок як один з розділів некласичної логіки.
12. Логіка змін як один з розділів некласичної логіки.
13. Логіка дії як один з розділів некласичної логіки.

Література

1. Байиф Ж. К. Логические задачи. — М.: Мир, 1983.
2. Гетманова А. Д. Логика: Словарь и задачник: Учебн. пособие для ВУЗов. — М.: Гуманитарное изд. Центр ВЛАДОС, 1998. — С. 137–143, 172–194.
3. Гетманова А. Д. Логика: Учебник для студентов пед. ВУЗов. — М.: Высшая школа, 1986. — С. 4–22.
4. Горский Д. П. Логика. — М., 1963, — С. 24–27.
5. Жоль К. К. Вступ до сучасної логіки. — К.: Вища школа, 1992.
6. Иванов Е. А. Логика: Учебник. — М.: Издательство БЕК, 1998. — С. 54–68.
7. Ивин А. А. Логика: Учебник для ВУЗов. — М.: Гардарики, 1999. — С. 7–21.
8. Кальман Э., Зих О. Занимательная логика. — М.: Наука, 1966.
9. Логика: наука и искусство. — М.: Мир, 1992.
10. Хоменко І. В., Алексюк І. А. Основи логіки. — К., 1996. — С. 7–20.

Тема 2.

ПОНЯТТЯ ЯК ФОРМА РАЦІОНАЛЬНОГО МИСЛЕННЯ

План

1. Загальна характеристика понять.
2. Зміст, обсяг та види понять.
3. Основні відношення між поняттями.
4. Логічні операції з поняттями.

1. Загальна характеристика понять

За давньою усталеною традицією людство виділяє два основні джерела знання та пізнавального процесу: відчуття (або чуття) та мислення. Але їхня взаємодія у процесі пізнання виявляється досить складною. Зокрема, визнано, що людські чуття ніколи не бувають «чистим чуттям», бо їх неодмінно, в певній мірі, «завантажують» розум, мислення, міркування, тобто у людини не існує простого біопсихічного чуття, воно визначене предметно, ціннісно, інтелектуально.

Першим, вихідним рівнем пізнання, поза яким неможливе формування знання, є **чуттєве пізнання**: це фіксація окремих властивостей та ознак речей органами чуття людини відповідно до їх внутрішніх можливостей.

Чуттєвий рівень пізнання ще не творить знання (наприклад, побачити річ — ще не значить її пізнати або зрозуміти), але дає пізнанню такий його компонент, поза яким пізнання неможливе. Навіть у занадто раціоналізованих концепціях гносеології чуттєвий рівень розглядають принаймні як імпульс до пізнання. Чуттєве пізнання здійснюється у таких формах:

- **відчуття** /фіксують окремі властивості речей (холодне, світле, гладке та ін.)/;
- **сприйняття** /постають поєднанням відчуттів та створенням певного образу або певної проекції речей/;
- **уявлення** /постають відтворенням образу без безпосереднього контакту з річчю/.

Слід наголосити, що, вже на рівні відчуття, у діяльність чуття втручаються розумові операції, бо з'єднувати елементи відчуття у сприйнятті можна по-різному. Основне ж полягає у тому, що чуттєве

пізнання не може задовольнити людину, бо воно має цілу низку очевидних недоліків: відчуття мають свої межі, тобто далеко не все ми можемо бачити, відчувати й т.ін.; відчуття мінливі, нестійкі, відносні; самі відчуття не дають нам надійного критерію для розмежування суттєвого та несуттєвого. Уявлення завжди одиничне й конкретне, це так би мовити, «мислення у картинках», але щоб від нього перейти до справжнього мислення, потрібно вживати поняття, які вже є певним ступенем абстрактності.

Отже, названі недоліки надолужуються подальшим рівнем пізнання: **раціонально-логічним (або абстрактним) мисленням**. Форми абстрактного мислення досить чітко виражають його особливості:

- **поняття** — це слова (терміни), що фіксують суттєві характеристики класу предметів (але інколи — і окремих унікальних предметів);
- **судження** — це речення, які зв'язують між собою поняття так, що хід мислення у суттєвих моментах збігається з процесами реальності;
- **умовиводи** — сукупність речей (суджень), пов'язаних між собою законами логічного виведення.

Зауважимо, перш за все, що при переході до абстрактного мислення (раціонального пізнання) відбувається зміна об'єкту пізнання: якщо чуттєве пізнання фіксує окремі ознаки та властивості предметів, то абстрактне мислення постає спрямованим на виявлення та дослідження зв'язків, функцій та відношень між речами (або всередині окремих речей). Завдяки тому, що абстрактне мислення відокремлює певні прояви речей від самих речей і розглядає їх окремо, завдяки тому, що на перший план виходить дослідження зв'язків, функцій та відношень, абстрактне мислення фіксує суттєві (стійкі, сталі) характеристики та ознаки цілих класів предметів.

Тому абстрактне мислення виходить за межі як окремих предметів, так і певних органів чуття. Воно, рухаючись з усвідомленням власних актів, є стабільним, упорядкованим, отже, таким, що здатне відділяти суттєве від несуттєвого. Але водночас воно також має певні недоліки. В основі їх лежить те, що надає абстрактному мисленню переваги: дистанціювання від наявної реальності. Через це положення абстрактного мислення не можуть бути безпосередньо застосовані до реальних речей, подій, явищ. Коли ми, наприклад, кажемо «стіл», «дерево», то вказуємо не на якісь конкретні столи або дерева, а на

«столи» та «дерева» як такі; тобто ці поняття фіксують дещо суттєве, притаманне будь-яким столам та деревам (зокрема й таким, яких ми ще ніколи не бачили).

Поняття — одна з форм раціонального мислення, у якій узагальнюється зміст предмета або явища. Елементами змісту поняття виступають істотні для того чи іншого класу предметів чи явищ їх загальні риси, властивості, перетворені в голові людини, тобто такі, які одержали ідеальну мислену форму існування.

Риси, що виражають подібність або відмінність предметів, називаються їхніми **ознаками**.

Ознаки, що належать багатьом предметам (класові предмети), називаються загальними. Ознаки, притаманні тільки окремому предметові, називаються відмітними.

У загальних і відмітних ознаках можуть фіксуватись як істотні, так і неістотні властивості предметів.

Існування предмета як предмета першого роду неможливе, коли відсутня хоча б одна з таких істотних ознак. Істотні ознаки другого роду, якщо вони беруться у сукупності, достатні для вираження суті предмета, а кожен з них окремо є необхідним для неї.

Ознаки предметів поділяють на основні і похідні, необхідні і випадкові.

Основні ознаки — це ті істотні ознаки, в яких виводяться як необхідний наслідок інші істотні ознаки. **Похідні ознаки** — це ознаки, що виводяться з основних. Наприклад, у понятті «рівносторонній трикутник» рівність сторін є основною ознакою, а рівність кутів — вже похідною. **Необхідні ознаки** — це ті самі істотні ознаки, але взяті у відношенні до тих ознак, які не є ані основними, ані необхідними висновками з них. Поняття «необхідні ознаки» означає, що без них не може існувати жоден індивідуум даного класу предметів. У самих предметів можуть існувати і **випадкові ознаки**, тобто такі, що належать або тільки деяким представникам класу, або усім представникам, але які не є необхідним наслідком основних ознак. Наприклад, світле волосся, високий зріст, знання кількох іноземних мов і тощо — це випадкові ознаки першого роду. Як приклад другого роду випадкових ознак, що характеризують весь клас предметів, можна назвати чорний колір пір'я у ворон.

Змістом будь-якого складного поняття є синтез елементів, їх єдність. Особливість цієї єдності характеризує структуру поняття, у якій

істотним є різниця між **родовою ознакою** (головною частиною) змісту поняття і **видовою ознакою** (побічною частиною змісту поняття).

Головна частина відповідає на запитання: «хто?» або «що?», а побічна частина — «який?». Побічна частина може бути близькою або віддаленою, залежно від того, як приєднуються відповідні ознаки до головної частини змісту поняття — безпосередньо чи за допомогою інших ознак.

Наведене вище визначення передбачає, що утворення понять пов'язане з певними діями в мисленні, які дозволяють встановлювати загальні ознаки у предметів, виділяючи в них істотні та неістотні ознаки, утворювати з виділених істотних ознак певну єдність.

До таких дій належать:

- 1) **аналіз** — уявне розчленування змісту предмета та його складових властивостей, ознак;
- 2) **порівняння** — встановлення подібності і відмінності між предметами, що розглядаються;
- 3) **синтез** — уявне поєднання ознак та властивостей предмета, які відображаються у змісті поняття;
- 4) **абстрагування** — виділення з усієї сукупності ознак предметів єдності найбільш істотних ознак, що становлять зміст поняття;
- 5) **узагальнення** — дія, подібна до абстрагування і пов'язана з ним. Виділення ознак певного роду фактично є абстрагуванням стосовно цих виділених ознак. Водночас воно є і узагальненням, якщо мається на увазі більш широка сукупність ознак, що їх мають різні види предметів, які відповідають утворюваному поняттю.

2. Зміст, обсяг та види понять

Зміст поняття — це сукупність ознак, які мисляться у даному понятті. Обсяг поняття — це сукупність елементів, які мисляться у даному понятті.

Між обсягом і змістом існує таке співвідношення: із збільшенням обсягу зменшується зміст поняття і навпаки, із зменшенням обсягу, збільшується зміст. Тобто зміст і обсяг поняття перебувають в оберненому відношенні. У цьому суть **закону оберненого відношення між обсягом і змістом понять**.

Якщо складові обсягу поняття містять один елемент, то вони називаються індивідуумами, а якщо декілька— видами.

Гранично загальні поняття називаються **категоріями**. У них найбільший обсяг і найменший зміст. Приклади категорій: «сутність», «форма», «свідомість», «буття», «простір», «час», «рух». Це основні філософські категорії, але в окремих науках існують терміни: «живий організм» у біології, «молекула» у фізиці, «фігура» в геометрії тощо. У рамках філософії категорії менш загальної філософської теорії можуть бути видовими відносно категорій більш загальної філософської теорії. Наприклад, буття і суспільне буття, свідомість і суспільна свідомість.

З філософських категорій для формальної логіки найбільше значення мають категорії «річ», «зміст», «відношення». Категорія «річ» уособлює в собі сукупність властивостей, а останні знаходяться в тих самих просторових межах, у яких існує сама річ. Річ може втрачати ту чи іншу властивість, продовжуючи самостійно існувати в ролі особливого об'єкта, але зовсім без властивостей речей не існує.

Річ може бути позбавленою окремих відношень з іншими речами, залишаючись сама собою. Що стосується зв'язку властивостей і відношень, то слід зазначити те, що властивості речей проявляються у відношеннях речей між собою або у відношеннях однієї частини речі до іншої.

У змісті понять можуть мислитися або ознаки однієї категорії речей, явищ дійсності, або ознаки предметів інших категорій, наприклад категорій, властивості, відношення, часу, простору і т.д. Залежно від цього, а також від ступеня загальності поняття поділяються на такі види.

Реєструючі й нереєструючі. Основою цього поділу є наявність або відсутність у побічній частині змісту поняття таких ознак, які відповідають на запитання: «де?», «коли?», «якого роду індивідуум?». Якщо у змісті поняття є ознаки, що відповідають на названі запитання, то вони називаються реєструючими, а в зворотному випадку — нереєструючими. Приклади реєструючих понять: «арифметична дія», «море», «Т. Г. Шевченко», «студенти Слов'янського державного педагогічного університету». Поняття цього виду визначені не тільки якісно. За допомогою частини ознак їх змісту визначається, так чи інакше, і чисельність мислимих предметів, які виділяються із загального

числа предметів, що мають якісну визначеність, представлену головною частиною цього поняття.

Нереєструючі поняття — це поняття, що визначаються лише якісно: у них немає ознак, які виділяють у класі предметів певну якісну означеність будь-якої її частини шляхом фіксування просторових або часових меж чи шляхом посилення на одиничність предмета. Тому ці поняття іноді називаються відкритими, на відміну від реєстраційних понять, які часто називають закритими. Приклад нереєстраційних (відкритих) понять: «людство», «квіти», «рослини», «відданість», «слово» і т.п.

Будь-яке **реєструюче поняття** за допомогою логічної операції може бути перетворене на одиничне поняття, а саме відкрите поняття при довільному його обмеженні не може стати одиничним. Відкриті поняття можуть відрізнятись одне від одного рівнем загальності, а значить і рівнем абстрактності і рівнем складності, але ніколи не можуть бути одиничними. Для перетворення відкритого поняття на реєструюче (закрите) зміст першого необхідно мислити у єдності з ознаками поняття «одиничний предмет» або з ознаками поняття «скінчена множина предметів».

По відношенню до реєструючих понять елементами обсягу виступають індивіди в логічному значенні слова, а по відношенню до відкритих — види понять, на які підрозділяється дане поняття, що характеризується більшим ступенем загальності в порівнянні з кожним із наявних видів.

За ступенем загальності відкриті (якісні) поняття, у свою чергу, поділяються на більш загальні і менш загальні. Більш загальні мають назву всезагальні, а менш загальні — особливі (часткові). Всезагальні відносяться до деяких інших понять як рід до виду, а особливе поняття може й не поділятися на види. Воно може належати лише до множини дійсних або тільки мислимих предметів, тобто індивідуумів. Приклади всезагальних понять: «органічний світ», «геометрична фігура», «час», «рідина» і т.п. Відповідно приклади особливих понять: «рослина», «коло», «метан», «вода».

Пусті і непусті поняття. Пустими називаються поняття, яким не відповідає жоден предмет в предметній області. Наприклад, ідеальна дружина є пустим. Але непустими є поняття «числа $N > 2$ та $N < 3$ в області «раціональні числа».

Конкретні й абстрактні поняття. Перші з них — це поняття про конкретні предмети (стіл, кінь, рослина тощо), а другі — про властивості і відношення предметів (мужність, хоробрість, білизна, темрява тощо).

Абсолютні і відносні поняття. Абсолютне поняття виражає повний, незалежний від інших предметів зміст. Відносне поняття має ту ознаку, що фіксує відношення одного предмета до іншого (батько-син, вчитель-учень і т.п.), а у змісті абсолютного (безвідносного) поняття така ознака відсутня (наука, культура, мистецтво та ін.).

Позитивні і негативні поняття. Позитивне — це таке поняття, яке сформоване в результаті узагальнення наявних ознак. У негативних поняттях узагальнення проводиться при відсутності ознак, мислиться не заперечення ознак співвідносного позитивного поняття, а тільки відмінність видової ознаки першого від видової ознаки другого за наявності однієї родової ознаки у двох понять. Наприклад, «люди» — «нелюди», «савці» — «нессавці».

3. Основні відношення між поняттями

У відношеннях між поняттями насамперед розрізняють порівнянні і непорівнянні поняття.

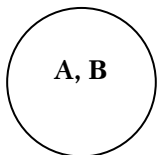
Порівнянними називаються поняття, що мають певні спільні ознаки, які дають змогу зіставляти ці поняття. Наприклад, «кішка» і «лев». Названі поняття належать до одного і того самого біологічного виду.

Непорівнянними називаються поняття, які не мають спільних ознак, а тому порівнювати такі поняття неможливо. Наприклад, «яблуко» і «схід». У порівнянних поняттях обсяги повністю або частково збігаються, а в непорівнянних обсяги не мають жодної спільної ознаки. Звідси випливає, що в логічних відношеннях можуть перебувати тільки порівнянні поняття.

Порівнянні поняття бувають **сумісними** або **несумісними**. **Сумісними називаються поняття, обсяги яких повністю або частково збігаються.** Існує три види відношень за сумісністю: рівнозначність (тотожність), перетин (перехресність, частковий збіг обсягів) і підпорядкування (субординація). Відношення між обсягами понять зображуються за допомогою колових схем, або діаграм Ейлера, кола Ейлера, де кожне коло позначає обсяг поняття.

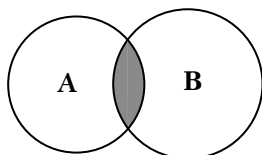
Діаграми сумісних понять мають такий вигляд:

**Відношення рівнозначності
(тотожності)**

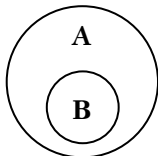
Рівнозначні (тотожні) поняття
А — «Столиця України»
В — «Київ»

**Відношення перетину
(перехресності, часткового збігу)**

Перехресні поняття (поняття, що перетинаються)
А — «інженер»
В — «жінка»

**Відношення підпорядкування
(субординації)**

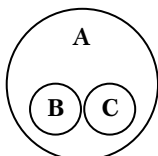

А — «дівчина»
В — «розумна дівчина»

А — підпорядковує поняття, В — підпорядковане. Поняття, обсяги яких не збігаються ні повністю, ні частково, називаються **несумісними**. Існують три види несумісності: співпідпорядкування (координація), протилежність (контрарність) і суперечність (контрадикторність).

У відношенні співпідпорядкування знаходяться два або більше видових понять, підпорядкованих родовому і які між собою не перетинаються.

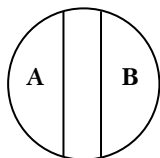
**Відношення співпідпорядкування
(координації)**

А — «риба»
В — «щука»
С — «акула»
А — підпорядковує поняття.
В, С — співпідпорядковані поняття.

Поняття, що містять взаємовиключаючі (несумісні) ознаки, називаються **протилежними** (контрарними).

**Відношення протилежності
(контрарності)**

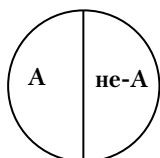
A – «чорний»

B – «білий»

A, B – протилежні (контрарні поняття),

C – родові поняття «колір».

Відношення суперечності – це таке відношення між поняттями, коли одне з них містить ознаку, яку інше поняття заперечує, не замінюючи заперечувану ознаку іншою. Поняття, що перебувають у такому відношенні, називаються **суперечними** або **контрадикторними**.

A – «білий»

не-A – «небілий»

A, не-A – суперечні (контрадикторні) поняття

4. Логічні операції з поняттями

1. Узагальнення понять – логічна операція, що полягає в переході від поняття з меншим обсягом до поняття з більшим обсягом. Наприклад, Київський національний університет ім. Т.Г.Шевченка – університет – вищий навчальний заклад – навчальний заклад – заклад. Узагальнювати поняття можна до категорій – понять з гранично широким обсягом.

2. Обмеження понять – логічна операція, у процесі якої переходять від понять з більшим обсягом до понять з меншим обсягом. Наприклад, держава – європейська держава – Українська держава. Обмежувати поняття можна до індивідуальних (одиничних) понять, бо далі буде вже не обмеження, а розчленування цілого на частини, оскільки обсяг одиничних понять складається лише з одного елемента.

3. Визначення понять.

Визначенням, або **дефініцією**, називається логічна операція, що розкриває зміст поняття. Наприклад: «Студент – людина, яка

навчається уВНЗ або технікумі». Поняття, зміст якого визначається, називається **визначуванним** поняттям (*definiendum*, скорочено — Dfd), а поняття, за допомогою якого розкривається зміст визначуваного поняття, **визначаючим** поняттям (*definiens* — Dfn).

Якщо у визначенні розкривається тільки назва поняття, то воно називається **номінальним** (від лат. *nomiu* — ім'я, назва). Якщо ж у визначенні розкриваються істотні ознаки предмета, то воно називається **реальним**.

Види визначень і їх правила докладно висвітлювалися в підручниках з логіки. Найпоширенішим видом реальних визначень є визначення через найближчий рід і видову відмінність. Правила цього виду визначення студенти мають твердо знати і вміти використовувати їх на практиці.

Основні правила визначення понять:

1. Визначення понять повинно бути співрозмірним *definiendum* (скорочено — Dfd), повинно дорівнювати *definiensy* — (Dfn);
2. Визначення понять не повинно містити хибного кола;
3. Визначення понять по можливості не повинно бути суперечним;
4. Визначення понять повинно бути чітким, не містити двозначностей.

4. Поділ понять.

Логічна операція, що розкриває обсяг поняття, називається поділом поняття. Поняття, обсяг якого розкривається, називається діленим поняттям. Ознака, за якою здійснюється поділ, називається **основою поділу**, а поняття, одержані в результаті поділу, — **членами поділу**. Залежно від кількості членів поділу розрізняють поділ дво-членний, тричленний і багаточленний. Серед дво-членного поділу виділяють дихотомію (від грец. *dicha* — два і *tome* — поділ, розтин, тобто поділ на дві частини), що являє собою поділ обсягу діленого поняття С на два суперечних поняття — А і не-А: швидкий — нешвидкий, збитковий — незбитковий і т.п.

Особливим видом поділу є **класифікація**. Від звичайного поділу класифікація відрізняється тим, що в ній поділ здійснюється за істотною, корінною ознакою, а члени поділу займають постійне і чітко фіксоване місце. Прикладом класифікації може служити періодична система хімічних елементів Менделєєва.

Основні правила поділу понять:

1. Поділ повинний здійснюватися по одній основі;
2. Поділ повинний бути співрозмірним: обсяг діленого поняття повинен дорівнюватися сукупному обсягу членів поділу;
3. Поділ повинен бути послідовним, не містити у собі стрибка;
4. Члени поділу повинні взаємно виключати один одного.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Структура поняття.
2. Види понять.
3. Чим відрізняється поняття і слово?
4. Які існують операції з поняттями?
5. Які існують відношення поміж поняттями?

Теми для написання рефератів

1. Роль поняття в логічній культурі спеціаліста.
2. Поняття та судження як форма відображення дійсності.
3. Класифікація понять.
4. Позитивні і негативні поняття в логічному мисленні.

Література

1. Гетманова А. Д. Логика: Словарь и задачник: Учебн. пособие для ВУЗов. — М.: Гуманитарное изд. Центр ВЛАДОС, 1998. — С. 143–159.
2. Гетманова А. Д. Логика: Учебник для студентов пед. ВУЗов. — М.: Высшая школа, 1986. — С. 24–46.
3. Горский Д. П. Логика. — М., 1963. — С. 28–56.
4. Иванов Е. А. Логика: Учебник. — М.: Издательство БЕК, 1998. — С. 69–97.
5. Хоменко І. В., Алексюк І. А. Основи логіки. — К., 1996. — С. 21–48.

Тема 3.

СУДЖЕННЯ ЯК ФОРМА РАЦІОНАЛЬНОГО МИСЛЕННЯ

План

1. Загальна характеристика судження.
2. Складні судження. Відношення між судженнями за істинністю.
3. Основні закони формальної логіки

1. Загальна характеристика судження

Судження — це форма мислення, у якій щось стверджується чи заперечується в існуванні предметів, або виражається зв'язок між предметом та його властивостями, чи відношення між предметами.

Судження бувають **прості** і **складні**. У простих судженнях два терміни — суб'єкт S і предикат P пов'язані за допомогою зв'язки ϵ чи не ϵ . У складних судженнях пов'язані два і більше простих суджень за допомогою логічних сполучників кон'юнкції, виключаючої і невиключаючої диз'юнкції, імплікації та еквівалентності. Природною мовою ці сполучники виражаються за допомогою граматичних сполучників «і» (або «та»), «або ... або», «або» («чи»), «якщо..., то» «тоді і тільки тоді, коли».

Прості судження поділяються на:

- 1) екзистенціальні (судження існування), у яких виражається сам факт існування предмета, що відображається в думці: $a - a$;
- 2) відносні судження, у яких роль предмета, що виражає відношення між двома іншими елементами судження, виконують інші поняття: $a R b$, або $R(a, b)$;
- 3) атрибутивні судження, у яких стверджуються або заперечуються певні властивості, що належать предмету: $S \epsilon P$, $S \text{ не } \epsilon P$. Ці судження називаються ще категоричними (див. табл. класифікації суджень).

У логіці існує поділ суджень за кількістю та якістю. За кількістю судження бувають загальними, частковими, одиничними залежно від того, чи мова йде про весь клас предметів, його частину, чи про один предмет у суб'єкті:

- а) **загальні судження** — «всі $S \in (\text{не } \epsilon) P$ »;
- б) **часткові судження** — «деякі $S \in (\text{не } \epsilon) P$ »; вони можуть бути визначеними і невизначеними. Кванторами визначених суджень виступають терміни: «тільки деякі», «більшість», «меншість», «немало», «не всі», «майже всі», «декілька». Квантором невизначених суджень виступає термін «деякі»;
- в) **одиничне судження** — «це $S \in (\text{не } \epsilon) P$ ».

За якістю судження бувають ствердними та заперечними. Ствердними називаються такі судження, у яких стверджується належність до предмету певної ознаки. Судження, які виражають відсутність у предмета певної ознаки, називаються заперечними.

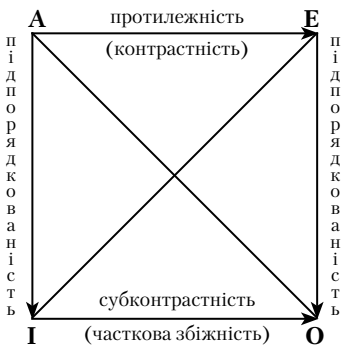
В логіці прийнято користуватися об'єднаною характеристикою суджень за їх кількістю та якістю:

Судження:

- A — загальноствердні (всі $S \in P$).
- E — загальнозаперечні (жодне $S \text{ не } \in P$).
- I — частковоствердні (деякі $S \in P$).
- O — частковозаперечні (деякі $S \text{ не } \in P$).

Відношення між судженнями та їх класифікація за якістю й кількістю.

Логічні відношення між судженнями можна подати у формі «логічного квадрата».

Примітки.

1. Лінії квадрата по вертикалі відображають відношення підпорядкованості між судженнями A та I, E та O, де A, E — підпорядковуючі судження, а E та O — підпорядковані.
2. Лінії квадрата по діагоналі відображають відношення суперечності (контрадикторності) між судженнями A і O, E та I.
3. Лінія квадрата по верхній горизонталі відображає відношення контрарності (протилежності) між судженнями A та E.
4. Лінія квадрата по нижній горизонталі відображає відношення субконтрарності (часткові збіжності) між судженнями I та O.

Розподіленість термінів у судженні. Розподіленим називається такий термін, який в даному судженні повністю включений у обсяг іншого терміна, або повністю виключений з нього. Нерозподіленим називається такий термін, який частково включений у обсяг іншого терміна.

У загальноствердних судженнях (А) суб'єкт (S) повинен бути розподіленим, а предикат (P) нерозподіленим.

У загальнозаперечних судженнях (Е) суб'єкта (S) та предикат (P) завжди є розподіленими.

У частковоствердних судженнях (І) суб'єкт (S) і предикат (P) завжди не розподілені.

У частковозаперечних судженнях (О) суб'єкт (S) завжди є нерозподіленим, а предикат (P) – розподіленим (див. табл. класифікації суджень і схему взаємозв'язків суджень у традиційній логіці).

ТАБЛИЦЯ КЛАСИФІКАЦІЇ СУДЖЕНЬ

Поділ суджень за структурою					
Прості			Складні		
	s	p	Безумовні		Умовні
			Категоричні	Розділові	
Загальноствердні	+	–	Кон'юнкції	Строгої диз'юнкції	Імплікації пі Еквіваленції
Загальнозаперечні	+	+		Нестрогої диз'юнкції	
Частковоствердні	–	–			
Частковозаперечні	–	+			

2. Складні судження. Відношення між судженнями за істинністю

Складні судження утворюються шляхом поєднання між собою простих суджень за допомогою логічних сполучників (кон'юнкції, виключаючої і невиключаючої диз'юнкції, імплікації та еквівалентності). Природною мовою названі логічні сполучники виражаються за допомогою граматичних сполучників «і», «та», «або-або», «або» («чи»), «якщо..., то...», «тоді і тільки тоді, коли...».

1) **Єднальні (кон'юнктивні) судження** — це такі судження, які утворені з двох суджень за допомогою сполучника «і» (або «та»).

Дано деякі судження А та В. Припустимо, що вони семантично незалежні одне від одного, тобто істинність або хибність А не викликає істинності або хибності В, і навпаки. Тоді судження «А і В» є функцією істинності суджень «А» та «В». Це означає, що істинність або хибність судження «А і В» повністю визначається істинністю і хибністю складових його суджень А та В.

Можливі такі комбінації кон'юнктивних суджень та їх результатів:

А	В	А і В (А ^ В)
І	І	І
І	Х	Х
Х	І	Х
Х	Х	Х

Єдиною умовою істинності кон'юнктивного судження є істинність обох складових цього судження.

2) **Розділові (диз'юнктивні) судження** бувають двох видів:

а) **виключаючо-розділові судження** (строга диз'юнкція) — це такі судження, які утворюються з будь-яких двох інших суджень за допомогою логічного сполучника «або ... або».

Зміст цього сполучника полягає в тому, що він поєднує несумісні ІІ судження. ВРС істинне, коли одна зі складових частин істинна, а інша — хибна, і хибне, коли обидві складові частини його хибні.

А	В	Або А, або В (А ∨ В)
І	І	Х
І	Х	І
Х	І	І
Х	Х	Х

б) **невиключаючо-розділові судження** (нестрога диз'юнкція) утворюються з будь-яких двох суджень за допомогою сполучник; «або», що припускає сумісність суджень.

НВРС істинне, коли істинні обидва його компоненти, або коли одне з них істинне, а друге — хибне. НВРС хибне тоді, коли є хибними обидва компоненти судження.

A	B	A або B ($A \vee B$)
I	I	I
I	X	I
X	I	I
X	X	X

3) **Умовні (імплікативні)** судження утворюються з будь-яких двох інших суджень за допомогою логічного сполучника «якщо..., то...». Його формула: «Якщо A, то B». A називається основою, або антецедентом, B – наслідком, або консеквентом.

Умовне судження хибне тоді, коли його основа – істинна, а наслідок – хибний, і істинне в усіх інших випадках.

A	B	Якщо A, то B ($A \rightarrow B$)
I	I	I
I	X	X
X	I	I
X	X	I

4) **Судження еквівалентності** утворюється з будь-яких двох інших суджень за допомогою логічного сполучника «тоді і тільки тоді, коли ...». Воно істинне, коли обидва складові судження є істинними або коли вони обидва є хибні, і хибне в усіх інших випадках.

A	B	A тоді і тільки тоді, коли B ($A \leftrightarrow B$)
I	I	I
I	X	X
X	I	X
X	X	I

Два судження називаються взаємозаперечними або суперечними одне одному, якщо одне з них істинне (I), а друге – обов'язково хибне (X).

Взаємозаперечними є такі пари суджень:

- 1) A – O «Всі S є P» і «Деякі S не є P»;
- 2) E – I «Жодне S не є P» і «Деякі S є P»;
- 3) «Це S є P» і «Це S не є P».

a	$\bar{a}$
I	X
X	I

Заперечення бувають внутрішніми і зовнішніми. **Внутрішнє заперечення** означає невідповідність предиката суб'єктові. **Зовнішнє** — заперечення усього судження.

3. Основні закони формальної логіки

Закон є результатом відображення необхідного, істотного, сталого і багаторазово повторюваного зв'язку між предметами і явищами реальної дійсності.

Закон мислення — це результат відображення необхідних істотних, сталих, багаторазово повторюваних зв'язків між думками, вираженими логічними засобами.

У формальній логіці найбільш відомі чотири основні закони: тотожності, несуперечності, виключеного третього, закон достатньої підстави.

Перші три закони були сформульовані ще Арістотелем. Ці закони можуть бути виражені у вигляді формул математичною символікою.

Закон тотожності: обсяг і зміст понять (суджень) повинні бути строго визначеними і лишатися незмінними у процесі логічних міркувань ($a = a$; $a \rightarrow a$; $a \leftrightarrow a$).

Закон несуперечності: у процесі міркування про який-небудь предмет не можна одночасно стверджувати і заперечувати що-небудь в одному і тому самому відношенні ($a \wedge \bar{a}$).

Закон виключеного третього: з двох суперечних суджень одне повинно бути істинним, друге — хибним, третього бути не може ($a \vee \bar{a}$).

Закон достатньої підстави: всяка істинна думка повинна бути достатньо обґрунтованою (за допомогою вихідних положень, припущень, відомих законів і правил, практичного досвіду тощо).

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що таке судження як форма логічного мислення?
2. Яка структура судження?
3. Поясніть, чому існують різні форми судження?
4. Що таке квантори, назвіть їх види?

Теми для написання рефератів

1. Риторичні питання і судження.
2. Судження як відображення дійсності.
3. Значення та функції судження в логіці.
4. Історія і сучасність судження.
5. Форма і структура судження.

Література

1. Гетманова А. Д. Логика: Словарь и задачник: Учебн. Пособие для ВУЗов. — М.: Гуманитарное изд. Центр ВЛАДОС, 1998 — С. 159–172.
2. Гетманова А. Д. Логика: Учебник для студентов пед. ВУЗов. — М.: Высшая школа, 1986. — С. 65–83.
3. Горский Д. П. Логика. — М., 1963. — С. 28–56.
4. Иванов Е. А. Логика: Учебник. — М.: Издательство БЕК, 1998. — С. 98–103.
5. Ивин А. А. Логика: Учебник для ВУЗов. — М.: Гардарики, 1999. — С. 146.

Тема 4.
УМОВИВІД ЯК ФОРМА
РАЦІОНАЛЬНОГО МИСЛЕННЯ

План

1. Загальна характеристика умовиводу.
2. Безпосередні умовиводи.
3. Категоричний силогізм та його різновиди. Ентимема.
4. Полісилогізм.
5. Індуктивні умовиводи. Аналогія.

1. Загальна характеристика умовиводу

Умовивід — це форма мислення, у якій з одного чи кількох істинних суджень на основі певних правил виводу виводять нове судження.

Структура кожного умовиводу включає в себе засновки, висновки, логічний зв'язок між засновками та висновком.

Умовивід буде правильним тоді і тільки тоді, коли в ньому виконуються основні закони логіки (тотожності, несуперечності, виключеного третього, закон достатньої підстави).

Логічним висновком з цих засновків є таке речення, яке не може бути хибним, коли ці засновки істинні.

Умовиводи поділяються на дедуктивні, індуктивні і умовиводи за аналогією. Вони можуть бути необхідними та ймовірними (правдоподібними).

Дедуктивний умовивід — це умовивід, у якому висновок зроблено обов'язково із засновків, які виражають знання достатньо великого ступеня загальності, які самі є знанням меншого ступеня загальності:

- 1) усі люди смертні;
- 2) Сократ — людина;
- 3) отже, Сократ — смертний.

Логічне слідування іде від роду до виду, від загального класу до підкласу.

Правила виводу повинні задовольняти ряд вимог:
по-перше, з істинних засновків вони повинні давати змогу виводити тільки істинні судження;

по-друге, правила виводу в даній логічній системі повинні бути не-суперечними (сумісними), тобто не можна одним способом з одних і тих самих засновків виводити висновок «а», а другим способом — «не-а»;

по-третє, необхідно виходити з наявності повноти системи, а це означає: користуючись тільки даними правилами виводу в даній логічній системі, можна вивести будь-які змістово-істинні висновки, які сформульовані в термінах даної системи і логічно випливають з даних засновків.

Правила прямого виводу дають змогу з наявних істинних засновків одержати істинний висновок.

Правила непрямого виводу дають змогу робити висновок про правомірність деяких висновків з правомірності інших.

2. Безпосередні умовиводи

Безпосередніми умовиводами називаються дедуктивні умовиводи, які виводять з одного засновку. До них належать: перетворення, обернення, протиставлення предикатові та умовивід за «логічним квадратом».

Перетворення — вид безпосереднього умовиводу, в якому змінюється якість засновків без зміни їх кількості. Перетворення будуються:

а) шляхом подвійного заперечення, яке ставиться перед зв'язкою і перед предикатом:

$(S \in P \rightarrow S \text{ не } \in \text{ не-}P)$;

б) заперечення переноситься з предиката до зв'язки:

$(S \in \text{ не-}P \rightarrow S \text{ не } \in P)$.

Перетворенню підлягають усі 4 види суджень А, Е, І, О:

— А → Е (Всі S є P → Жодне S не є не-P);

— Е → А (Жодне S не є P → Усі S не є не-P);

— І → О (Деякі S є P → Деякі S не є не-P);

— О → І (Деякі S не є P → Деякі S є не-P).

Оберненням називається такий безпосередній умовивід, в якому у висновок (новому судженні) суб'єктом стає предикат, а предикатом — суб'єкт. Обернення бувають прості (без обмежень) і з обмеженнями. Частково заперечні судження не обертаються.

Прості обернення утворюються тоді, коли і S, і P вихідного судження або розподілені, або нерозподілені.

Наприклад: «Деякі студенти — спортсмени. Деякі спортсмени — студенти».

Обернення з обмеженням можна зробити тоді, коли у вихідному судженні суб'єкт є розподіленим, предикат — нерозподіленим або навпаки — суб'єкт є нерозподіленим, а предикат — розподіленим.

Наприклад: «Всі свині — ссавці. Деякі ссавці — свині».

Протиставлення предикатові — такий безпосередній умовивід, у якому в новому судженні (тобто висновку) суб'єктом виступає поняття, яке суперечить предикату вихідного судження, а предикатом є суб'єкт вихідного судження, причому зв'язка змінюється на протилежну. *Алгоритмом для отримання висновку категоричного судження є:*

- замість Р беремо не-Р,
- міняємо місцями S і не-Р,
- зв'язку міняємо на протилежну.

Інакше кажучи, для протиставлення предикатові треба спочатку зробити з судженням перетворення, а потім — обернення.

Наприклад: «Всі вовки — хижі тварини,
Жодна нехижа тварина не є вовком».

В абстрактному плані:

Для А — Всі S є Р → Жодне не-Р не є S;

Для Е — Жодне S не є Р → Деякі не-Р є S;

Для О — Деякі S не є Р → Деякі не-Р є S;

Для І — з частково ствердного судження необхідні висновки не робляться.

Умовиводи за «логічним квадратом» будуються на основі співвідношення А, Е, І, О.

3. Категоричний силіогізм та його різновиди. Ентимема

Категоричний силіогізм — це вид дедуктивного умовиводу, в якому з двох категоричних суджень, зв'язаних середнім терміном (М), при додержанні правил обов'язково впливає висновок. У складі силіогізму обов'язково повинні бути два засновки і висновок.

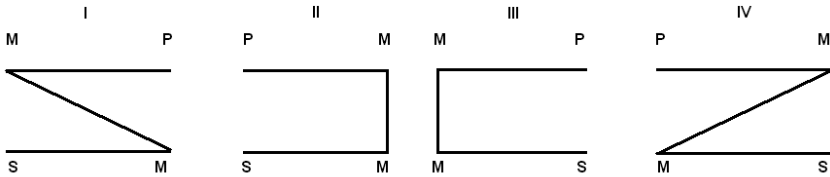
Поняття, що входять до складу силіогізму, називають його *термінами*.

Більший засновок має в собі більший за обсягом термін, менший засновок — менший термін.

В основі висновку в категоричному силіогізмі лежить *аксіома силіогізму*. Все, що стверджується або заперечується стосовно виду (або члена даного класу), належить до даного роду.

Фігурами силогізму називаються форми силогізму, які розрізняються за положенням середнього терміна М у засновках. *Розрізняють 4 фігури силогізму:*

Особливі правила фігур:

I фігура: більший засновок повинен бути загальним, а менший — ствердним.

II фігура: більший засновок є загальним, а один із засновків і висновок — заперечними.

III фігура: менший засновок повинен бути ствердним, а висновок—частковим.

IV фігура: загальноствердних висновків не дає; якщо більший засновок ствердний, тоді менший повинен бути загальним.

Якщо один із засновків заперечний, то більший повинен бути загальним.

Модусами категоричного силогізму називаються його різновиди, що відрізняються один від одного якісною й кількісною характеристикою засновків, що входять до нього, і висновком. Всього правильних модусів у 4 фігурах — 19.

Правила для термінів категоричного силогізму:

- в кожному силогізмі повинно бути тільки 3 терміни (S, P, M);
- середній термін (M) повинен бути розподілений хоча б в одному із засновків;
- термін, не розподілений у засновку, не може бути розподілений у висновку.

Правила для засновків категоричного силогізму:

- з двох заперечних засновків не можна зробити ніякого висновку;
- якщо один із засновків заперечний, то й висновок повинен бути заперечним;
- з двох часткових засновків висновку робити не можна;

— якщо один із засновків частковий, то й висновок повинен бути частковим.

Ентимемою називається скорочений категоричний силогізм, в якому пропущений один із засновків або висновок.

Наприклад: «Олександр вивчає філософію, оскільки він студент». Тут пропущений більший засновок. «Усі студенти вивчають філософію».

Відновлений з ентимеми силогізм має такий вигляд: Усі студенти вивчають філософію. Олександр — студент.

Отже, Олександр вивчає філософію.

4. Полісилогізм

Полісилогізмом (складним силогізмом) називаються два або кілька простих категоричних силогізмів, пов'язаних один з одним так, що висновок одного з них є засновком для іншого.

У полісилогізмі висновок попереднього силогізму стає більшим засновком наступного силогізму. Його схема:

	$\forall P \in Q$ $\forall R \in Q$ або:		<i>Приклад:</i> Всі багатокутники — геометричні фігури. Всі трикутники — багатокутники.
Отже:	$\forall R \in P$ $\forall S \in R$	Отже:	Всі трикутники — геометричні фігури. Всі рівносторонні трикутники — трикутники.
Отже:	$\forall S \in Q$	Отже:	Всі рівносторонні трикутники — геометричні фігури

Логічна формула епіхейреми: $\forall M \in P$, тому що $\forall M \in N$
 $\forall S \in M$, тому що $\forall S \in Q$
 Отже: $\forall S \in P$

Аналіз першого засновку: $\forall N \in P$
 $\forall M \in N$
 $\forall M \in P$

Аналіз другого засновку: $\forall Q \in M$
 $\forall S \in Q$
 $S \in M$

Висновок: $\forall M \in P$
 $\forall S \in M$,
 $\forall S \in P$

5. Індуктивні умовиводи. Аналогія

Індуктивні умовиводи — це опосередковані умовиводи, у яких з одиничних суджень — засновків — виводять часткове або й загальне судження — висновок. Слід відзначити, що індукція може виступати у науковому пізнанні подвійно — як метод та як логічний висновок. У якості методу вона виступає правилом наукової діяльності окремого ученого або цілого наукового співтовариства. У формі логічних висновків ця процедура виражає себе, як правило, — однією з активностей суб'єкта, який пізнає.

Звичайно виділяють два основні смисла поняття «індукція»: 1) індукція як узагальнення, 2) індукція як імовірний висновок. Існують наступні види індукції:

- Математична індукція;
- Перечислювальна (енumerативна) індукція;
- Елімінативна індукція;
- Індукція як зворотня дедукція;
- Аналогія;
- Логічна індукція.

Математична індукція — індукція як узагальнення, яка є достовірним (не імовірним) висновком. Ступінь достовірності цього виду висновків здавалась деяким мислителям настільки значною, що передбачалося розглядати математичну індукцію як одну з аксіом формальної логіки.

Загальну схему аксіом математичної індукції можна було б зобразити у наступному вигляді:

Властивість P вірна для 1

Якщо властивість P вірна для n , то P вірна для $(n+1)$

Властивість P вірна для n

Перечислювальна (енumerативна) індукція. У індуктивному висновку мислитель має справу із певним класом об'єктів. Цей клас містить звичайно дуже велику кількість об'єктів, які усі практично неможливо дослідити. Далі з'ясовується, що певне кінцеве число об'єктів має певну властивість P . На цій підставі дослідник може із певної ймовірністю передбачити, що властивість P виконується для усіх об'єктів класу. Отримуємо наступну загальну формулу еnumerативної індукції:

1-й об'єкт o_1 класу К володіє властивістю Р
 2-й об'єкт o_2 класу К володіє властивістю Р
 n -й об'єкт o_n класу К володіє властивістю Р

Всі об'єкти класу К володіють властивістю Р

Тут розрізняють два випадки:

1) Клас усіх об'єктів К вичерпується множиною F, тобто у посилках ми перевірили володіння властивістю Р для усіх об'єктів класу К. Наприклад, ми стверджуємо властивість «бути молодше 20 років» для усіх учнів певного класу. Якщо у класі, наприклад, 17 осіб, то для кожного з них ми можемо визначити вік, установивши, що він менше 20 років, а потім перейти до висновку, що «Усі учні класу молодше 20 років». Такий вид перчислювальної індукції називається повною перчислювальною індукцією, оскільки множина F повністю вичерпує собою досліджуемий клас К.

2) Клас усіх об'єктів К не вичерпується множиною F, наприклад, К може бути нескінченною множиною, тоді як множина F завжди утримує тільки кінцеве число елементів. Цей вид перчислювальної індукції називається неповною перчислювальною індукцією. Тут ми вже здійснюємо стрибок у мисленні, переходячи від виконання властивостей Р на частині класу К до виконання цієї властивості на цілому класі К. Через цей стрибок можливі помилки, коли у залишившійся частині К може знайтися об'єкт, який ще не перевірений на володіння властивістю Р й найсправді такою властивістю не володіє. Наприклад, ви стоїте на зупинці і чекаєте автобуса № 3. Першого разу підійшов автобус № 2 (автобус № 3 не підійшов у момент t_1), потім підійшов автобус № 7 (автобус № 3 не підійшов у момент t_2), Потім — 11 (автобус № 3 не підійшов у момент t_3). У розпачі ви готові зробити індуктивний висновок «Автобус № 3 ніколи не підійде», і раптом радісно помічаєте автобус № 3. Тому неповна перчислювальна індукція — це тільки ймовірний висновок.

Аналогія. У випадку висновку за аналогією звичайно дані два об'єкта і безліч властивостей (на відміну від перчислювальної індукції, де дана одна чи дві властивості і безліч об'єктів). Можна сказати, що перчислювальна індукція — це узагальнення по об'єктах, коли фіксуються властивості і змінюється множина об'єктів, а аналогія — узагальнення по властивостям, коли навпаки, фіксуються об'єкти і змінюється множина властивостей. Розглянемо наступний приклад

аналогії. Людина стверджує, що на Марсі є життя, оскільки на Марсі, як і на Землі, є атмосфера, вода тощо. Такий висновок можна було представити наступним чином. Позначимо судження:

- «На Землі є атмосфера» — як А(з);
- «На Землі є вода» — як В(з);
- «На Землі перепад температур у межах ΔT » — як Т(з);
- «На Землі перепад сили ваги у межах ΔF » — як F(з);
- «На Землі є життя» — як Ж(з);
- «На Марсі є атмосфера» — як А(м);
- «На Марсі є вода» — як В(м);
- «На Марсі перепад температур у межах ΔT » — як Т(м);
- «На Марсе перепад сили ваги у межах ΔF » — як F(м);
- «На Марсі є життя» — як Ж(м).

Тоді висновок за аналогією може бути представлений у наступному вигляді:

$$\begin{array}{c} A(з), B(з), T(з), F(з), Ж(з) \\ A(м), B(м), T(м), F(м) \end{array}$$

$$Ж(м)$$

Як і неповна перечислювальна індукція, аналогія є ймовірним висновком. Існує *проста аналогія*, у якій на підставі подібності предметів за одними якими-небудь ознаками роблять висновок про їх подібність в інших ознаках. Є також *строга аналогія*, яка ґрунтується на знанні залежності ознак предметів, що порівнюються, й *нестрога аналогія*, у якій робиться висновок без знання про зв'язок подібних ознак.

Варто відзначити, що проблема індукції як особливої мислительної операції до цих пір приховує безліч неоднозначностей. Деякі філософи, наприклад, К. Поппер, взагалі заперечували індукцію як засіб і метод наукової діяльності. Ймовірно, справа тут у великому значенні додаткових методів обґрунтування, необхідних для повного використання індукції.

В логіці існують також опосередковані дедуктивні умовиводи. Проведемо логічний аналіз наступного міркування: Якщо число поділяється на 4, то воно поділяється і на 2. Число поділяється на 4. Отже, воно поділяється і на 2. У формалізованому вигляді цей висновок записується так:

$$\frac{A \rightarrow B, A}{B}$$

У традиційній логіці такий висновок називається умовно-категоричним силлогізмом, оскільки перша посилка тут — умовна, друга — категоричне судження.

Взагалі складні опосередковані дедуктивні умовиводи розрізняють, виходячи із того які судження складають посилки.

**ТАБЛИЦЯ ІНШИХ ВИДІВ ОПОСЕРЕДКОВАНИХ
ДЕДУКТИВНИХ УМОВИВОДІВ**

№ п/п	Назви умовиводів	Формули
1	Суто умовний умовивід	$\frac{A \rightarrow B, B \rightarrow C}{A \rightarrow C}$
2	Умовно-категоричні умовиводи:	
2.1	Стверджуючий модус	$\frac{A \rightarrow B, A}{B}$
2.2	Заперечуючий модус	$\frac{A \rightarrow B, \text{не} - B}{\text{не} - A}$
3	Розділово-категоричні умовиводи:	
3.1	Стверджуючо-заперечуючий модус (Більший засновок — завжди строга диз'юнкція)	$\frac{A \vee B, A}{\bar{B}}; \frac{A \vee B}{A}$ 1) $\frac{A \vee B, \bar{A}}{B}; \frac{A \vee B, \bar{B}}{A}$
3.2	Заперечуючо-стверджуючий модус (Більший засновок — як строга, так і нестрога диз'юнкція)	2) $\frac{A \vee B, \bar{A}}{B}; \frac{A \vee B, \bar{B}}{A}$
4	Умовно-розділові умовиводи:	$\frac{A \rightarrow C, B \rightarrow C, A \vee B}{C}$
4.1	Проста конструктивна дилема	
4.2	Складна конструктивна дилема	$\frac{A \rightarrow B, C \rightarrow D, A \vee C}{B \vee D}$
4.3	Проста деструктивна дилема	$\frac{A \rightarrow B, A \rightarrow C, \bar{B} \vee \bar{C}}{\bar{A}}$
4.4	Складна деструктивна дилема	$\frac{A \rightarrow B, C \rightarrow D, \bar{B} \vee \bar{D}}{\bar{A} \vee \bar{C}}$

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Що таке умовиводи?
2. Які існують умовиводи?
3. Поясніть структуру силогізму.
4. Назвіть основні модуси і структури силогізму.
5. Які існують основні помилки при побудові силогізму?

Теми для написання рефератів

1. Силогізм, його функція в логіці Арістотеля.
2. Умовивід та його роль в мисленні людини.
3. Умовивід і судження як форма відображення дійсності.
4. Умовно-категоричний силогізм в логіці.

Література

1. Гетманова А. Д. Логика: Словарь и задачник: Учебн. пособие для ВУЗов. — М.: Гуманитарное изд. Центр ВЛАДОС, 1998. — С. 194–227.
2. Гетманова А. Д. Логика: Учебник для студентов пед. ВУЗов. — М.: Высшая школа, 1986. — С. 110–130.
3. Ивин А. А. Логика: Учебник для ВУЗов. — М.: Гардарика, 1999. — С. 148–153.

КОНТРОЛЬНІ МОДУЛЬНІ ЗАВДАННЯ

ВАРІАНТ 1

І РІВЕНЬ

1. **Визначте вид відношення між поняттями «майор» і «лейтенант»:**
  - а) відношення рівнозначності (тотожності);
  - б) відношення підпорядкування;
  - в) відношення перетинання (перехрещення або часткового збіру);
  - г) відношення співпорядкування.

2. **Поняття «аполітичний» є:**
  - а) позитивним;
  - б) негативним.

3. **Перехід від поняття «тварина» до поняття «дика тварина» є:**
  - а) узагальненням поняття;
  - б) обмеженням поняття.

4. **Судження «Цигани шумною юрбою по Бесарабії кочують» є:**
  - а) загальноствердним судженням (А);
  - б) загальнозаперечним судженням (Е);
  - в) частковоствердним судженням (І);
  - г) частковозаперечним судженням (О).

5. **Знайдіть поняття:**
  - а) Я поспішаю?
  - б) Розумна людина;
  - в) Ви хворієте.

6. **Обсяг поняття «нація» є:**
  - а) одиничний;
  - б) загальний.

7. Будь-яке поняття має:

- а) обсяг;
- б) розмір;
- в) фігуру.

8. Одиничним є поняття:

- а) пустеля;
- б) вогонь;
- в) Геракліт.

9. Знайдіть судження:

- а) велике свято;
- б) студент склав іспит;
- в) Україна.

10. Алюміній – тверде тіло; залізо, мідь, цинк, срібло, платина, золото, нікель, барій, калій, свинець – також є твердими тілами; отже всі метали – тверді тіла. Це міркування є:

- а) індуктивним;
- б) дедуктивним;
- в) міркуванням за аналогією.

2-Й РІВЕНЬ

1. Знайдіть поняття, що є тотожними за обсягом до наведених (не використовуйте власні імена):
  - а) рівносторонній трикутник;
  - б) прямокутний ромб.
2. Знайдіть декілька понять, які були б співвідпорядкованими до наведених (по відношенню до деякого третього родового поняття):
  - а) тварина;
  - б) поняття.

3-Й РІВЕНЬ

1. Що таке класифікація і які види існують?
2. Які існують помилки у визначенні понять? Охарактеризуйте їх.
3. Наведіть приклади суттєвих родових та суттєвих видових ознак.

ВАРІАНТ 2

I РІВЕНЬ

- 1. *Визначте вид відношення між поняттями «кішка» і «собака»:***
  - а) відношення рівнозначності (тотожності)
  - б) відношення підпорядкування;
  - в) відношення перетинання (перехрещення або часткового збору);
  - г) відношення співпідпорядкування.

- 2. *Поняття «злоба» є:***
  - а) позитивним;
  - б) негативним.

- 3. *Перехід від поняття «дика тварина» до поняття «тварина» є:***
  - а) узагальненням поняття;
  - б) обмеженням поняття.

- 4. *Судження «Окремі студенти не склали іспит» є:***
  - а) загальноствердним судженням (А);
  - б) загальнозаперечним судженням (Е);
  - в) частковоствердним судженням (І);
  - г) частковозаперечним судженням (О).

- 5. *Знайдіть поняття:***
  - а) олімпійський чемпіон;
  - б) гроші скінчилися;
  - в) погода просто чудова.

- 6. *Обсяг поняття «столиця» є:***
  - а) одиничний;
  - б) загальний?

- 7. *Будь-яке поняття має:***
  - а) фігуру;
  - б) зміст;
  - в) розмір.

8. Загальним є поняття:

- а) Г. Гегель;
- б) філософ.

9. Знайдіть судження:

- а) всі хірурги — лікарі.
- б) чудовий лікар;
- в) пекельний дух.

10. Будь-яка рідина є рідкою; вода — це рідина; отже, вода є рідкою. Це міркування є:

- а) індуктивним;
- б) дедуктивним;
- в) міркуванням за аналогією.

2-Й РІВЕНЬ

1. Знайдіть поняття, що є тотожними за обсягом до наведених (не використовуйте власні імена):
  - а) столиця Литви;
  - б) друга голосна літера української абетки.
2. Знайдіть декілька понять, які були б співвідпорядкованими до наведених (по відношенню до деякого третього родового поняття):
  - а) аналіз;
  - б) співвідпорядкування понять.

3-Й РІВЕНЬ

1. У чому полягає сутність операції визначення понять?
2. Що таке міркування? Яка його структура?
3. У чому полягає специфіка формалізованих мов?

ВАРІАНТ 3

I РІВЕНЬ

1. **Визначте вид відношення між поняттями «гроші» і «брудні гроші»:**
  - а) відношення рівнозначності (тотожності);
  - б) відношення підпорядкування;
  - в) відношення перетинання (перехрещення або часткового збіру);
  - г) відношення співпідпорядкування;
2. **Поняття «безкорисливий» є:**
  - а) позитивним;
  - б) негативним.
3. **Перехід від поняття «людина» до поняття «розумна людина» є:**
  - а) узагальненням поняття;
  - б) обмеженням поняття.
4. **Судження «Деякі з нас здатні витримати ще й не таке випробування» є:**
  - а) загальноствердним судженням (А);
  - б) загальнозаперечним судженням (Е);
  - в) частковоствердним судженням (І);
  - г) частковозаперечним судженням (О).
5. **Істинним або хибним може бути:**
  - а) поняття;
  - б) судження;
  - в) термін.
6. **Знайдіть судження:**
  - а) складний залік;
  - б) група склала залік;
  - в) найскладніший залік у моєму житті.
7. **У структуру простого судження не входить:**
  - а) суб'єкт;

- б) префікат;
- в) силогізм.

8. *«Дехто зі студентів не склав залік з логіки». Це судження:*

- а) просте;
- б) складне.

9. *Визначте тип судження «якщо число парне, воно ділиться на два»:*

- а) кон'юнкція;
- б) імплікація;
- в) еквіваленція.

10. *«Прямокутник – це плоска геометрична фігура, в якій протилежні сторони однакові і паралельні, а всі кути – прямі. Квадрат також є плоскою геометричною фігурою з однаковими і паралельними протилежними сторонами. Отже, всі кути квадрату – прямі». Це міркування є:*

- а) індуктивним;
- б) дедуктивним;
- в) міркуванням за аналогією.

2-Й РІВЕНЬ

1. Які з наведених прикладів фіксують відношення роду і виду, а які виражають відношення частини і цілого?
  - а) Школа. Середня школа;
  - б) Україна. Європа.
2. Знайдіть декілька понять, які були б співвідпорядкованими до наведених (по відношенню до деякого третього родового поняття):
  - а) прикметник;
  - б) обличчя.

3-Й РІВЕНЬ

1. Які види визначень Ви знаєте? Наведіть відповідні приклади.
2. Як можна відрізнити правильне міркування від неправильного? Обґрунтуйте відповідь.
3. Яка мета створення формалізованих мов?

ВАРІАНТ 4

I РІВЕНЬ

1. **Визначте вид відношення між поняттями «верх» і «низ»:**
  - а) відношення співвідпорядкування;
  - б) відношення протилежності;
  - в) відношення суперечності;
  - г) відношення підпорядкування.

2. **Поняття «безцінний» є:**
  - а) позитивним;
  - б) негативним.

3. **Перехід від поняття «розумна людина» до поняття «людина» є:**
  - а) узагальненням поняття;
  - б) обмеженням поняття.

4. **Судження « Ми не склали це випробування » є:**
  - а) загальноствердним судженням (А);
  - б) загальнозаперечним судженням (Е);
  - в) частковоствердним судженням (І);
  - г) частковозаперечним судженням (О).

5. **Поняття «закон» і «стаття закону» фіксують відношення:**
  - а) роду і виду;
  - б) частини і цілого.

6. **Знайдіть поняття:**
  - а) абсолютна свобода;
  - б) смерть або свобода;
  - в) свобода понад усе.

7. **Обсяг поняття «гідність» є:**
  - а) одиничним;
  - б) загальним.

8. Логічна формула судження: «Якщо я складу іспит з філософії й у мене будуть гроші, я поїду відпочивати до Криму» виглядає таким чином:

- а) $a \rightarrow b \rightarrow c$;
- б) $(a \wedge b) \rightarrow c$;
- в) $a \rightarrow (b \wedge c)$.

9. Фігура силогізму:

- Всі хірурги — лікарі.
Всі лікарі — інтелігенти.
Деякі інтелігенти — хірурги.
- а) перша;
  - б) друга;
  - в) третя.

10. Два протилежних судження про один предмет можуть бути:

- а) одночасно істинними;
- б) одночасно хибними;
- в) будь-якими за істинністю.

2-Й РІВЕНЬ

1. Які з наведених прикладів фіксують відношення роду і виду, а які виражають відношення частини і цілого?
  - а) Школа. Випускний клас середньої школи;
  - б) День. Доба.
2. Знайдіть поняття, які знаходяться у відношенні суперечності і протилежності до запропонованих понять:
  - а) дієслово минулого часу;
  - б) південь.

3-Й РІВЕНЬ

1. Які вимоги висуває логіка до операцій визначення понять?
2. Що таке логічна помилка? Які види логічних помилок можна виділити?
3. Чи можна говорити про формалізовані мови як про спрощені фрагменти природних умов? Обґрунтуйте відповідь.

ВАРІАНТ 5

I РІВЕНЬ

1. **Визначте вид відношення між поняттями «біле» і «не біле»:**
  - а) відношення співвідпорядкування;
  - б) відношення протилежності;
  - в) відношення суперечності;
  - г) відношення підпорядкування;

2. **Поняття «брутальність» є:**
  - а) позитивним;
  - б) негативним.

3. **Перехід від поняття «надія» до поняття «остання надія» є:**
  - а) узагальненням поняття;
  - б) обмеженням поняття.

4. **Судження «Людина має право на життя» є:**
  - а) загальноствердним судженням (А);
  - б) загальнозаперечним судженням (Е);
  - в) частковоствердним судженням (І);
  - г) частковозаперечним судженням (О).

5. **Знайдіть поняття «змія», «податок», «кохання», «відмінник»?**
  - а) цей студент — відмінник;
  - б) шалене кохання;
  - в) потрібно зателефонувати.

6. **Поняття «ненависть» і «почуття» фіксують відношення:**
  - а) роду і виду;
  - б) частини і цілого.

7. **Знайдіть поняття:**
  - а) складне судження;
  - б) складно жити у світі;
  - в) складнощі загартовують.

8. Умовивід «Усі люди смертні. Сократ – людина. Отже, Сократ смертний» є:

- а) індукцією;
- б) дедукцією;
- в) аналогією.

9. «Оранжерейні рослини люблять тепло. Ці рослини люблять тепло. Отже, ці рослини оранжерейні»? Цей силогізм:

- а) істинний;
- б) хибний.

10. У силогізмі:

Рух – вічний.
Ходіння до інституту – рух.
Отже, ходіння до інституту вічне.

порушений закон:

- а) тотожності;
- б) несуперечності;
- в) виключеною третьою.

2-Й РІВЕНЬ

1. Які з наведених прикладів фіксують відношення роду і виду, а які виражають відношення частини і цілого?
  - а) Частина України. Частина Європи;
  - б) Сільське господарство. Тваринництво.
2. Знайдіть поняття, які знаходяться у відношенні суперечності і протилежності до запропонованих понять:
  - а) ввічливість;
  - б) спека.

3-Й РІВЕНЬ

1. Назвіть прийоми, що подібні до визначення і які інколи замінюють його. Наведіть приклади таких прийомів.
2. Чи може правильне міркування мати хибний висновок? Обґрунтуйте відповідь.
3. У чому полягає сутність методу формалізації?

ВАРІАНТ 6

I РІВЕНЬ

1. **Визначте вид відношення між поняттями «кохання» і «сум»:**
  - а) відношення співвідпорядкування;
  - б) відношення протилежності;
  - в) відношення суперечності;
  - г) відношення перетинання.

2. **Поняття «жадібність» є:**
  - а) позитивним;
  - б) негативним.

3. **Перехід від поняття «остання надія» до поняття «надія» є:**
  - а) узагальненням поняття;
  - б) обмеженням поняття.

4. **Судження «Він мав право цього не робити» є:**
  - а) загальноствердним судженням (А);
  - б) загальнозаперечним судженням (Е);
  - в) частковоствердним судженням (І);
  - г) частковозаперечним судженням (О).

5. **Знайдіть поняття:**
  - а) яскрава зірка;
  - б) зірка згасла;
  - в) сонце — це зірка.

6. **Умовивід «Ця тварина — лев, отже, ця тварина — хижак» є:**
  - а) простим категоричним силогізмом;
  - б) ентимемою;
  - в) умовно-категоричним силогізмом.

7. **Яка помилка є у наступному визначенні: «Наступ — кращий засіб захисту»:**
  - а) утримує «порочне коло»;

- б) занадто широке;
- в) занадто вузьке.

8. Судженню: «Якщо свідок на суді говорить правду, то він є або правдива людина, або боїться звинувачення за брехливі свідчення» відповідає формула:

- а) $a \rightarrow b \rightarrow c$;
- б) $a \rightarrow (b \wedge c)$;
- в) $a \rightarrow (b \vee c)$.

9. Знайдіть поняття:

- а) студент першого курсу СДПУ;
- б) Я – студент;
- в) деякі студенти вивчають логіку.

10. Зайвим у наведеному списку є:

- а) поняття;
- б) уявлення;
- в) судження.

2-Й РІВЕНЬ

1. Які з наведених прикладів фіксують відношення роду і виду, а які виражають відношення частини і цілого?
  - а) Клас. Класна дошка,
  - б) Корінь слова. Частина слова.
2. Знайдіть декілька понять, які були б співвідпорядкованими до наведених (по відношенню до деякого третього родового поняття):
  - а) європейська країна;
  - б) сонце.

3-Й РІВЕНЬ

1. Які існують помилки у поділі понять? Охарактеризуйте їх.
2. Чи може неправильне міркування мати істинний висновок? Обґрунтуйте відповідь
3. У чому полягає специфіка логічних констант і змінних?

МОДУЛЬ IV.

ОСНОВИ ТЕОРІЇ РЕЛІГІЇ ТА ЇЇ ІСТОРИЧНА ГЕНЕЗА

Тема 1.

ОСНОВИ ТЕОРІЇ РЕЛІГІЇ

План

- 1. Релігієзнавство як наука та навчальна дисципліна.**
- 2. Елементи та структура релігії.**
- 3. Функції та роль релігії в суспільстві.**

1. Релігієзнавство як наука та навчальна дисципліна

Є знання, які потрібні спеціалістам для успішної діяльності у своїй галузі, але є знання, без яких неможливе становлення кожної людини як особистості, формування її духовної культури. Саме до таких належить релігієзнавство.

Релігієзнавство як комплексна та відносно самостійна галузь знання складалася, починаючи з XIX ст., незважаючи на те, що відповідні знання накопичувалися протягом століть. Воно складалося на межі загальної та соціальної філософії, історії філософії, психології та інших наук. Релігієзнавство вивчає закономірності виникнення, розвитку та функціонування релігії, її структури та різні компоненти, її різноманітні феномени, як вони поставали в історії суспільства, взаємозв'язок та взаємодію релігії та інших галузей культури. Головним у ньому є філософський зміст, оскільки, по-перше, центральне місце в ньому займає розробка універсальних понять і теорій об'єкта, по-друге, дослідження релігії звертається до філософсько-світоглядних питань про людину, світ, суспільство. У релігієзнавстві існує ціла низка підрозділів, основними серед яких є філософія, соціологія, психологія тощо. Філософія розкриває глибинні сутнісні властивості релігії; соціологія, психологія, феноменологія, історія дозволяють побачити, яким чином вона виявляється на різних рівнях, як вона виражається в різних релігійних феноменах.

Філософські концепції релігії. Вагомий внесок у дослідження феномену релігії зроблений відомим німецьким класичним філософом XIX ст. Г. Гегелем. Одним з перших вихідних принципів нового осмислення релігії стало його положення про те, що всесвітня історія здійснюється в духовній сфері, в тому смислі, що субстанціальним тут є «дух та процес його розвитку», а не матеріальна природа. Поширюючи визначення природи духа, Гегель відзначає, що «як субстанцією матерії є вага, так субстанцією духа є свобода». Поняття свободи він розкриває через визначення, яке дається її антиподу. Несвобода — це злиття людини з природою, її повна залежність від неї. Чим більше вона перебуває «в безпосередньому та некультурному стані», тим більше її визначають «імпульси, які вкладені природою», тим менше вона вільна.

Розглядаючи далі всесвітню історію як прогрес в усвідомленні свободи, а свободу як субстанцію духа, Гегель в цьому саморозкритті духу бачить внутрішню кінцеву мету історії. Таким чином, шлях розвитку свідомості індивіда від несвободи до свободи, (який, за Гегелем, безпосередньо пов'язаний із розвитком релігійної свідомості) виявляється внутрішньо необхідним подоланням людиною своєї залежності від домінуючих над нею сил природи.

Релігія, за Гегелем, — одна з форм саморозкриття абсолютного духу. Вона проходить наступні стадії розвитку:

- безпосередня релігія (примітивна, нижча, несправжня форма релігії, проте елементи вірувань, які виникли тут, отримують подальший розвиток),
- субстанціальні релігії,
- християнство — релігія істини.

Г. Гегелем вперше починається застосовуватись діалектика єдності протилежностей, які містяться у віронавчальних мотивах і практиці цієї релігії.

Він зауважує, що християнську релігію то докоряли, то прославляли за те, що вона зуміла пристосуватися до самих несхожих звичаїв, до найрізноманітнішого складу і побудови життя. Колискою її стає розбещеність римської держави, і вона приходить до влади тоді, коли імперія йде назустріч своєму кінцю, причому непомітно, щоб падіння її було затримано християнською релігією, навпаки, завдяки цій події галузь останньої поширюється і в один час вона постає і як релігія надвитончених римлян і греків, під час рабства, і як релігія найбільш

диких, але й найвільніших варварів. Вона була і релігією італійських держав у найпрекрасніші часи їх відвертої свободи у середні віки, і в поміркованих монархіях Європи в Новий час, рівно і як релігією найбільш пригнічених кріпаків та їх панів: і перші, й інші ходять до однієї церкви.

Іспанці, які йшли за хрестом, знищували цілі людські покоління, англійці, спустошуючи Індію, співали християнські гімни-подяки. В її лоні народились і виросли кращі витвори мистецтва, а розвиток наук дорівнював безбожжю.

У будь-якому кліматі розквітало дерево хреста, скрізь воно пускало коріння, скрізь давало плоди, з релігією пов'язували народи радощі життя, і найбільш безвихідний смуток знаходив в ній їжу для себе і виправдання.

Дослідженням релігії займався і німецький філософ Л. Фейєрбах. Для Л. Фейєрбаха природа є первинною інстанцією і існує об'єктивно. Поза нею не існує нічого, в тому числі і тих вищих істот, які релігійна фантазія ставить понад природою та людиною. Для нього релігія — це дитяча сутність людства. Але дитина свою сутність людини розглядає як щось стороннє. Людина, оскільки вона є дитиною, об'єктивує себе як іншу людину.

Філософськи осмислюючи природу бога, Л. Фейєрбах встановлює, що бог є об'єктивованою сутністю людини, втіленням її якостей, яка протягом тривалого процесу абстрагування фантастично осмислювалася як інший об'єкт, інша, яка стоїть над ним, істота. Бог людини такий, як і її власні думки та прагнення. Про людину ми можемо судити по богу, а про бога — по людині. Природа божественного, за Л. Фейєрбахом, своєрідна сутність людського. Історичний прогрес релігії пов'язаний з тим, що все, що уявлялося більш ранній релігії об'єктивним, тепер здається суб'єктивним, те, що раніше вважалося божественним, тепер вважається людським. Явища дійсності стають об'єктами релігії не через їх адекватне відображення в психіці, а навпаки: шануються людиною лише настільки, наскільки вони викривляються.

Аналіз релігії, здійснений К. Г. Юнгом та Е. Фромом, відбувався на межі філософії та психології. Так, аналітична система К. Г. Юнга розглядає релігійні уявлення як продукти «колективного несвідомого», а останнє — як «базовий релігійний феномен». Колективне несвідоме ідентично у всіх людей і утворює тим самим загальну підставу

психічного життя кожного, будучи за своєю природою надособистісним. Зміст колективного несвідомого відкривається свідомості людей через архетипи, під якими розуміються форми й образи, колективні за своєю природою, які зустрічаються практично по всій землі як складові елементи міфів і які в той же самий час є автохтонними індивідуальними продуктами несвідомого походження. Вони можуть заявляти про себе у фантазії, в художній творчості, медіумічному трансі, в містичному досвіді; для Юнга як психіатра, не останню роль грає поява архетипів у психічних продуктах патологічного характеру. Архетипи знаменують собою зустріч свідомості з несвідомим, що і є початковим релігійним досвідом і створенням вихідного матеріалу для формування міфів, казок, релігійних вчень і символів. Юнг підкреслює спонтанну активність проявів колективного несвідомого. Вони не утворюються індивідами, а примусово занурюються у свідомість індивіда. Ці вторгнення носять характер нумінозного переживання (поняття нумінозного Юнг запозичує в Рудольфа Отто). Нумінозне охоплює людину і ставить її під свій контроль; вона тут, скоріше, жертва, ніж творець нумінозного. Якою б не була його причина, нумінозне виступає як незалежні від волі суб'єкта умови. Відповідно релігія, за Юнгом, — це, в першу чергу, поняття, що означає особливу настанову свідомості, зміненої досвідом нумінозного, в свою чергу, людина релігійна, — це людина, яка бере до уваги і старанно спостерігає певні чинники, які впливають на неї (маються на увазі незалежні від її свідомого наміру чинники психічного життя).

У той же час релігія не тільки служить вираженням подібного досвіду, але і виконує важливу функцію захисту свідомості від цих «динамічних чинників» психічного життя, які не підкоряються свідомій волі індивіда і нерідко деструктивно впливають на свідоме Я. Людині притаманний таємний страх перед невідомими небезпеками душі, і тому є численні віронавчання і церемонії, які існують із єдиною метою — захиститися від несподіваного, небезпечного, що приховується в несвідомому. Їхня захисна функція забезпечується тим, що в міфологіях і віровченнях людина зіштовхується не з безпосереднім досвідом, а з його переробленим матеріалом, тобто має справу не з природними, а з культурними символами. Якщо індивідуальний досвід, в якому виникають природні символи, обтяжений випадковими нашаруваннями, ірраціональний і безсистемний, то віровчення являють собою кодифіковані і догматизовані форми первісного релігійного досвіду. Зміст

досвіду освячується і звичайно застигає в жорстокій, часто добре розробленій структурі. Таким чином, догмат зобов'язаний своїм існуванням, з одного боку, так званому безпосередньому досвіду одкровення, а з іншого — співробітництву багатьох розумів, яке не припинялося протягом століть. Культурні символи, «завдяки тисячолітнім зусиллям людського духу», виявилися покладеними у всеохоплюючу систему думок. Подібні системи складають головні цінності духовної культури людства. До них відносяться не тільки міфології і релігійні віровчення; не в останню чергу К. Г. Юнг відносить до подібних систем культурних символів також ритуали і релігійні організації; тому протестантизм, зокрема, одержує закид у тому, що, зруйнувавши церкву і сильно редукувавши обрядність, він залишив своїх прихильників незахищеними перед стихією ірраціонального світу психічного життя.

Проте системи релігійних символів покликані не тільки захищати індивіда від колективного несвідомого, але й прокладати шляхи до нього. Вони відкривають людині шлях до розуміння божественного й одночасно охороняють від безпосереднього з ним зіткнення. З погляду Юнга, останнє є значно важливішим для сучасної раціональної людини, яка втратила зв'язок з ірраціональними за своєю природою життєвими основами власної душі. У цьому — приваблююча сила релігії. Тому релігія являє собою також відношення до вищих і сильніших за впливом цінностей, будь вони позитивними або негативними. Відношення до них може бути як довільним, так і мимовільним, тобто ви можете свідомо прийняти ту цінність, якою ви вже одержимі несвідомо. Наділений у вашій системі найбільшою силою чинник — це і є Бог, оскільки Богом завжди називається, переважаючий всі інші, психологічний чинник.

К. Г. Юнг намагається посісти нейтральну позицію в питаннях віри і безвір'я, стверджуючи, що психолога цікавить факт існування і закріплення в культурі певних уявлень, а не проблема відповідності цих уявлень деякій дійсності. Наприклад, говорячи про мотив непорочного зачаття, психологія цікавиться винятково фактом наявності такої ідеї; їй не займає питання про істинність або хибність цієї ідеї в будь-якому іншому смислі.

«Гуманістичний психоаналіз» німецько-американського філософа, соціолога і психолога Е. Фрома (1900–1980) переосмислює символіку несвідомого, акцентуючи увагу на протиріччях людського існування, конфліктних ситуаціях, викликаних соціокультурними чинниками в суспільстві тотальної відчуженості. Поняття релігії

отримує широке тлумачення. Неправомірно зводити релігію тільки до тих систем, у центрі яких знаходяться Бог і надприродні сили; крім монотейстичних існувала й існує низка інших релігій. І світські системи, такі, як сучасний авторитаризм, психологічно необхідно віднести до релігійних. Релігію Фром розуміє як будь-яку систему поглядів і дій, якої дотримується якась група людей і яка надає індивіду системі орієнтації й об'єкт поклоніння. Релігійність вбачається в будь-якому служінні ідеалам, незалежно від того, вклоняється людина ідолам, богам і святым, або вождям, класу, нації і партії, або успіху, багатству і силі. Будь-яка людина є релігійною, а релігія притаманна усім історичним епохам. Однією з різновидів релігії Е. Фром вважає невроз. Він перевертає формулу З. Фрейда, який вважав релігію колективним неврозом, і трактує невроз як особисту форму релігії або, точніше, як регресію до примітивних форм релігії, що знаходиться в конфлікті з офіційно визнаними формами релігійної думки.

Е. Фром розрізняє авторитарну і гуманістичну релігії. Авторитарною релігію робить ідея, відповідно до якої людина повинна коритися зовнішній силі, що панує над нею. Головна чеснота такої релігії — слухняність, головний гріх — непокоря. На думку Е. Фрома, підкорення могутній владі являє собою один із засобів, за допомогою якого людина запобігає почуттям самотності та власної обмеженості. Цим актом підкорення вона втрачає свою незалежність і цілісність індивіда, але знаходить почуття безпеки і захищеності завдяки силі, яка вселяє страх і благоговіння та частиною якої вона ніби стає. Гуманістична релігія, навпаки, зосереджена на людині та її здібностях, орієнтуючи індивіда на самостійність і віру у власні сили, на реалізацію свого потенціалу; вона підтверджує цінність людської особистості, право людини на щастя і свободу. Релігійне переживання такого роду релігії є переживанням єдності з усім існуючим, засноване на родинному ставленні до світу, усвідомленому за допомогою мислення і любові. Гуманістична релігія розвиває здібності любові до ближнього і до самого себе, почуття солідарності з усіма живими істотами. Метою людини в такій релігії є досягнення найбільшої сили, а не найбільшого безсилля, чеснотою — самореалізація, а не покора.

Е. Фром вважає, що релігійний досвід не обов'язково пов'язаний з теїзмом, і ідею Бога розглядає як символічну. Проте безбожництво, з його точки зору, не означає безрелігійності, і власну концепцію психоаналізу Е. Фром оголошує «новою теологією».

2. Елементи та структура релігії

Що таке релігія? На яких підставах ті або інші погляди, ідеї, дії можна вважати релігійними? Різні мислителі по-різному виділяють пріоритетні сфери в релігії. Одні вважають, що фундаментальним ядром релігії є релігійна свідомість з її основною складовою — вірою, інші як пріоритет виділяють релігійні культу, треті — релігійні організації або релігійну діяльність, причому багато дослідників наполягають на синтезі усіх складових.

Розглянемо *релігійну свідомість*. Багато дослідників з необхідністю пов'язують релігійну свідомість з вірою (часто релігійна людина — віруюча людина). Однак, в цьому міститься наступна проблема — і нерелігійні люди можуть бути віруючими (наприклад, комуністи). Будь-яка віра має свій предмет. Віра — активне емоційне та оцінчне ставлення до свого предмету, неодмінно охоплює і вольовий процес та виявляється в тій чи іншій поведінці особистості. Віра як складовий елемент вольового вибору виражає стверджувальну силу духу. Вона необхідна людині для мобілізації її духовних та фізичних сил в певній проблематичній ситуації: при нестачі інформації, відсутності достатніх логічних доведень, при наявності сумнівів тощо. Розум обмежений. Вже при вивченні природи ми часто зіткаємося з тим, що можна назвати ірраціональним. В. Гьоте зауважував, що «природа не поділяється без остачі на розум», наприклад, в фізиці «індетермінізм» розуміється як відхилення від принципу суворої причинності в так званому мікросвіті. Обмеженість розуму виступає з особливою ясністю по відношенню до людини.

В людині є дуже багато позараціонального знання, тобто знання, яке не визначається раціональним знанням і не залежить від нього, тобто не є справжнім знанням, яке має велике значення в нашому житті. Сюди відноситься все те, що підказує нам наше серце, відчуття, інтуїція. Б. Паскаль: «серце надає нам знання, про підстави якого нічого не знає наш розум». Предметом релігійної віри є надприродне. Згідно з основними релігійними концепціями, надприродне не підлягає законам оточуючого світу, знаходиться по той їх бік та руйнує природній перебіг подій. До надприродного не можна застосувати звичайні критерії емпіричної вірогідності. Це яскраво постулював Тертуліан в тезі: «Вірую, оскільки неймовірно». Віра — це особливий психологічний стан впевненості в досягненні мети, в істинності ідеї за умови дефіциту точної інформації про досяжність поставленої

мети, про кінцевий результат події. В ній міститься очікування здійснення бажаного. Даний психологічний стан виникає в ситуації ймовірності, коли існує можливість для успішної дії, його успішного результату і знання про цю можливість. Якщо подія відбулася або стало зрозуміло, що вона неможлива, якщо істинність або хибність ідеї доведена, віра вгасає. Віра виникає з приводу тих процесів, подій, ідей, що мають для людей істотно значимий зміст, і являє собою сплав когнітивного, емоційного і вольового моментів. Оскільки віра з'являється в ситуації ймовірності, дія людини в ній пов'язана з ризиком. Незважаючи на це, вона виступає важливим фактом інтеграції особистості, групи, маси, стимулом рішучості й активності людей. Що, власне кажучи, розуміється під релігійною вірою? Насамперед, внутрішня впевненість в існування вищої істоти, вищої сили, всемогутнього бога (або богів), бога, який створив світ, такого, який надає норми моралі, який карає та врятовує. Релігія надає детальні норми поведінки в основних сферах життя, аж до гігієнічних. Вона містить в собі конкретні твердження про побудову або походження світу. Релігійні догми та норми, які викладені в будь-якому священному зібранні догм (Старий Заповіт, Євангеліє, Коран) вважаються наданими Богом. В основі релігійної віри міститься саме це твердження про існування Божества, якому притаманні означені властивості, та про істинність його догм. Це твердження, яке розглядається з гносеологічної точки зору, є судженням інтуїтивним, яке не можна перевірити шляхом досвіду. Істинність будь-якого твердження, яке не міститься в священній збірці догм, доводиться дискурсивним зведенням до цього джерела. Таке твердження, канонізоване церквою, стає догматом. І вже тут виникають ускладнення: серед тверджень, релігійного вчення, які визнаються безумовно істинними, зустрічаються такі, які містять логічні (або хоча б дискурсивні) неузгодженості і також внутрішні суперечності, які не вирішуються раціонально. Найбільш відомою є наступна антиномія: чи може всемогутній Бог утворити каміння, яке не в змозі потім підняти? Будь-яка відповідь «так» чи «ні» означає, що він не всемогутній в тому чи іншому відношенні. В релігійній свідомості питання, яке обговорюється, залишається серед тих, відносно яких неможна вимагати раціональної відповіді. Єдиною відповіддю залишається відсилання до ірраціональної сутності релігії. Іншою рисою догм, які приймаються, є їх протиріччя із такими, що поступово розкриваються людиною, властивостями фізичного світу,

тобто із позитивним знанням. Віра в диво є необхідним елементом релігійності. Б. Паскаль в «Думках» писав: «Де твій Бог? Дива його визначають та суть сяяння його». До того ж Паскаль наводить слова св. Августина: «Я не був би християнином, якщо б не існувало дива», — і зауважує: «Неможна розумно міркувати проти дива». Це, ймовірно, треба розуміти так, що потрібно повірити в дива всупереч розуму, або ж відмовитися від релігійності. Віра всуперіч розуму надається зверху, як одкровення.

Релігійна свідомість містить в собі звичайні людські почуття кохання, страху, радості, надії. Особливості цієї свідомості надає їй особлива направленість на об'єкт її віри. Наприклад, релігійна любов — це притаманне всім людям почуття любові, звернене на релігійний об'єкт. Релігійний страх — це звичайний трепет серця, але пов'язаний з ідеєю божої кари (У. Джемс).

У принципі, всі релігієзнавці погоджуються з тим, що релігійна свідомість відрізняється від інших форм своєю інтенціональністю. Розбіжності починаються при тлумаченні джерел цієї свідомості. Представники богословсько — теологічної думки вважають витокami релігійної свідомості надприродне, представники філософської думки — природне.

Релігійна свідомість на концептуальному рівні — концептуалізована свідомість — це спеціально розроблена свідомість, свідомість, яка систематизована у вигляді сукупності понять, ідей, принципів, міркувань, аргументацій, концепцій. До її складу входять: 1) більш-менш упорядковане вчення про Бога (богів), світ, природу, суспільство, людину, цілеспрямовано розроблене фахівцями (віровчення, теологія, богослов'я, символи віри тощо); 2) здійснювана відповідно до принципів релігійного світогляду інтепретація економіки, політики, права, моралі, мистецтва, тобто релігійно-економічні, релігійно-політичні, релігійно-правові, релігійно-етичні, релігійно — естетичні та інші концепції (теологія праці, політична теологія, церковне право, моральне богослов'я тощо); 3) релігійна філософія, що знаходиться на стику богослов'я і філософії (неотомізм, персоналізм, християнський екзистенціалізм, християнська антропологія, метафізика вседності ін.).

Релігійна діяльність. Наступним структурним елементом релігії є релігійна діяльність. Варто розрізнити нерелігійну і релігійну діяльність релігійних індивідів, груп, інститутів і організацій. Нерелігійна

діяльність здійснюється у позарелігійних галузях: економічній, виробничій, фаховій : політичній, державній, художній, науковій. Вона може бути релігійно забарвлена, в якості одного з її мотивів може виступати релігійний мотив. Але за об'єктивним змістом, предметом і результатами — це позарелігійна діяльність.

Релігійна діяльність посідає своєрідне місце в системі суспільної діяльності. Визначають два види релігійної діяльності: позакультова і культова. Позакультова здійснюється в духовній і практичній сферах. Духовну позакультову діяльність становить розробка релігійних ідей, систематизація й інтепретація догматів теології, богословських творів тощо. Різновидами практичної позакультової діяльності є виробництво засобів релігійного культу, місіонерство, участь у роботі соборів, викладання богословських дисциплін у навчальних закладах (школах, університетах, духовних навчальних закладах), управлінська діяльність у релігійних організаціях і інститутах, пропаганда релігійних поглядів через пресу, радіо, телебачення, релігійна пропаганда в сім'ї та в інших контактних групах. Варто підкреслити, що, як правило, у позакультову діяльність у більшій або меншій мірі проникають й елементи культу.

Найважливішим видом релігійної діяльності є культ. Його існування визначається відповідними релігійними уявленнями, ідеями, догматами. Релігійна свідомість постає у культі, насамперед, у вигляді культового тексту, до якого відносяться тексти Священного Писання, Священного Переказу, молитов, псалмів тощо. Відтворення цих текстів під час відправлення культу актуалізує у свідомості учасників релігійні уявлення і міфи. Проаналізований з погляду існування культу може бути охарактеризований як «драматизація релігійного міфу». У мистецтві (наприклад, у театрі) відтворення художнього тексту, яким би точним і майстерним воно не було, не усуває умовності ситуації дії. А драматизація тексту в релігійному культі пов'язана з вірою в дійсне вчинення описаних у міфі подій, у повторювальність цих подій, у присутність міфологічних персонажів, в одержання відповіді від визнаних об'єктивними істот, у ідентифікацію з ними. Предметом культової діяльності стають різноманітні об'єкти і сили, що усвідомлюються у формі релігійних уявлень. У якості предметів культу в релігіях різних типів, у різних релігійних напрямках і конфесіях виступали матеріальні речі, тварини, рослини, ліси, гори, ріки, Сонце, Місяць та ін. з відповідними властивостями і зв'язками. Різноманітні процеси та

явища можуть поставати у якості предмета культу й у вигляді гіпостазованих духовних істот-духів, богів, єдиного всемогутнього Бога. Різновидами культу, зокрема, є ритуальні танці навколо зображень тварин, предметів полювання, заклинання духів тощо (на ранніх стадіях розвитку релігії); богослужіння, релігійні обряди, проповідь, молитва, релігійні свята, паломництва (у розвинених релігіях).

Результатом культової діяльності є, насамперед, задоволення релігійних потреб, пожвавлення релігійної свідомості. У свідомості віруючих за допомогою культових дій відтворюються релігійні уявлення, символи, міфи, збуджуються відповідні емоції. Культ може стати чинником динаміки психологічних станів віруючих: відбувається перехід від стану пригніченості (занепокоєння, незадоволеності, внутрішньої розірваності, скорботи, туги) до стану полегшення (задоволеності, заспокоєності, гармонії, радості, припливу сил). У культовій діяльності відбувається реальне спілкування віруючих один з одним, вона є засобом замкнення релігійної групи. Під час відправлення культу задовольняються й естетичні потреби. Ікона, що має художню цінність, архітектура й оздоблення храму, читання молитов і псалмів — усе це може приносити естетичну насолоду.

Релігійні відносини. Відповідно до різноманітних видів діяльності укладаються відносини позарелігійні та релігійні. Протягом виконання економічної, політичної, державної, просвітницької та іншої діяльності релігійні індивіди, групи, інститути вступають у відповідні цим видам активності зв'язки. У такого роду зв'язках можливий релігійний смисл, проте за об'єктивним змістом вони позарелігійні.

Релігійні відносини — це відносини в духовній сфері, які складаються на підставі релігійної свідомості, реалізуються й існують за допомогою релігійної діяльності. Їх носіями можуть бути індивіди, групи, інститути, організації.

Носіями релігійних відносин у залежності від ступеню впливу релігії могли бути етнос, сім'я, стан, клас, фахова група або частини зазначених груп, тобто такі соціальні і політичні об'єднання, представники яких відносять себе також до одного загального віросповідання. Особливо велику роль у зберіганні і відтворенні релігійних відношень відігравали соціальні групи, що виділялися за релігійною ознакою, — варна брахманів у давньоіндійському суспільстві, жерці в рабовласницьких державах Європи, стан духовництва в середньовічних феодальних монархіях тощо.

Релігійні відносини можуть мати різний характер — солідарності, толерантності й нейтралітету, конкуренції, конфлікту і боротьби, нерідко із сильною тенденцією релігійного фанатизму. Проте навіть при «мирному співіснуванні», як правило, є уявлення про перевагу даного об'єднання, конфесії, напрямку, релігії.

Релігійні організації. В якості інстанцій, які регламентують релігійну діяльність, виступають інститути й організації. Для «орієнтації» у позарелігійних галузях створюються економічні інститути (наприклад, «Банк святого духу» у Ватикані), політичні партії (християнські, ісламські та ін.), профспілки, жіночі, молодіжні та інші формування.

Складаються організації й у релігії. У первісній спільноті релігійних організацій не було. Керували релігійними церемоніями спочатку старійшини роду і племені. Поступово з'являлися виконавці культу: шамани, знахарі й ін. Укладалися релігійні групи — «таємні спілки», що не збігалися з етнічними спільнотами. У міру диференціації суспільства, поділу праці поступово утворився стан жерців, а разом із ним, — релігійні організації.

Послідовники певного віросповідання складають релігійну спільність. У межах спільності на основі різноманітних видів діяльності — культової і позакультової — виділяється ціла система релігійних субгруп. Існування і функціонування спільності як єдиного цілого забезпечується організацією.

На основі вивчення християнства, виділені наступні типи релігійних об'єднань: церква, секта, деномінація, установлена секта, містерія й ін.

Церква являє собою порівняно широке об'єднання, приналежність до якого визначається, як правило, не вільним вибором індивіда, а традицією. Звідси визнання можливості кожної людини стати членом церкви. У багатьох церквах члени діляться на духівництво і мирян. Позиції і ролі, ступені і градації упорядковані за ієрархічним й авторитарним принципами.

Секта виникає як опозиція стосовно тих або інших релігійних напрямків. Для неї характерна претензія на винятковість своєї ролі, доктрини, ідейних принципів, цінностей, настанов. З цим пов'язані настрої виключеності, а нерідко і тенденція до ізоляціонізму. Різко виражене прагнення до духовного відродження. Підкреслюється рівність усіх членів, оголошується принцип добровільності об'єднання, робиться акцент на «обертанні», що передує членству. Історична

доля сект неоднакова. Одні з них через певний проміжок часу, припиняють своє існування. Інші з часом перетворюються на інші типи.

Деномінація може розвиватися з інших типів об'єднань або укладатися із самого початку в такій якості. Її ідейні, культові й організаційні принципи формуються в опозиції до церкви і секти. Зберігаючи акцент на «обраності» членів, вона визнає можливість духовного відродження для будь-якого віруючого. Ізоляція від «світу» і замкнутість усередині релігійної групи не вважається обов'язковою ознакою «щирої» релігійності. Хоча і висувається принцип постійного і суворо контрольованого членства, відповідно до яких наказується активність, насамперед, у релігійній діяльності, спостерігається тенденція до з'єднання зі «світом», послідовники закликають до активної участі у житті суспільства. Деномінації властива чітка організація як по горизонталі, так і по вертикалі.

3. Функції та роль релігії в суспільстві

Релігія виконує цілу низку функцій й відіграє певну роль в житті суспільства. Функції — це способи дії релігії в суспільстві, роль — сумарний результат, наслідки виконання нею функцій. Виділяють декілька функцій релігії:

- **Світоглядна.** Цю функцію релігія реалізує, завдяки, насамперед, наявності в ній певного типу поглядів на людину, суспільство, природу. Релігія містить в собі світовідчуття (емоційне прийняття або відвернення світу в цілому та окремих явищ та процесів в ньому), світовідношення (оцінку), світоспоглядання (відображення світу у відчуттях та сприйнятті), світорозуміння (пояснення світу).
- **Компенсаторна.** Ця функція є суттєвою в плані перебудови свідомості. У сучасних умовах важливе значення має психологічний аспект компенсації — зняття стресу, катарсис, медитація, духовна насолода, навіть в тому випадку, коли психологічний процес починає рух з ілюзії. В умовах сучасного відчуженого світу роз'єднаність та ізоляція замінюються на братство, безособові, речові відносини компенсуються особистісним богоспількуванням та спількуванням в релігійній групі, церковна благодійність, милосердя пом'якшують негаразди знедолених тощо.

- **Культурологічна.** Релігія, яка є складовою культури, виконує культурологічну функцію. Так, часто зміст культурних цінностей заданий релігійною свідомістю. Вони організуються навколо релігійної свідомості, наповнені відповідними образами, уявленнями, міфами. В якості матеріальних носіїв виступають: священна література, ритуальні тексти, засоби культу (ідол, ікона тощо), твори мистецтва. Під впливом релігії утворюються релігійні філософія, мораль, мистецтво. Релігія сприяє розвитку писемності, книгодрукуванню, забезпечує зберігання та розвиток цінностей релігійної культури, їх передачу від покоління до покоління.
- **Легітимуюча.** Ця функція означає узаконення деяких суспільних ладів, інститутів (державних, політичних, правових та ін.), відносин, норм, як таких, якими вони мають бути і, навпаки, ствердження неправомірності будь-яких з них.

Виокремлюють й інші функції релігії.

Результат, наслідок виконання релігією її функції, тобто її *роль*, значимість її дії були і є різними. Роль релігії неможна вважати засадничою, хоч вона впливає (інколи, — суттєво) на економічні відносини та інші сфери суспільного життя. Вона санкціонує певні погляди, діяльність, відношення, інститути. Релігійний фактор впливає на економіку, політику, державу, міжнаціональні відносини, сім'ю, культуру через діяльність релігійних індивідів, груп, організацій. Відбувається накладання релігійних відносин на інші суспільні відносини.

Ступінь впливу релігії не є одвічно даною, а змінюється в контексті процесів сакралізації та секуляризації. Сакралізація означає втягнення у сферу релігійного санкціонування форм суспільної та індивідуальної свідомості, діяльності, відносин тощо. Секуляризація, навпаки, призводить до послаблення впливу релігії на суспільну та індивідуальну свідомість, до обмеження санкціонування різноманітних видів діяльності, поведінки, відносин тощо. Зазначені процеси не є лінійними, несуперечливими. Вони різні як в окремих соціокультурних регіонах, так і в різних часових межах, відповідно, різною виявляється і роль релігії.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Який із підходів до аналізу феномену релігії Вам уявляється найбільш правильним? Чому?
2. Визначте основні переваги і недоліки кожного з підходів до дослідження релігії.
3. Що таке релігійна свідомість? Чи можна ототожнювати релігійну людину та віруючу людину?
4. Які з основних елементів структури релігії Ви вважаєте головними, а які другорядними? Чому?
5. Які, на Вашу думку, основні функції виконує релігія в сучасному українському суспільстві? Її роль посилилась чи стала більш слабкою?

Теми для написання рефератів

1. Філософські та соціологічні інтерпретації релігії.
2. Психологічні та антропологічні концепції релігії.
3. Суттєві характеристики релігії.
4. Індивід та особистість в релігії.
5. Релігія та суспільство.
6. Релігія в системі культури.

Література

1. Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990.
2. Гараджа В. И. Социология религии: Учебное пособие. — М.: Наука, 1996.
3. Гегель Г. Философия религии. — М., 1977.
2. Джеймс В. Многообразие религиозного опыта. — СПб., 1993.
4. Калінін Ю. А., Харьковщенко Е. А. Релігієзнавство: Підручник. — К.: Наукова думка, 1997.
5. Калінін Ю. А. Релігієзнавство: Курс лекцій. — К.: ВІПОЛ, 1996.
6. Релігієзнавство. — К.: Академія, 2000.
7. Релігієзнавство / Під ред. М. Законовича. — К., 2000.
8. Релігієзнавство / Під ред. М. Бублика. — К.: Юрінком Інтер, 1999.
9. Релігієзнавчий словник / Під ред. А. Колодного, Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996.
10. Религия и общество. Хрестоматия. — М., 1996.
11. Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. — М., 1991.
12. Юнг К. Г. Психология и религия. // Юнг К. Г. Архетип и символ. — М., 1991.
13. Яблоков И. Н. Основы религиоведения: Учебник. — М.: Высшая школа, 1994.

Тема 2. ПЕРВІСНІ ФОРМИ РЕЛІГІЇ

План

1. Загальна характеристика первісних форм релігії.
2. Ранньоісторичні форми релігії та родоплеменні культури: фетишизм, тотемізм, табу, магія, анімізм.
3. Шаманізм.

1. Загальна характеристика первісних форм релігії

Говорячи про ранні форми релігії, ми спираємося на опосередковані свідчення археологічних розкопок та спостереження етнографів над сучасними примітивними суспільствами. Так австрійський етнолог В. Шмідт та його послідовники висунули концепцію прамотеїзму, згідно з якою всі сучасні релігії беруть свої витoki з так званого «первісного монотеїзму». Але ми можемо створювати лише реконструкції цих релігійних форм, не маючи можливості безпосередньо спостерігати їх.

Дані сучасної археології свідчать, що близько 40 тис. років тому зародилися найпростіші форми вірувань одночасно з завершенням трансформації первісних людей (неандертальців) у людей сучасного типу (*homo sapiens*). Щоправда, частина вчених пов'язує появу первісних вірувань з більш пізнім часом — з добою кроманьйонця — представника «готового» типу людини. Але ми надаємо перевагу першій точці зору.

Існування ранніх релігійних уявлень підтверджують також пам'ятки первісного живопису. Схематичність цих зображень дають підстави говорити про наявність вірувань у надприродні зв'язки між людиною та певними тваринами. Іноді люди були зображені у шкірах тварин, а іноді це були напівтварини-напівлюди. Відтворені на малюнках рухи свідчать про існування комплексу магічних дій, тобто з'являється постаць чаклуна як посередника між світом, що сприймається на чуттовому рівні, та надприродним світом. На підставі цих знахідок вченими були створені висновки, що в цей період історії можна говорити про існування релігії.

2. Ранньоісторичні форми релігії та родоплеменні культури: фетишизм, тотемізм, табу, магія, анімізм.

До ранніх форм релігії належать: магія і фетишизм, тотемізм і анімізм, землеробський культ і шаманізм, які виникли в період формування і розвитку родового ладу (від 100 до 40 000 років тому). Цей родоплеменний лад пройшов через три основні фази: ранній та пізній (розвинутий) матриархат і патріархат. Кожній фазі відповідала своя форма релігійних уявлень: ранньому матриархатові — тотемізм, пізньому — землеробський культ, патріархатові — шаманізм. Але всі ці форми вірувань супроводжувалися фетишизмом і магією, анімізмом і аніматизмом.

Встановлено, що у первісних людей було дуже розповсюдженим шанування різних предметів, які повинні були відводити небезпеку і приносити вдачу. Ця форма релігійних вірувань отримала назву *фетишизм* від португальського слова *feitico* (амулет, магічна річ) або латинського *factitius* (магічно майстерний) — це віра в існування у матеріальних об'єктів надприродних властивостей. Вона вперше була знайдена португальськими моряками в Західній Африці в XV ст., а потім численні аналоги фетишизму були виявлені в релігіях майже всіх народів. Об'єктом поклоніння або фетишем міг стати будь-який предмет, що вразив уяву людини: каміння дивної форми, шматок дерева, зуб тварини тощо. Цьому предметові приписували не властиві йому функції (здібність лікувати, охороняти від ворогів, допомогати на полюванні тощо). Найпізнішим проявом фетишизму стала практика штучного виготовлення фетишів. Новий фетиш утворювався завдяки сполученню природних компонентів (кора, листя, коріння) з предметами, що традиційно вважалися чудодійними (шматочки священних дерев, равлики, нарости на деревах, пісок з місця злиття двох річок, хвіст скорпіона тощо). У пізніших формах релігії фетишизм зберігся у формі поклоніння ідолам — наділеним таємничою силою впливу матеріальним предметам з рисами людини або тварини. У сучасних релігіях фетишизм зберігся у вигляді шанування священних предметів (хрести, ікони, мощі), а як самостійний залишок — у вигляді віри в талісмани та амулети. Талісман, на погляд марновірних людей, приносить щастя, а амулет оберігає від нещастя (підкови, ладанки, кулони тощо).

Іншою ранньою формою релігійних поглядів треба вважати *тотемізм* (мовою індіанців-оджибве (журавля) *ot-totem* означає — його

рід) — віра у надприродну спорідненість людських колективів (рід, плем'я) з певними видами тварин та рослин (рідше — явищами природи та неживими предметами). Термін тотемізм з'являється у науковій мові на початку XVIII ст. й закріплюється на межі XIX–XX ст.ст. в працях видатного англійського етнографа Джеймса Фрейзера (1854–1941). На тотемів люди дивилися як на заступників роду і племені, захистників, помічників у розв'язанні всіх конфліктів, вони вважали їх братами і сестрами. Тому свої родові колективи первісні люди називали іменами тотемів. Спочатку тотемом вважалася тільки справжня тварина, рослина, птах або комаха. Потім стало вистачати його більш-менш реалістичного зображення, а, кінець-кінцем, люди стали задовольнятися будь-яким символом, словом або звуком, що позначають власний тотем.

Тотемний культ був спрямований на те, щоб отримати заступництво тотема. Наприклад, в Австралії кожна людина перед сном і під час пробудження промовляла ім'я свого тотема, оскільки вважала, що завдяки його надприродній підтримці з нею нічого поганого не станеться, навпаки, і в полюванні, і в інших справах їй пощастить.

Виникнення тотемізму тісно пов'язано з господарською діяльністю первісної людини — збиральництвом та полюванням. Рослини і тварини, що дали людині можливість існувати, ставали об'єктами поклоніння.

Так у тотемному культі виникає *табу* — система заборон на використання в їжі тотемної тварини або спричинення їй будь-якої шкоди. Класичною країною, де система табу отримала свій найбільший розвиток, є Полінезія. На думку Дж. Фрейзера, слово «табу» з мови полінезійців перекладається як «помічений» або «особливо виділений». Табу являли собою важливий механізм регулювання соціальних відносин. Так, статеві табу роз'єднали первісний колектив на шлюбні класи, тим самим виключили статеві зв'язки між близькими родичами. Усі ці табу були дуже суворими. Тотемні табу надовго пережили сам тотемізм і залишилися у більш розвинутих релігіях у формі відповідних заборон на вживання «нечистих (брудних)» видів їжі. Так, наприклад, у євреїв та мусульман свинина вважається брудним м'ясом і тому негідним для їжі. Зрозумілого пояснення цьому ніхто не може дати, а те, що це брудна тварина, виглядає не переконливо, тому що свиня — це дуже перебірлива в їжі тварина.

В умовах розпаду родового устрою тотемні вірування переростають в антропоморфні культури природи, стихій, тварин, де цим об'єктам поклоніння надається вже людиноподібне обличчя. Пізніше елементи тотемізму ввійшли до всіх релігій. Його вплив дуже відчувається в індуїзмі, де багатьох тварин (наприклад, корову, слона, мавпу, змію) вшановують як священних. Пережитки цієї первісної форми релігії можна бачити і в образах кентаврів з грецької олімпійської міфології. Сліди тотемізму чітко помітні і в християнстві. Святий дух і зараз зображується у вигляді голуба, а Христос часто зветься «агнцем (ягням) Божим», або символізується рибою. Від обряду ритуального поїдання тотема веде свій початок християнське таїнство причащення: вважається, що під виглядом хліба і вина віруючі поїдають тіло і п'ють кров Христа.

Поруч з тотемізмом і табу значне місце в життєдіяльності первісної людини посідала *магія* (від грецьк. *mageia* — чаклунство, ворожба) — віра в існування надприродних засобів впливу на природу або людину, тобто навколишній світ. Між магією та релігією не існує розподілу, неймовірно протиставляти релігію магії, тому що кожен культ включає магічну практику: молитви, починаючи з первісних і до сучасних релігій. Людина — продукт матерії, і тому вона повністю в її владі.

Витоки цієї форми релігійних вірувань були повніше описані англійським етнографом Брониславом Маліновським (1884–1942) в його роботі «Магія, наука і релігія». Магія приходиться на допомогу людині, якщо не існує надійного алгоритму досягнення успіху, коли людина не впевнена у своїх силах, коли над людиною панує випадковість та невизначеність. Це й змушує її покладатися на допомогу могутніх надприродних сил та здійснювати магічні дії.

Відносини, що установилися між людиною та природою завжди мали подвійний характер: з одного боку, господство всесильної природи над безпомічною людиною, з другого — вплив на природу, який людина прагнула здійснювати, використовуючи свої недосконалі сили, свої здібності. Ці прийоми і є магічною практикою.

Імітація засобів полювання повинна сприяти успіху самого полювання. Перш ніж йти на пошуки кенгуру, австралійці ритмічно танцюють навколо малюнка, на якому зображена бажана здобич, від якої залежить існування племені.

Магія поділяється на 6 видів: виробничу, лікувальну, любовну, шкідливу (деструктивну), метеорологічну (магія погоди) та військову.

Ця видова класифікація є далеко не повною, оскільки в кожному виді магії можна виділити багато підвидів. Так, виробнича магія, у свою чергу, мала багато різновидів: мисливська, рибальська, будівельна, землеробська, гончарна, навчальна, спортивна, ковальська тощо.

Іноді також говорять про «чорну» — шкідливу та «білу» магію, яка направлена на принесення користі при здійсненні магічного обряду.

Зазвичай магічними прийомами займалися спеціально підготовлені люди — чарівники та шамани, які щиро вірили у свою здібність спілкуватися з духами, передавати їм прохання соплеменників, впливати на духів. Але головне полягало не в тому, що вони самі вірили у свої незвичні здібності, а в тому, що їм вірив колектив і звертався до них за допомогою в дуже критичні моменти. Чарівники та шамани користувалися особливими почестями і повагою у соплеменників. Таким чином, чаклунська практика не протилежна релігії, а, навпаки, зливається з нею.

Віра в магію зберіглася і до наших днів як елемент сучасних релігій (віра в надприродну силу обрядів: молитва, жертвоприношення, очищення, піст) та в самостійній формі (ворожіння на картах).

У ранньородовому суспільстві поширеними були й анімістичні уявлення. *Анімізм* (від лат. *anima* — душа) — віра в духів та душі як двійника тіла, носія життя людини, а також тварин і рослин. Детальніший аналіз анімістичних вірувань був описан англійським антропологом, етнологом та релігієзнавцем Едуардом Тейлором (1832–1917) в його роботі «Первісна культура». Він був впевнений, що відправною межею для анімізму послужили роздуми первісної людини над такими питаннями: що є різницею між живим та мертвим тілом, в чому полягає причина сну, ведіння, екстазу, хвороби, смерті, а також із переживання трансу і галюцинацій. Але не в змозі правильно пояснити ці складні явища, первісна людина випрацьовує поняття про душу, що знаходиться в тілі і залишає його час від часу. Дедалі формуються більш складніші уявлення: про існування душі після смерті тіла, про потойбічний світ тощо.

Безпосередньою ж причиною появи такого роду анімістичних поглядів може бути і своєрідне тлумачення первісними людьми цілої низки акустичних та оптичних явищ: луни, шумів, тіней тощо. Вони уявлялися їм свідотством не тільки існування людської душі, але й існування подібних нетілесних двійників майже всього в світі. Це вже

стадія пізнього анімізму або демонізму, що веде до появи віри в Бога, янголів, сатану, русалок, гномів, фей, німф, водяників, безсмертні душі тощо. Самостійно анімізм живе у вірі в привиди, у спіритизм (можливість спілкування з душами померлих за допомогою різних приладів).

3. Шаманізм

Шаманізм (мовою сибірських народів «саман» — несамовитий) — особливий комплекс обрядів та ритуалів, пов'язаних з віруваннями у надприродні здібності і можливості служителів культу — шаманів.

Шаман — це знахар, жрець і душевователь; він лікує хвороби, керує суспільними жертвоприношеннями та проводить душі мертвих в інший світ. Все це є можливим завдяки тому, що він володіє техніками екстазу, тобто здатний залишати своє тіло за власною волею.

Шаманізм був заснований на уявленнях давніх людей про існування зв'язку між шаманом і духами, що допомагає битися з іншими, ворожими людині силами. Тобто першим духом-заступником був його родовий або сімейний тотем. У багатьох народів душу шамана уособлювала тварина, з якою вона була злита в єдине ціле. Потім образ «матері-тварини» набув вигляду духа-пращура самого шамана, а згодом він перетворився на духа-помічника шамана, людиноподібного.

Давні люди вважали, що тільки духи встановлюють зв'язок із майбутнім шаманом. Наглядним свідомством цього була так звана «шаманська хвороба», яка вражала людину у дитячому або юнацькому віці. Симптоми цієї хвороби були найрізноманітнішими, але завжди хвора людина виглядала в очах інших людей божевільною. Течія шаманської хвороби повністю співпадала з циклом ініціації: страждання, смерть і воскресіння. Коли хвороба проходила, людина вже перетворювалася на «виборця духів», що перевищує своїми здібностями всіх смертних.

Шаманський культ неможна уявити собі без особливого «шаманського реквізиту» (фартух, головний убір, барабан або бубен). Він щиро розмальовувався стилізованими зображеннями духів-заступників і духів-помічників, космічними символами, численими підвісками, що також уособлювали духів. В релігійному відношенні

сам факт переодягання шамана в особливий одяг був дуже значущим, він символізував переборення шаманом мирського простору та свідчив про його готовність увійти в контакт зі світом духів.

Звичний ритуал дії шамана — це так зване камлання — пляс зі співом, ударами в барабан або бубен, громом залізних підвісок тощо. Камланіє розглядається як засіб спілкування з духами, що досягається двома шляхами: або духи вселяються в тіло шамана (або в його бубен), або, навпаки, душа шамана відправляється в подорож у царство духів.

Шаманський Всесвіт складається з трьох частин: Верхнього Світу (Неба), Середнього Світу (Землі), де живуть люди та Нижнього Світу (Підземелля). Всі три частини Всесвіту з'єднувала воедино Світова Ось, яка символізувалася Світовим деревом, горою і стовпами. У Верхньому або Нижньому Світі шаман зустрічався з духами, домовлявся з ними про допомогу в різних справах, розпитував про те, що не міг знати ніхто (наприклад, про життя людини, що зникла). Тобто дії шамана під час камлання були ні чим іншим, як розповіддю про його неймовірну подорож. Але сенс камлання — у гипнозі оточуючих та в самогипнозі, завдяки якому шаман не тільки примушує глядачів вірити в свої надприродні здібності, але й вірить у них сам, а під час камлання переживає галюцинації. На думку дослідників, шаманське камлання дуже нагадує істеричний припадок, та й самі шамани дуже нервові, істеричні люди.

З переходом від первинності до цивілізації архаїчні форми релігії не зникли, а стали складовою частиною більш розвинутих релігій або народної культури. Як свідчить релігійна статистика, що на рубежі ХХ–ХХІ ст. різні форми первісних релігій сповідувало не менш 100 млн. людей: 80% від цього числа приходилося на Африку, 18% — на Азію та Латинську Америку, 2% — на Австралію та Океанію.

Запитання для самоконтролю

1. Коли виникають ранні форми релігійних уявлень?
2. Назвіть основні первісні форми релігії та дайте кожній з них короткий аналіз.
3. В якому напрямку змінюються уявлення первісної людини про надприродне?
4. Що таке табу? Згідно з якими принципами виникало зняття та накладення табу? Які функції виконували табу в первісному суспільстві?
5. Яке значення для подальшого розвитку релігії мав шаманізм?

Теми для написання рефератів

1. Етапи розвитку первісних вірувань.
2. Місце віри в надприродне в структурі релігійної свідомості.
3. Види та специфіка первісних вірувань. Основні поняття віровчень.
4. Релігійні системи стародавнього світу.
5. Залишки ранніх релігій у сучасному світогляді суспільства.

Література

1. Академічне релігієзнавство. Підручник. За науковою редакцією професора А. Колодного. — К.: Світ Знань, 2000. — 862 с.
2. Калінін Ю. А., Харьковченко Є. А. Релігієзнавство: Підручник. — К.: Наукова думка, 2000. — 352 с.
3. Кислюк К. В., Кучер О. Н. Религиоведение: Учебное пособие для высших учебных заведений. — Х.: Торсинг, 2002. — 496 с.
4. Титов В. Д., Качурова С. В., Барабаш О. В. Релігієзнавство: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. — Х.: Право, 2004. — 272 с.
5. Токарев С. А. Ранние формы религии. — М.: Политиздат, 1990. — 622 с.
6. Элиаде М. Священные тексты народов мира / Пер. с англ. В. Федорина. — М.: КРОН-ПРЕС, 1998. — 624 с.
7. Яблоков И. Н. История религии. В 2-х томах. — М.: 2002.

Тема 3.

ЕТНІЧНІ РЕЛІГІЇ

План

- 1. Характерні риси етнічних релігій.**
- 2. Різновиди етнічних релігій.**

1. Характерні риси етнічних релігій

На зміну родоплеменним віруванням приходять етнічні релігії, які подекуди ще називають національними чи національно-державними. Обов'язковим історичним підґрунтям їх появи є наявність у суспільстві спільнот, породжених соціальною диференціацією, і консолідація їх у формі держави. Етнічні релігії — це такі релігійні вірування, які, як правило, охоплюють своїм впливом всі прошарки населення в межах однієї національної держави. Не всі народи пройшли етап етнічних релігій. Деякі з них сприйняли у свій світогляд якусь світову релігію, знаходячись ще на стадії родоплеменної. Так, більшість арабських народів і багато народів Африки не проходили стадію етнічних релігій, а відразу прийняли якусь із світових релігій.

У національних релігіях конфесійні й етнічні кордони, як правило, співпадають, хоча за певних умов і обставин їх прихильниками можуть бути особи інших національностей. Існуючи на конкретному етнічному ґрунті, вони тісно переплелися з елементами національної культури, традицій і звичаїв народів, що їх сповідували чи сповідують. Національні релігії справляють значний вплив на формування менталітету народу, регламентують поведінку і побут його представників, сприяють розвитку та збереженню відповідного етносу, перешкоджають його культурній і мовній асиміляції. Функціонуючи в межах певних етнічних визначеностей, релігія так тісно переплітається з ними, що можемо говорити про певний етноконфесійний синкретизм.

Витоки етноконфесійних утворень пов'язані з довготривалим існуванням релігій на ґрунті різних історичних типів спільностей людей, починаючи від первісних племен і закінчуючи сучасними розвинутими націями. Формування зв'язків між ними переростають в етноконфесійні спільноти, які є наслідком взаємодії певної релігії з

елементами етносу. Під впливом етнічних і релігійних традицій у етноконфесійній спільноті складається відносно замкнутий тип її життєдіяльності, специфічні риси побуту. Для етноконфесійних утворень характерний високий ступінь ізоляції від інших етносів і релігій, який підтримується заборонаю міжнаціональних і міжконфесійних шлюбів, ревним захистом своєї етнічної винятковості та істинності власної віри.

Етап етнічних релігій пов'язаний переважно із домінуванням політеїзму, а то й генотеїзму. На цьому етапі вже відбулося чітке відмежування касти жреців-служителів етнічного культу. Значно спрощуються, але вже оформляються у сувору систему дотримання обрядові дієства, інших форм набирає жертвоприношення. Етнічні релігії мають письмову традицію, з'являються їх «священні тексти». Утверджується вчення про потойбічну відплату кожному за його земне життя.

Не всі етнічні релігії збереглися, їх, як правило, витіснили світові релігії. Ті ж, які збереглися, зазнали значних трансформацій і не постають у своєму витоковому вигляді.

2. Різновиди етнічних релігій

Характерною особливістю духовної історії різних народів світу є те, що вони на певних етапах своєї історії витворюють свою власну релігійну систему. Розглянемо коротко деякі з них.

Давньогрецька релігія — система політеїстичних вірувань і культів племен та народів Стародавньої Греції, що з'явилися і оформилися в період виникнення й розвитку рабовласницького суспільства. Характерними особливостями цієї релігії були уособлення й надання явищам природи живих рис (аніمالізм), пов'язані з ними людиноподібні боги та тлумачення їхньої поведінки за допомогою міфів. Все, що оточувало стародавніх греків, за їхніми уявленнями, було заселене божествами. Особливою шанною у давніх греків користувалась годувальниця всього — Гея, що відображало вплив матріархату. За панування родової знаті дрібні місцеві божества були замінені на олімпійських божеств, ієрархію яких очолив Зевс — «батько людей і богів». Зевс втілював у релігійній формі риси патріархального владика: панував над небом, землею, морем і пеклом. Пантеон давньогрецьких богів описали Гомер (VIII ст. до н.е.) в «Іліаді» й «Одисеї»

та Геосид (VII ст. до н.е.) у «Теогонії», тобто «Родоводі богів». На початку нової ери стара грецька віра все більше і більше поступається християнству, яке більше відповідало вимогам часу і духовним потребам людей.

Давньоєгипетська релігія як політеїстична система вірувань і культів сформувалась у VI–IV ст. до н.е. У кожній області (номі) Єгипту були свої пантеони та культу богів, втілених у небесних світилах, камінні, деревах, звірях, птахам, зміям тощо. Пізніше місцеві божества групуються у вигляді тріад на чолі з богом-деміургом (фіванська тріада — бог сонця Амон, його дружина Мут — богиня неба, їхній син Хонсу — бог місяця; мемфійська — Птах, його дружина Сехмет — богиня війни, їхній син Нефертум — бог рослинності і т.д.). Велику роль у давньоєгипетській релігії відігравали уявлення про потойбічне життя як безпосереднє продовження земного, але тільки в могилі. З часом виникають уявлення про те, що душі (ба) померлих подорожують по світу. Характерною рисою цієї релігії є обожнювання тварин. До найбільш шанованих тварин — втілення різних богів — належить: бик (Апіс, Мневіс та ін.), корова (Хатор, Ісіда), баран (Амон, Хнум), змія, крокодил (Себек), кішка (Баст), сокіл (Гор), ібіс (Тот) і т.д. За уявленнями стародавніх єгиптян, світ спочатку мав вигляд хаосу, був водною безоднею, з якої вийшли боги, що створили землю, небо, людей тварин і рослини. Тут на перше місце бога деміурга виступає сонце. Традицією давньоєгипетської релігії обожнювання фараонів, які вважалися «служителями Гора», впливали на династичність царювання.

Давньоіндійська релігія — сукупність релігійних поглядів та обрядів, що, виникають у II тис. до н.е. в середовищі, так званих, індоаріїв. У становленні цієї релігії виділяють ведичну та брахманську доби. Перша з них характеризується створенням Вед — священних книг, де описуються пантеон богів, важливі сторони ритуалу та обрядовості. Весь пантеон складається з 33 богів (хоча згадуються й інші числа), які поділяються на земних, атмосферних та небесних. Важливе місце у цей період займають також різноманітні божества як уособлення абстрактних понять, напівбоги, міфологізовані діячі, ворожі сили. Головний сенс обрядовості — жертвоприношення (яджна) як вживання священного напою сома або принесення в жертву богам рослин, тварин, людей. Світ, за Ведами, створений або з води ворожими силами (девами і асурами), або з яйця богом Праджапаті,

чи Брахманом. Всесвіт складається з 5 елементів — води, землі, вогню, повітря, ефіру (акаша). Брахманська доба відзначається зміною ритуалу, створенням коментарів до Вед — брахманів та аран'як, поширюється явище аскези. Світ, згідно з вченням цього періоду, керується загальними законами карми, якій підкоряються боги й люди. Панівною стає концепція реінкарнації (переселення душ) та необхідності звільнення від нескінченних змін своїх станів (сансара).

Джерелами, вивчення давньоіндійської релігії, зокрема брахманізму, є: 1) чотири збірки Вед («Рігведа», «Атхарваведа», «Самаведа», «Яджурведа»); 2) Брахмани — тексти-коментарі до відповідних Вед; 3) Аран'яки — тексти, пов'язані з Брахманами; 4) Упанішади — релігійно-філософські тексти періоду брахманізму. Головний принцип світосприйняття брахманізму — обожнювання природи. Більшість богів пантеону Вед втілюють окремі природні явища та стихії. Ці боги поділяються на земних, атмосферних і небесних. Богам-девам протистоять демонічні істоти — асури, пані, даса та ін. Першоосною світу і діючих в ньому законів, універсальним принципом Всесвіту, якому підкоряються боги і люди, є Ріта. Йому протистоїть принцип Анріта — безладдя, хаосу, відсутність істини. Пізніше в брахманізмі Ріта дасть поштовх до появи концепції карми і дхарми.

Привілейованим станом в давньоіндійському суспільстві були жреці-брахмани. Спочатку основна їх функція складалася з виконання обрядів та промовляння або співу молитв. Але, з розвитком релігійного мислення вони монополізують практично всі сфери життя суспільства. З цього часу в брахманізмі починається перехід від багатопланового пантеону Рігведи, в якому був відсутній центральний, об'єднуючий образ, до системи, зафіксованої в Упанішадах, яка зводила всі прояви буття до безособового космічного абсолюту — Брахмана.

Поява в VI ст. до н.е. таких релігійних систем, як буддизм і джайнізм, призвела до ослаблення брахманізму і поставила перед ним завдання реформації. Наслідком цієї реформації була поява, наприкінці I тис. до н.е., індуїзму.

Давньоіранську релігію називають ще зороастризмом (інколи — парсизмом). Ця дуалістична релігія виникла в X–VII ст. до н.е. й поширилась в Середній Азії та Азербайджані, її засновником вважають пророка Заратустру (Зороастра), якому приписують створення священної книги Авести і об'єднання основних релігійних уявлень стародавніх персів. Основна ідея цієї релігії — визнання боротьби двох

існуючих сил — Ахурамазди (усоблює світло, добро, істину і життя) і Анхра-Майнью (темрява, зло, омана і смерть). Ареною боротьби цих сил є світ. В ній беруть участь і люди, які володіють свободою вибору. Зусилля прибічників Ахурамазди повинні привести зрештою до перемоги світла і добра. Праведним життям, вартим спасіння, в зороастризмі вважалося примноження матеріальних благ за допомогою землекористування. Культ зороастризму зводиться до визнання безсмертя душі, потойбічного життя і кінця світу, вшанування священного вогню, якому присвячувались храми (вогнь розглядається ними як «сила, що очищує»). В наш час ця релігія збереглась у парсів в м. Бомбеї (Індія) та у вогнепоклонників в Ірані.

Давньоримська релігія значною мірою відображена у римській міфології, яка зазнала великого впливу від грецької. З утворенням Римської держави боги (їх було близько 30) стали загальнодержавними, не пов'язаними з певною територією. Найвищим серед цих богів, що уособлював могутність Риму, вважався Юпітер. У Римі для всіх громадян був встановлений обов'язковий культ, так званої трійці, (Юпітера, Юнони й Мінерви). Перетворення Риму на середземноморську державу спричинило помітний вплив східних культур з культами їхніх богів, зокрема мітраїзму. Криза ж суспільного ладу в Римі на початку нової ери і, особливо в III–V ст. н.е., викликала глибокі соціальні та світоглядні зміни в житті імперії, спричинила перехід величезних мас населення до християнства.

Індуїзм в його класичному вигляді сформувався в середині I тисячоліття н.е. внаслідок еволюції і злиття ведичної і брахманістської традицій. В основу його віровчення покладено лігійні і філософські ідеї брахманізму (дхарма, карма, сансара, мокша, реінкарнація). Серед розмаїття богів в індуїзмі найбільш поширеними і шанованими є Брахма, Вішну і Шива. Вони складають «тримурті» — тріаду головних індійських богів і уособлюють три основні функції — творчу, охоронну і руйнівну. Сьогодні самостійний культ Брахми майже відсутній. Перевага віддається богам Вішну і Шиві, які доступні і близькі рядовим віруючим. Шанувальники цих богів — вішнуїти (вайшнави) та шиваїти складають дві основні групи індуїстів. Бог Вішну з'являється в багатьох образах і приймає десятки різних імен. Восьмим втіленням (аватарою) Вішну був Крішна, дев'ятим — Будда, приход десятої аватари — Калкі — лише очікується. Шива поєднує в собі протилежні, але злиті між собою риси: він водночас і носій смерті,

і переможець її, він знищує і дарує життя. В індуїзмі популярний культ богинь, які виступають у ролі дружин основних богів. Крім того, кожний індуїст обирає для поклоніння особистого бога серед трьох тисяч існуючих.

Культурна практика індуїзму така ж різноманітна, як і саме вчення. Але спільним є визнання трьох шляхів (марги) вшанування Бога, наближення до нього і спасіння: кармамарга (праведне життя у відповідності до релігійних настанов), джнянамарга (правильне пізнання Бога через філософствування і роздуми), бхактімарга (наближення до Бога через безмежну любов до нього). Всі об'єкти пошанування в індуїзмі — священні камені, рослини, тварини, Боги — мають свої храми, часовні, вівтарі, яких в Індії тисячі з різними культурними традиціями, архітектурними формами.

В індуїзмі відсутня єдина церковна організація. Його функціонування забезпечується інститутом жрецтва, високий авторитет якого зберігається й досі. Храмові жреці відправляють культ в храмах, місцях масових молінь, домашні — наглядають за Релігійним життям у родинах. Індуїстів нині у світі біля мільярда. Його сповідує 85% населення Індії, він поширений у Пакистані, Малайзії, Шрі-Ланці, Непалі, Бангладеш, ряді країн Африки. Є прихильники і серед європейців та американців, які сповідують його, найчастіше в реформованих чи модернізованих варіантах. В Україні неоіндуїзм, репрезентують громади Товариства Свідомості Крішні, Саї-Баби, Шрі-Чінмоя, Товариства Всесвітньої Чистої релігії та ін.

Китай презентують дві національні релігії — даосизм і конфуціанство.

Даосизм (від кит. *дао цзя* — школа дао) виник у другій пол. I тис. до н.е. Згідно з традицією засновником його вважається Лао-цзи. Даосизм як релігія базується на вченні про дао (шлях, вічний, абсолютний і загальний закон спонтанного виникнення, розвитку і зникнення Всесвіту). В основі практики лежить принцип наслідування Дао, який дістав назву «у вей» (недіяльності). Даосизм увібрав у себе магію, алхімію, лікування, демонологію та інші елементи народних культів та шаманських вірувань. Абсолютизація ідеї безсмертя стимулювала пошуки даосами різних способів продовження життя (цан шен) за допомогою сексотерапії, дієти, пневмотерапії тощо.

Пантеон даосизму налічує тисячі безсмертних духів, героїв місцевих культів та інших істот. Цей пантеон очолювався спочатку

трьома абстрактними містичними символами: Тай-чу, Тай-су, Тай-і, а за іншою версією — Тянь-і (небесний початок), Ді-і (земний початок) і Тай-і (вище єдине). В процесі розвитку даосизму і поглинення ним народних культів абстрактні категорії цієї тріади були персоніфіковані в образах Лао-цзи, Хуань-ді і Пань-чу (іноді Тай-і).

Конфуціанство (власне, жу цзя — школа вчених книжників) — найбільш впливова релігійно-філософська течія Китаю. Заснована філософом Конфуцієм. Це є своєрідне етико-політичне вчення, в якому центральне місце посідають питання моральної природи людини, її життя в родині, суспільстві, державі. Важливе місце в своїй системі Конфуцій відвів концепції «неба» і «небесного веління». «Небо» — це частина природи, але й вища духовна сила. Людина, обдарована «небом» певними етичними якостями, повинна жити в злагоді з ними, з моральним законом (дао) й удосконалювати їх за допомогою навчання. Мета вдосконалення — досягнення рівня «благородного чоловіка» (Цзюнь-цзи), який має 5 «шляхетних якостей»: Жень (людяність), І (обов'язок), Лі (норми поведінки), Чжи (знання), Сінь (вірність). Ці якості мають базуватися на принципі Сяо — любові сина до своїх батьків. Після смерті Конфуція його течія поділилася на 8 шкіл.

Національною релігією японців є **синтоїзм** (від японськ. *синто* — шлях богів). Вона сформувалася в VI–VII ст. на базі родоплеменних анімістичних культів і шаманства. Синтоїсти поклоняються сонму божеств й духів (камі), які, згідно з їхніми «явленнями, оживляють всю природу і здатні втілитися у будь-який предмет (спис, фігурку божества, дзеркало та ін.), що стає об'єктом поклоніння (синтай — дослівно «тіло бога»). Найважливішою серед божеств в синтоїзмі є сонячна богиня Амаатерасу Омікамі. Головне в синтоїзмі — поклоніння численним камі, які спочатку були уособленням тварин і рослин, предметів і явищ природи, душ предків. Згідно з синтоїзмом зв'язок між камі і людьми здійснюється через представника богині Сонця на Землі — імператора (мікадо), який вважається родоначальником усіх японців. Священною книгою синто є збірник легенд «Кодзікі».

Складовими частинами державного синтоїзму в Японії стали: тенноїзм — культ імператора (тенно) і його предків; династичний синтоїзм, тобто культ, що особливо вшановується імператорською сім'єю, яка ніби-то перебуває в родинних зв'язках з богами; храмовий синтоїзм — культ різних богів у храмах; домашній синтоїзм — культ богині Амаатерасу з її кнотами в кожній «вірнопідданій» сім'ї.

Метою життя, згідно з синтоїзмом, є здійснення ідеалів предків. На відміну від буддизму, який одночасно визнають багато японців, що вбачають в ньому гарант свого потойбічного благополуччя, з синтоїзмом вони пов'язують свої надії на краще земне життя. З 1946 року синтоїзм в Японії відокремлено від держави. Формально був відкинтий культ імператора, хоч покійних імператорів продовжують вшановувати як «богів» і на їх честь в країні споруджено багато храмів.

Класичним зразком національної релігії є **їудаїзм**, поширений головним чином, серед євреїв. Формування іудаїзму починається в II тис. до н.е. і відзначається, зрештою, розвитком принципово нової релігійної концепції — ідеї єдиного Бога-творця й володаря Всесвіту. Традиційну космогонічну міфологію давніх вірувань заступає вчення про створення світу творчою волею Бога та історична епопея, у центрі якої — формування народу Ізраїля та його завіт з Яхве — богом племені УДИ, яке відіграло головну роль у формуванні давньоєврейської держави. В ній він перетворюється на загальнодержавний культ, а згодом — і культ єдиного Бога. Ці уявлення відтворено у трикнижжі Мойсея (Торі), що письмово зафіксувало багатовікову еволюцію вірувань євреїв.

Важливий етап у розвитку іудаїзму пов'язаний з коментуванням його священної книги — Біблії законовчителями, внаслідок чого була вироблена галаха — частина Талмуду, яка регламентувала життя єврея і стала найповнішим виразом його релігії. Наріжними засадами іудаїзму є: віра в єдиного, живого, всюдисущого, ненародженого, немираючого і невоскресаючого Бога; віра в месію, воскресіння мертвих; необхідність дотримуватися 613 заповідей (365 заборон 248 установлень). Здійснив комплексне їх сформулювання — Маймонід. Емансипація європейського єврейства у новий час спричинила до різних реформ в іудаїзмі, виникнення реформістської, консервативної, реконструктивістської його течії. Згідно з даними ООН у сучасному світі нараховується, приблизно, 14 млн прибічників іудаїзму.

Запитання для самоконтролю

1. Чому на зміну первісним релігіям приходять етнічні релігії?
2. У чому полягали найбільш принципові особливості етнічних релігій?
3. Які соціальні процеси вплинули на формування етнічних релігій?
4. В чому схожі та чим відрізняються підходи іудаїзму, зороастризму та індуїзму відносно можливостей врятування людської душі?
5. Яке значення для подальшого розвитку релігії мав іудаїзм окрім того, що він став релігійною основою християнства?
6. Який релігійний сенс у тому, щоб проводити обрізання у євреїв на восьмий день?
7. Чому зороастрійці залишають своїх померлих на розтерзанні хижакам, а не ховають у землі або кремують?
8. Які особливості індуїзму як етнічної релігії Вам відомі?
9. Які три найбільш відомі божества в індуїзмі, укажіть зв'язок між ними. Чому головному божеству не будують храмів?
10. Які два індуїстських вірування отримали широке розповсюдження на Заході?
11. Роль конфуціанства у розвитку китайського народу.
12. Роль даосизму у розвитку китайського народу. Що таке дао?
13. Роль синто у розвитку японського народу.
14. Спільні риси в східних національних релігіях і давньослов'янській міфології.
15. Які прояви східних національних релігій стали помітними в Україні?

Теми для написання рефератів

1. Соціально-економічні умови та причини виникнення і розвитку етнічних релігій.
2. Релігії Давнього Єгипту і Месопотамії.
3. Релігії Давньої Греції та Давнього Риму.
4. Скандинавські боги.
5. Загальна характеристика давніх релігій (хетська, фригійська, фінікійська, халдейська, кельтська, слов'янська, майя, ацтеків, інків).

6. Загальна характеристика народно-національних (етнічних) релігій (їудаїзм, індуїзм, даосизм, конфуціанство, синтоїзм, сикхізм, зороастризм, джайнізм).
7. Вплив язичництва на формування та самоідентифікацію українців.
8. Сучасний стан і розповсюдження основних народно-національних релігій.

Література

1. Академічне релігієзнавство. Підручник: За науковою редакцією професора А. М. Колодного. — К., 2000.
2. Калінін Ю. А., Харьковченко Є. А. Релігієзнавство: Підручник. — К., 2000.
3. Кислюк К. В., Кучер О. Н. Религиоведение: Учебное пособие для высших учебных заведений. — Х., 2002.
4. Людство в пошуках Бога. International Bible Students Association. — Brooklyn, New York, USA, 2001.
5. Немировский А. И. Мифы и легенды Древнего Востока. — М., 1994.
6. Радугин А. А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии: Курс лекций. — М., 1996.
7. Релігієзнавство: Навчальний посібник. За редакцією С. А. Бублика. — К., 2001.
8. Титов В. Д., Качурова С. В., Барабаш О. В. Релігієзнавство: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. — Х., 2004.
9. Токарев С. В. Религия в истории народов мира. — М., 1976.
10. Филипович Л. І. Етнологія релігії. — К., 2000.

Тема 4.

БУДДИЗМ ЯК СВІТОВА РЕЛІГІЯ

*Людина, яка слідує Дхармі, схожа на людину,
що ввійшла з вогнем в темну кімнату.
Темрява перед нею розступилася, та її оточить
світло.*

З наставлень Будди

План

1. Поняття світової релігії.
2. Буддійське віровчення та культ. Розповсюдження буддизму. Основні напрямки в буддизмі.

1. Поняття світової релігії

Світовими є релігії, які долають етнонаціональні обмеженості й постають доступними для сприйняття будь-якої людини. До них відносяться: буддизм (виник у VI ст. до н.е., нараховує до 400 млн віруючих), християнство (виникло у I ст. н.е., нараховує близько 1,7 млрд. віруючих) та іслам (виник у VII ст. н.е., нараховує 935 млн віруючих). Але це приблизна кількість, тому як з кожним роком можуть бути різні дані.

У світових релігіях у більш повному та закінченому вигляді присутній *монотеїзм*, уявлення про єдиного Бога як творця світу й законодавця людей. Автономна община як домінуюча форма релігійної організації на етапі національно-державних релігій змінюється більш централізованою організацією — церквою, яка складається з мирян і священослужителів. Але головна особливість світових релігій полягає в їхньому наднаціональному характері. Люди об'єднуються в релігійну організацію як єдиновірці, незалежно від національної, державної, мовної або соціальної приналежностей. Ця характерна риса світових релігій тісно пов'язана з їх особливістю: віра в єдиного Бога має на увазі саме те, що Він є Богом для всіх людей.

Релігійна статистика стверджує, що на рубежі XX–XXI ст. до числа послідовників світових релігій відносять себе більше половини населення планети: кожна третя людина земної кулі є християнином, кожна шоста — мусульманином, а вісімнадцята — буддистом.

Останні 1,3 млрд. людей, або атеїсти, або люди, що сповідують різні форми первісних і національно-державних релігій.

Самою ранньою зі світових релігій є буддизм. Тому з нього й треба починати розгляд феномену світових релігій. Основна зона розповсюдження буддизму — країни Південної та Південно-Східної Азії. Більше всього буддистів у таких азіатських країнах, як Китай, Тайланд, Японія, Бірма, В'єтнам, Корея, Шрі-Ланка, Камбоджа, Тибет як автономна область Китаю, Лаос, Монголія та Бутан.

Буддизм — це найстаріша зі світових релігій, що виникла в VI ст. до н.е. в стародавній Індії (точніше, в долині Ганги — однієї з найбільш економічно розвинутої частини країни). Колишні індійські вірування (брахманізм, племенні культу) не могли в достатній мірі задовольнити потребу в розряді. Культурна практика брахманізму полягала в основному з жертвоприношень багаточисленним богам і складних ритуалів, що супроводжують практично кожному подію. Суспільство поділялось на варни (верстви): брахманів (вища верства духовних наставників і жреців), кшатрієв (воїнів), вайшиєв (торговців) і шудр (що обслуговують усі інші верстви). Буддизм з моменту свого виникнення заперечував дію жертвоприношення та не приймав розподіл на варни, розглядаючи суспільство як таке, що складається з двох категорій: вищої, куди входили брахмани, кшатрії та гахапати (домохозяєва — люди, що володіють земельною та іншою власністю), та нижчої — вона включала людей, що обслуговують панівні слої.

Привабливість буддизму в країні зі специфічною кастовою структурою була в тому, що він оголосив життя будь-якої людини неминучим нещастям, і в такий спосіб зрівняв усіх людей. Для буддизму в людині важливими були тільки власні заслуги. Так, словом «брахман» Будда називає кожную благородну та мудру людину незалежно від її походження. Ось що говорить з цього приводу в одному з класичних творів раннього буддизму — «Дхаммападі»:

«Я не називаю людину брахманом тільки за її народження або за її матір. Я називаю брахманом того, хто вільний від прив'язаностей та усунений від благ. Я називаю брахманом того, хто відрікся від світу й скинув тягар, хто навіть в цьому світі знає знищення свого страждання. Я називаю брахманом того, хто серед схвильованих залишається несхвильованим, серед тих, хто піднімає палку — спокійним, серед прив'язаних до світу — вільним від прив'язаностей. Я називаю брахманом того, хто говорить правдиву річ, повчальну, без різкостей,

що нікого не скривдить. Я називаю брахманом того, хто знає своє попереднє існування та бачить небо й преісподню; хто, будучи мудрецом, досягнув знищення народження; хто здійснив усе, що можливо здійснити». Принцип загальної рівності — характерна риса буддизму, що ріднить його з іншими світовими релігіями.

2. Буддійське віровчення та культ. Розповсюдження буддизму. Основні напрямки в буддизмі

Спочатку те, що проповідував Будда, і те, про що потім розповідали його учні, передавалося усно з покоління в покоління. І тільки через декілька століть після зародження буддизму на о. Цейлон були вперше зроблені записи зібрань священних текстів буддизму, що отримали назву *Тінітака* (літ. три кошики). За легендою, в I ст. до н.е. цар Цейлону зібрав 500 найкращих знавців усної традиції та примусив їх продиктувати те, що вони запам'ятали, такій же кількості кращих писців. Ці записи були зроблені на пальмових листях, які потім складалися на зберігання в плетені кошики.

Інша версія канону — так звана санскритська *Трипітака* — була написана пізніше в Індії. Різноманітні школи і течії буддизму вносили поправки до Трипітаки. Тому, в 1871 р. у Мандалаї (Бірма) було скликано спеціальний собор, на якому 2400 його учасників шляхом зіставлення різних списків та перекладів Трипітаки створили єдиний уніфікований текст. Потім його вирізали на 729 мармурових плитах, кожна з яких помістили в особливому храмі з гострим дахом. Так в цій країні було створено своєрідну оригінальну місто-бібліотеку — Кутодо, яку шанують буддисти всього світу.

Трипітака включає в себе 3 великих частини:

1. Віная-пітака (110 плит) — «Кошик дисциплін» — містить правила поведінки, обов'язкові для членів буддистської громади (сангхі). У свою чергу, віная-пітака теж поділяється на три розділи. У першому з них (Сутта-вібханга) перераховуються пригрішіння та покарання за них, найсуворіше з яких — виключення з общини. В другому (Кхандхакі) йде опис основних церемоній, обрядів і правил поведінки, яких повинні дотримуватися монахи. Третя частина (Парівара) складена у вигляді питань та відповідей, які коротко розповідають про деякі з наведених положень.

2. Сутта-пітака (410 плит) — «Кошик текстів» — подає в найбільш повному вигляді «Вчення» (Дхарму). Це — своєрідна енциклопедія буддизму. Складається вона з п'яти збірників сутр (текстів), у яких вчення буддизму викладено в формі декількох десятків тисяч притч і бесід, які приписують Будді та його близьким учням. Окрім того, в цю частину канону включені збірники легенд і афоризмів, поеми, коментарі тощо. Найзначнішим твором у цьому розділі є Дхаммапада («викладення вчення»), в якій систематично й послідовно викладаються основні положення віровчення раннього буддизму. Дхаммапада складається з 423 коротеньких віршів — сутр, які згруповані в 26 главах. Цю книгу ще називають двійником Бхагават-гіти. Взагалі матеріал Сутта-пітаки упорядкований у спеціальні розділи (нікайа) за довжиною: Кхудака Нікайа (Короткий розділ); Дігха Нікайа (Довгий розділ), що включає в себе книжкові розмірковування; Мадждхіма Нікайа (Середній розділ) — про використання буддійського вчення; Самйутта Нікайа — предписання для практичного життя буддиста; Ангутта Нікайа — арифметично упорядковані розмірковування.
3. Абхідхамма-пітака — «Кошик чистого знання» — метафізичні й етико-психологічні проблеми дхарми (вчення, закон, праведний шлях). Складається воно з семи розділів філософських розмірковувань буддистів про світ і людську істоту.

Крім канонічної літератури, буддисти вважають корисною і неканонічну. Це збірники біографії Будди або коментарі до канону, що склалися у II–VIII ст. н.е. Найбільше такої літератури було написано у IV–VIII ст. н.е., в період розквіту буддизму в Північній Індії і на Цейлоні.

Основою буддистського віровчення є відкриття, що зробив Будда в день великого прозріння та виклав у першій бенареській проповіді. Насамперед, це вчення про «Чотири благородні істини» і «Благородний восьмиступеневий (восьмеричний) шлях». Ці істини, як вважають самі буддисти, вказують на «Зло, виникнення Зла й подолання Зла та благородний восьмеричний шлях, що веде до припинення Зла» (Дхаммапада, XIV, 191).

Перша благородна істина проголошує: «Життя в світі сповнене страждань», тобто «народження — страждання, старість — страждання, хвороба — страждання, смерть — страждання, об'єднання

з неприємним — страждання, розлука з приємним — страждання, неотримання чогось бажаного — страждання; коротко кажучи, п'ятирічна прив'язаність до існування є стражданням». (Типітака // Антологія мирової філософії: В 4-х т. — М., 1969. — Т. 1, ч. 1. — с. 118). Це виникає тому, що навколишньому для людини світові властиві: Страждання, Суб'єктивність й Мінливість. Тому що, поперше, навколишній матеріальний світ є ілюзією (майя), що створена нескінченними комбінаціями — дхарм, носіїв свідомості людини. Комбінації дхарм, тобто їх специфічні поєднання, утворюють природний світ в цілому та будь-яку його окрему складову — богів, людей, тварин, духів тощо. Проблема в тому, що людина не знає цього та ставиться до світу як до чогось реального, чим і прирекає себе на нескінченні страждання. По-друге, існування людини також не є постійним. І, по-третє, ніщо в світі не є постійним, все проходить, все знаходиться в процесі безперервної зміни, а тому, якщо ми прагнемо досягти чогось, то, кінець-кінцем, залишаємось ні з чим.

Друга благородна істина говорить про джерело страждань: це — людське бажання, дурні пристрасті — спрага життя, насолод, земних благ тощо, що призводить до нових народжень. Спрага життя виникає з трьох джерел — ненависті, обману та «чуттєвих прив'язаностей». Вона виникає тому, що людська свідомість «омрачена» незнанням істинної, ідеальної природи всього. Із незнання виникає ганебне прагнення до дії, з такого прагнення до дії — помилкова установка свідомості, з помилкової свідомості — помилкові дані органів почуттів, які вводять нас в оману відносно реальності навколишнього світу, з ілюзорних почуттів — марні бажання, пристрасті та прив'язаності, спрага життя. Але найнебезпечнішою, на думку буддистів, є прив'язаність до індивідуального «Я», тобто егоїзм. Не менш небезпечними є й інші п'ять прив'язаностей: до багатства, сексу, слави, їжі та сну. Тут можна побачити посилання на вихідні для індуїзму релігійні ідеї існування Колеса буття — сансари, тобто нескінченного переродження, та Карми — морального воздаяння за людські гріхи, котру буддисти називають «законом залежного існування». Дію «закона залежного існування» сам Будда проілюстрував притчею про мисливця: якщо людина, яка є мисливцем, знищує життя, марає руки кров'ю, то, знов народжуючись серед людей, вона проживе недовге життя. Якщо людина, що жаліє всіх живих істот, складе зброю, то в наступному перебіганні серед людей вона буде жити довго.

Третя благородна істина пояснює, що для звільнення від страждань необхідно позбавитися бажань. Вже сама думка про це є само-розкриттям благородної істини.

І остання, четверта істина торкається шляху позбавлення бажань — дотримуватися вчення Будди, яке може привести віруючого до головної мети його буття — нирвани (заспокоєння, згасання) — це стан абсолютного спокою, в якому згасають усі емоції, пристрасті, почуття, будь-яка прив'язаність до земного життя, навіть бажання існувати у наступних переродженнях.

Чотири благородні істини багато в чому нагадують принципи лікування: історія хвороби, діагноз, визнання можливості лікування, рецепт лікування. Не випадково буддистські тексти порівнюють Будду з лікарем, що зайнятий не загальними розміркованнями, а практичнимвилікуванням людей від духовних страждань. І своїх послідовників Будда закликає постійно працювати над собою заради врятування, а не витратити час на розмови про предмети, які вони не знають за власним досвідом. Він порівнює любителя далеких від дійсності розмов з глупцем, що замість того, щоб дозволити витягти влучену в нього стрілу, починає розмірковувати про те, ким вона була випущена, з якого матеріалу зроблена тощо.

Існує шлях, який веде до подолання страждань. Це «благородний восьмиступеневий шлях», пов'язаний з додержанням восьми чеснот:

1. Правильні погляди — необхідно вірити в «4 благородні істини», щоб не вклонитися від шляху, що предписаний Буддою.
2. Правильна рішучість — готовність оволодіти своїми почуттями та бажаннями, готовність діяти згідно з істинами.
3. Правильна мова — правдива, миролюбива, без марних балачок та ненормативної лексики.
4. Правильна поведінка — незаподіяння шкоди живим істотам, утримання від почуттєвих задоволень, утримання від навмисного пошуку користі, участь у добрих справах.
5. Правильний спосіб життя — заробляти на життя чесним шляхом, гідно поводитися у суспільстві.
6. Правильне зусилля — запобігати всьому, що шкодить порятунку, перемогти те, що прив'язує до життя, розвинути досягнуті успіхи, зберегти накопичені заслуги.
7. Правильна увага (пам'ять) — постійно пам'ятати про наповненість життя скорботою, необхідність відсторонення від мирських прив'язаностей.

8. Правильне зосередження — медитація — досягнення внутрішнього спокою, самоконтролю, неухильність у прагненні звільнитися від покликів тіла, байдужості до страждань і втрат.

«Восьмиступеневий шлях» буддисти зазвичай поділяють на три частини: перша (1–2) — пов'язана з мудрістю, друга (3–6) — з моральною поведінкою, третя (7–8) відноситься до практики споглядання, «очищення розуму», «тренування думок» або йоги. Той, хто пройде цим шляхом, досягне спочатку просвітлення (самадхі), а потім й ідеального стану нірвани. Людина, що досягла нірвани (архат), розмикає Колесо буття і більше не народжується в майбутньому в будь-якій тілесній формі. Це внутрішнє угасання почуттєвості й тілесності ніби звільняє людину від її страждаючого «Я» та від спраги життя, яка тягне усіх живих істот до нескінченних перероджень. Тим самим змінюється влада Карми, а просвітлений мудрець до кінця розчиняється в абсолютному спокої, в гармонії всесвіту, що неможливо описати за допомогою звичних людських категорій і понять. «Той незрівнянний острів, де нічим не володіють і нічого не прагнуть, я називаю Нірваною, знищенням смерті та гибелі» — говорив Будда. Мало хто досягнув цього острова, але тим, кому вдалося це зробити, задрять навіть боги.

Можна зробити висновок, що суть віровчення буддизму зводиться до заклику кожної людини стати на шлях пошуку внутрішньої свободи, відкинути всі кайдани, що сковують її життя. Будда спробував переосмислити вчення релігійної системи Давньої Індії — брахманізму — про панування закону Карми над кожною окремо взятою людиною. Він вчив, що не тільки Карма підкорює собі будь-яку людину, але що кожна людина може звільнитися від сансари завдяки індивідуальному зусиллю. При цьому Будда вказував і на те, що всі люди, незалежно від своїх національних або соціальних відмінностей, мають у своєму розпорядженні однакові здібності для Просвітлення.

Унікальною рисою буддизму є відсутність віри у Бога-творця. Але що ж робить його релігією, якщо в ньому немає ні такого Бога як в християнстві, ісламі та інших монотеїстичних релігіях, ні такої віри в богів як в політеїстичних релігіях, ні безсмертної душі — основи церкви як посередника між Богом і людьми? Тим не менш відомо, що буддизм сповідують більшість народів Азії. Буддизм — релігія, перш за все, тому що вчить вірити в порятунок або, як говорять

буддисти, в можливість для людини досягнути нірвани. Однак, рятує в буддизмі не бог; порятунок приходить або з середини людини, завдяки її власним духовним зусиллям, або ж завдяки допомозі будд і бодхісаттв.

Буддизм не є ані політеїстичною, ані монотеїстичною релігією, але Будда не заперечує існування богів й інших надприродних істот. Він гадає, що вони підкорені дії закону Карми та не можуть допомогти людині вийти з колеса перероджень. Тільки серед людей можуть з'явитися істоти, з яких складається своєрідний пантеон буддизму, що складається з будд, бодхісаттв і архатів.

Кожна жива істота, що досягла просвітлення та змінила світ сансари на світ нірвани, стає *буддою*. Будди мешкають у космічному просторі та мають 32 надприродні якості, що піднімають їх над богами (ходять по воді, стають небаченими, читають думки, та головне — знають весь цикл перероджень наперед). Іноді вони перевтілюються в земне тіло, щоб відкрити очі людям землі. Тоді трапляються великі дива: з неба падають зірки, гримить грім з ясного неба, дрижить земля, підіймається вода тощо. Будди проповідують Істинне Вчення та наставляють людей на благородний восьмиступеневий шлях до порятунку. Найпопулярніші будди, яких шанують у всіх буддистських країнах: вже відомий нам Шак'ямуні; божественний месія, будда майбутнього світового періоду, прихід якого символізуватиме всезагальну перемогу над стражданням Майтрейя; п'ять будд частин світу — Вайрочана (в центрі Всесвіту), Акшобх'я (на сході), Ратнасамбхава (на півдні), Амитабха (безкінечне світло) (на заході), це володар щасливої чистої землі, та Амогасіддхі (на півночі).

Бодхісаттва (пробуджена істота) — це людина, яка досягла стану найвищого духовного пробудження, але свідомо не ввійшла до нірвани, щоб з великим успіхом просвітлювати ще непросвітлених. Шлях, який повинен пройти майбутній бодхісаттва, поділяється на багато етапів, які людина проходить не послідовно, а одночасно, подібно благородному серединному (восьмиступеневому) шляху. Майбутній бодхісаттва, що прагне до визволення, спочатку дає своєрідний обіт рухатися в наміченому напрямку, не звертаючи уваги на втомленість, не заспокоюючись на досягнутому. На кожному з рівнів він оволодіває якимось з 6-ти важливих ступенів: щедрістю, моральністю, терплячістю, мужністю, здібністю до медитації, мудрістю. Перший рівень — це щедрість, вимагає роздачі милостині всім, хто

має в цьому потребу; другий — дотримування всіх загальнолюдських і буддистських моральних передписань, що вимагають від людини також мужності, терплячості та оволодіння мистецтвом медитації. Всі попередні рівні, є основою для шостого рівня — мудрості. Піднявшись на цей рівень, людина стає вже святою, тобто *архатом*.

У буддизмі, на відміну від християнства та ісламу, немає церкви, але є община віруючих — *сангха*. Це духовне братство, що допомагає в процесі просунення буддистським шляхом. Община забезпечує своїм членам жорстку дисципліну (віная) та керівництво досвідних наставників. Вона не має складної ієрархії, як в християнській церкві. Сангхою можна назвати й місцеву общину та всіх буддистських монахів у світі разом узятих, а її члени не є священослужбовцями, посередниками між богом (або богами) та мирянами. Миряни повинні подавати монахам — це їх обов'язок; монахи, в свою чергу, вчать їх моралі, ведуть душєратівні бесіди, але вони не вправі сповідувати або відпускати гріхи. Якщо в одних напрямках буддизму, наприклад в тхєраваді, сангха відіграє визначальну роль, то в інших, особливо в буддизмі махаяни, велике значення мають монастирі-університети. Останні в широкому смислі також є сангхами.

На практиці людина, що прагне досягти нирвани, має пройти в своєму житті три основних ступеня.

По-перше, людина повинна увірувати в Тріратну (три скарби): Будду, вчення Будди (Дхарму) та буддистську общину — Сангху, повіривши всією душею та всім серцем в те, що тільки в цих скарбах є єдиний порятуніок від потоку перероджень.

По-друге, послідовник Будди має вести праведне життя, що зводиться до п'яти заповідей (панчашила):

1. Головною вимогою є любов до всіх живих істот, ненасильництво, неприпустимість заподіяння шкоди будь-кому. Буддист цим запобігає погіршенню карми, яке не дозволить йому досягти нирвани. Оскільки всі живі істоти рівною мірою включені в потіок перероджень, тому, якщо навіть просто зірвати квітку, ти ризикуєш знищити теперішнє втілення того, хто колись був такою ж, як і ти, людиною.
2. Не красти, не брати чужого майна.
3. Не говорити неправди.
4. Не зазіхати на чужу жінку або чужого чоловіка.
5. Не вживати збуджуючих засобів та одурманюючих напоїв.

Виконуючи п'ять етичних вимог, людина могла готувати себе до наступного більш досконалішого перевертіння, яке і відкриває шлях до нірвани.

І, по-третє, для досягнення нірвани, вищим та останнім ступенем культової практики в буддизмі є медитація. Буддисти, які практикують медитацію, спочатку переборюють зовнішні бажання, що приносять відчуття внутрішнього спокою. Далі досягається повне визволення свідомості від усього матеріального. І, нарешті, людина досягає стану повної незворушності. Кінець-кінцем, свідомість виходить за ті межі, які наклала на неї звичка мислити власним «Я».

В буддизмі вперше в історії релігії з'являється чернецька організація. Доступ до неї було відкрито всім бажаючим, незалежно від расової, національної, мовної або соціальної приналежності, за невеликим виключенням: рабів, боржників, державних або військових службовців, інфекційних або душевнохворих. Більшість буддистських монахів — чоловіки, але є і жінки-монахині. Згідно з буддистськими текстами, чоловік та жінка рівні між собою, однак сам Будда чомусь був проти прийняття жінок до общини.

Крім п'яти заповідей для мірян, буддистські монахи підкоряються особливим п'яти заповідям і 253 правилам поведінки (з них 227 — заборони).

1. Не брати участь у мирських веселощах (танці, пісні, музика).
2. Не користуватися предметами розкошу, не використовувати парфуми.
3. Не мати золота й коштовностей (єдиним майном монаха повинна бути чаша для збору милостині).
4. Не спати на високому та зручному ліжку.
5. Не вживати їжі у позаурочний час (тобто пам'ятати про піст).

І це вже не говорячи про те, що монах був зобов'язаним свято слідувати п'яти основним моральним заповідям (наприклад, йому пропонувалося уважно слідкувати за тим, щоб у час пиття води не проковтнути якусь живу істоту. Для цього монахи завжди носили із собою сітечко).

Крім зусиль щодо власного просвітлення монахи були зобов'язані займатися місіонерською діяльністю, пропагувати вчення свого вчителя. Це вчення зустрічало великий інтерес, але не кожен був здатен встати на шлях відмови від усього мирського. Тому виникла проблема буддистів-мірян. Ця проблема була вирішена на основі розробки вчення про два шляхи (напрямки) врятування: *хінаяна* та *махаяна*.

Хінаяна («Мала колісниця») — це вузький шлях до порятунку. Вона передбачала відносно жорсткий аскетизм. Це інтелектуально ритуально складний шлях індивідуального просвітлення та набуття нірвани, яким ішли архати — члени сангхи. Тому «мала колісниця» — це шлях небагатьох, тих, хто віддає себе служінню трьом головним скарбам буддизму — Будді, дхармі (вченню) та сангхі (спільноті монахів). Хінаяну ще називають «південним буддизмом», оскільки вона розповсюджена в країнах, що знаходяться на південь від Індії: Тайланд, Шрі-Ланка, Камбоджа, Лаос.

Махаяна («Велика колісниця») — широкий шлях до порятунку. В махаяні припускалася можливість набуття нірвани й мирянами, що дотримуються обіти духовного вдосконалення під керівництвом бодхісаттви. Мирянам давався простіший етичний кодекс поведінки. Він зводився до дотримування п'яти перших заповідей. Разом з тим, в махаяні отримала великий розвиток культова практика.

Культові практики махаяни пов'язані з вшануванням бодхісаттв і святих, будд. В країнах буддистської традиції розповсюджені їх скульптурні зображення. Застосовуються жертвоприношення, які зазвичай проводяться у храмах. Буддисти використовують спеціальні молитви (мантри).

Махаяна — це «північний буддизм», оскільки вона отримала розповсюдження в країнах, що знаходяться на північно-захід від прадержави — в Кореї, Японії, Непалі, Бірмі.

Але є ще й третій напрямок в буддизмі — ваджраяна («Діамантова колісниця»), або тантризм (від лат. хитросплетіння, магія, тайне знання). Ця таємна течія зародилася в Індії в середині I ст. н.е., та погано вивчена. Її можна охарактеризувати як різновид махаяни, що покрито окультним, містичним й магічним туманом.

Шлях буддизму по країнам Азії починається ще до нової ери. З III ст. до н.е. буддизм з'явився на території Центральної Азії (теперішній Таджикистан й Узбекистан), з I ст. н.е. — у Китаї, з II ст. — на півострові Індокитай, з IV ст. — у Кореї, з VI ст. — в Японії, з VII ст. — в Тибеті, з XII ст. — в Монголії. Використовуючи свій головний принцип — не порушувати складені культурні традиції різних країн і народів й намагатися зростатися з ними, — буддизм швидко прижився всюди, та, привившись до древа місцевої культури, дав нові паростки. Наприклад, у Китаї цей процес почався з V–VI ст. У VIII–IX ст. там успішно розповсюджувалися вже суто чисто китай-

ських напрямків буддизму — школа чистої землі будди Амитабхи та школа чань. В Японію буддизм з'явився вже в китайському обличчі. Китайські школи тяньтай, хуаянь-цзун, школа чистої землі будди Амитабхи та чань завоювали Японію, ставши школами тендай, ке-гон, амідаїзма та дзен.

У кожному регіоні розвивалися своя власна буддистська символіка та буддистські обряди — шанування святих міст, календарні свята, обряди життєвого циклу, підпитані місцевими традиціями. Буддизм увійшов у кров і плоть багатьох народів, став часткою їх повсякденного життя. Він змінив місцеві традиції, але й сам зазнав зміни. Буддизм сприяв розквіту культури цих країн — архітектури (будівля храмів, монастирів і ступ), мистецтва (буддистська скульптура й живопис), а також літератури (поезія, що надихається ідеями дзен-буддизму).

З ослабленням впливу великих монастирів, які в епоху розквіту буддистської цивілізації були свого роду «державними у державі», головну роль у житті буддистів стали відігравати невеликі місцеві монастирі та храми. Влада почала більш активно втручатися в релігійні справи сангхи. Особлива ситуація склалася в Тибеті, де утворилася теократична держава під керівництвом голови «жовтошапочної» школи гелукпа *далай-лами*, що був і релігійним, і державним лідером. Лами доносять послання Будди та відчиняють його сенс учням, тому їх шанують як непогрішимої божеств, віра в яких важливіша за знання буддистських догматів.

Буддизм в Україні репрезентують більше 30 громад, що нараховують близько 500 членів і 10 000 симпатиків. Але буддизм поширюється в Україні переважно в модернізованих формах (дзен-буддизм, нітерен, різні школи тибетського буддизму).

Запитання для самоконтролю

1. Як виник буддизм? Історичні умови виникнення, розвитку та поширення буддизму.
2. Що ви можете розповісти про засновника буддизму?
3. Основні ідеї буддизму.
4. Назвіть «чотири благородні істини».
5. Які ви знаєте напрямки буддизму?
6. Чому в світових релігіях сторонників більше, ніж у національно-державних релігій?
7. Що таке «серединний (восьмирічний) шлях» в буддизмі?
8. Спробуйте визначити, які кармічні наслідки будуть очікувати в наступному перевтіленні людину, яка порушувала основні буддистські заповіді й була схильною: а) до вбивства, б) крадіжки, в) прелюбодіяння, г) омани?
9. Які особливості буддистського чернецтва вам відомі?

Теми для написання рефератів

1. Порівняльний аналіз світових релігій.
2. Своєрідність буддизму як релігії.
3. Зміст релігійних вчень буддизму.
4. Течії буддизму та їх відмінність.
5. Міжнародні буддистські організації. Розвиток буддизму в Україні.

Література

1. Академічне релігієзнавство: Підручник. За науковою редакцією професора А. Колодного. — К.: Світ Знань, 2000. — 862 с.
2. Калінін Ю. А., Харьковченко Є. А. Релігієзнавство: Підручник. — К.: Наукова думка, 2000. — 352 с.
3. Шлюк К. В., Кучер О. Н. Религиоведение: Учебное пособие для высших учебных заведений. — Х.: Торсинг, 2002. — 496 с.
4. Титов В. Д., Качурова С. В., Барабаш О. В. Релігієзнавство: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. — Х.: Право, 2004. — 272 с.
5. Яблоков И. Н. История религии. В 2-х томах. — М.: 2002.

Тема 5.

ІСЛАМ ЯК СВІТОВА РЕЛІГІЯ

План

1. Соціально-історичні причини виникнення ісламу.
2. Мусульманська догматика і культова практика.
3. Мусульманська філософія. Розповсюдження ісламу. Іслам в Україні.

1. Соціально-історичні причини виникнення ісламу

За кількістю своїх послідовників іслам є другою (після християнства) світовою релігією. За приблизними підрахунками, загальне число мусульман на земній кулі складає десь один мільярд прихильників. Вони мешкають у більше, ніж 120 країнах. У 28 країнах іслам є державною релігією (Єгипет, Іран, Ірак, Кувейт, Мароко, Саудівська Аравія, Пакістан та інші). Переважна більшість мусульман (понад дві третини загальної кількості) живуть в Азії. Це приблизно 20% населення цієї частини планети. Біля 30% послідовників ісламу живуть в Африці, що складає, приблизно, 49% населення цього континенту. Відтак, основна маса віруючих мусульман зосереджена на цих двох континентах світу.

Іслам — відносно молода світова релігія. Він виник на початку VII ст. н.е. Формально часом появи ісламу вважається 622 р., коли засновник нової релігії Мухаммед був змушений тікати зі свого рідного міста Мекки в сусідню Медіну. Пануюча аристократична верхівка племені корейшитів не прийняла його вчення. Це відбулося 26 липня 622 р. Від цієї дати і починається мусульманське літочислення.

Час виникнення ісламу — період гострої соціальної та політичної боротьби, швидкого руйнування первісного ладу та формування раннього класового суспільства на Аравійському півострові. Водночас загострилась озброєна боротьба двох світових імперій — Візантії та Ірану. Соціальні та ідейні хвилювання своїми відгомонами доходили й до Західної Аравії. Як соціальне та духовне явище, іслам був, з одного боку, підсумком особливого розвитку суспільства аравійського півострова, а з другого — одним з породжень загальних процесів, які тривали на Близькому Сході в епоху від давнини до середньовіччя.

Виникнення ісламу пов'язане як з впливом та розвитком монотеїстичних релігій — іудаїзму та християнства, так і з еволюцією релігійної свідомості мешканців Аравії, зі специфічними арабійськими формами синкретичного монотеїзму. З'явилися люди, які вірили у єдиного Бога, але вони не відносили себе до якоїсь офіційної релігії. Активно відбувався процес етнічної та культурної консолідації арабів, формувалась єдина арабська мова. Потреба в ідеологічному обґрунтуванні цих політичних, економічних та соціальних змін, у стимулюванні їх розвитку породила в Аравії різні ідейно-політичні рухи. Іслам був виявом цих загальних процесів. Він став важливим фактором у становленні середньовічної арабської народності, нового політичного утворення — Халіфату, нової етноконфесійної спільності — громади мусульман (умма).

На відміну від християнства, іслам народжувався в умовах боротьби багатьох економічних укладів. З одного боку, в арабських племенах точилася жорстока боротьба між могутньою родовою аристократією племені корейшитів, а з другого — масою вільних бідняків — простих ремісників, землеробів, кочівників-пастухів. Ця боротьба, що розгорнулася в умовах первісного ладу, розхитувала його і наближала перехід до класового суспільства. Роздробленість арабських племен, їх економічна відсталість, перехід до класового суспільства з сильною централізованою державною владою — все це викликало потребу в суспільній силі, яка спроможна була б здійснити це історичне завдання. Такою силою постав народжений феодальний устрій. Йому необхідно було об'єднати всі арабські племена для захисту від ворожих сусідів — Візантії та Ірану. Однією з перешкод на шляху до здійснення цього завдання були старі племенні культи, які підтримували віджилі традиції первісного ладу. Тому, починаючи з кінця VI ст. серед арабів починається реформаційний рух, відомий під назвою Хафінського (від араб. «хафін» — пророк). Цей рух охоплює всю територію Аравії. Складається ряд центрів релігійної реформації. Найбільшим з них був Йемен на півдні Аравії. На чолі цього руху стає Мусалім. Другий центр реформаційного руху розмістився на північному заході півострова. Вождем його стає виходець з роду корейшитів — Мухаммед, котрий після довготривалої боротьби одержав перевагу як над старою родовою аристократією, так і над Мусалімом.

Виникнення ісламу підпорядковується загальним закономірностям формування світових релігій. Він виник на базі родоплемен-

них культів одного з найбільш впливових племен Західної Аравії — курейшитів. Їхнім племенним богом був Аллах (араб. Аль — Ілах), який з часом витіснив богів слабкіших племен. В цілому соціокультурна ситуація того часу сприяла формуванню в арабів монотеїзму. Звичайно, процес формування монотеїстичної релігії не проходив тут сам собою. Рішучий імпульс йому надала реально історична особа — пророк Мухаммед (570–632 рр.). Полишивши торгові справи, він в 610 році виступив з проповіддю монотеїстичної релігії, яку назвав іслам (в перекладі з арабської означає «покірність», «віддання себе Богу»). Мухаммед проголосив, що існує лише Аллах і що всі повинні бути покійні його настановам .

2. Мусульманська догматика і культова практика

В середні віки були систематизовані обрядові вимоги ісламу. П'ять з нього виділені окремо і названі «стовпами»: 1. Сповідання віри. 2. Виконання намазу — п'ятиразової молитви. 3. Дотримання посту (урази) протягом місяця рамадану. 4. Виплата релігійного податку (зак'ят, садаку). 5. Паломництво до «святих місць» ісламу — хадж. В хадж увійшло й поклоніння могилі Мухаммеда в Медіні, молитви в ряді історичних міст. Кожний мусульманин прагне хоч раз в житті побувати в Мецці, де знаходиться Храм Кааба з відомим чорним каменем — посланцем неба. Крім цих основних обрядових звичаїв в ісламі існують й інші, наприклад, джихад — участь у війні за інтереси своєї країни.

Найбільш важливим обрядом мусульман є обряд суннет (обрізання), якому піддаються хлопчики у віці від 5 до 7 років. Цей обряд є внутрішньою ознакою релігійної приналежності, служить меті відособлення мусульман від людей інших віросповідань.

Мухаммед заклав першу в мусульманському світі мечеть. Вона мала вигляд квадратного майданчика. Молитовні збори проходили тут під відкритим небом.

В ісламі, як і в інших релігіях, окрім обрядів і традицій, існують ще й чисельні свята. Класичний ортодоксальний іслам узаконив всього лише два — Курбан-байрам та Ураза-байрам.

Свято Мавлід (день народження пророка) відзначається мусульманами за місячним календарем у місяці рабі-аль-авваль. 29 серпня 570 року нашої ери за арабськими джерелами народився пророк.

Мухаммед почав свою проповідницьку діяльність у рідному місті. Першими прихильниками його релігії були найближчі родичі та їхні раби. Вчення Мухаммеда містило важливу й цінну думку — знищення міжплеменної і внутрішньоплеменної ворожнечі, бо ж всі віруючі становлять один народ — єдину умму (за його термінологією). Община віруючих, яка згуртувалась навколо пророка в Мекці, стала, немовби, зародком такої умми. Ця умма з самого початку була задумана як позаплеменна спільнота, що приймає до своїх лав усіх бажаних — представників різних племен, різних рас. Об'єднання арабів під зеленим прапором ісламу завершили перші наступники Мухаммеда — «праведні Халіфи».

Іслам не тільки вимагає від своїх послідовників віри у свої догмати, а й пропонує їм досить стійкі принципи і правила поведінки, дотримання яких вважається богоугодною справою. Сукупність цих норм отримала нову назву «Шаріат» (від араб, шаріа — вірний шлях до мети). Шаріат включає культові правила та правово-етичні настанови ісламу, виконання яких є обов'язковим для всіх мусульман. Шаріат не має собі аналогу в інших релігійних системах. Він включає як цивільні (світські), так і релігійні вимоги. Його настанови регламентують правові, моральні та релігійно-обрядові відносини. Авторитет шаріату дуже великий і пояснюється тим, що з часу виникнення ісламу і до XIX століття мусульманський світ практично не знав інших законів.

На відміну від всіх інших релігій, в ісламі основні вимоги релігійного культу були включені в систему шаріату. Відтак культ був піднесений до рангу закону, невиконання якого розглядалося не тільки як морально-релігійне порушення (гріх), але й як правове порушення (злочин).

Будь-які спроби реформ, навіть часткові, неминуче визнавалися такими, що суперечать ісламу і рішуче заперечувались.

3. Мусульманська філософія. Розповсюдження ісламу.

Іслам в Україні

Мусульманська філософія являє собою систему релігійно-світоглядної орієнтації та методів обґрунтування віровчення ісламу, що розгорталася і функціонує в жорстких віроповчальних рамках. Основи релігійного вчення ісламу були закладені арабським

релігійним і політичним діячем Мухаммедом, який проголошений мусульманами великим пророком і посланцем Бога. Основну частину догматики свого вчення, зокрема ідею страшного суду, потойбічного життя, окремі моральні принципи тощо, Мухаммед запозичив із Біблії. Недарма деякі історики релігії розглядають іслам як спрощену версію християнства з яскраво вираженим монотеїзмом. Мусульманський монотеїзм тісно пов'язаний із вченням про передвизначення, яке виключає будь-яку можливість вільного вибору і виступає основою фаталізму.

Філософське проблемне поле ісламу спочатку було обмежене морально-етичними повчаннями і яскраво вираженими соціально-політичними принципами устрою: правовими аспектами життя перших мусульманських громад. Ця обставина зробила нову релігію надто вразливою, а її соціальні і політичні норми та принципи виявилися майже нерухомими. Деякі з них почали застарівати ще з часів перших халіфів. Необхідність перегляду багатьох ісламських норм детермінувала виникнення різноманітних течій у мусульманстві. І хоча зовні це виглядало як суто релігійне явище, насправді в його основі лежали соціально-політичні процеси.

Теоретичні основи ісламу закладені трохи пізніше, в результаті його безпосередніх контактів і полеміки з християнською теологією. Початок мусульманському богослов'ю поклали дискусії, які розгорнулися на початку VIII ст. з приводу свободи волі і передвизначення, несотворимості «слова Божого», божественних атрибутів і трансцендентності Бога. Під безпосереднім впливом близькосхідної християнської думки перші мусульманські богослови познайомились із античною філософською спадщиною (платонізмом, аристотелізмом), яка спричинила розвиток раціоналістичних тенденцій у мусульманській теології (Абу-аль-Хасан, Хасан-аль Басрі, Васіл ібн Ата та ін.). Ашарітам доводилось вести боротьбу не тільки з мутазілітами, але й із крайніми ортодоксами, які виступили проти схильності ашарітів до компромісів. Так, ашаріти перейняли мутазілітську атомістичну систему, яка була вільною інтерпретацією теорії Демокріта та Епікура. На думку метакалімів, існують не тільки атоми простору, але й атоми часу. Безмежна їх кількість є основою всіх явищ Всесвіту. Але ці атоми нематеріальні, не мають маси. Кожен з них відокремлений один від одного абсолютною пустотою, їх рух, поєднання та зміни в них відбуваються завдяки активній волі Аллаха. Аллах уявляється

не тільки деміургом, творцем Всесвіту, що започаткував його словом «будь». Він знаходиться в стані безперервної творчої діяльності, створює одні атоми і знищує інші. Тому, наприклад, ріст і розвиток живих організмів, як і рослин, пояснюється тим, що Бог весь час творить нові атоми, а випаровування та вивітрювання тим, що він знищує окремі частини води і мінералів.

Школи мутазилітів та ашарі, апелюючи до античної філософії і намагаючись використати її в інтерпретації засад мусульманського віровчення, мимоволі створили благодатний ґрунт для виникнення і розквіту в IX–XII ст. арабської філософії (аль-Кінді, аль-Фараб, ібн Сіна, ібн Рушд), яка стала помітною ланкою у світовій філософській думці між античною філософією та європейською середньовічною схоластикою. Основним завданням арабської філософії залишалось те ж намагання теоретичного обґрунтування віровчення ісламу і його церковної догматики. Спочатку араби перейняли у греків ідеї Платона і неоплатоніків, але згодом їх увага все більше зосереджувалась на теоретичній спадщині Арістотеля, зокрема на його трактат з метафізики, логіки та фізики. Щоправда, арістотелізм, у них не культивувався у чистому вигляді. Він, як правило, переплітався з елементами неоплатонізму, який більшою мірою відповідав інтересам теології. Ті ж окремі представники арабської філософії, які будували свої філософські системи в основному на арістотелізмі (ібн Сіна та ібн Рушд), неминуче приходили до жорсткої конфронтації з ісламською ортодоксією. Незважаючи на теоцентричність їх філософії, вони заперечують релігійну догму про творення Богом світу з «нічого», а єдиною основою буття, його вічним джерелом можливості вважають матерію. Богу відводиться лише роль вічного джерела дійсності. Відкинувши ідею потойбічного життя, безсмертя душі, воскресіння з мертвих, східні прихильники арістотелізму безсмертним визнають лише людство в цілому, його розумову діяльність. Щодо співвідношення науки та релігії, то ця проблема вирішується ними в площині теорії «двоїстої істини», згідно з якою наука дає конкретні, часткові знання, а релігія — загальну картину світобудови.

Реакцією на цю інтелектуалізацію ісламу в арабській філософії було виникнення арабського містицизму, представленого суфізмом, який виступив не тільки проти східного арістотелізму, але й проти мусульманської ортодоксальної теології. Його ідеологія сприйняла елементи вчення і практики східного християнства, неоплатонізму

і буддизму. Заперечуючи ортодоксальну обрядовість і не визнавши авторитету ортодоксального духовенства, пантеїстичне зорієнтовані суфії, проповідували містичну, безкорисливу любов до Бога, бажання злитися з ним. Кінцевою метою вони вважають нівелювання індивідуальних особливостей людини та заміну їх божественними, уявлень про мусульманську єдність, які ґрунтуються на основі ідей ісламу про єдинобожжя (Саті аль-Хасурі). Центральною стає теорія «ісламського шляху» розвитку, яка широко пропагується багатьма міжнародними мусульманськими організаціями.

В Україні іслам поширений переважно в автономній республіці Крим. Мусульмани Криму належать до сунітського напрямку. В 1242 році татаро-монголи завоювали півострів: Крим увійшов до складу Золотої Орди. У XV ст. у зв'язку з розпадом останньої, в Криму виникло Кримське ханство, яке з 1457 р. ввійшло до складу Османської імперії. На чолі мусульманського духовенства Кримського ханства стояв муфтії. Як вища духовна особа, він був другим після халіфа – турецького султана. Всім життям релігійної громади Криму керував імам. У XVIII ст. тільки в Бахчисараї було 32 мечеті. Відкривались мектеби і медресе. У 60-х рр. XIX ст. в Криму було 23 медресе і 131 мектеб (школа початкової освіти). У 1774 р., після війни Росії з Туреччиною, Кримське ханство отримало самостійність, але у 1783 р. вона була знову втрачена: Крим був приєднаний до Російської імперії, яка утискала татар, що сповідували іслам, не лише економічно, а й духовно. У другій половині XIX ст. Крим залишило 161 тис. татар.

У 1917 р. татари становили лише 36,6% сільського і 11,3% міського населення Криму. Зазнавало утисків татарське населення Криму і за часів Радянського Союзу. У травні 1944р. з Криму було виселено 188626 татар. Нині йде процес їх повернення до Криму, відродження мусульманських релігійних громад.

В Україні на початок 2005 року діяло 472 мусульманських громад, більша кількість яких знаходиться в Криму. Мусульманські громади України діють у структурі трьох самостійних центрів: в Києві – Духовне управління мусульман України (ДУМУ), в Донецьку – Духовний центр мусульман України (ДЦМУ), в Сімферополі – Духовне управління мусульман Криму (ДУМК).

Стислі підсумки

1. Іслам — наймолодша світова релігія. Він виникає в VII ст. н.е. на Аравійському півострові.
2. Іслам — релігія, що динамічно розвивається. Протягом XX ст. спостерігався постійне зростання ваги мусульман серед населення земної кулі.
3. Головна особливість ісламу полягає в нерозривному зв'язку між релігійно-культовим та суспільно-політичним життям.
4. На основі ісламу сформувалася високорозвинена цивілізація, що принесла невимірювальний (значний) внесок до скарбниці світової культури.
5. Засновник ісламу — Мухаммед (570–632) — один із великих релігійно-політичних діячів в історії людства.
6. Віровчення ісламу викладено в священній книзі Корані. Мусульмани вірять в те, що «Немає ніякого Бога, крім Аллаха, а Мухаммед — посланець Аллаха».
7. Культова практика мусульман складається з обов'язкової щоденної п'ятикратної молитви, посту в священний місяць рамадан, сплати благодійного податку, паломництва до священного міста Мекки.
8. Основні напрямки в ісламі — суннізм і шіїзм.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Чим іслам відрізняється від інших світових релігій?
2. У багатьох країнах, де панує іслам, існує особливий календар, який бере початок з моменту таємного переїзду Мухаммада і мусульман з Мекки до Медини (Хіджри). Визначте, в якому столітті за цим календарем зараз живуть ці країни. Для цього:
  - відніміть від року, в якому ми живемо за європейським календарем, рік Хаджри;
  - поділіть число, яке отримали на 32;
  - результат ділення додайте до кількості років, які минули від року Хіджри за європейським календарем.
3. Назвіть основні положення віровчення ісламу. Які з цих положень сприяють, на ваш погляд, розвитку в наш час ісламського екстремізму?
4. Які п'ять столпів ісламу вам відомі? Який елемент — віровчальний чи культовий у ньому переважає і чому?

5. Скільки разів на день моляться мусульмани? Про що вони просять Аллаха під час ритуальної молитви?
6. Порівняйте уявлення мусульман та християн про гріх і загробну відплату.
7. У мусульман — п'ятниця, а у християн?
8. Які напрямки в ісламі Вам відомі? Поясніть, чому головні розходження між цими напрямками не стосуються віроповчальних чи обрядово-культових питань?
9. Спробуйте порівняти релігійну організацію вже відомих Вам світових релігій.
10. Чи згодні Ви з тим, що мулла — те ж саме, що і священник у християн?
11. Чим відрізняється статус священних споруд в ісламі та християнстві?
12. У чому офіційно вбачає схожість та відмінність між християнством та ісламом сучасна католицька церква?
13. Який вплив здійснив іслам на виникнення «ісламського світу», мусульманської цивілізації? У чому полягає зміст цієї цивілізації для світової культури?

Теми для написання рефератів

1. Сучасна соціально-політична доктрина ісламу.
2. Іслам: спосіб життя як стиль мислення.
3. Християнство та іслам: соціокультурні проблеми діалога.
4. Релігія і секуляризм на сході.
5. Мусульманське право: питання теорії і практики.

Література

1. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. — К.: Освіта, 1992.
2. Калінін Ю. А., Харьковщенко Е. А. Релігієзнавство: Підручник. — К.: Наукова думка, 1997.
3. Релігієзнавство. — К.: В.ц. «Академія» — 2000.
4. Релігієзнавство / Під ред. Заковича М. — К.: — 2000.
5. Релігієзнавство / Під ред. Бублика М. — К.: «Юрінком Інтер», — 1999.
6. Мень А. История религии. В 7-ми томах. — М., 1991–1994.
7. Релігієзнавчий словник / Під ред. Колодного А., Лобовика Б. — К.: Четверта хвиля, 1996.

8. Яблоков И. Н. Основы религиоведения: Учебник. — М.: Высшая школа, 1994.

9. Watt W. Montgomery. Bells Introduction to the Quran. — Edinburgh: Edinburg University Press, 1970.

10. Wiedke W. Women in Islam. — Montclair, NJ: Abner Schram Ltd., 1981.

11. Woodward M.R. Islam in Java: Normative Piety and Mysticism in the Sultanate of Yogyakarta. — Tucson: University of Arizona Press, 1989.

КОНТРОЛЬНІ МОДУЛЬНІ ЗАВДАННЯ

1 ВАРІАНТ

I РІВЕНЬ

1. **Яка зі складових частин релігії є засадничою:**
  - а) віровчення;
  - б) віра;
  - в) культ;
  - г) організація.

2. **Автор, який вважав релігію колективною формою неврозу:**
  - а) Ф. Вольтер;
  - б) К. Маркс;
  - в) З. Фрейд.

3. **Як називається поклоніння богам в образі тварин:**
  - а) зооморфізм;
  - б) антропоморфізм;
  - в) фетишизм.

3. **Фетишизм — це:**
  - а) віра у надприродню спорідненість людей з тваринами та рослинами;
  - б) віра в надприродні можливості матеріальних предметів;
  - в) система заборон.

4. **Монотеїзм виник:**
  - а) у національно — державних релігіях;
  - б) у світових релігіях;
  - в) нетрадиційних релігіях.

5. **Священні тексти в індуїзмі:**
  - а) Пурани;
  - б) Веди;
  - в) Араньяки.

6. **Серединний шлях звільнення від страждань нараховує:**

- а) вісім ступенів;
- б) сім ступенів;
- в) дванадцять ступенів.

7. Що означає життя згідно вчення Гаутами:

- а) радість;
- б) спокій;
- в) страждання.

8. Яка релігія стала в Китаї і політикою, і адміністративною системою, і верховним регулятором економічних і соціальних процесів:

- а) чань-буддизм;
- б) конфуціанство;
- в) даосизм.

9. Іслам виник:

- а) в VII ст. до н.е.;
- б) в VII ст.;
- в) в V ст.

10. Мухаммед для мусульман:

- а) Посланець Аллаха;
- б) Син Божий;
- в) Боголюдина.

II РІВЕНЬ

1. Визначте структуру та функції релігії.
2. Назвіть характерні риси етнічних релігій.
3. В чому своєрідність буддизму як релігії?

III РІВЕНЬ

1. Які з етнічних релігій нині є державними? Охарактеризуйте їх.
2. Визначте, з якої релігії походить догмат про Месію та в яких ще релігіях він поширений?
3. Визначте, з якої релігії походить догмат про Страшний Суд над мертвими, що воскреснуть?
4. Назвіть п'ять категорій класифікації дій мусульманина за шариатом.

2 ВАРІАНТ

I РІВЕНЬ

1. **Вищою формою релігійної організації є:**
  - а) община;
  - б) церква;
  - в) деномінація.

2. **Основною ознакою релігійної свідомості є віра в:**
  - а) реальне існування надприродних сил та істот;
  - б) магію;
  - в) міфи.

3. **Як називається поклоніння людиноподібним богам:**
  - а) зооморфізм;
  - б) антропоморфізм;
  - в) фетишизм.

4. **Анімізм – це:**
  - а) віра в існування душі та духів;
  - б) поклоніння померлим предкам;
  - в) віра у надприродну спорідненість людей з тваринами та рослинами.

5. **Священним Писанням іудеїв є:**
  - а) Талмуд;
  - б) П'ятикнижжя Мойсея;
  - в) Старий Завіт.

6. **Хто в індуїзмі творець світу:**
  - а) Вішну;
  - б) Брахма;
  - в) Шива.

7. **Карма – це:**
  - а) вчення про переселення душ;
  - б) закон моральної відплати;
  - в) ваш варіант.

8. Основний принцип буддійської етики:

- а) неспричинення шкоди тваринам;
- б) неспричинення шкоди всьому живому;
- в) не вбивай!

9. Іслам виник на:

- а) Аравійському півострові;
- б) Синайському півострові;
- в) Апенинському півострові.

10. «Символ віри» в ісламі звучить таким чином:

- а) Аллах Великий!
- б) В ім'я Аллаха, милостивого та милосердного!
- в) Немає ніякого божества, окрім Аллаха, а Муххамед — посланець Аллаха!

II РІВЕНЬ

- 1. З'ясуйте відмінності між теологічним та філософським розумінням релігії.
- 2. Охарактеризуйте давньокитайську та давньоіндійську релігійні системи.
- 3. В чому своєрідність ісламу як світової релігії.

III РІВЕНЬ

- 1. Охарактеризуйте релігію як форму суспільної свідомості.
- 2. Які уявлення про людину та світ в ранньонаціональних релігіях?
- 3. Назвіть 8 сходинок до шляху спасіння за буддизмом.
- 4. Дайте характеристику основних положень шаріату.

3. ВАРІАНТ

І РІВЕНЬ

1. **Одним з провідних представників біологічного та психологічного підходу до релігії є:**
  - а) З. Фрейд;
  - б) М. Вебер;
  - в) Л. Фейербах.

2. **Як називається система дій, за допомогою яких бажують вплинути на надприроднє:**
  - а) літургія;
  - б) шабаш;
  - в) магія.

3. **Політеїзм – це:**
  - а) віра в духів;
  - б) віра в єдиного бога;
  - в) віра в багатьох богів.

4. **У якій релігії існував у чистому вигляді антропоморфізм:**
  - а) давньоєгипетській;
  - б) давньокитайській;
  - в) давньогрецькій.

5. **Бог ізраїльського народу:**
  - а) Амон – Ра;
  - б) Моїсей;
  - в) Яхве.

6. **Жерці в індуїзмі – це:**
  - а) шудри;
  - б) кшатрії;
  - в) брахмани.

7. **Основними напрямками в буддизмі є:**
  - а) тхеравада та махаона;
  - б) шіїзм та сунізм;
  - в) ваш варіант.

8. З ким послідовники буддизму пов'язують виникнення цієї релігії:

- а) царем Ашокою;
- б) принцом Гаутамою,
- в) Майтреєю.

9. Хадж – це:

- а) паломництво до «святих місць»;
- б) обов'язок вести «священну війну»;
- в) коженденна ритуальна молитва.

10. Протягом XX ст. питома вага мусульман:

- а) збільшилася;
- б) зменшилася;
- в) залишилася на тому ж рівні.

II РІВЕНЬ

1. Дайте характеристику основним філософським концепціям релігії.
2. Охарактеризуйте релігійну свідомість.
3. Визначте й порівняйте основні течії в ісламі.

III РІВЕНЬ

1. В якій релігії вперше з'явилася ідея про відплату за справи людини, яка потім стала стрижневою у світових релігіях? Чому?
2. Чому іудаїзм став основою для християнства?
3. Яка релігія вперше сформулювала ідею про кінець світу та страшний суд? Як склалася її доля до сьогодення?
4. До якої релігії належить вчення про переселення душ? В чому полягає його сенс?

4 ВАРІАНТ

I РІВЕНЬ

1. **Одним з провідних представників етнологічного підходу до релігії є:**
  - а) Г. Гегель;
  - б) У. Джеймс;
  - в) Б. Маліновський.

2. **Виконання релігією визначника ціннісної орієнтації особи, ролі певного світорозуміння, світовідчуття, світовідношення — це:**
  - а) комунікативна функція;
  - б) світоглядна функція;
  - в) регулятивна функція.

3. **Монотеїзм — це:**
  - а) віра в єдиного бога;
  - б) віра в одвічну боротьбу доброго та злого першоначал;
  - в) віра у багатьох богів.

4. **Десять заповідей були даровані:**
  - а) Аврааму;
  - б) ваш варіант;
  - в) Христу.

5. **Характерною рисою віровчення зороастризму є:**
  - а) вчення про мирне співіснування доброго та злого начал;
  - б) вчення про протиборство доброго та злого начал;
  - в) вчення про єдність доброго та злого начал.

6. **Протягом XX століття питома вага буддистів:**
  - а) зросла;
  - б) зменшилася;
  - в) залишилась на висхідному рівні.

7. **Яка релігія не знає Бога — творця:**
  - а) іудаїзм;

- б) іслам;
- в) буддизм.

8. *Послідовниками основних напрямків в ісламі є:*

- а) вішнуїти та шиваїти;
- б) фарисеї та саддукеї;
- в) шиїти та сунніти.

9. *Посту в ісламі дотримуються один раз:*

- а) на рік;
- б) на місяць;
- в) на тиждень.

II РІВЕНЬ

1. Дайте характеристику основним теологічним концепціям релігії.
2. Охарактеризуйте релігійний культ.
3. Назвіть ознаки, які характерні для ісламу та буддизму як світових релігій

III РІВЕНЬ

1. Як розуміється сенс життя в іудаїзмі?
2. В чому полягають основні переваги та недоліки фрейдівського дослідження релігії.
3. Які суспільні процеси вплинули на формування національно-державних релігій?
4. Які уявлення про людину та світ в буддизмі?

5 ВАРІАНТ

I РІВЕНЬ

- 1. Одним з провідних представників соціологічного підходу до релігії є:**
  - а) З. Фрейд;
  - б) П. Бергер;
  - в) К. Юнг.
- 2. Здатність релігії бути засобом ідейного об'єднання, згуртування мас, індивідів та інститутів, спільністю єдиної віри, догм, сповідання – це:**
  - а) інтегративна функція;
  - б) світоглядна функція;
  - в) регулятивна функція.
- 3. Як називається релігія, якій притаманне уявлення про ієрархію богів, кожний з яких опікується тією чи іншою світовою стихією:**
  - а) магія;
  - б) політеїзм;
  - в) тотемізм.
- 4. Світові релігії – це:**
  - а) буддизм, християнство, іслам;
  - б) християнство та іслам;
  - в) індуїзм, християнство, іслам.
- 5. Перший Храм у Іерусалімі був побудований:**
  - а) Мойсеєм;
  - б) Давидом;
  - в) Соломоном.
- 6. Яка релігія вперше сформулювала ідею про кінець світу та страшний суд:**
  - а) зороастризм;
  - б) іслам;
  - в) християнство.

7. Священним Писанням в ісламі є:

- а) Коран;
- б) Сунна;
- в) ваш варіант.

8. Синтоїзм — це національна релігія:

- а) китайців;
- б) японців;
- в) євреїв.

9. Мусульмани моляться:

- а) п'ять раз за добу;
- б) три рази за добу;
- в) шість раз за добу.

10. Шаріат — це:

- а) один з напрямків в ісламі;
- б) одна з обрядово-культових дій;
- в) система норм та правил.

II РІВЕНЬ

1. Дайте характеристику основним соціологічним концепціям релігії.
2. Охарактеризуйте релігійні організації.
3. Проаналізуйте й порівняйте основні священні книги буддизму та ісламу.

III РІВЕНЬ

1. Як розуміється сенс життя в буддизмі?
2. Які існують схожі догмати в іудаїзмі та ісламі?
3. В чому містяться найбільш принципові особливості національно-державних релігій?
4. Які національно-державні релігії стали основою світових релігій? Чому?

6 ВАРІАНТ

I РІВЕНЬ

1. **Виконання релігією різноманітних зв'язків між віруючими, засіб їхнього спілкування в межах єдиного віросповідання – це:**
  - а) комунікативна функція;
  - б) світоглядна функція;
  - в) регулятивна функція.

2. **Тотемізм – це:**
  - а) віра в існування душі та духів;
  - б) віра в надприродну силу, яка керує світом;
  - в) віра у надприродну спорідненість людей з тваринами та рослинами;

3. **У якому столітті мислителі вперше почали уявляти, що люди самі створювали собі богів за своїм образом та подобою:**
  - а) V ст. до н.е.;
  - б) II ст. до н.е.;
  - в) II ст. н.е.;

4. **Політеїзм виник:**
  - а) у первісних релігіях;
  - б) у національно – державних релігіях,
  - в) у світових релігіях.

5. **Три верховних божества в індуїзмі :**
  - а) Брахма, Вішну, Шива;
  - б) Брахма, Вішну, Крішна;
  - в) Вішну, Калі, Шива.

6. **В буддизмі нараховується:**
  - а) чотири шляхетні істини;
  - б) три шляхетні істини;
  - в) вісім шляхетних істин.

7. Як називається ідеальний стан людського буття в буддизмі:

- а) карма;
- б) сканди;
- в) нірвана.

8. Що в перекладі означає слово Будда?

- а) святий;
- б) пророк;
- в) просвітлений.

9. День відпочинку в ісламі:

- а) п'ятниця;
- б) субота;
- в) неділя.

10. Щоденна п'ятиразова молитва – це:

- а) намаз;
- б) ураз;
- в) хадж.

II РІВЕНЬ

1. Охарактеризуйте роль релігії в системі культури.
2. В яких національних релігіях обов'язковими були жертвоприношення. Чому?
3. Визначте й порівняйте основні напрямки в буддизмі.

III РІВЕНЬ

1. Охарактеризуйте релігію як форму суспільної свідомості.
2. Які уявлення про людину та світ в ранньонаціональних релігіях?
3. Назвіть 8 сходинок до шляху спасіння за буддизмом.
4. Дайте характеристику основних положень шаріату.

МОДУЛЬ V.

ХРИСТІЯНСТВО ЯК СВІТОВА РЕЛІГІЯ ТА ЙОГО РОЛЬ В ІСТОРІЇ І СЬОГОДЕННІ

Тема 6.

ХРИСТІЯНСТВО: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

План

- 1. Становлення християнства.**
- 2. Основні етапи розвитку.**

1. Становлення християнства

Приступаючи до вивчення християнської релігії необхідно враховувати те, що за доктринальною, культовою й етичною простотою самою масовою із світових релігій приховується досить складний релігійний феномен.

Релігія під назвою християнство (від грецького Χριστός — помазаник) зародилася в четвертому десятилітті першого століття нашого літочислення у східній провінції Римської імперії, у Палестині. Особа її засновника Ісуса Христа ще не так давно вважалася вченими (представниками т.з. міфологічної школи) фантастичною, легендарною. На даний момент домінує точка зору прибічників історичної школи, котрі мають як прямі (джереловідчі та археологічні), так і не прямі докази земного життя Ісуса.

Для того, щоб адекватно сприймати й орієнтуватися у розлогоді дерев'яної цієї світової релігії, потрібний крок у бік пояснення її ідейних витоків. Християнство виникає і початково розвивається у середовищі іудеїв діаспори, що сповідували іудаїзм, а потім і язичників. Тому зрозуміти його витoki можливо лише звернувшись до релігійного світогляду давніх євреїв, їх національно-конфесійної писемності (Старий Заповіт), до їхньої оригінальної культурної традиції. Можна сказати, що ідейний комплекс, закладений у Старому Заповіті, визначив обрій розвитку ідейної структури християнської релігії.

До основних Старозавітних ідей слід віднести: 1) ідею послідовно проводимого теїзму, тобто світогляду, що затверджує буття єдиного, «живого» й особистісного Бога; 2) ідею креаціонізму у відповідності з якою, Бог «за своєю волею» є Творцем всього суцього, включаючи людину; 3) антропоцентричну ідею, тобто виділенність Богом людини як такої (образ і подоба Божа), із створеного світу, з низкою функцій, притаманних лише людині; 4) ідею «первородного гріха» або порушення першими людьми волі Бога, надаючи перевагу «зла» — «добру», «розрив» із Богом, що потяг за собою викривлення безсмертної і блаженної природи людської, т.б. хвороби і смерті; 5) ідею Заповіту Бога з людиною (зокрема — з богообраним народом), що повинна нормувати і регулювати морально-бездоганні відношення з Творцем і людей один з одним; 6) ідею спокутування людей від «першородного гріха» і відновлення першородного блаженного стану, гармонії з Богом і світом; 7) ідею Месії (помазаника) — спасителя, посередника між Богом і всіма людьми (перша версія), або Богом і обраним народом (друга версія); власне християнство конституювалося в лонах цієї релігійно-культурної традиції, але в прямому діалозі з нею, а також у діалозі з іншими релігійними і філософськими системами елліністичної культури (язичницькою за своїм характером).

Священне Писання — «Новий Заповіт» (Бога з людьми) та Священний Переказ християн, т.б. сукупність церковних документів, богословських текстів, досвіду життя подвижників благочестя, де розкриваються істини християнської віри, — містять фундаментальні віросповідні принципи. Коротко їх охарактеризуємо.

В ідейному плані християнство послідовно теїстично затверджує персоніфіковане розуміння Абсолюту. Даний принцип закріплено в двох догматах: догматі про Божественну Триєдність (Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Дух Святий) і догматі про Боговтілення. Перший догмат встановлює сутнісну єдність Бога при наявності Трьох іпостасей і внутрішніх відносин між ними. Бог-Отець є безначальний творець і про мислитель, Бог-Син (Ісус Христос, Логос) є Спокутувач (людства), Бог-Дух Святий є Утішник «живодатель». Тим не менше, Бог християн неподілений і не зілляний. Єдність трьох іпостасей, прозорість стосунків між ними досягаються любов'ю. На відміну від античних уявлень про любов (любов як $\epsilon\rho\omega\zeta\epsilon$), християнство запропонувало іншу перспективу в її розумінні. Тут любов постає у вигляді $\alpha\gamma\alpha\pi\eta$ — жертвовної любові-самовіддачі. (Син Божий через любов

до людей набуває людського образу і розпинається за людські гріхи, взявши цей тягар на себе), самознищення (κενωσις) Бога заради спасіння рода людського в межі всякої стражденної істоти. Ця любов Божа звернена до всіх людей, включаючи останніх грішників і, отже, вона втілює в собі найвищу моральну мудрість і свідoctво про благодать. Вона «є виконання закону» (Рим. 13,10).

Любов тут виступає не лише одним з атрибутів самого Бога, але також показником якості відносин людини з Богом і людей один з одним (заповідь любові — Мф. 22, 37–39). Відносно до людини християнство вчить про особливу цінність всякої особистості, вбачаючи в ній безсмертне духовно-матеріальне ество, створене Богом за своїм Образом і подобою, і закликано наслідувати Царство небесне. У силу цієї обставини життя людини на землі повинне підкоритися меті обоження (θεωσις-а). Слід врахувати, що в християнстві показником обоження людини в земному, грішному житті виступають плоди Святого Духа: любов, радість, мир, довготерпіння, благодать, милосердя, віра, кротость і стримання.

Моральна доктрина християнства є універсальною, оскільки, по-перше, в ньому проголошено принцип етичної рівності всіх людей (у їх відношеннях до Бога, який любить усі свої творіння), скасовуючи усі попередні національні і майнові, статеві рамки; по-друге, в християнстві проголошена рішуча боротьба з частиною природи людини, яка поневолена гріхом (до т.з. смертних гріхів належать гордість, скупість, нечистота, заздрість, нестриманість, гнів, лінощі); по-третє, християнство апелює до гідності та доброчестності людини, закликає його наслідувати заповіді «блаженства» (Мф. 5, 3–14), здолати зло добром, не відповідати насильством на насильство, любити ворогів.

Крім цього, в християнській релігії міститься ідея воскресіння (яка передбачає воскресіння плоті і душ людей) для наступного блаженства у вічному просвітленому світі. Однак, лише праведники можуть стати спадкоємцями Царства Божого, і показниками їх праведності виступають головні цінності християнства: віра, надія, любов.

2. Основні етапи розвитку

Говорячи про становлення християнства як світової релігії слід звернути увагу на основні етапи в його розвитку. Існує думка, що християнська релігія проходить три фазиси власного становлення:

1) початковий — апостольський етап (I ст.), що співвідноситься з першими кроками нової релігії в лонах іудаїзму і характеризується простими уявленнями і правилами (наприклад, віра в спокуту вільну жертву Месії Ісуса, общинним способом організації релігійного життя, сумісними моліннями і трапезами, активною трудовою діяльністю на благо общини). На цьому етапі виникає Церква (грец. εκκλησία) як містичне об'єднання людей різноманітних етнічних груп, що сповідували Ісуса розп'ятого і воскреслого, віруючих в Його обітвання і очікуючих на швидке Друге Пришестя Спасителя; 2) період раннього християнства (II–III ст.) відрізняється двома головними процесами — становленням єпископальної Церкви (т.б. інституціоналізація і закріплення ієрархії «всередині» церковної організації: диякон або диякониса — пресвітер — єпископ, кожний з яких мав певні повноваження і функції) і розривом з іудаїзмом (подолання іудеохристиянства) у вигляді змін уявлень про Закон, заміни святкування суботи в воскреслий день, відмова від обрізання і заміна його водним хрещенням, корекції змісту свята Пасхи на християнське, тобто святкування Воскресіння Ісуса Христа). Важливо відмітити також, що саме в цей період Церква також в особах апостолів та їх учнів зуміла зібрати (створити) Священне Писання християн — Новий Заповіт. Новий Заповіт у своєму канонічному вигляді має 27 книг і розбитий (подібно до Старого Заповіту) на 3 частини: «Євангелія» (грец. Ευαγγελιτζ — блага звістка), книгу історичну — «Діяння» плюс послання апостолів, і, врешті решт, єдину пророчу книгу, яка стосується остаточної долі світу і людства — «Одкровення».

На цьому етапі відбувається не тільки оформлення організації Церкви, але й її локалізація в різноманітних частинах Римської імперії (наприклад «Одкровення» Іоанна Богослова повідомляє про сім общин у грецьких містах Малої Азії, а книги «Діяній апостольських» і окремих послань — про общини в інших містах, включаючи столицю імперії — Рим). Потрібно сказати, що життя християн в перші століття існування світової релігії було відмічене гоніннями з боку римської влади та язичників. Не чіпаючи причин переслідування християн (розпочатих імператором Клавдієм 54–65 роки і припинених при Костянтині Ілліцині (Міланський едикт 313 року), відмітимо, що мучеництво за віру (у Христа) стало важливим фактором затвердження нової релігії.

Якщо до V століття християнство розповсюджувалося переважно в межах римської імперії і територіях, на які вона здійснювала

культурно-політичний вплив (наприклад, Арсенію, що стала першою християнською державою в 303 році), то пізніше воно виходить «у поза» і проникає до язичницьких народів (германським, кельтським, слов'янським племенам). Подальше еволюціонування християнства пов'язується з набуттям християнством державного статусу в Римській імперії, розподілом імперії на Західну і Східну частини (395 рік) і створенням помісних Церков з певними центрами керування. Головні єпископські кафедри існували в Римі, Єрусалимі, Антіохії, Олександрії і після створення нової політичної і релігійної столиці у Східній частині Римської імперії — Константинополя, — Константинополі. Добре відомо, що протистояння (з IX століття) двох найбільш впливових кафедр — Риму і Константинополя завершилося розколом Церкви на католицьку (римо-католицьку) і православну (східну) в 1054 році. Пізніше (в XVI столітті) відбувся розкол уже в католицизмі, від якого поступово відмежувався протестантизм, — третя гілка християнства.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Вкажіть основні ідеї Старого Заповіту.
2. Охарактеризуйте Образ Ісуса Христа як засновника світової релігії.
3. Яка була загальна релігійно-культурна ситуація в Римській імперії та Палестині, на момент проповіді Ісуса?
4. Що ви знаєте про структуру і зміст Нового Заповіту?
5. У чому, на вашу думку, склався основний зміст вчення Ісуса Христа?
6. Якими ознаками характеризується життя ранньохристиянської Церкви?
7. Що вам відомо про географічне розповсюдження християнства в перші віки його існування?
8. Які культові дії здійснювалися в давній Церкві?
9. За допомогою яких моральних принципів християнство звернулося до людини (і людства), бажаючи виправити її природу?
10. Що таке християнський Символ віри й які догмати в ньому закладено?

Теми для написання рефератів

1. Співвідношення віри, надії і любові в християнській доктрині сенсу життя.
2. Анджортаменто в релігії — доба Реформації та сучасний стан.
3. Мужність та смирення як християнські чесноти.
4. Нікейський собор — розділення церкви на православну й католицьку (причини розділення та відмінності між конфесіями).
5. Проблема створення єдиної помісної церкви в Україні.

Література

1. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета (Любое издание).
2. Академічне релігієзнавство. Підручник / Під ред. А. Колодного. — К.: Світ знань, 2000. — С. 372–379.
3. Кислюк К. В., Кучер О.Н. Религиоведение: Учебное пособие для студ. вузов. — Х.: Консум, 2002. — С. 192–224.
4. Чернышев В. М. Религиоведение. — К.: О-во любителей православной литературы им свят. Льва, папы Римского, 2003. — С. 170–183.
5. Колодний А. Християнство // Релігієзнавчий словник / За ред. проф. А. Колодного та Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — С. 367–368.
6. Христианство // Христианство. Энциклопедический словарь в 3-х томах. Т. 3. — М.: «Большая российская энциклопедия», 1993. — С. 395–459.
7. Аверинцев С. С. Християнство // Софія-Логос. Словник. 2-е вид. — К.: Дух і літера, 2004. — С. 227–237.
8. Александр Мень. История религий. В поисках Пути, Истины и Жизни. В 7 т. Т. 7: Сын человеческий. — М.: СП «Слово», 1992.
9. Миркина З., Померанц Г. Великие религии мира. — М.: «РИПОЛ», 1995. — С. 110–152.
10. Бологов В. В. Лекции по истории Древней Церкви в 4-х т. Т. 2–4. — М.: Свято-Преображенский Вааламский монастырь, 1994 (репринтное изд.).
11. Поснов М. В. История христианской Церкви (до разделения церквей — 1054). — К.: Путь к Истине, 1991.
12. Свенцицкая И. С. От общины к Церкви. — М.: Политиздат, 1985.
13. Свенцицкая И. С. Тайные писания первых христиан. — М.: Политиздат, 1980.
14. Калінін Ю. А., Харьковщенко Є. А. Релігієзнавство: Підручник. 3-е вид. — К.: Наукова думка, 1997. — С. 85–88.
15. Радугин А. А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии. Курс лекций. — М.: Центр, 1999.

16. Лекции по истории религии. Учебное пособие / Научн. ред. А. Н. Типсина. — СПб.: Лань, 1997.

17. Библейская энциклопедия. — М.: Российское Библейское общество, 1996.

18. Религия в истории и культуре / Под ред. Г. М. Письманника. — Пермь: «Книжный двор», 1995. — С. 113–120.

Тема 7. ПРАВОСЛАВ'Я

План

1. Загальна характеристика православ'я.
2. Віросповідні і культові особливості православ'я. Вплив православ'я на розвиток загальнолюдської та національної культури.

1. Загальна характеристика православ'я

Православ'я є напрямком християнства, внутрішня історія якого найбільш драматична (з релігієзнавчої та історичної точок зору), кількість послідовників, порівняно з гілками західного християнства — (католицизмом та протестантизмом), — найменша (вона складає 300–350 млн), а духовно-моральний вплив на соціальні процеси у різних країнах світу, — найпотужніший.

Православна віра здебільшого поширена у регіонах, у яких мала вплив візантійська імперська культура (у період її найбільшого розвитку), — на Близькому Сході, у Греції, Болгарії, Сербії, на Кавказі (у Грузії), у східних слов'ян (Київська Русь), на Півночі Африки. Але пізніше «східне християнство» пускає коріння в інших етносів, зокрема, у фінів, північних американців, японців. На цей час світове православ'я проявляється як дуже складний, неоднорідний релігійний феномен. Він включає до свого складу шіснадцять автокефальних Церков: Александрійську (Єгипет та деякі країни Африки), Антіохійську (Сірія, Ліван), Ієрусалимську (Палестина), Російську (до канонічної території якої належить і Україна), Грузинську, Сербську, Румунську, Болгарську, Кіпрську, Елладську (Греція), Албанську, Чеську, Словацьку, Американську та Константинопольську. Самостійність в їх управлінні, тим не менш, не перешкоджає єдності Церкви, яка є єдиною во Христі та вірі в Нього. Формально головою всіх православних Церков є патріарх Константинопольський (Турція), який має титул вселенського, але найважливіші для всієї Церкви рішення приймаються соборним розумом, тобто органом, де представлені всі православні автокефалії.

Перед тим, як ознайомитися з ним, необхідно зупинитися на самому терміні. Сама течія у християнстві, що позначається терміном

«православ'я», виникла на Сході, тобто у східній частині Римської імперії, у Візанії. Тут культурно-ідеологічний та мовний ареали здебільшого були грецькими (давньогрецькими), тому слово «ортоδοξία» є органічним до змісту тих релігійно-докринальних пошуків, які розгорталися в період з II по VIII століття на теренах Візантії. Перш за все, їм позначався еталон у справах істинної віри, згідно з яким розглядалися ті чи інші вчення про Бога, Його атрибути, смисл тексту Святого Письма тощо, які виникали у Церкві, у віки її догматичного, культового та організаційного становлення. Ортоδοξία — це увявлення про автентичну віру всієї Церкви, на противагу ετεροδοξία-ї, тобто, різноманіттю думок (про Бога, про шлях спасіння) єретиків. Значно пізніше, на час розколу (великої схізми) Церкви, згаданий термін закріпився за «східною Церквою», тобто вживався та вживається як її самоназва.

2. Віросповідні і культові особливості православ'я. Вплив православ'я на розвиток загальнолюдської та національної культури

До феномену православ'я доцільно підійти таким чином, щоб максимально торкнутися всіх його аспектів.

По-перше, православ'я виявляє себе у джерелах свого віровчення. Мова йде про Святе Письмо та Священний Переказ. Обидва джерела віри та благодаті розглядаються в єдності та взаємодоповнюють один одного. Існує богословська думка про те, що Священний Переказ має нормативний характер за рахунок того, що в ньому розкриваються істини віри, проголошені у Святому Письмі. До складу Переказу входять: «апостольські настанови», визначення віри та рішення перших сімох Вселенських Соборів і декількох помісних соборів, стародавні тексти богослужінь, праці святих отців, молитовні канони, монастирські устава, акти, в яких проголошено канонізацію святих. Все це формує певну традицію, де акумулювався духовний досвід Церкви, досвід, конститутивний щодо віросповідної практики сьогодення.

По-друге, православ'я репрезентує себе через догматику. У цій площині воно визнає непорушним Нікео-Константинопольський символ віри (див. тему «Загальна характеристика християнства»), прийнятий на двох перших Вселенських Соборах (тоді ще єдиної

Церкви). Ця догматична основа православної віри всіляко захищала-ся від єретичних уявлень, які супроводжували життя Церкви протягом формування «символу». Він залишається таким і зараз, бо у православній богословській думці існує уявлення про неможливість догматичного розвитку, на відміну від римо-католицизму чи течій у протестантизмі. Інакше кажучи, отці перших семи Соборів дали повне (раціональне) визначення догматам, гарантуючи їх подальше розповсюдження та популяризацію. Наприклад, іконічно-художнім виразом догмату про Святу Трійцю (триєдність Бога) є відома ікона Андрія Рубльова.

По-третє, православ'я слід визначити як культову систему. Культурна практика дає найвиразливіші форми (інтерпретації) положень самого віровчення. Культурні дієства зосереджені на богослужінні як колективному спілкуванні церковної громади з Богом. Останнє має три кола: добове, тижневе та річне. Кожний із них включає до свого складу принципові для цієї віри події: як зі Священної історії Старого Завіту, так і з Нового Завіту. Наприклад, тижневі богослужіння присвячені: у понеділок — «силам небесним»; у вівторок — пророкам Старого Завіту, і насамперед, Іоану Хрестителю; у середу та п'ятницю Церква пригадує факт зради Іудою Іскаріотом — Ісуса Христа, Його великі страждання і хрестну смерть; у четвер — прославляє апостолів, але особливу пошану надсилає святителю Миколаю Чудотворцю з Мір Лікійських; у суботу шануються всі святі. На сам кінець, і це свято є основою всіх богослужбових кіл, наступає неділя, — день Воскресіння Ісуса. До цієї події логічно збігаються всі інші, бо вона репрезентує найвищий сенс православного християнства як такого. Далі, розглядаючи культову систему у православ'ї, необхідно звернути увагу на структуру та хід богослужбової практики, яка складається з молитов (у яких Церква просить помилювання чи шанує Бога), духовних співів, поклонів, хрестних знамень і таїнств.

Таїнства становлять найважливішу ланку у культовій практиці православ'я. Звісно, таїнство тлумачиться як священна дія, котра дає віруючому (від Бога через Його благодать) духовні дари. Принаймі, це містичне дійство відбувається таким чином, що всі мають змогу бачити його форму. Зміст же всіх сімох таїнств, що встановила православна Церква, треба пояснювати, розглядаючи їх окремо та послідовно.

Так, таїнство *хрещення* є першим кроком людини до християнського життя (життя вічного, з Господом Ісусом Христом). Вважається,

що будь-яка людина несе на собі тягар гріха прабатьків (Адама та Єви), тому водне хрещення (во ім'я Отця і Сина і Святого Духа) залишає їх позаду, спрямовуючи душу до богосинівства, тобто повноцінного церковного життя. Наступне таїнство — це *миропомазання*. Воно є ритуалом, у межах якого священиком здійснюється помазання людини миром (освячена особливим засобом олія). При цьому віруючий отримує від Бога благодатну силу, що знадобиться йому у земному житті. Найбільш важливим таїнством у православному культі вважається таїнство *Євхаристії* або *причастя*. Всі члени церковної громади зацікавлені в особливому ставленні до Бога. Це ставлення виражається як у спроможності принести Богу свої гріхи (визнання особистих гріхів, глибоке каяття в них та відпущення їх Богом через священнослужителя становить зміст таїнства *сповіді*, яке здійснюється перед таїнством причастя), так і у спроможності з чистою душею прийняти Тіло та Кров Ісуса Христа, — в знак єднання з Ним. Таке містичне єднання визнається реальним єднанням душі людини з Богом, дійсною підготовкою її як цілості, — до особистого воскресіння. У практиці православної Церкви існує також таїнство *маслосвяття* (соборування). Це таїнство змістовно пов'язане з тим, що будь-яка людина (при тому, що вона — хвора) може тілесно та духовно одужати. Прагнення людей до зцілення задовольняється і цим таїнством. Церква здійснює його декілька разів: протягом постів, коли людина хворіє чи помирає. Природньо, що всі ці дії повинні виконувати не звичайні люди, а лише ті, хто досяг певного ступеню духовної зрілості, хто може виконувати функції служителя культу та бути пастирем. У такому разі православна Церква здійснює таїнство *священства*. Чоловік, що потрапляє на служіння проходить особливий ритуал, в якому діючий Єпископ (архієпископ, митрополит) символічно залучає його до апостольського служіння. Ця людина, по молитвах Церкви, отримує благодать від Бога на священницьку діяльність. Окреме таїнство, що встановлено у Церкві, — це таїнство *шлюбу*. Оскільки християнство дає людині вибір шляху спасіння (чи то чернецтво, чи то шлюбне життя), Церква повинна освятити відносини між чоловіком та жінкою, якщо вони розділяють почуття одне одного, готові виховувати дітей у дусі християнського морального ідеалу, допомагати один одному на шляху до Царства Божого. Недарма сім'я у православній традиції тлумачиться як «мала Церква», тобто містичне поєднання людей у одного «тіла».

Усі ці священні дії здійснюються у храмі (домівці Божої). У православ'ї існує специфічний канон будівлі цих культових споруд. Загальнохристиянське уявлення про храм таке, що він символізує корабель, на якому плвтимуть віруючі крізь бурхливе життєве море (море гріхів). Кормчий цього корабля — сам Ісус Христос. Тому, з давніх пір християни будували храми у вигляді скінії, хрестообразні та у вигляді кола, яке символізує вічність. У Київській, Московській Русі, потім в імператорський період, склався своєрідний стиль у храмовбудуванні. Якщо спочатку ктїтори будували храми під впливом візантійських зразків, то потім почався пошук самостійних рішень. У цьому сенсі, ні з чим не сплутаєш будівлі Софії Київської, храм Покрова на Нерлі, ансамбль храмів Московського кремля та Києво-Печерської лаври, храм Христа-Спасителя (відновлений).

Внутрішнє вбрання православного храму малює в душі віруючого сожети священної історії: від події створення Богом світу та перших людей — до Страшного Суду всього людства. Так, у фресках, іконах, хоругвах зображені Ісус Христос, Богородиця, апостоли, канонізовані Церквою святі. Окрім того, у православному храмі знаходяться: зображення розп'яття Спасителя (хрест), священні реліквії, мощі святих. Увесь простір цієї культової споруди розбито на три частини: 1) вівтар, де знаходиться престол з жертвником; 2) середня частина, де збирається паства для молитов; 3) притвор, у якому в стародавні часи знаходилися ті особи, хто готувався до вступу у Церкву (оглашенні), ті, хто проходив каяття, та відлучені від причастя. Вівтар, як найважливішу частину храму, відділяє від інших його частин, так званий іконостас. Він містить у собі ікони храму (на честь Бога, матері Божої чи святих, — кому він присвячений), ікони дванадцятьох великих свят, зображення Таємної вечері тощо. Перед іконами запалюють лампади та свічки. Найголовніше — перед іконами здійснюють молитви (храмові та вдома). Іконошанування становить один з найважливіших елементів культу, остаточно встановлений на VII Вселенському соборі (787 р.). Православний храм має ще декілька важливих рис. По-перше, це його орієнтація. Храм будується вівтарною частиною на Схід, прицьому вісь храму чітко визначається щодо сходу сонця у день, на честь якого святого він будується. Далі — його куполи (які прикрашаються хрестами). Вони символізують (якщо купол один) голову Церкви — Ісуса Христа, (якщо п'ять) — Христа та чотирьох апостолів-євангелістів, (з дванадцятьма «голова-

ми») — собор всіх апостолів тощо. До будівлі храму надходить також дзвінниця. Розташовані тут дзвони «оголошують» навкруги про початок богослужіння, про найважливіші місця у самому богослужінні (напр. час, коли читають Євангеліє), про піст чи свята, що приходять. На всякий випадок у православної Церкві існує свій дзвін.

Суттєву рису в житті православної людини складає піст. Традиційно у церковному році мають місце чотири пости. Перший — це різдвяний; другий — «великий» (який триває сорок шість днів на згадку про те, що сам Ісус тримав піст сорок днів у пустелі та Його останні страждальницькі дні на землі); третій — на честь верховних апостолів Петра та Павла, на сам кінець року — піст на честь Матері Божої, т.з. «успенський». Усі пости повинні підготувати віруючого до найважливіших свят, перш за все — до Воскресіння Ісуса Христа. Тому, піст, «великий піст» зокрема, є часом внутрішнього відновлення людини, позбавлення нею гріховного єства та народження нового. На тлі традиційних уявлень про праведне життя, що склалися у православ'ї (нагадаємо, воно зафіксоване як у Святому Письмі, так і у Священному переказі), піст передбачає не тільки утримання від вживання їжі, але й особливі молитовні канони, знайомство з творіннями отців та вчителів Церкви, думки про вічне життя, поклони, дії, що спрямовані на поширення добра у світі. Окрім цього, впродовж всього церковного року (за винятком декількох тижнів — різдвяних свят, м'ясного та сирного та «світлого»), віруючі повинні дотримуватися посту у середу і п'ятницю. Ці дні є днями шанування Ісуса Христа.

При знайомстві з православ'ям неможливо залишитися осторонь від такого важливого факта в його існуванні як чернецтво. Свій специфічний вигляд воно отримало ще у стародавні часи, з прикладу, яким збагатили досвід християнського життя св. Антоній Великий та св. Пахомій Великий (кінець III — початок IV ст. по Р.Х.). Якщо перший сформував шлях чернецького життя анахоретського типу (усамітнене життя), то другий створив шлях спільножитного (кіновійного) чернецького життя. У православ'ї довгий час існували обидва напрямки, але в останні століття аскетичний досвід отримується здебільше у монастирі, під керівництвом духовно свідомих ченців. Ченці як прихильники життя, зорієнтованного на ідеал — Ісуса Христа, зрікаються від світу (власності, імені та шлюбу) та впроваджують аскетичні зусилля щодо реалізації бажаного ідеалу. Слід

відмітити, що у деяких православних Церквах культивується т.з. старецтво як інститут, за допомогою якого вдосконалюється духовне життя ченців та мирян. Відомо, що великий вплив на життя російського та українського народів здійснювали старці Оптіної і Глинської пустель, Київсько-Печерської і Троїце-Сергієвої лавр, Св'ятогірського та багатьох інших духовних центрів.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Як ви розумієте термін «Православ'я»?
2. Які головні риси притаманні православній вірі?
3. Де поширене православ'я?
4. Як організаційно створено православну Церкву?
5. Чи існує у православ'ї голова Церкви на кшталт Папи Римського?
6. В чому зміст православного «символа віри»?
7. Які структурні елементи входять до культу Православної Церкви?
8. Що таке православний храм?
9. Що Вам відомо про православні свята?
10. Чи має православне чернецтво якісь відмінності?
11. В чьому полягає сенс соціального вчення Православної Церкви?
12. Дайте загальну характеристику православній віри.

Теми для написання рефератів

1. Хрещення Київської Русі — православний вибір.
2. Проблема мучеництва та святості у православ'ї.
3. Андрій Первозваний — апостол східних слов'ян.
4. Православ'я і національне відродження України.
5. Православні таїнства та їх місце в доктрині.

Література

1. Кислюк К.В., Кучер О.Н. Религиоведение: Учебн. пособие для высших учебн. заведений. — Х.: Торсинг, 2002. — С. 225–244.
2. Лекции по истории религии: Учебное пособие / Научн. ред. А. Н. Типсина. — СПб.: Лань, 1997. — С. 155–211.
3. Чернышев В.М. Религиоведение. — К.: Изд-во имени святителя Льва, папы Римского, 2003. — С. 184–217.
4. Аверинцев С. С. браз Ісуса Христа у православній традиції // Аверинцев С. С. Софія-Логос. Словник. 2-е вид. — К.: Дух і літера, 2004. — С. 532–548.
5. Академічне релігієзнавство: Підручник / Під ред. А. Колодного. — К.: Світ знань, 2000. — С. 405–411.
6. Барсов Н. И. Православие // Христианство. Энциклопедический словарь. Т. 2. — М.: Большая Российская энциклопедия, 1995. — С. 379–382.
7. Радугин А. А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии. Курс лекций. — М.: Alma mater, 1999. — С. 135–160.
8. Булгаков С. Н. Православие. Очерки учения православной церкви. — М.: Терра, 1991.
9. Струве Н. А. Православие и культура. 2-е изд. испр. и доп. — М.: Русский путь, 2000.
10. Мень А. Православное богослужение: Таинство, Слово и образ. — М.: СП «Слово», 1991.
11. Прот. Александр Шмеман. Исторический путь Православия. — М.: Паломник, 2003.
12. Осипов А. И. Православное понимание смысла жизни. — К.: Изд-во имени святителя Льва, папы Римского, 2001.
13. Кудрявцев В. В. Лекции по истории религии и свободомыслия. 3-е изд., испр. и доп. — Мн.: Тетра Системс, 1998. — С. 58–113.
14. Кучер О. Н. Христианство: история и современность. — Ростов-на-Дону: Феникс; Харьков: Торсинг, 2004. — С. 85–153.
15. Церковь и мир: Основы социальной концепции Русской Православной Церкви. — М.: Изд-во Моск. Патриархии, 2000.

Тема 8. КАТОЛИЦИЗМ

План

1. Віровчення і культ католицизму.
2. Сучасна соціальна доктрина католицької церкви.
3. Онтологія віри в працях найвидатніших теоретиків християнства.

«Вірити, щоби знати, знати, — щоби вірити»
Бл. Августин

1. Віровчення і культ католицизму

У 1054 році на Нікейському Соборі відбулося розділення християнства на православ'я та католицизм. Католицька гілка віросповідання є найпоширенішою в християнському світі. Зокрема, вона поширена у більшості країн Західної та Південно-Західної Європи (Іспанія, Франція, Італія, Португалія, Німеччина, Австрія, Польща, Бельгія, Чехія, Словаччина, Угорщина), в Латинській Америці та США. Вагомий вплив на духовний розвиток суспільства католицизм має в країнах Прибалтики, Західної України та Білорусії. Загальна чисельність католиків у світі складає більше 1100 млн осіб. Центром римо-католицької Церкви є папська держава Ватикан, що розташована на території Риму та з 1870 року є офіційною резиденцією Пап і Римської Курії, має всі державні атрибути, в тому числі дипломатичні відносини з більш як 100 країнами світу. При Папі існує уряд, який очолює кардинал — статс-секретар. Окрім того, за вирішення церковних справ у Ватикані існує радочий орган — Синод, утворений рішенням II Ватиканського Собору. Ватикан має широкую мережу університетів, академій (в тому числі Папську академію наук), коледжів і семінарій.

У католицькій гілці християнства надзвичайно великого значення надається церковним утворенням — Церква є представником Бога на землі (дана традиція обґрунтовується ще в роботах Августина Блаженного — «Сповідь» та «Про два гради»). Спасіння людини, обтяженої первородним гріхом, можливе тільки через посередництво церкви, — звідси, особливе значення надається таїнству сповіді, целібату (заборона на статеві стосунки), таїнству причастя.

Засновником католицької церкви вважається Святий Петро, який став «каменем віри» для заснування церкви. Головою католицької церкви є намісник Ісуса Христа на землі Папа Римський, а першим єпископом Риму був власне сам Петро (Петро був страчений в I столітті шляхом розп'яття на перевернутому хресті — апостол попросив своїх катів розп'яття його саме таким чином, оскільки вважав, що він не заслуговує на розп'яття, якому був підданий Христос). Стосовно статусу Папи прийнято догмат, згідно якого він є непогрішимим, а всі його енцикліки (офіційні промови) такими, що не піддаються критиці чи сумніву. Безпосереднє керівництво паствою (віруючими) Папа здійснює через посередництво римської курії — центрального адміністративного апарату, — якому підпорядковані дев'ять конгрегацій (які курують різні напрямки діяльності церкви), дванадцять рад, три трибунали та три канцелярії. Згідно з рішенням II Ватиканського Собору, при Папі діє з правом дорадчого голосу церковний Синод, який скликається раз на рік. До його складу входять, окрім кардиналів — безпосередніх представників церковної влади на певній території, патріархи та митрополити східних католицьких церков (зокрема, від Української греко-католицької церкви — кардинал Любомир Гузар), представники національних єпископських конфесій, чернечих орденів та осіб, персонально призначених Папою.

Католицька церква нараховує понад 400 тис. священників, до обов'язку яких, навіть на найнижчих щаблях ієрархії, входить дотримання celibату.

Важливе значення в католицькій церкві надається чернецтву, яке поєднано в конгрегації та братства. На даний момент нараховується близько 140 чернечих орденів, діяльністю яких керує Ватиканська конгрегація у справах освяченого життя та апостольського життя. Чернечі об'єднання займаються місіонерською діяльністю та доброчинністю. Найбільш впливовими орденами є домініканці, францисканці та орден єзуїтів. Представники останнього нараховують близько 72 тис. членів у 87 країнах світу, викладають у 475 університетах світу та займають провідні посади в урядах держав, керують засобами масової інформації.

Розвитку католицизму, на відміну від православ'я та протестантизму, властиве таке явище, як анджортаменто — церковна реформа, спрямована на оновлення як соціальної доктрини церкви, так і на її доктринальні принципи. Зокрема, ці проблеми обговорювалися на

II Ватиканському Соборі, сесії якого проходили з 1962 по 1965 роки. Після тривалих дискусій на ньому було прийнято 16 документів з різноманітних теологічних і соціальних питань. Поміж іншого, була зроблена поступка щодо поєднання латинського богослужіння з місцевими звичаями, особливо в азійських і африканських країнах — використання національної мови, музики тощо.

2. Сучасна соціальна доктрина католицької церкви

Соціальні вчення римсько-католицької церкви постають в якості сукупності суспільно-політичних, економічних та етичних концепцій. Суттєве місце в цій доктрині відводиться сучасному стану цивілізації, яке базується на гуманістичній, а не догматичній культурі. Песимістичне бачення світу покладене в основі більшості католицьких папських енциклік. Витоки песимізму полягають, перш за все, в хибному розумінні сутності людини, відчуженості від буття Бога. Визначні ідеологи нового часу як представники світської науки опинилися перед дилемою — або визнати наявність Бога, або науковим чином пояснити світ (Декарт, Спіноза, Лейбніц).

На сьогоднішній день католицька церква є значним політичним фактором впливу на міжнародну політику — міжнародна політика представників католицької віри розповсюджується на всі держави світу, вони мають вплив не тільки на громадські організації, а й на уряди найбільших країн.

Суттєве розмежування католицької та православної віри полягало: 1) в обґрунтуваннях віри сповідувався різний підхід до триєдності віри, — якщо в православ'ї сповідаються єдність трьох сутностей, то в католицизмі виділяються дві основні — Сина та Духа; 2) католицизм і православ'я відрізняються безпосереднім здійсненням обрядів — католики здійснюють обряд латиною, православні — старослов'янською, православні визнають розп'яття Христа на трьох цвяхах, а католики — на чотирьох, дію покладення на себе хреста у католиків здійснюється двома пальцями, у православних — трьома; 3) католицька церква більше зорієнтована на римську цивілізацію, що, зокрема, виявляється в прихильності до юридичного тлумачення категорії «совість», — Бог в католицькій гілці віри виступає в якості верховного судді, — праведного і справедливого, — а в православ'ї — Творця світу, який любить своє творіння.

3. Онтологія віри в працях найвидатніших теоретиків християнства

Католицька віра включає в себе дві основні гносеологічні думки — «сповідальність» Бл. Августина та «логічну доведеність» Т. Аквінського. Якщо перший зосереджував власну увагу на внутрішньому, виключно спекулятивному знанні, — неопосередкованому досвідом, то Аквінат віддавав перевагу логічним доведенням існування Бога. Тома Аквінський побудував власну теологію на філософії Арістотеля, за допомогою якої спробував довести логічне існування Бога: 1) божественна сутність тотожна існуванню; 2) Бога не може не бути, оскільки світ не мав би першопричини — Бог є засадничим фактором світу; 3) Бог є кінцевою метою світу, який має прийти до цієї мети; 4) світ, згідно божественної волі, створено на принципах гармонії — коли в межах єдиного цілого співіснують індивідуальне і сутнісно-єдине. Звісна річ, всі докази існування Бога у Докторського Ангела виступають в якості опосередкованих, — жоден з них не доводить безумовність існування Бога, а тільки вказує на його буття. Зрештою, варто звернутися до одного з апологетів християнської віри Квінта Тертуліана: «Вірю, оскільки абсурдно».

Під час розвитку схоластики, теології та містики в Середні віки філософія була визначена як наука «обслуговування» теологічних доктрин, оскільки (див. епіграф) першочерговим фактором виступає віра, і лише потім з'являється знання. Відповідно до цього положення на тривалий період наукове знання було занедбаним — перевага віддавалася виключно настановам церкви, енциклікам Папи, розпорядженням кардиналів. Звіснівідомим є кардинал Саванарола — ідеолог святої інквізиції, внаслідок якої були спалені або розіп'яті понад 1 млн людей. Особливо постраждали від даної ідеології жінки та душевно хворі люди, які вважалися на цей період або «представниками диявола», або соціально девіантними елементами. Останнє спалення відбулося в середині XVIII ст. в Німеччині. У новітній філософії, в постмодернізмі існує такий термін як «Освенцім», — який містить в собі весь зміст людської негідності. Йдеться, зокрема, про те, що одна з найцивілізованіших націй — німецька — страчувала представників інших націй (євреїв, слов'ян). Виявляється, 6 тисячоліть розвитку людської цивілізації (починаючи від Давньоегипетської держави, Шумеру та Акади у Вавілоні) не принесли нічого суттєвого, оскільки людська «тваринність подоби» лежить на поверхні її індивідуальності — достатньо лише спровокувати її.

Критерії релігійної моральності та етики обов'язку перед Богом зобов'язують людину бути не тільки чесною та щирою перед відповідачем, але й перед самою собою. Моральна доктрина християнства в цілому викладена в Нагорній проповіді Ісуса Христа та в Посланнях Святих Апостолів. Найстарший і наймолодший з них (Петро та Іоанн) написали відповідно тільки декілька заповідей, а основний корпус Священного Тексту складають Послання Святого Павла. Окрім того, до новозавітного рукопису додається й одне послання Святого Юди. В цих текстах зосереджено всі основні тлумачення та екзистенційні принципи буття людини. Якщо протестанти, а до певної міри й православні, наполягають на тому, що достатньо лише самого ознайомлення з текстами й «праведного» життя, то католики наполягають на тому, що тільки церква є чинним представником Бога на землі, і тільки через неї можливе спасіння. В цьому полягає певний консерватизм католицизму, який не визнає самочинності людської особи, а цілком і повністю підпорядковує її божому провидінню.

У V ст. відбулася теоретична суперечка між Пелагієм і Августином, який був зосереджений на предметі людської волі. Якщо чернець Пелагій відстоював і обґрунтовував думку, згідно якої людська подоба, — як подоба Божа, — наділена свободою, то Августин, — на противагу йому, — заперечує право людини на власний вибір. Августин доводить, що людська воля є причиною людського гріха, бо тільки Бог може вибрати для неї єдино правильне вирішення будь-якої проблеми, — а як тільки людина починає самостійно приймати рішення, вона опиняється у стані пастки — і одразу потрапляє в тенета диявола. Згідно положення Августина, людина має повністю покласти на Бога, який єдиний спроможний врятувати її від «марноти провалля».

Якщо раннє християнство вибудовувалося як соціальна доктрина, то католицизм, а певною мірою і православ'я, вже формувалися як певна інституція. Так, зокрема, ще Г. Гегель в роботі «Християнство і позитивна релігія» відзначав суттєві розбіжності між християнством як вірою та християнством як релігією. Як не парадоксально, але ця думка отримала своє логічне продовження у філософії Ф. Ніцше, який, з одного боку, поважав Ісуса як представника істини, а з іншого, — критикував всі релігії світу та церковні установи як такі, що нівелюють саме віровчення.

Між тим, сучасна католицька церква після процесів анджортаменто наприкінці XIX — початку XX ст. займає активну соціальну

позицію, намагається врахувати останні наукові досягнення та відкриття, веде миротворчу та благочинну міжнародну діяльність, — це не може не впливати позитивним чином на її авторитет у багатьох країнах світу.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Яка структура Біблії?
2. Моральна доктрина християнства.
3. Онтологія віри та її антропологічні виміри.
4. Догмати християнського віровчення в католицизмі.
5. Сучасна соціальна доктрина католицької церкви.
6. Міжнародна миротворча та благочинна діяльність Папи Іоана Павла II.

Теми для написання рефератів

1. Біблія як священна книга і культурно-історична пам'ятка.
2. Християнське вчення про Святу Трійцю.
3. Конфесійні відмінності в святковому календарі.
4. Східна та західна патристика: порівняльна характеристика.
5. Сучасне значення провідних ідей християнської патристики.
6. Процеси анджортаменту в католицькій церкві.

Література

1. Головащенко С. Історія християнства. — К., 1999.
2. Тышкевич С. Католический катехизис. — Х., 1935.
3. Чельцов М. Христианское миросозерцание. — М., 1997.
4. Кузьмицкас Б. Философские концепции католического модернизма. — Вильнюс, 1982.
5. Чертков А. Б. Православная философия и современность. — Рига, 1989.
6. Августин Блаженный. Исповедь. — М., 1992.
7. Августин Блаженный. О граде Божем: в 4-х т. — М., 1994.
8. Берксон А. Два источника морали и религии. — М., 1994.
9. Гайденок В. П. Пролемы рациональности на сходе XX века // Вопросы философии. — 1991. — № 6.

Тема 9. ПРОТЕСТАНТИЗМ

План

1. Протестантизм як історичний феномен.
2. Історія протестантизму: етапи зародження та розвитку.
3. Теологія протестантизму.

1. Протестантизм як історичний феномен

Протестантизм — один з трьох, поряд з католицизмом та православ'ям, головних напрямків християнства, що представляє собою сукупність численних самостійних церков і деномінацій, пов'язаних своїм походженням із Реформацією — широким антикатолицьким рухом XVI ст. у Європі. Два сторіччя інтенсивних хрестових походів (XI–XIII) показали безперспективність поширення ідей християнства силою та підірвали довіру широких мас до папства як інституту, який їх організовував. Три сторіччя інквізиції (XIII– XV) розкрили світу недосконалість церковної системи католицизму. На початку епохи Відродження католицька церква була піддана тяжким хворобам: симонія, крайня аморальність багатьох римських первосвящеників, зловживання індульгенціями тощо. Підготували початок реформації у Германії і зміцнення соціально-економічних умов бюргерства, і поява університетів на базі шкіл при монастирях (Париж, Болонья, Оксфорд тощо), і необхідність ведення богослужіння національними мовами, і поява книгодрукарства, що зазвичай вказують у підручниках. Але, крім того, міцною духовною основою були ідеї германських містиків XIII–XIV ст., які шукали безпосереднього єднання з Богом, сутність якого — Любов, поза церковною ієрархією. Вони вплинули на погляди багатьох європейських богословів. Протестанти — це загальна назва християнських громад, що утворилися в результаті проповіді Мартіна Лютера, Ульріха Цвінглі і Жана Кальвіна. Назва «Протестантизм» — історична випадковість. Слово «протестант» (від лат. *protestans*, род. відм. *protestantis* — привселюдно доводити) вперше було використано на рейхстазі в Шпеєрі (1529) для позначення учасників, що підписали *Protestatio* — документ, в якому відкрито висловлювалася незгода з рішенням рейхстагу заборонити низку

реформ в межах церкви. Ранніми формами протестантизму були лютеранство, цвингліянство і кальвінізм, унітаріанство і соціанство, анабаптизм і менонітство, англіканство. Надалі виникає низка плинів, відомих як пізній, або неопротестантизм: баптисти, методисти, квакери, адвентисти, п'ятидесятники, мормони, або «святі останніх днів», армія порятунку, християнська наука і багато інших. Іноді класифікують дві гілки протестантизму як явище відокремлення деномінацій від католицької та православної церкви.

Формування більшості цих плинів проходило під знаком «релігійного відродження» (ривайвелізму), повернення до ідеалів раннього християнства, тому самі протестанти називають себе «євангельськими церквами», підкреслюючи, що вони повертаються до основ євангельської віри.

У Німеччині найпоширеніше лютеранство. У Швейцарії головним представником протестантизму стала реформаторська церква (результат проповідей Ульріха Цвінглі та Жана Кальвіна). Їх віровчення поширилося у формі пресвітеріанства. В протилежність цьому протестантизм в Англії не був справою реформаторів: від початку англіканська община була нерозривно пов'язана з політичними планами правлячої еліти Англії. Четверта форма протестантизму, більш радикальна, пов'язана з анабаптистами. Вони наполягали на суворому дотриманні новозавітних заповідей, тому в них вбачають духовних попередників менонитів і, як вважають деякі релігієзнавці, баптистів.

На даний час протестантизм одержав найбільше поширення в Скандинавських країнах, США, Німеччині, Великобританії, Нідерландах, Канаді, Швейцарії. Світовим центром протестантизму вважається США, де розташовуються керівні органи баптистів, адвентистів та інших протестантських церков і деномінацій. Для сучасного протестантизму характерне прагнення до інтеграції, що знайшло вираження у створенні у 1948 р. Всесвітньої ради Церков, міцному екуменістському русі. Загальне число прихильників протестантизму у різних джерелах коливається від 325 млн до 470 млн. Таке велике розходження у цифрах виникає через розмитість самого поняття «протестантизм». Нові релігійні угруповання протестантського кшталту постійно утворюються та зникають; у процесі імплантації ортодоксальних форм протестантизму на різні національні ґрунти часто відбувається утворення зовсім нових форм, які важко класифікувати як протестантизм. Цьому сприяють і різні назви тих самих конфесій

у різних частинах світу, і розмитість догматичних та організаційних меж багатьох протестантських конфесій. Крім того, у різних країнах релігієзнавці по-різному класифікують самі релігійні організації: наприклад, у німецькомовних країнах протестантами називають тільки лютеран, а кальвіністів вже називають «реформатською церквою» тощо. На теперішній час лютеранство — найкрупніша протестантська деномінація в світі.

Деякі релігійні течії історично передували Реформації, проте зазвичай їх прийнято відносити до протестантських. Це вальденси (виникли у XII ст. у Франції); гусити (XV ст., Чехія; перша християнська церква, що не визнавала Папи Римського).

За сто років, з початку Реформації, від католицької церкви відійшло близько 90 мільйонів віруючих, утворилися десятки нових християнських конфесій. Виступаючи проти необмеженої влади Римського папи, протестанти взагалі відмовилися від визнання всякого церковного ієрархічного авторитету. Відкидаючи католицьке вчення про дієвість таїнств у силу досконалої дії, вони зовсім відмовилися визнавати деякі таїнства, а за іншими утримали або алегоричне, або нагадуюче значення. Початок процесу Реформації поклали загальновідомі 95 тез Лютера. Спочатку він виступив тільки проти індульгенцій, потім вже сама логіка боротьби привела його до заперечення інших основ католицького вчення. Лютер вперше перевів на німецьку мову Священне Писання. Основні положення цього вчення наступні:

- Священне Писання — єдине джерело віри. Відкидається авторитет Церкви, Священного Переказу, постанов Соборів.
- Людину виправдовує перед Богом тільки віра, а не добрі справи. Заперечується діяльна участь людини у власному порятунку.
- Церква є невидимим співтовариством святих.
- Заперечується боговстановлена ієрархія. У лютеран є єпископи і пресвітери, але вони визнаються тільки як адміністративно — вчительські голови громад, а не як спадкоємці особливих благодатних дарів або повноважень, що існують з часів апостольських.
- Таїнства не є провідниками Божественної благодаті, а існують тільки як знаки для зміцнення віри. Визнаються тільки два таїнства — водохрещення та євхаристія.

- Заперечується шанування і прикликання святих, шанування ікон, мощів, молитви за померлих.
- Не мають значення для порятунку і, отже, не потрібні посади, аскетичні подвиги, чернецтво.

Символи віри ортодоксальних протестантських течій зазвичай містять три загальні для всіх фундаментальних принципи: протестанти визнають 1) найвищий авторитет Біблії, 2) виправдання тільки вірою, 3) всезагальне священство віруючих. Найперше офіційне формулювання протестантського віровчення міститься в Аугсбурзькому сповіданні. Інші найавторитетніші документи ортодоксального історичного протестантизму — це Сповідання віри вальденсів 1120 року; Гейдельберзький катехізис 1563 року; Лондонське баптистське віросповідання 1689 року; Московське баптистське віросповідання 1928 року під редакцією баптистського пастора Н. В. Одинцова тощо.

2. Історія протестантизму: етапи зародження та розвитку

Перші голоси протесту в лоні римо-католицької церкви пов'язані з ім'ям Джона Уїкліфа (1330?–1384). Він був католицьким священником і професором теології в Оксфорді (Велика Британія). Д. Уїкліф гостро критикував те, що церква занедбала вивчення Біблії. У літературі часто цитують його заяву відносно бажання Бога: «Бог хоче, щоб кожна парафіяльна церква цієї країни мала добру Біблію і добре розуміла Євангеліє, щоб священники належно досліджували їх та дійсно навчали людей Євангелії і Божих заповідей!» (Людство в пошуках Бога. // Реформація — Нові спроби знайти Бога. 2001, с. 310) Уїкліф останні роки свого життя віддав перекладу Вульгати (Біблія, що написана латинською мовою) англійською мовою. Ніколас Герефордський, видав першу повну Біблію англійською мовою. Його вчення поширилося у Швейцарії та південній Німеччині в XVI столітті як **цвінгліянство**. Ідеологічна основа цвінгліянства представляє христоцентричний паулінізм, тобто, викладене в посланнях апостола Павла, вчення про спокуту Христом гріха й жорсткий детермінізм порятунку обраних Богом людей від благодаті через віру. Критерій істинності цвінгліянства дуже суворий: істинно лише те, що підтверджується Священним писанням. Таїнства заперечуються й сприймаються тільки як символи. У зв'язку з цим цвінгліянство сприймалося як украй радикальне й нецерковне вчення. Друга хвиля поширення

цвінглянства пов'язана з ім'ям Булінгера. До початку XVII століття цвінглянство зливається з кальвінізмом.

Погляди англійського реформатора дуже вплинули на Яна Гуса (1369?–1415). Він був католицьким священиком в Богемії і, крім того, ректором Празького університету. Ян Гус виступав проти заперечення католицької церкви і наголошував на важливості читання Біблії. Ця діяльність Яна Гуса швидко викликала обурення з боку ієрархії. Влада наказала йому припинити проповідування антипапських ідей Д. Уїкліфа, але він безкомпромісно захищав Біблію. Спочатку його відлучили від церкви (1410 р.), а потім, після допиту на Констанцькому соборі, визнали винним у ересі. Ян Гус відмовився зректись і в 1415 р. його спалили. На тому ж соборі було видано наказ викопати і спалити кістки Уїкліфа, незважаючи на те, що після його смерті минуло більше 30 років.

Початок протестантської Реформації пов'язаний з 31 жовтня 1517 р., коли Мартін Лютер (1483–1546) прибав до дверей церкви свої 95 тез. Він був августиніанським ченцем, доктором богослов'я і професором біблійних досліджень у Віттенберзькому університеті. Його тези не були запланованим бунтом, він протестував спочатку тільки проти продажу індульгенцій («Диспут про силу індульгенцій» — так він назвав свої 95 тез). Проте подальший осуд його ідей папою призвели до формулювання Лютером нових, ще більш радикальних тез.

Розглянемо лише три тези з того документу, що так не сподобалось папі:

- 5. «Папа не має ні права, ні влади звільняти від будь-якого покарання, за винятком покарання, яке він наклав на когось, користуючись своєю владою...
- 20. Отже, коли папа говорить про повне відпущення гріхів і звільнення від усіх покарань, це насправді не стосується всіх покарань, а лише тих, які він сам на когось наклав...
- 36. Кожен християнин, що відчуває справжні докори сумління, навіть без листів прощення, має право на повне звільнення від покарання і вини» (Людство в пошуках Бога. // Реформація — Нові спроби знайти Бога. 2001, с. 314).

Подальша його праця й ідеї реформації набули популярності. У 1524 р. послідовники Лютера отримали назву «**Лютерани**», а в 1526 р. імператор надав право кожному німецькому князівству са-

мому вибрати собі релігію — католицизм чи лютеранство. Правда через три роки імператор відмінив своє рішення, і деякі німецькі князі запротестували. Відтоді прихильникам реформації дали назву «протестанти».

З теоретичних питань пішли розходження між протестантами і католиками? Найважливіші три. Лютер навчав, що спасіння можливе завдяки «виправданню лише особистою вірою», а не через відпущення гріхів священником або через плоди покути. Прощення досягається завдяки Божій милості, а не через священників чи римських пап. Всі питання віри мають затверджуватись лише Писаннями, а не папами чи церковними соборами.

Основи віровчення лютеран викладені в «Книзі угоди» (1584 р.). Новий Заповіт Господа І. Христа — найважливіша частина всієї Біблії. Євангеліє від Іоанна та послання апостола Павла — це джерело, або перлінка Нового заповіту. Лютерани не поклоняються іконам. Свічки, вівтар, розп'яття збережені. Католицька меса відкинута. Богослужіння виконується на мові парафіян, як правило, — це проповідь з поясненням пунктів віровчення. На відміну від римо-католицької церкви і православ'я з таїнств визначаються лише хрещення і причастя. Подружжя невірність може бути однією з причин для розлучення, а сам шлюб не вважається таїнством. Церква в їх розумінні — це «конгрегація святих. Там Євангелія правильно сповідаються, а таїнства дійсно здійснюються».

Авторитетом з питань віри визнано Священне Писання, а право зрозуміти й тлумачити його надається кожному віруючому.

Громаду очолює пастор та виборна церковна рада. Існує думка, що німецькі переселенці занесли в Україну цю релігію. Сьогоднішня Українська лютеранська церква не є цілковито іноземним явищем. Вона має довгу історію в Україні. Головна мета цієї церкви — пробудження духовності й національної свідомості українців. Вона зуміла зберегти й розвинути східний український обряд (на основі літургії Івана Золотоуста). Сучасний розмах громад в Україні невеликий. Фахівці вважають, що діє близько 64 громад. В Україні зареєстровані лише три лютеранські церкви: німецька (48), українська (18) і шведська (1). Найбільш відома спілка «Братня лютеранська церква в Україні».

За 400 років у світі з'явилося понад 30 релігійних течій цього напрямку. Кожна з них вважає Біблію за слово Бога і знаходить там

«своє» святе, що є чимось значним і особистим як у світорозумінні, так і в намірах Бога.

Кальвінізм. Кальвінізм — є різновид реформаторської течії. Він виник на початку XVI ст. Теоретичним джерелом цієї релігії стала праця Жана Кальвіна «Настанови у християнській вірі». Цей твір став основою усіх пізніших реформатських церков на земній кулі. Його праця підсумувала ідеї раннях отців церкви і богословів. Розглянемо основні доктрини.

Бог є абсолютним сувереном і за своєю волею керує всім.

Людина абсолютно недостойна милості через своє гріхопадіння.

Спасіння не залежить від виконання людиною добрих справ, а залежить лише від Бога.

Процитуємо Ж. Кальвіна, його догмат про визначення: «Ми заявляємо, що Бог через вічний і незмінний намір один раз для всіх визначив, кому Він дає спасіння, а кого Він засуджує на знищення. Ми твердимо, що цей намір стосовно обраних базується на Його великодушній милості і не залежить від заслуг людини; а для тих, кого Він віддає на засудження, брама життя зачинена через справедливий і бездоганний, однак незбагнений вирок» (Людство в пошуках Бога. // Реформація — Нові спроби знайти Бога. 2001, с. 323).

Цей уривок досить суворий, а вчення його виявлялось у різних сферах життя. Християни, згідно твердженню Ж.Кальвіна, мусять провадити святе і чеснотливе життя, уникати задоволень та привольності. Церква, яка складається з обранців, повинна бути вільною від усіх цивільних обмежень. Завдяки їй можна побудувати справді благочестиве суспільство.

Вільям Форель — реформатор із Франції — умовив Кальвіна поселитись у Женеві і разом там впроваджувати кальвінізм в життя. Вони на все встановили строгі правила: від релігійних настанов і церковних служб до суспільної моралі. Вони запровадили суворі покарання за недотримання тих правил. Найбільш горезвісна справа — це спалення Мігеля Сервета та наукових книг кальвіністами.

Вплив кальвінізму та його різновидів на мешканців України скоріше має теоретичне значення. Слідів широкого поширення офіційних послідовників кальвінізму в Україні в практичному напрямку важко знайти і можна констатувати, що ця течія майже не охопила нашу країну.

Англiканство. Це «реформація зверху», без якихось змін у принципах церковної організації, а також доктрині й обрядовості. У

1534 році за спеціальним актом відбулося підпорядкування англійської церкви королю: Генріх VIII розірвав відносини з Ватиканом і встав на чолі церкви, що дозволило йому розірвати шлюб. Монастирські землі були конфісковані на користь його скарбниці, що збагатило короля й дало можливість одержати нові земельні володіння. У 1562 р. була проголошена доктрина нової церкви а реформована церква була названа англіканською. У 1571 р. — було проголошено англіканський Символ віри з 39 членів, у якому були збережені церковна ієрархія (з єпископатом і безшлюбним духівництвом), пишний культ, літургія, таємниче розуміння Євхаристії тощо. Остаточний вигляд англіканства склався під час царювання Єлизавети I у XVI ст. У цей період була завершена розробка «Книги загальних молитов» та 39 документів, що містять основу англіканського віровчення. Англійська англіканська церква є однією з державних церков Великобританії. Архієпископи та єпископи призначаються монархом за рекомендацією урядової комісії. Частина єпископів займає місця в палаті лордів парламенту.

Англіканство сполучає католицький догмат про рятівну силу церкви з протестантським вченням про порятунок особистою вірою. Єпископат нагадує католицький та претендує на апостольську наступність. У сфері догматики й обрядовості в англіканстві є умовний поділ на два пліни — «високий», що тяжіє до католицизму, та «низький», протестантський, що дозволяє англіканській церкві вступати в екуменнічні рухи як з католицькою церквою, так і з протестантськими течіями.

До складу Англіканської співдружності входять 25 автономних церков та 6 незалежних церковних організацій, ієрархи яких зустрічаються на періодичних Ламбертських конференціях. Загальне число сучасних англіканців становить близько 70 мільйонів, переважно у Великобританії та її колишніх колоніях.

Баптизм. Баптизм, як релігія, приваблює людей своїми моральними нормами. Вона для віруючих завжди виступала як наука життя. У моралі баптистів завжди можна виділити питання про правила поведінки, норми моральності, а також про зміст життя. Особливо підкреслюється аморальність безбожників. Баптисти вірять у спокутну місію Христа та його друге пришестя, і Божий суд. Вони вважають, що за всі гріхи людей перед Богом уже поніс кару Спаситель — Христос. Людям залишається вірити в Сина Божого і, таким чином, «очиститися».

Баптисти підтримують також віровчення про триєдність Бога і особисто трактують це. Кілька разів на тиждень, і обов'язково у неділю, вони збираються в молитовних будинках. Особливих культових споруд (як у католиків і православних) там немає. На зборах вони проголошують молитви, читають і співають гімни у супроводі музичних інструментів. Раз на місяць відбувається хлібопреломлення, або вечера любові. Символом «духовного відродження» стає обряд хрещення, але над дорослими і після релігійної підготовки. Хрещення немовлят у баптистів відсутнє, бо немовля ще не має віри, а доросла людина має свободу вибору і свідомо обирає релігію. Хрещення і хлібопреломлення не вважаються таїнствами, бо це лише обряд, пов'язаний з Христом, і здійснюється на Його честь. Тому усі християнські свята, пов'язані з іменем Христа, баптисти дуже шанують. Вільний час баптист присвячує Біблії і баптистським зборам. На користь громади віддається значна частина свого заробітку. Особливо шанується та людина, яка дотримується цього напрямку, не одружується з людьми іншої віри, а тим більш — з невірними.

Баптизм виник у 1609 р. В Україну ця релігія потрапила з Німеччини у середині XIX ст. У 1944 р. створена церква **євангельських християн-баптистів (ЄХБ)**. У 1945 р. до них приєдналася частина п'ятдесятників. П'ятдесятники — досить молода релігійна організація. Початок її діяльності у світі припадає на 1901 р. Вони вірять у можливість сходження до них Святого Духа і безпосереднього спілкування з Богом. Дари святого Духа — це зцілення, пророкування, спілкування на інших мовах тощо. Найбільш поширені п'ятдесятницькі релігійні організації в Рівненській, Волинській та Тернопільській областях.

На початку 60-х років XX ст. відбувся розкол церкви ЄХБ. Найактивніші члени потім створили керівний орган — Раду церкви ЄХБ. «Баптисти-розкольники» особливо ставилися до законодавства про свободу совісті.

В Україні діють більш 2000 громад ЄХБ-баптистів. Найбільш поширені баптистські громади в Чернівецькій (142), Київській (139), Вінницькій (126) та Хмельницькій (132) областях; Громади утворили Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів (ВСОЄХБ). Баптисти мають 5 періодичних видань.

Всеукраїнський союз християн віри Євангельської (п'ятдесятники) найбільшу кількість громад мають у 4-х областях України:

Рівненській (207), Волинській (130), Чернівецькій (101) та Тернопільській (80). Видавництво нараховує три періодици.

В Україні існують також інші різновиди протестантства, але всі вони мають багато спільного з баптизмом. Наприклад, адвентисти виникли у 1831 р. **Адвентизм** заперечує безсмертя душі. Під час «другого пришествя» Христа Бог воскресить як тіла, так і душі померлих. Це перший етап. Другий полягає в тому, що після воскресіння Бог буде їх судити. Грішники не будуть мати ніякої надії на подальше життя, а праведники існуватимуть вічно. Останні моменти віри дуже близькі з баптистами.

Варто нагадати, що в Україні досить поширені **адвентисти сьомого дня (АСД)**. Вони зосереджені, приблизно, у 500 громадах, та відносно рівномірно розташовані по Україні. На цьому фоні виділяються Чернівецька та Вінницька області. Там їх відповідно 85 та 70. В суспільстві вони ведуть широку діяльність. Як правило, це допомога тим, хто знаходиться в будинках для людей похилого віку, лікарнях, сиротинцях. Інакше кажучи, вони там, де людям тяжко. Видавницька діяльність охоплює дві періодици.

В протестантських церквах існують необхідні управлінські структури, в тому числі республіканські духовні центри. Вони діють на підставі статутів, зареєстрованих в установленому законом порядку. Там панує спокійна діловитість: зміцнюється матеріальна база релігійної діяльності, ведеться релігійно-просвітницька, морально-виховна, місіонерська робота. Зв'язки з братніми церквами інших держав ретельно підтримуються. З-за кордону регулярно завозиться релігійна література, медикаменти, одяг, продовольчі товари, які розподіляються по лікарнях, будинках сиріт, серед людей похилого віку, інших малозахищених верств населення.

3. Теологія протестантизму

Отже, протестантизм розділяє загальнохристиянські представлення про буття Бога, його триєдність, про безсмертя душі, рай та пекло (відкидаючи при цьому католицьке вчення про чистилище), про Одрокровення тощо. Разом з тим, протестантизм висунув 3 нових принципи: порятунок особистою вірою, священство усіх віруючих, винятковий авторитет Священного Писання (Біблії).

Відповідно до вчення протестантизму, першорідний гріх зіпсував природу людини, позбавив її здатності до добра, тому вона може

домогтися порятунку не за допомогою добрих справ, таїнств та аскетизму, а тільки завдяки особистій вірі в спокутну жертву Ісуса Христа.

Кожен християнин, становлячись охрещеним, одержує «присвяту» на спілкування з Богом, право проповідувати і робити богослужіння без посередників (церкви і духівництва). У протестантизмі в такий спосіб знімається догматичне розходження між священником і мирянином, скасовується церковна ієрархія. Тому в протестантизмі відсутня сповідь і відпущення гріхів, а також безшлюбність священників та пасторів (М. Лютер відмовився від чернецтва та одружився з колишньою монахиною). Молитовні дома протестантів були звільнені від пишного оздоблення, від вітарів, образів і статуй, зняті дзвони. Богослужіння протестантів гранично спрощене і зведено до проповіді, молитви і співів псалмів та гімнів на національних мовах. Біблія була переведена на національні мови, а її вивчення і тлумачення стало головним обов'язком кожного віруючого. Принцип загального священства заклав основу демократичного устрою громад (рівність мирян і духівництва, виборність, звітність і т.д.).

Теологія протестантизму пройшла у своєму розвитку ряд етапів. Це ортодоксальна теологія XVI ст. (М. Лютер, Ж. Кальвін), непротестантська, або ліберальна теологія XVIII–XIX ст. (Ф. Шлейєрмахер, Е. Трьольч, А. Гарнак), «теологія кризи», або діалектична теологія, що з'явилася після Першої світової війни (К. Барт, П. Тілліх, Р. Бультман), радикальна або «нова» теологія, що поширилася після Другої світової війни (Д. Бонхоффер).

У XIX–XX ст. для деяких напрямків протестантизму характерне прагнення дати раціоналістичне тлумачення Біблії, проповідь «релігії без бога» (тобто тільки як морального вчення). Протестантські церкви відіграють головну роль у світовому екуменічному русі.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Назвіть відомі вам історичні підстави виникнення протестантизму.
2. За яким принципом визначається приналежність релігійної течії до протестантизму?
3. Назвіть основні етапи розвитку протестантської теології.

Теми для написання рефератів

1. Протестантизм як одна з трьох найпоширеніших християнських релігійних течій.
2. Основні етапи розвитку протестантської теології.
4. Сучасні концепції протестантизму.
5. Особливості протестантської богослужбової практики.

Література

1. Гараджа В. И. Социология религии: Навчальний посібник. — М.: Наука, 1996.
2. Дробеньков В. И. Современный протестантский теологический модернизм. — М., 1980.
3. Кузьмицкас Б. Философские концепции католического модернизма. — Вильнюс, 1982.
4. Релігієзнавство / Під ред. М. Бублика. — К.: Юрінком Інтер, 1999.
5. Релігієзнавство / Під ред. М. Законовича. — К., 2000.
6. Релігієзнавство. — К.: Академія, 2000.
7. Релігієзнавчий словник / Під ред. А. Колодного, Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996.

Тема 10.

РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В УКРАЇНІ СЬОГОДНІ

План

1. Сучасний стан українського християнства.
2. Загальна релігійна ситуація в Україні.

1. Сучасний стан українського християнства

Традиційно найвпливовішою конфесією в Україні є православ'я.

Православ'я українське — християнське віровчення і культ, організація церковного життя, що ввібрали в себе особливості національної ментальності, релігійні традиції українського етносу і є символами української духовності.

Сьогодні українське православ'я репрезентують Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП) — 2900 парафій, Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) — 1040 парафій та Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП) — 9200 парафій.

Українська православна церква Київського патріархату вважає себе правонаступницею Київської митрополії, заснованої після хрещення Київської Русі у 988 р. До складу цієї митрополії, що належала до Константинопольського патріархату з 988 р., входили території сучасних України, Білорусі, Прибалтики, частини Польщі та Смоленської області (Росія). У 1686 р. супроти приписів церковних канонів її було відірвано від Константинополя і приєднано до Московського патріархату, який був встановлений самочинно і силоміць у 1589 р. Поступово Київська митрополія втрачала свої права. На початку XIX ст. з великої митрополії, що в десятки разів перевершувала свою церкву-матір — Вселенський патріархат, вона була перетворена на звичайну єпархію Російської імперії.

На початку XX ст. разом із боротьбою за українську державність почався і рух за автокефалію Української православної церкви.

Так, на сьогодні в Івано-Франківській області налічується близько 465 православних парафій (31 — УПЦ МП, 286 — УПЦ КП, 148 — УАПЦ), у Львівській, відповідно, 866 (62 — УПЦ МП, 442 — УПЦ КП, 362 — УАПЦ), в Тернопільській 634 парафії (124 — УПЦ МП,

223 – УПЦ КП, 287 – УАПЦ). Для порівняння візьмемо Донецьку область, де діє 640 православних громад, чи Житомирську – 767 парафій.

Православ'я, подібно до інших церков, релігій, функціонує у певному соціальному середовищі, у складній системі взаємовпливів і залежностей. Як суспільний інститут церква розвивається водночас із суспільством, державою. Вона реагує на зміни у суспільному житті, соціальному оточенні, на імперативи часу. Модернізм, чи оновлення, є адаптацією церкви до умов постійного руху суспільства, змін у ньому, наукового та культурного прогресу. Один із напрямів модернізації православ'я – осучаснене тлумачення традиційних релігійних догм, розстановка інших акцентів, висування на перший план аспектів, які були досі своєрідним резервом церковної аргументації.

Українська православна церква (УПЦ-мп)

Українська православна церква – є найбільшою за кількістю релігійних громад конфесією України і канонічно підпорядковується Московському Патріархату. УПЦ діє лише на території України.

Найвищим органом УПЦ є Архиєрейський Собор, в період між засіданнями якого УПЦ керує Священний Синод (складається з Предстоятеля, 4-х постійних і 3-х тимчасових членів). Періодично збирається Всеукраїнський Церковний Собор (помісний) за участю єпископату, представників духовенства, ченців та мирян УПЦ для обговорення найважливіших питань внутрішнього життя УПЦ.

УПЦ була створена на основі Київського екзархату РПЦ рішенням Архиєрейського Собору Російської Православної Церкви від 31 січня 1990 р. Їй були надані права, близькі до автономії, але не визначено чітко її канонічний статус.

УПЦ володіє унікальною широтою канонічних прав, що наближують її до рівня автокефальної. Єдина конфесія на території держави, що є частиною Вселенської Православної Церкви, перебуваючи у євхаристійному спілкуванні з усіма Помісними Православними Церквами світу. Поряд з іншими православними і католицькими церквами України, УПЦ вважає себе прямою спадкоємицею руської Київської митрополії X століття.

За винятком трьох областей Галичини і західного Поділля (Львівська, Івано-Франківська та Тернопільська), УПЦ є домінуючою конфесією на території країни за кількістю парафій (громад) та культових

споруд у власності чи користуванні. Її релігійна мережа є найшвидше зростаючою серед усіх конфесій України (200–300 парафій та інших структур на рік).

За даними Державного комітету України у справах національностей та релігій на початок 2008 року, до складу УПЦ входило 11 334 громади, 173 монастирі (з 4485 ченцями і черницями), 10 місій, 34 братства, 18 духовних навчальних закладів (у них 3970 слухачів), 9217 священослужителів, 4112 недільних шкіл, 106 періодичних видань.

Українська православна церква (УПЦ-кп)

Українська православна церква – Київський патріархат, є Помісною Православною Церквою, яка звершує своє служіння в Україні для віруючих усіх національностей. На сьогодні єпископат УПЦ Київського Патріархату налічує близько 40 архієреїв, в Україні діють понад 4000 парафій, об'єднаних у 29 єпархій у всіх областях нашої держави. Ця церковна організація виникла у червні 1992 р. в результаті об'єднання частини релігійних громад та духовенства УПЦ і УАПЦ. Управління церквою здійснює Вища церковна Рада на чолі з патріархом. Найбільш питома вага громад УПЦ-КП в Київській, Івано-Франківській, Рівненській, Миколаївській областях.

Плідно функціонують Київська і Львівська Православні Богословські Академії, семінарії у Луцьку та Рівному, Богословський інститут в Івано-Франківську, Теологічне відділення Філософсько-Теологічного факультету Чернівецького Національного Університету.

Загальні положення:

1. Українська Православна Церква Київського Патріархату є Помісною (автокефальною) православною Церквою в Україні і входить до складу єдиної, святої, соборної і апостольської Церкви, Главою якої є Господь наш Ісус Христос.

2. «Київський Патріархат» є другою офіційною назвою Української Православної Церкви Київського Патріархату.

3. Вона є рівна в правах з усіма автокефальними помісними православними Церквами, і незалежна у своєму устрої та управлінні.

4. Юрисдикція Української Православної Церкви поширюється на осіб православного віровизнання, які добровільно ввійшли до неї і проживають на канонічній території України та в діаспорі, в різних

країнах світу, будучи об'єднаними в єпархії, синодальні установи, благочиння, парафії, монастирі, братства, сестрицтва, духовні навчальні заклади, місії, представництва, подвір'я.

5. Українська Православна Церква Київського Патріархату бере свій початок від хрещення Руси-України (988 р.) і є спадкоємницею Київської митрополії у складі Константинопольського Патріархату.

6. Помісна Українська Православна Церква здійснює свою діяльність на основі: Святого Письма і Священного Передання; канонів і правил святих апостолів; правил і постанов семи Вселенських Соборів; правил і постанов Помісних Соборів і Святих Отців; постанов своїх Помісних і Архиєрейських Соборів, Священного Синоду і Указів Патріарха Київського і всієї Руси-України.

Українська автокефальна православна церква (УАПЦ)

Поняття «автокефальний» походить від грецьких слів *autos* — сам і *kefalos* — голова. Воно означає статус церкви, самостійної в керівництві й сполученої з іншими автокефальними Православними Церквами в єдину Святу Соборну Апостольську Церкву, главою якої є Ісус Христос.

Структурне оформлення цієї релігійної організації було здійснене у 1990 р., коли на помісному соборі обрали першого в Україні патріарха (Мстислава).

Після завершення Другої світової війни в 1945 році, УАПЦ в Україні була знищена радянською владою. Частина єпископату і духовенства УАПЦ були забрані в німецькі концтабори, а частині вдалось емігрувати до Європи та Америки, де продовжували своє церковне життя і будували церкви УАПЦ.

У 1990 році, після святкування 1000-ліття Хрещення Руси-України, в Україні почався новий рух відродження автокефалії Української Православної Церкви. Його започаткував Митрополит Іван Бондарчук, а в центральній Україні в квітні 1990 року відродження УАПЦ було започатковано протоієреєм Олегом Куликом (сьогодні Патріарх Мойсей), який зорганізував біля 200 громад УАПЦ будучи митрополічим адміністратором на Хмельницьку, Вінницьку і Житомирську області.

УАПЦ відправляє богослужіння згідно з традицією візантійського обряду. Як і кожна з Православних Церков, УАПЦ виробила власний різновид візантійського обряду — візантійсько-український.

Йому властиві особливе шанування Пресвятої Богородиці, Українських святих, самобутні церковні розспіви, широке використання вишитих облачень, хоругов, рушників, оригінальна храмова архітектура, увага до проповіді, часта відправа молебінь і акафістів, а в пості — відправа чину пасії. Зберігається старий (юліянський) календар церковних свят, традиційний грецький покрій священничих риз.

Мовабогослужіння — сучасна українська та церковнослов'янська. Сучасна мова запроваджується в богослужіння з 1919 р.

УАПЦ керується Помісним Собором, який збирається раз на три роки. Протягом цього часу вищим органом канонічної влади є Архирейський Собор, що його складають всі єпископи. Главою УАПЦ є Патріярх, якому співдіє Патріярша Рада.

За територіяльною ознакою УАПЦ в Україні поділяється на єпархії. Єпархії очолюються єпископами. Вищими органами управління єпархіями є єпархіяльні собори, між якими діють єпархіяльні ради на чолі з єпископами. Адміністративні центри єпархій — єпархіяльні консисторії.

Церковні громади не менш, як з десяти чоловік утворюють парафії, очолювані настоятелем. Парафія забезпечує регулярну відправу Святої Літургії та діяльну співучасть у ній вірних, часте й побожне прийняття вірними Святих Таїнств, свідому й діяльну участь парафіян у житті Церкви, гідне церковно-моральне виховання вірних. Парафії, розташовані поза існуючими єпархіями, підлягають безпосередньо Патріярхові. Єпархій в Україні налічується одинадцять.

Духовні школи працюють у Львові, Івано-Франківську (семінарії), Харкові (Колегія Патріярха Мстислава), Черкасах (єпархіяльне училище).

УАПЦ відстоює унікальність суспільної місії Церкви в сучасному житті України й вважає неприпустимим втручання держави у внутрішньоцерковні справи.

Українська греко-католицька церква (УГКЦ)

Досить активно відбувається відродження Української греко-католицької церкви. Українська греко-католицька церква (УГКЦ) — найбільша (понад 5,5 мільйонів віруючих) католицька церква східного обряду в світі, яку нині очолює Єпископ Кам'янець-Подільський та Верховний Архієпископ Києво-Галицький, Кардинал Любомир Гузар. Греко-католицька церква формально виникла із проголошен-

ням Берестейської унії в 1596 р. у Бересті, проте першу спробу церковної унії на Русі можна віднести ще до часів Данила Галицького, який вимагав об'єднання сил усього християнського світу в умовах опору татаро-монгольській навалі.

Ідея унії була зумовлена як і зовнішніми політичними обставинами, так і внутрішньому стремлінню вірних до церковної єдності: православні віруючі на терені Речі Посполитої та Угорщини зазнавали утисків від представників панівного римо-католицизму як схизматики — та були схильні урівняти прихильників грецького обряду перед лицем Ватикану.

Розквіт Української греко-католицької церкви припадає на XIX століття. Провідною постаттю греко-католицького руху в першій половині двадцятого століття був львівський митрополит Андрій Шептицький. Зі встановленням радянської влади на західноукраїнських землях УГКЦ розпущено владою — і церква існувала лише в підпіллі. Аж 1989 року — за горбачовської перебудови — церква вийшла із підпілля.

Переважна більшість парафій знаходиться у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській та Закарпатській областях. Останнім часом помітне поширення греко-католицизму і в інших регіонах України. Громади УГКЦ діють в Донецькій, Луганській, Миколаївській, Одеській, Харківській, Херсонській областях та в Республіці Крим. УГКЦ має понад 20 періодичних видань. Діє три видавництва: «Нова зоря», «Свічадо» і «Місіонер» (засноване у 1897 р.), яке протягом 90-х років видало понад 600 найменувань книг загальним накладом понад 2,2 млн примірників. З 2001 р. у видавництві «Свічадо» виходить дитячий журнал «Зернятко».

Церкві належить мережа духовних навчальних закладів. Зокрема, у Львові (митрополичому осідку) діють: християнський дитячий садочок при монастирі Сестер Студійського уставу (з 1995), греко-католицький ліцей (з 1991), Львівська богословська академія (з 1994). Відновила свою діяльність у 1990 р. Львівська греко-католицька духовна семінарія Святого Духа, що була заснована ще 30 серпня 1783 р. австрійським цісарем Йосифом II. Підтримується давня традиція відкриття навчальних закладів при монастирях.

УГКЦ у своєму управлінні та організаційній діяльності керується Кодексом канонів східних церков (1991) та партикулярним правом. На Синоді єпископів у серпні 2000 р. було прийнято 156 канонів

цього права. УГКЦ очолюють верхівний архієпископ та Синод єпископів, до складу якого входять всі 32 єпископи.

До цієї церкви належать також 19 греко-католицьких єпархій, що діють серед української діаспори в Австралії, Аргентині, Бразилії, Великобританії, Канаді, Німеччині, Польщі, Франції, Хорватії.

Сьогодні УГКЦ бере активну участь в єкуменічному русі в Україні.

Єкуменічний рух — об'єднавчий рух християнських церков.

На думку греко-католиків, кінцева мета єкуменічного руху — повернутися до тієї первісної єдності, в якій перебувало християнство 1000 років тому. Сучасні греко-католики вважають себе послідовниками східної візантійської традиції і бажають зберегти її надбання. Водночас вони прагнуть, щоб в Україні була тільки одна церква, об'єднана із Вселенською. Тобто мова йде про поєднання двох церков українського народу — православної і греко-католицької — на засадах Київського патріархату.

Віруючі греко-католики переконані, що їх прагнення відповідає формулі, висловленій папою Іоаном Павлом II: православний Схід і католицький Захід — дві легені, якими повинне дихати сучасне християнство. Православний і католик, за твердженням понтифіка, не протиставні, а взаємодоповнюючі, бо ж усі католики є православними за вірою, а всі православні — католиками за любов'ю.

Римо-католицька церква (РКЦ)

Римо-католицька церква — друга за чисельністю парафій Католицька Церква в Україні; до неї належать католики латинського обряду.

Україна від початків своєї християнізації зазнала впливу і Візантійської, і Римської Церков. У XVIII ст. РКЦ в Україні зазнає втрат. Із входженням українських земель до складу Російської імперії тут розгортаються переслідування католицького кліру, насамперед уніатів. Упродовж 1772–1795 рр. відбуваються три поділи Речі Посполитої, в результаті яких відбуваються зміни і в релігійному житті. До Львівської архидієцезії були включені Луцька, Холмська та Кам'янецька дієцезії. Австрійська влада закрила сотні монастирів на західно-українських землях, вивела чернечі ордени з-під папського права і підпорядкувала їх місцевим єпископам. Протягом XIX ст. чернече життя відроджується.

Зусилля РКЦ сьогодні спрямовані на відродження церковної мережі, що існувала в період найбільшого впливу католицизму в Україні у XVII–XVIII ст. РКЦ практично закінчила свою розбудову. У підпорядкуванні посла Ватикану в Україні автономно діє структура РКЦ у Закарпатті. Відкрито Київський духовний коледж, Кам'янець-Подільську духовну семінарію та Київський український римсько-католицький університет.

Широко представлені в Україні церкви протестантського напрямку. Вони об'єднують такі релігійні громади як: євангельські християни-баптисти, християни віри євангельської (пятидесятники), свідки Єгови, адвентисти сьомого дня, реформатські церкви, лютерани.

В протестантських церквах є необхідні управлінські структури, в тому числі республіканські духовні центри, що діють на підставі зареєстрованих в установленому законом порядку статутів. Тут панує спокійна діловитість: зміцнюється матеріальна база релігійної діяльності, ведеться релігійно-просвітницька, морально-виховна, місіонерська робота; підтримуються тісні зв'язки з братніми церквами інших держав, регулярно завозяться з-за кордону релігійна література, медикаменти, одяг, продовольчі товари, які розподіляються по лікарнях, будинках сиріт, серед людей похилого віку, інших малозахищених верств населення.

Значно зросла в Україні кількість мусульманських громад. Проте єдиної церковної структури ця конфесія не набула. На сьогодні офіційно діють три зареєстровані самостійні центри: у Києві, Донецьку та в Криму.

Останнім часом в Україні знайшли певне поширення релігійні організації так званих нетрадиційних культів. Серед них: громади харизматичного напрямку, Церкви повного Євангелія, РУН-віри, Товариства свідомості Крішні, Новоапостольської церкви, Церкви Ісуса Христа святих останніх днів (мормонів) та буддистських дацанів.

Широко представлені в Україні й церкви протестантського напрямку — третьої течії християнства, що виникла в епоху Реформації. Особливістю класичної Реформації в Україні було те, що вона мала здебільшого просвітницький характер, оскільки її соціальну базу склали шляхтичі, що отримали освіту в західноєвропейських університетах. З протестантськими переконаннями в Україну проникали й ідеї толерантного ставлення до носіїв іншої віри, свободи совісті. Вони потрапляли на благодатний ґрунт української ментальності,

якій властива терпимість до іновірців. Саме Реформація, за словами Михайла Грушевського, «запліднила українське духовне життя ідеями віротерпимості, свободи релігійної совісті».

Принципово новий етап розвитку протестантизму почався в роки незалежності України, коли було створено всі умови для нормального функціонування різних віро-вчень. Упродовж 90-х років ХХ ст. протестантські громади кількісно зросли у 2,4 раза. Сьогодні церкви протестантського напрямку є наймасовішими серед аналогічних напрямів у країнах СНД.

Іслам в Україні має давню історію. Його масове поширення концентрується переважно в Криму, який було ісламізовано за часів Золотої Орди. В період Кримського ханства, до завоювання його Росією, іслам мав всі умови для розвитку. У подальшому мусульманство терпіло утиски з боку світської і духовної влади імперії. Зазнавало відомих переслідувань татарське ісламське населення і за часів Рад. Союзу. Особливо це відбувалося під час депортації кримських татар. Нині відбувається відродження мусульманських громад, вони діють в структурі трьох об'єднань: Духовне управління мусульман України (ДУМУ), Асоціація незалежного ДУМУ і ДУМ Криму.

Найбільше громад, створених на етноконфесійному ґрунті, діє у південно-східних областях України, зокрема в Криму – 298, або 45,5% від загальної кількості в Україні.

Регіонами найбільшого поширення послідовників ісламу в Україні є: Автономна республіка Крим, Донецька, Луганська, Харківська, Херсонська області, м. Київ. Найбільша кількість громад і об'єднань мусульман знаходиться у Криму.

Єдиної структури управління мусульмани не мають. Нині діють три зареєстровані автономні центри: Духовне управління мусульман України (м. Київ), Духовне управління мусульман Криму; Незалежне духовне управління мусульман України,

Мусульманські громади діють, як правило, у межах чинного законодавства, стоять на засадах української державності, не допускають проявів крайнього релігійного фанатизму та екстремізму.

Водночас наявність в Україні кількох незалежних один від одного мусульманських центрів зумовлює суттєві суперечності між ними, зокрема боротьбу за лідерство у мусульманському середовищі, монопольний вплив на віруючих, одноосібне представництво мусульман як в Україні, так і поза її межами.

Процес утворення самостійних духовних управлінь у деяких регіонах України набув тенденції розмежування мусульманських громад і об'єднань за національною ознакою, що може призвести до релігійно-етнічних конфліктів. Проте керівники мусульманських громад не відкидають можливості спільного й узгодженого вирішення своїх проблем. А взагалі взаємини між мусульманами та представниками інших релігій цілком коректні.

Зростання ролі ісламу в політичному житті України відбиває:

- тенденцію до використання національними меншинами релігії як інструмента політичного самозахисту;
- прагнення влади, різних політичних сил у регіонах компактного проживання мусульман спертися на іслам, враховуючи його зростаючий вплив.

Внаслідок обмеженої і незначної чисельності «етнічних» мусульман в Україні, відсутності єдиної централізованої системи управління громадами та об'єднаннями, конкуренції між ними, змагання об'єднань за лідерство тощо нині вплив мусульман України на громадсько-політичне життя поки що є досить обмеженим. Мусульмани не є ваговою політичною силою у загальнодержавному масштабі. На регіональному ж рівні мусульмани мають певний вплив на внутрішньополітичну ситуацію.

У перспективі вплив мусульман на внутрішньополітичну ситуацію в Україні може зростати внаслідок:

- консолідації мусульманського середовища;
- поширення участі лідерів громад, об'єднань, організацій мусульман у громадсько-політичному житті країни;
- активізації діяльності закордонних центрів.

В Україні сьогодні мусульмани не мають вагомого політичного впливу, екстремістські течії не поширені, але країна (як і північнокавказький регіон) перебуває в полі зору Саудівської Аравії, Туреччини (насамперед Крим і кримські татари, серед яких почали поширюватися ідеї ваххабізму), які мають вплив Заходу. Зважаючи на події на Північному Кавказі, можна стверджувати, що в умовах соціальної кризи, зростаючого впливу ісламу, який поволі політизується, прагнення мусульманських об'єднань до лідерства в уммі ісламський чинник (ваххабізм) передусім матиме не позитивний, а негативний вплив на розвиток і подолання будь-яких кризових явищ як на Північному Кавказі, так і в Україні і залишати його поза увагою видається недоцільним.

Іудаїзм. Перші іудеї з'явилися на території нашої держави ще в I ст. н.е. (Крим). Однак лише за роки незалежності держави вони отримали усі умови для своєї діяльності. На 1 січня 2001 р. в Україні було 249 зареєстрованих іудейських організацій порівняно з 42 в 1992 р. Вони належать до таких об'єднань: Об'єднання хасидів Хабад Любавич іудейських релігійних організацій, Об'єднання іудейських релігійних організацій, Релігійні громади прогресивного іудаїзму, Всеукраїнський конгрес іудейських релігійних громад. Є також незалежні іудейські релігійні громади. Протягом 90-х років минулого та на початку нинішнього століть в Україні було створено понад 100 культурологічних єврейських центрів та організацій, відкрито єврейські школи, синагоги, театри, видаються єврейські газети. Успішно діє Міжнародний Соломонів університет (м. Київ) тощо.

Караїзм. На території України, зокрема в Криму, представлена мало відома широкому загалу караїмська релігія, носіями якої є етнічні караїми — тюрки (караї) і незначні групи росіян і українців, предки яких були вихідцями з козачих станиць Північного Кавказу і колишньої Астраханської губернії.

Розквіт караїзму припадає на VIII–XIII ст., коли його релігійні громади успішно функціонували на територіях нинішніх Іраку, Сирії, Єгипту, Туреччини та ін. У Криму перші караїми з'являються в деяких тюркських племенах, які згодом прийняли вчення Анана. Матеріальним підтвердженням існування караїмських громад на півострові саме з цього часу є пам'ятники родового кладовища Балта-Тиймез («Сокира не доторкнеться»).

Буддизм. Перша в Україні офіційно зареєстрована буддійська громада була організована в м. Донецьку в 1991 році. На сьогодні в Україні існує близько сотні буддійських громад і груп, 38 з яких мають офіційну реєстрацію і статус юридичної особи. Найчисленніші громади й групи належать до тибетського напрямку буддизму – тантричної традиції Ваджраяна («Діамантова Колісниця»). З них найбільш поширені громади Карма Каг'ю, головного відгалуження тибетської школи Каг'ю-па. Вони об'єднані у всеукраїнський релігійний центр «Українська Асоціація Буддистів Школи Карма Каг'ю». В Україні духовна практика цього центру орієнтована винятково на мирян. Громади й групи послідовників цього напрямку є майже в усіх обласних містах України. Офіційним друкованим органом «Української Асоціації Буддистів Школи Карма Каг'ю» є часопис «Буддизм сьогодні».

Наступною за кількістю як громад, так і послідовників є також тибетська школа Нінгма-па, перші українські громади якої об'єдналися в 1993 році з метою максимально ефективного поширення буддизму в Україні у всеукраїнське духовне управління «Буддійський духовний Орден Лунг-жонг-па» (у перекладі з тибетської «Охоронці Заповідей»). Діяльність цієї школи в Україні орієнтована як на мирську, так і на традиційну чернечу модель буддійської духовної практики, саме тому в селищі Ольгинка Волноваського району Донецької області будується буддійський монастир. Громади школи Нінгма-па були першими в Україні, що почали систематичну проповідь буддизму й одержали офіційну реєстрацію. Офіційним друкованим органом буддійського духовного Ордену Лунг-жонг-па є газета «Левовий рик», виданий також перший номер буддійського просвітницького часопису «Дао». Також ця організація має свій веб-сайт «Нінгма в Україні» (www.ningma.agava.ru та www.ningma.kiev.ua), який на сьогодні є однією з найдокладніших російськомовних інформаційних баз з питань буддизму і входить у міжнародне кільце буддійських сайтів «Dharma-net».

Третьої за кількістю послідовників і громад в Україні є школа Дзочен, яка, як окрема школа буддизму, оформилася на Заході наприкінці ХХ століття зусиллями Чог'яма Намхая Норбу, тибетського лами в еміграції. Як і Карма Каг'ю, ця школа в Україні орієнтована на буддистів-мирян.

Розглядаючи перспективи розвитку буддизму в Україні, варто мати на увазі, що це Вчення єдине на сьогоднішній день, що знімає конфлікт між вірою, тобто емоційним досвідом, і розумом – досвідом раціональним.

2. Загальна релігійна ситуація в Україні

Україна, як і абсолютна більшість держав світу, має багатоетнічний склад населення. Окрім українців як найчисленнішої нації, на її теренах живуть і національні меншини — росіяни, білоруси, болгары, поляки, греки, євреї, угорці, німці тощо, які дотримуються різних релігійних вірувань. Тут пустили коріння не лише близькі християнству вірування, а й інші, часто екзотичні, спільноти, відгалуження, групи, далекі від національної культури та релігійних традицій українського народу.

Багату духовність українського народу складає релігійний світогляд. Без перебільшення можна сказати, що населення нашої землі в усі часи особливу увагу приділяло релігійним питанням, а географічне розташування України призвело до зустрічі мусульманського Сходу і християнського Заходу, східного православ'я та західного католицизму. Крім того, в силу історичних причин, а саме панування чужих народів протягом сотень років над українськими землями та українським народом, призвело до виникнення великої кількості релігій на теренах України, оскільки кожен народ намагався насадити свої вірування. Україна — багатонаціональна держава, а відповідно — полірелігійна.

Із проголошенням 24 серпня 1991 р. Верховною Радою незалежності України релігійне життя в нашій державі значно активізувалося, набуло якісно нових вимірів. Поступово вивільняючись від впливу чужих політичних та релігійних центрів, більшість релігійних організацій стала на шлях вдосконалення своїх національних форм.

За роки існування незалежної України відбувся бурхливий процес відродження релігійно-церковних організацій, що визначає Україну як багатоконфесійну державу.

Найбільша релігійна активність припадає на західні області України, зокрема Львівську, Закарпатську, Івано-Франківську, Тернопільську, Чернівецьку, де зареєстрована найбільша кількість релігійних організацій. Досить активними є Волинська, Рівненська, Хмельницька, Київська, Вінницька області, У всіх інших проявляється помірна активність.

Більше 97% зареєстрованих на сьогодні релігійних громад в Україні є християнськими. Приблизно половина з них є православної традиції. Решту майже порівну поділяють католики та протестанти. До категорії «традиційних» (за неофіційною термінологією) Церков належать православні церкви, Українська Греко-Католицька та Римо-Католицька Церкви, вірменські громади, такими можна вважати деякі протестантські конфесії – лютеран, баптистів, п'ятидесятників.

Необхідно також зазначити, що сучасна релігійна ситуація характеризується відродженням діяльності церков національних меншин. Поряд з традиційним православ'ям поширюють свій вплив на населення інші релігії та вірування. Так зокрема, сьогодні в Україні нараховується біля 100 іудейських та 150 мусульманських громад.

Останнім часом виникло багато релігійних організацій, що належать до нетрадиційних релігій. Зокрема, набули поширення

Корейська методистська церква, науково-релігійна конфесія «Діанетика. Фонд Лафает Рона Хаббарда», релігійні громади Міжнародного Товариства Свідомості Кріпни, буддистів, РУН-Віри, бахаїстів та ін. Значна кількість релігійних угруповань діють нелегально.

Що ж стосується ставлення до релігії та її вибору, то в українській державі свобода совісті стала конституційним принципом, нормою державного права. Громадянину надано право вільно визначати своє ставлення до релігії. Свобода совісті оберігається цивільним, кримінальним, адміністративним та сімейним правом. Забезпечуючи свободу совісті, держава дозволяє діяльність релігійних організацій за умов, що вони дотримуються чинного законодавства, здійснення культів не призводить до порушення громадського порядку й не супроводжується посяганням на права віруючих. Надання з боку держави можливості сповідати будь-яку релігію займає перше місце, але здійснення певного релігійного культу не повинне порушувати законів та посягати на права інших громадян, не нести шкоди їхньому здоров'ю.

Закон «Про освіту» деталізує принципи наукового, світського характеру освіти у державних навчально-виховних закладах. Доступ до різних форм і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їхнього ставлення до релігії. Священнослужителі нарівні з іншими працівниками науки, культури, інших сфер життя суспільства за рішенням ради навчально-виховного закладу можуть брати участь у навчально-виховному процесі, керівництві учнівськими, студентськими об'єднаннями за інтересами, сприяти інтелектуальному, культурному розвитку учнівської, студентської молоді, надавати консультаційну допомогу педагогам.

Таким чином, сучасний стан релігійних об'єднань дає можливість дійти до висновку щодо їх поліконфесійності. І тому нині, в умовах демократизації суспільного життя, відкрилися сприятливі можливості для конструктивного діалогу різних церков та релігійних організацій. Мета цього діалогу полягає в тому, щоб на засадах релігійної моралі, пошуку національної ідеї, утвердження соборності наших земель сприяти нашій громадськості в налагодженні справи духовного процвітання українського народу.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Якою є сучасна релігійна ситуація в Україні?
2. З яких основних релігійних течій складається конфесійна карта України?
3. Загальні положення УПЦ – КП.
4. Відмінності між УПЦ-МП і УПЦ-КП.
5. Що таке автокефалія?
6. Діяльність УАПЦ.
7. Порівняйте діяльність УГКЦ і РКЦ.
8. Основні протестантські течії в Україні.

Теми для написання рефератів

1. Православ'я у сучасному суспільстві.
2. Основні релігійні течії та церкви України.
3. Нові релігійні течії та організації України.
4. Християнство у контексті історії і культури українського народу.
5. Іудаїзм та іслам в Україні.

Література

1. Академічне релігієзнавство: Підручник. За ред. професора А. Колодного. – К.: Світ Знань, 2000. – 862 с.
2. Блаватская Е. П. Теософский словарь. – М., 1994.
3. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. – Полтава, 1997.
4. Релігієзнавство / Під ред. С. Бублика. – К.: Юрінком Інтер, 1999.
5. Релігієзнавство / Під ред. М. Законоввича. – К., 2000.
6. Релігія і суспільство. Хрестоматія. – М., 1996.
7. Церква і національне відродження. – К., 1993.

Тема 11.

МІСТИЦИЗМ ЯК ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНИЙ ФЕНОМЕН. ДАВНІ МІСТЕРІЇ І ТАЄМНІ СПІЛКИ

План

1. Містицизм, його типологія, особливості та проблеми вивчення як ненауково-наукового феномена.
2. Містерії як форми освоєння трансцендентної реальності. (Містерії друїдів Британії та Галлії, культ Мітри, гностицизм, містерії Асар-Хапі, містерії Одіна)

1. Містицизм, його типологія, особливості та проблеми вивчення як ненауково-наукового феномена

Містицизм як розвинута система осмислення і трактування даних містичного досвіду і специфічно можливих шляхів його досягнення, обов'язково визначається ступенем розвитку інтелектуальної сфери взагалі і, зокрема, рівнем розвитку теоретичного знання, причому не тільки на релігійному, а й на філософському рівні. Містика і містицизм, споконвічно націлені на єдність, у будь-який спеціалізованій області людського знання і діяльності.

Містицизм існує самостійно, навіть, у вигадливих сполученнях із релігією, філософією, теологією, політикою, економікою. І будь-яка гіпертрофія «теорії» або «практики» в усіх можливих її переплетеннях з іншими формами людської життєдіяльності не позбавляє його унікальної своєрідності.

В «Ілюстрованій енциклопедії містицизму і таємних релігій» Дж. Фергюсона термін «містика» пов'язується з поняттями «містерія» і «містичний стан» («містичний досвід»). Дж. Фергюсон розглядає переважно психологічну сторону містики, у першу чергу, як комплекс психічних переживань, приділяючи основну увагу емпіричним, так сказати, прикладним дослідженням містичних фактів, поза їхнім теоретичним осмисленням¹.

Філософсько-теоретичне осмислення містики, а також релігійно-містичного досвіду в даній лекції припускають вироблення ряду

---

¹ Ferguson J. An Illustrated Encyclopaedia of Mysticism and the Mystery Religions, L., 1976. – 201.

загальнофілософських критеріїв, під які можна підвести поняття, що дозволяють виявити цілий спектр незвичних форм релігійно-містичного освоєння дійсності як окремо взятою людиною, так і суспільством. Крім цього, з'явиться можливість визначити містико-релігійно-філософський напрямок ряду значеннєвих відтінків у життєво-практичному трактуванні даного феномену.

Буде подано пояснювальний матеріал, який дасть можливість розкрити і зрозуміти особливості релігійно-містичного досвіду у вигляді переживань, екстазів, видінь, споглядань, крізь призму містерій і таємних спілок, які дозволять проілюструвати життя суспільства. Відповідне ставлення до визначеної проблеми дасть можливість суспільству уникнути хаотичного шабашу безпрецедентного агресивно-ультимативного відношення до єдиної галузі чудес і перетворень, що покликані протистояти розгулу бездуховності в лабіринтах апокаліптичного часу.

Крім того, слід визначитися і повернути поняттю «релігійно-містичний досвід» початкового тлумачення, яке можна сформулювати в такий спосіб: знаходження необхідного щаблю органічного духовного розвитку суспільства, набуття рівноваги і гармонії, достатнє освоєння аспектів життя в сфері трансцендентної Реальності.

Усім народам і цивілізаціям був відомий такий унікальний духовний феномен як релігійно-містичний досвід, який набуває особливої актуальності, кому відбувається глобальна криза стосовно уявлень про світ і людину в ньому. На зміну «соціально-політичному містицизму» радянського суспільства¹ прийшов «тотальний містицизм із тут і тепер — психологією»². Духовність сприймалася як патологія і невинне каліцтво на фоні атеїстичної розсудливої сфери, де інстинкт Абсолюту втрачений, а реальність почуттєвого світу безвісти втрачена. На загальному фоні домінує скептична страхітливості нігілізму, що повідомляє прилюдно про абсурдність світу трансцендентної реальності, відкидаючи, аспекти релігійно-містичного порядку.

Але одночасно з послабленням суспільного інтересу до науки та зниженням її можливостей в якості світоглядної ролі в сучасному культурному просторі значно зріс вплив релігій, невід'ємною рисою

¹ Мамардашвили М. К. Мысль под запретом. Беседы с А. Э. Эпельбуэн // Вопросы философии. — 1992. — № 5. — 112.

² Юревич А. В., Цапенко И. П. Функциональный кризис науки // Вопросы философии. — 1998. — № 1. — С. 15–25, 20.

яких є містичність. Відродження релігійності, широкий інтерес до містичних практик стародавніх і новітніх релігій, прагнення залучитися до них, видання релігійної літератури і перевидання містико-богословських праць свідчать про нові процеси, що виражають шанобливе ставлення до релігійних ідей і потреб у них із боку сучасників, які «випробували», в переважній більшості, чималу кількість суспільних ідеалів на собі і відчували їх негативні наслідки. Така ситуація викликає одночасно і побоювання за майбутнє людства, можливо, що воно робить чергову помилку, і сподівається на те, що оптимальний і відомий людству шлях духовного перетворювання буде знайдено.

Постійний розподіл на два полюси раціональне та ірраціональне, зовнішнє та внутрішнє, наукове та релігійне — унеможливило пізнання феномена, який існує для людини в якості трансцендентної реальності. Класична наука характеризується обмеженими методологічними можливостями, але яка в своїх претензіях на абсолютне знання відсторонює містичний досвід за межу наукової картини світу. Існувало серйозне переконання у тому, що містика до цього часу парадоксальним чином об'єднувала в собі раціональний науковий метод пізнання і «не — науковий» предмет, яким була внутрішня духовна реальність людини, традиційно закріплена лише за релігією¹. Класична раціональність практично цілком випускала з виду внутрішній світ людини, що виникає в ній як складність і наслідок взаємодії з навколишнім світом і розглядає процеси, що відбуваються лінійно, як рух від простого до складного, де увага зосереджувалася лише на зовнішньому боці подій. Релігійно-містичний досвід, властивий кожному людському «Я», що знаходиться одночасно в особливих відношеннях з емпіричним світом і світом трансцендентним, виявився для класичної науки не тільки не пізнаваним, але й реально не існуючим, піддаючи усе девізу: «не з'ясовне, значить не існує». Такі ознаки людини як дух і духовність були всього лише частиною її психіки, виведеної із відчуттів, інстинктів і потягів. А саме по собі, людське тіло розвивало уявлення про механічне утворення, що складається з множини частин, які гармонійно взаємодіють між собою. Альтернативою людської еволюції, в якій не було місця для власне особистісних внутрішніх характеристик виступила Людина-машина з усією своєю неповнотою та незавершеністю. Наукове пояснення внутрішніх процесів зводилося до традиційного застосування раціональних методів

¹ Тейяр де Шарден. Феномен человека. — М.: Наука, 1987. — 240.

дослідження, що споконвічно були непізнаваною Кантівською річчю-в-собі. Гармонійна духовність живої людської душі з її єдністю була втрачена класичною наукою, відчайдушно зверненою до окремих законів космосу і природи. Стрімкий розвиток класичної науки і значна кількість наукових відкриттів «диктували обумовленість усіх майбутніх рухів у Всесвіті наявними початковими умовами, вони наче б виганяли зі світу не тільки ідею Святого Духа, але і творчий вольовий початок самої людської особистості»¹. Активне прагнення усе зводити до обмеженого числа елементарних форм і формул; спрощувати до елементарності уявлення про людину і навколишній світ, абсолютизувати безкомпромісність наукових знань забезпечили вкрай негативне відношення до всього, що об'єктивно не вписувалося в позиції класичної раціональності, не розкладалося на «запчастини» і, насамперед, це стосувалося містичного досвіду. Подібна однобічність і лінійність класичної раціональності призвели до культурної кризи сучасності, яка характеризувалася посиленням зверненням до поза наукових методів пізнання, ірраціональності і містики в усьому, що стосується людини. «Непояснене панує у світі, що саморозуміння людства нічим не виправдане і що всі спроби людини зрозуміти цей світ закінчуються непереборним прагненням сунути голову в пісок, щоб не бачити нічого незрозумілого...»². У класичній науці, позараціональній за своїм характером, містичний досвід як феноменальний модус, виявився практично не вивченим феноменом, винесеним за межі наукового розуміння, що призвело до однобічного уявлення про людину як про чисто матеріальну сутність.

Мистицизм являє собою можливість переосмислити жадібні і не завжди виправдані сенсації і крайнощі, що неминуче тягли людство тисячі років до провалів і безодень. Вандерхілл Елізабет у книзі «Містики ХХ століття» писала: «і от уже залишилася обвуглена голівешка — людина, що живе на прикінці ХХ століття, оточена віртуальними масками mass media, вона втратила зв'язок із минулим і не набула зв'язку з теперішнім...»³. Протягом існування людського суспільства, незмінним залишався той факт, що людині притаманна

¹ Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. — Спб.: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1896. — Т. 19. — 14.

² Андерхилл Э. Мистицизм. Опыт исследования природы и законов развития духовного сознания человека. — К.: София, 2000. — 484.

³ Містики ХХ сторіччя: Енциклопедія. — М.: ООО «Видавництво Астрель»: МІФ: ООО «Видавництво АСТ», 2001, — 13.

певна раціональність. Склалося так, що її відносять до тих феноменів нашого світу, які приводили мислителів усіх часів до висновку — цей світ є продуктом діяльності якогось розуму, вищого і сильнішого, здатного обмежити галузь людської раціональності, котра є безсилою перед могутнім трансцендентним Розумом: «Більшість тих, хто глибоко замислювався про природу і походження світу, висловлювали припущення: існування світу свідчить про щось таке, що виходить за межі цього світу, — про джерело існування, яке не має фізичної природи, а володіє величним розумом, силою і владою. Майже всі великі філософи-класики — Платон, Арістотель, Декарт, Лейбніц, Берклі, Локк Спіноза, Кант, Гегель, — вбачали походження Всесвіту в трансцендентній реальності. Вони дотримувалися різних поглядів на таку реальність і підходили до її аналізу по-різному. Але те, що наш світ не може пояснити себе сам, і те, що він вимагає пояснення, котре йому не належить, не викликало у них жодних сумнівів...»¹.

Інтерпретація певних духовних технік, які виробило людство сповнена ознаками глибокого екзистенційного відчуття., що допоможе виявити людині «нетрадиційне» або незвичне відчуття повсякденності. Таємничу реальність, яку ми постійно відчуваємо як зсередини, так і поза собою, але до якої так важко дістатися крізь міазми наших власних туманних уяв і думок — (ЦЕ). Уотс називав «ЦЕ»: «...необумовленою, невизначеною природою буття, ще не розчленованого на відвернені поняття і символи. Усвідомлювати це — значить більше ніколи не змішувати обумовлене з дійсним, скинути із себе владу слів, ідей і досягнути, що справжній світ є непізнаваний розумом. Щоб досягти ЦЬОГО, необхідно розпрощатися зі світом умовностей, і це саме той крок, якого багато людей боїться. Але деякі, визнавши, що світ неможливо визначити словами, і єдина річ, яку потрібно знати про нього це те, що він є, набувають свідомість усіх речей у їхній абсолютній конкретності, і в той же час, у всій їхній божественності і невимовності. Таке усвідомлення виходить за межі повсякденної самосвідомості і веде за собою відчуття єдності із Всесвітом, в якому всі речі сяють надзвичайною ясністю і любов'ю. Це відкритість усьому існуючому, це не райське бачення, а бачення світу у всієї його цілісності — і це усе є чистим чудом...»². Для науки, яка ніколи не мала однозначного

¹ Ward K. God, Chance, and Necessity. Oxford: One World Publications, 1996. — P. 1, 83.

² Містики XX сторіччя: Енциклопедія. — М.: ООО «Видавництво «Астрель»: МІФ: ООО «Видавництво АСТ, 2001. — 43.

увалення про релігійно-містичний досвід, його пошуки залишалися повною загадкою і виконували функцію ірраціонального і відчуженого початку: «Ірраціональне — у самому широкому розумінні — те, що перебуває за межами розуму, алогічне або неінтелектуальне, неспіврозмірне з раціональним мисленням або навіть суперечне йому...»¹. Акцентуючи увагу на аспектах класичної науки, раціональної за своїм характером, релігійно-містичний досвід не був гідним предметом для вивчення. Віднесення містичного до числа ірраціонального, тобто прояву в людині надзвичайних можливостей, зазвичай не можливих, і відсутність відповідних наукових теорій і методів, із погляду на які можна було б описати так зване «чудо». Взагалі, зняти з розгляду все ірраціональне, у тому числі й містичне як крайню форму його прояву запропонувала Епоха Просвітництва. «Ірраціональне — принципово неприпустиме раціональному пізнанню, несумісне з розумом і не відповідне до його можливостей... Об'єктивної реальності, що відповідала б цій категорії, діалектичний матеріалізм не визнає»². Внутрішній світ людини з її потенційними можливостями раціональної форми світоорієнтації, (у тому числі і філософської як визначеного типу відношення людини до світу і себе), не припускали можливості реального існування того, що не обмірковувалося з позицій класичної науки. Містичне як крайній прояв ірраціоналізму залишалося поза межами наукової картини світу і визнавалося нереальним, не гідним уваги. «Наука, подібно до всіх інших витворів людини, теж, у міру своїх можливостей, створює Реальність із Нереальності — і теж коливається між цими двома крайнощами...»³. Будучи загальною рисою нашого часу, містицизм, а точніше релігійно-містичний досвід, має до себе не однозначне відношення і представляє серйозну проблему. Багато хто в ньому знаходить деструктивний і гармонійний вплив на людську особистість, яка намагається знайти духовні шляхи свого подальшого розвитку, засвоїти аспекти релігійного духовно-містичного досвіду на фоні власної трансформації, при цьому найчастіше звертаючись до окультних феноменів, містичних практик тощо. «Тисячі і тисячі людей починають засвоювати вчення або прилучатися до практик, не

¹ Философский энциклопедический словарь / Сост. С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев. — М.: Сов.энциклопедия, 1989. — 95.

² Философская энциклопедия. — М.: Сов.энциклопедия, 1969. — 318–319.

³ Містики ХХ сторіччя: Енциклопедія. — М.: ООО «Видавництво Астрель»: МІФ: ООО «Видавництво АСТ», 2001. — 482.

маючи уявлення про те, куди ці заняття містикою та езотеризмом можуть привести. Не випадково, багато лікарів і психологів уже давно відзначили, що слідом за черговим захопленням у суспільстві новим езотеричним або містичним вченням наростає і нова хвиля психічних захворювань, причиною яких є дані вчення»¹. У такий спосіб духовна криза, яка давно назріла у глибинах людської сутності знаходить вихід і виявляється у збитковості індивіда і повній незатребуваності.

Фундаментальною властивістю людської природи, як відомо, є прагнення до загадкового і таємничого. Проте сучасна людина, часто маючи при цьому практичну мету, намагається пізнати трансцендентні аспекти лише на основі свого власного досвіду. Суспільство добре засвоїло все, чому його вчив довгі роки науковий матеріалізм: усе, що може бути використаним людиною в ім'я її ж блага — повинно негайно використовуватися, знімаючи будь-яке почуття небезпеки і не піддаючи сумніву обрану мету.

Наука, раціональна за своїм характером, також потерпає від значної кризи, що і збільшує проблему вивчення містичного досвіду: «Ми далекі від того положення у світі, коли прогрес науки забезпечить добробут, мир і гармонію для всіх. ...Сучасність більше не розглядається як досягнення еволюції, об'єднаної з прогресом»². Тому мова сьогодні йде не про певні наукові можливості, а про культурну кризу взагалі, однією з ознак якої є звернення до ірраціональності і містики в усьому, що стосується людини³.

Експлуатація давньої мудрості являє собою вульгаризацію духовного, культурного і наукового контексту, з якими пов'язуються нові шляхи осмислення реальності, використовуються нові ресурси людської природи і зачіпаються перспективи духовних пошуків. Історія розвитку філософії, демонструє, що містика і релігійно-містичне пізнання є дуже плідними для самої науки. Підтвердженням можуть бути піфагореїзм, платонізм, неоплатонізм, класичний німецький ідеалізм. Як показала історія еволюції людського суспільства, містика і містичний досвід, у тому числі світових духовних традицій, не можуть залишатися поза увагою наук, що вивчають людину.

¹ Розин В. М. Мистические и эзотерические учения и практики в средствах массовой информации // *Общественные науки и современность*. — 1997. — № 3, 45.

² Оже М. Кризис смысла в современном мире // *Философская и социологическая мысль*. — 1995. — № 5–6.

³ Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления. — К.: Либидь, 1990. — 129.

Заперечення і зневага містичними аспектами уже є неможливою, оскільки проблема, яка виникла сьогодні змушує суспільство вдаватися до підвищення теоретичного і методологічного рівнів пізнання на сучасному етапі його еволюціонування.

Слід зазначити, що філософський підхід до вивчення проблеми релігійно-містичного досвіду як феноменального-духовного модусу в контексті трансформації особистості має ряд складностей, обумовлених, насамперед, наступним:

1. Релігійні традиції, що розвивають містичний досвід, відбитий у творах культури різних народів, сприяли тому, що містичний досвід трансформувалася у величезну кількість різноманітних учень, практик, шкіл і методик. Вони, в силу своєї феноменальності, просторово-тимчасової загальності і розмаїтості відповідно не обмірковувалися класичною наукою, раціональною за своїм характером, що цілком відривала проблему існування Абсолюту (Єдиного) і цілого спектру форм, пов'язаних із ним.
2. Не дивлячись на те, що містичний досвід, є гідним предметом розгляду для цілої низки наукових галузей він не мав під собою твердої бази або основної концепції, що визначала б сутність і особливості даного феномена. В жодній із них не було відповідного розуміння понять «містика», «містицизм», «містичний досвід», оскільки дані поняття або замовчувалися, або вживалися в неправильному контексті. Крім того, розуміння процесу містичного «діяння» як єдиного засобу досягнення вихідної містичної мети — набуття вічного просвітленого Абсолютного єднання зі світом трансцендентної реальності, вважалося зайвим.
3. Містичний досвід залишався за межами наукової картини світу, оскільки діалектичний матеріалізм, убачав у ньому крайню форму ірраціонального, вважаючи останнє, згубною формою світоорієнтації, не допускаючи навіть можливості існування внутрішнього світу людини як феноменального конгломерату духовності. Відсутність у науці відповідних теорій і методів, неможливість його досягнення в лабораторних умовах і пізнання теоретичним шляхом робили релігійно-містичний досвід ненауковим предметом, який не може виконувати доказові базисні функції при розгляді даної проблематики.

4. Релігійна система вірувань традиційно пов'язувалася з містикою, містицизмом і містичним досвідом. Варто пригадати, що ставлення до релігії донедавна було таким одностороннім, що не визнавало самої можливості її претензії на істину, хоча зараз це відношення значно відхилилося від атеїстичної вісі. Суспільство поступово відроджує в собі бажання осмислити релігійно-містичну істину. Таке бажання знайшло відбиток у прагненні створити містичні групи, що являють собою не ізольований ореол, а розширену систему містичних відношень із трансцендентним світом (майстри, адепти).
5. У сучасній науці і релігії є відсутньою єдність у поглядах щодо містики і містичного досвіду. Відсутність єдності формує повне протиріччя: від визнання містичного досвіду як «вищого духовного стану, в якому відбувається вихід за антропологічну межу»¹ до його визначення як «стану релігійної одержимості» і «релігійного фанатизму»². У той же час, можна вважати, що релігія є основною точкою, в якій розуміння даного феномена і відношення до нього є, зокрема, тією проблемою, що утворює безодню нерозуміння як між самими релігіями, так і усередині них. Як зауважив Кіпріян (Керн), «містик містика скоріше зрозуміє, ніж богослов богослова, незважаючи на вигадливу своєрідність мови...»³.

Релігійно-містичний досвід, є предметом теоретичного наукового дослідження, при цьому споконвічно належав до особливої сфери, яка демонструє зв'язок людини з трансцендентним світом. Хоча, визначена проблема в межах наукової теорії завжди намагається з'єднатися зі своїм об'єктом, тому і виникає нова проблема — проблема наукового раціонального підходу до дослідження того, що по своїй суті є ірраціональним і позанауковим.

Крім того, складності виникають і при витлумачуванні значень містичного досвіду як такого. Щоб уникнути цього розглянемо декілька аспектів:

¹ Хорунжий С. С. Заметки к энергийной антропологии. «Духовная практика» и «отвержение чувств»: два концепта в сравнительной перспективе // Вопросы философии. — 1999. — № 3, 55.

² Волков Ю. Г., Поликарпов В. С. Человек: Энциклопедический словарь. — М.: Гардарики, 1999. — 231.

³ Архімандрит Киприан (Керн). Духовне предки святого Григорія Паламы: Опит мистической родословной // Богословская мысль. — Париж, 1942. — Вып. 4, 123.

1. Релігійно-містичний досвід, являє собою специфічний вид світогляду, що базується на процесі пошуку шляхів осягнення Іншого (Містичний Шлях), спираючись на результати містичного «делання» (містять у собі елементи аскетизму, споглядання, духовної зрілості), набуваючи, тим самим, містичного світовідчуження.
2. Небажаним є уявлення, теорії, ідеї, які людство прагне підводити під сувору структуру побудови цілісного наукового вчення, заснованого на містичному матеріалі, але при цьому не варто позбавляти останнього елементарної системності і термінологічної бази.
3. Варто особливо відзначити, що розглядати містичний досвід як особливу форму існування цілісної духовно практичної життєдіяльності суспільства (від шаманізму і містерій до аспектів духовного вдосконалення на ґрунті якогось із містичних вчень.
4. Відбувається усвідомлення того, що мудрість містики виходить за межі соціального буття, а протиріччя, що виникають у передбачених відношеннях ведуть до цілком іншого давно забутого світу, а – Всесвіт виводять, на новий рівень світовідносин, де досягається гармонійна єдність на рівнях «людина – світ», – ширше «людина – Всесвіт».
5. Очевидно, що логіка, яка встановлює суб'єктно-об'єктні відносини, – не здатна підпорядкувати містичний досвід традиційній раціональності.
6. Містичний досвід як проблема викликає низку методологічних складностей, через неправильну картину сприйняття людини як соціальної одиниці, що характеризується високим рівнем складності, має розум, волю, моральні почуття, складну систему психічних стосунків, спроможність створювати нові цілі і самостійно обирати шляхи свого розвитку як особистості.
7. Крім того, біосоціальний характер, який виражається в приналежності людини до двох світів – природно-еволюційного і культурно-історичного споконвічно ставить її до рангу суперечливого духовного ареолу в аспектах містичної реальності.
8. Донедавна було нормальним однобічне і перекручене уявлення, а точніше, відсутність адекватного уявлення, про людину як матеріально-духовну або природно-енергетичну цілісність.

8. Відсутність у сучасній науці єдиного розуміння сутності свідомості та її взаємозв'язку з людським «Я», не розбираючи останнє на елементи і частини — поки є недоступним шаблоном у духовному розвитку суспільства і трансформації особистості як основного елемента даного соціуму.

Часто ігнорувалося багато обставин, акцентуючи увагу не на людській особистості як цілісності, а на окремих її проявах, вивчення яких закріплювалося за певними науками такими як: біологія, психологія. «Кожну людську особистість розділити на незліченну кількість складових, у залежності від її сфери діяльності, можливостей, емоцій, вірувань і т.д. Невпинні протиріччя і конфлікти між складовими особистості породжують постійне метафізичне сум'яття і розпач. Ця внутрішня роздробленість відбиває, наш погляд, «зовнішній» світ, який ми сприймаємо як множину окремих речей і подій»¹.

Тобто з позицій логіки і раціоналізму продовжувалося винищування духовного і трансцендентного початків у людині, шляхом поділу її на елементарні складові, проте, як відомо, не можна зрозуміти те, що «розбито» на частини. Поза «єдністю людини», поза уявленням про неї як цілісність не може бути зрозумілим те, що стосується всієї її сутності. Неузгодженість, а часом, і відкрите протиставлення цих аспектів людського буття актуалізували питання подальшого дослідження містичного досвіду як феноменального модусу в проектуванні на перспективи розвитку потенційних можливостей людини як цілісності.

Таким чином, класична наука з її методологічними підходами до проблеми дослідження містичного досвіду демонструє сьогодні свою неспроможність і, можливо, обмеженість. Сучасна наука надає нових підходів до дослідження фундаментальних філософських проблем, що переосмислюють концепцію людини і дають поштовх до подальшого дослідження містичного досвіду як феноменального духовного модусу, обумовлені розвитком холистичних ідей. Концепція єдності елементів людської сутності передбачає не обмежене дослідження людини, а вивчення її як матеріально-духовної цілісності, «нерозкладеної» на окремі частини або функції. Ідеї цілісності в сучасній науковій картині грають важливу роль, оскільки сприяють переосмисленню взаємовідносин раціонального й ірраціонального, науки і релігії, дозволяють піднятися до проблеми духовності, відкидають нові підходи до розуміння свідомості людини і її особливих містичних станів.

¹ Капра Ф. Дао фізики. — К.: «Софія», М.: ИД «Гелиос», 2002. — 28.

Холістичні ідеї формують нове розуміння картини світу і людини в ньому, формують новий тип раціональності, що принципово відрізняється від класичного. «Нова» раціональність не зводиться тільки до логіко-інтелектуальної діяльності дослідника, вона не позбавляє його раціонального погляду на світ і людину з її потенційними можливостями. Проблема цілісності сьогодні знайшла свій відбиток у теорії самоорганізації, основні ідеї якої мають значну роль для синтезування філософського знання про універсальні закони еволюціонування цілісних систем, у тому числі і людини.

Отже, виникає необхідність наукового переосмислення містичного досвіду як феноменального модусу в контексті трансформації особистості з урахуванням найбільш ефективних і всебічних підходів до проблеми, що формує особливий вищий тип раціональності.

XX століття залишило багату спадщину в аспекті зовнішніх здійснень і перетворень, які дали можливість інтенсивно пізнавати внутрішній світ людини, знайомитися з її духовними глибинами і таємними силами, що рухають нею з моменту народження і, протягом життя, наполегливо ведуть до єдиної мети — досягнення гармонійної цілісності і загального Просвітління.

2. Містерії як форми освоєння трансцендентної реальності. (Містерії друїдів Британії та Галлії, культ Мітри, гностицизм, містерії Асар-Хані, містерії Одіна)

Термін «містерія» як і «містика» походить від грецького слова «туєт», що означає «тримати закритим рота». «Містами» називалися учасники сакральних дійств — містерій і хранителі (зберігачі) таємних вчень стародавності, зміст яких ретельно приховували від непосвячених. Навряд чи хтось спробує відкинути твердження про те, що містерії складають своєрідне підґрунття для чималої кількості систем абстрактних понять, які, в свою чергу, не можуть існувати без конкретних філософських систем і течій. Саме уявлення про містерію — уявлення трансцендентне, навіть містичне та ірраціональне. Воно є аспектом свідомості, що завжди вміщає в себе тільки частину від Цілого, тобто частку від Всесвіту. У певному змісті, містерії виконують роль особливої трансцендентної науки, що є самодостатнім і замкненим на собі знанням, яке претендує на особливе формулювання проблем і основ буття, в якому існує людина

Містерії як цілісне освоєння духовного і практичного досвіду в конкретній людській свідомості, породжували нові можливості, передумови і наслідки щодо осмислення багатьох філософських, релігійних, етичних, естетичних проблем. Містика завжди має «прикладний» характер, вона принципово не може бути «теоретичною», якою часто бувають філософські системи, побудовані в гіпотетичному просторі неживого розуму. Містика нерозривно пов'язана з конкретним суб'єктом знання, що одночасно є об'єктом містеріального знання і самопізнання.

Кардинальна відмінність містики від усіх наук і, в цілому, від галузі матеріальної людської культури, складається в тому, що вона мала і має справу з донауковими і предрелігійними предметами. Обвинувачувати її у зсуві меж між науками, — все рівно, що обвинувачувати живий організм у нерозбірливому й одночасному використанні всіх фізичних, хімічних, біологічних і інших законів.

Тепер, із позначених нами позицій розгляду містицизму в аспекті цілісної духовно-практичної людської активності (власне-містичної практики), ми можемо більш чітко позначити спектр можливих філософських підходів до нього, а також розглянути основні аспекти прояву. Цікавим етапом знайомства з проявами надзвичайного духовного світу людини, були містерії. Про них відомо не так уже й багато, але ми спробуємо, зібравши цінний матеріал, відшукати деякі особливості і зрозуміти причини, які спонукали людство об'єднуватися до специфічних спільнот аби вшанувати своїх богів і доторкнутися до завіс таємності. М.П. Холл у своїй книзі «Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцерской символической философии» сформулював мету і завдання чималої кількості містерій: «свою таємну інформацію і філософські досягнення вони приховували від профанів і вчили невелику групу спеціально посвячених осіб...»¹. Приховане емблемами, ритуалами секретів знання зберігалося, як правило, невеликою групою посвячених умів. Потім посвячені філософи залишали свої таємничі формули іншим, щоб ті мали змогу досягти цілковитого розуміння. Проте, якщо ці таємниці потрапляли до рук невігласів, Велика Таємниця залишалася прихованою за великою кількістю символів та алегорій.

---

¹ Холл М. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцерской символической философии. — М.: Изд-во Эксмо; СПб.: Terra Fantastica, 2003. — 98.

У світі небагатом відкривається зміст справжнього езотеричного або духовного вчення, тому, саме через це, людина задовольнялася екзотеричною інтерпретацією духовних вчень, перетворюючи їх у «слухняні» абстрактні принципи природних законів, в яких поступово згасали джерела життєдайної сили Всесвіту.

Для того, щоб зробити простими принципи великої істини Природи, достатньою була персоніфікація. Вівтарі, статуї та жертвоприношення стали не більше ніж символічним виразом великих абстрактних істин.

У давні часи існували групи філософів-містиків, які були глибоко зануреними у таємниці Природи, створюючи замкнуті таємні філософські та релігійні гуртки — містерії: «Священні драми виконувалися у певні періоди. Найбільш значними були Містерії Ісіді, Сабазія, Кібели та Елевсінські Містерії...Після допуску до спілки посвячених вчили багатовіковій таємній мудрості...»¹. Тому багато ритуалів засновувалися на випробуваннях, які повинні були пройти кандидати і лише після вдалого проходження їм вручали ключі мудрості. Не можна недооцінювати ступінь впливу давніх таємних шкіл на розвиток цивілізації в цілому: «...вся досконалість цивілізації, всі досягнення науки, філософії та мистецтв зобов'язані тим інститутам, які під покровом таємниці намагалися описати найтонші істини релігії та моралі, вкласти їх до сердець учнів... Їх основні зусилля були спрямованими на вчення про єдиного Бога, на воскресіння людини до вічного життя, на шляхетність людської душі. Вони прагнули підвести людей до того, щоб ті бачили відблиск божественності в красі, величі та досконалості Всесвіту...»².

На жаль, відбулася криза, яка потягла за собою викривлення та збочення містерій як таких. На перший план виступило чаклунство, маючи статус божественної магії, тим самим пророкуючи таємним доктринам забуття.

Із самого розквіту своєї свідомості людина обожнювала речі, поклонялася ним як символам всюдисущої, невидимої Сили, про яку мало що могла знати. Давні філософи вірили, що жодна людина не може жити розумно без фундаментального знання законів Природи, тому Містерії були спрямованими на те, щоб навчити людину оперувати божественними законами у земній сфері, розумно використовувати

¹ Там само, С. 50.

² Там само, С. 50.

вати свої власні здібності, бути стійкою перед спокусами, вести праведне життя, перетворюючи своє тіло у вітвар, присвячений Божеству.

Поклоніння сонцю — відіграло значну роль у всіх ранніх язичницьких Містеріях. Сонячне Божество персоніфікувалося в прекрасного юнака з довгим золотим волоссям, яке, в свою чергу, символізувало промені сонця. Юнака було жорстоко вбито злодіями, які персоніфікували жорстокий принцип Всесвіту. Завдяки ритуалам, церемоніям, символічному очищенню, Бог Добра повертався до життя і перетворювався на Рятівника всього народу. Таким чином, воскресіння символізує межі, в яких людина здатна подолати нищість і проявити вищу природу. Містерії давали поштовх в процесі пробудження духовних сил, які довгий час були закуті в земну похоть.

Існує чимало давніх культів, які розсіялися по всьому світу, на Сході та на Заході. Деякі з них, наприклад, піфагорійці або герметисти, явно демонструють східний вплив, у той час як Розенкрейцери запозичили багато чого із мудрості арабських містиків. Хоча містичні школи зазвичай асоціюються з цивілізованими часами, є докази того, що люди в доісторичні часи знали про існування таких шкіл. Мешканці віддалених островів, навіть знаходячись на нижчому щаблі розвитку, мають містичні ритуали та таємничу практику, якими б примітивними вони не були.

Містерії друїдів Британії та Галлії. Навколо походження слова «друїди» точиться багато суперечок. Макс Мюллер вважає, що ірландське слово «друї» в перекладі означає «люди дубових дерев». Він наголошує на тому, що лісні боги та боги дерев у Греції називалися «дріадами». Хтось із дослідників наполягає на тому, що це слово походить від галльського «друїдх», що означає «ліс».

Орден Друїдів шанувався за глибоке розуміння законів Природи. Друїди досить добре були обізнаними в медицині, зналися на лікарських рослинах. На думку науковців, багато друїдів були жерцями та лікарями, які лікували магнетизмом та амулетами з їх флюїдами. Універсальними засобами були зміїні яйця та омела, оскільки вони притягують астральне світло. Святковість, з якою омела зрізалася, говорить про те, що в народі укорінилася віра про її магнетичні властивості. Гриби, трюфелі, нарости на деревах та різноманітні види омел будуть свідомо використовуватися в медичній науці.

Омела вважається священною не лише тому, що є символом універсальної медицини або панацеєю, але тому, що росте на дубі. Дуб

у Друїдів символізував Верховне Божество. У певну пору року, при певному розташуванні зірок, сонця та місяця Головний Друїд з дуба, тримаючи священний ніж, зрізав омелу, загортав у спеціально приготувану білу тканину так, щоб не торкнутися землі, бо інакше вона передасть свої негативні вібрації і водночас, під деревом, у жертву приносили білого бика.

На жаль, друїди не записували своє таємне вчення, а передавали його усно спеціально підібраними та підготованими для цього кандидатами. Школа Друїдів була розподіленою на три частини, а їх таємне вчення було аналогічним Містеріям, які були схованими в алегоріях Блакитної Масонської Ложі.

Найнижчою з трьох частин вважалася школа Оватів (Овід). Це був почесний ступінь, який не вимагав спеціального очищення і ретельної підготовки. Овати вдягалися в одягу зеленого кольору, який у Друїдів символізував їх обізнаність у медицині, астрономії, поезії, музиці, сюди належали люди, які були досить добре обізнаними у життєвих проблемах.

До другої школи належали Барди (Бейрди). Колір їхнього одягу був небесно-блакитним, а це, в свою чергу, символізувало гармонію та істину, крім того, на них покладалася значна розумова праця, бо їм потрібно було запам'ятати 20 тисяч віршів священної поезії Друїдів.

Третя школа складалася власне з Друїдів, які задовольняли релігійні потреби народу, колір їх одягу був білим і символізував чистоту.

Їхня величність мала золотий скіпетр та вінок з листя дуба. Молоді члени Ордену були поголені та дуже просто одягнуті, на відміну від старіших, які мали довгі, розкішні бороди та золоті прикраси.

Друїди жили у повному стриманні, вивчали природничі науки, віддавали перевагу повній таємничості та приймали нових членів тільки після тривалого випробувального строку. Багато хто з членів жив у помешканнях, які нагадували собою монастирі, об'єднувалися до груп аскетів, небагато з них, за свідченнями науковців, були одруженими, усамітнювалися в печерах, домівках із каміння. Тут вони молилися та розмірковували, виходячи лише для виконання релігійних ритуалів.

Друїди вірили в існування трьох світів та в можливість переселення з одного світу в інший. У найвищому світі переважало щастя, у найнижчому – нещастя, а середній світ – це існуючий світ. Переселення з одного світу в інший існувало для покарання та заохочення, а також для очищення душі. Вони були переконані в тому,

що в існуючому світі дуже тісно перепліталися добро і зло, а людина мала свободу і здатність обирати між ними. Програму Друїдів можна сформулювати достатньо просто: «...зібрати в одній душі властивості всіх речей, набути знання всіх істот і отримати владу над дияволом. Маючи три види пізнання: природи кожної речі, причин та впливів. Є три речі, які постійно зменшуються, — темрява, брехня і смерть. І є три речі, які постійно збільшуються, — світло, життя та істина...»¹. Подібно до всіх інших Містерій, вчення Друїдів поділялося на дві значні частини. Найпростішій з них, моральному кодексу, навчали простий народ, а езотерична частина була доступною лише для освічених. Для того, щоб кандидат мав змогу увійти до Ордену, він мав бути вихідцем із шляхетної родини, маючи при цьому високі моральні якості. Доки кандидат не піддався всіляким спокусам і випробуванням на силу характеру, йому не довіряли ніяких важливих таємниць. Друїди вчили народ тому, що душа має безсмертну сутність, вірили у здатність переселення душі і, частково, у її воскресіння, вчили також і тому, що люди повинні бути врятованими, але небагато хто з них повернувся на землю, після власної смерті, доки не позбавиться і не здолає в собі елементи зла.

Таємні доктрини відкривалися в місцях віддалених від людських поселень, після того, як кандидат давав клятву зберігати їх священну і недоторкану сутність.

Хрест і змія були для Друїдів священними елементами. Хрест виготовлявся з гілок дубу, символізуючи Найвище Божество, вірили в існування маленьких мешканців лісу, а саме: русалок, фей, гномів, яким приносили жертви у храмах. Храми Друїдів мали різноманітні форми: яйце, символізувало зародження життя на Землі, хреста виступав символом відродження, а храм у формі крил символізував політ Божественного Духу, змія символізувала собою Ху — Бога Сонця. «Їх головні божества зводилися в основному до двох фігур — чоловіка та жінки, великим Отцю та Матері — Ху та Керидвен, аналогом Осіріса та Ісиди, Вакха та Цербери, що представляли собою два принципи всього Буття...»².

Ініціації друїдів — це особливий процес, в якому приховувалося під іменем Бога Сонця, а отже, Верховного Бога Друїдів — Ху, якого було вбито, а потім після численних ритуалів та містичних перевтілень,

---

¹ Там само, С. 58.

² Там само, С. 60.

повернено до життя. Таким чином, кандидатів клали в домовину, символізуючи смерть свого Бога, потім цю домовину виштовхували у відкрите море, і ті, хто повертався звідти живий, автоматично проходив третій ступінь і отримував достатню кількість таємних істин, якими раніше не володів.

Культ Мітри. Культ Мітри був досить швидко розповсюдженим внаслідок римських завоювань та роботі місіонерів. «Мітра» в перекладі означає «сонце», «повелитель Сонця». Мітра як божество втілює в собі жіноче начало, а Всесвіт є її символом.

Згідно з персами, у світі існує два принципи: перший має назву Ахурамазда (Ормузд), уособлював в собі Духа Добра, від якого походять ангели та архангели. Він має одне око і цим оком (місяцем, зірками, сонцем) він бачить усе. Другий принцип має назву Ариман. Він повстав проти Ормузди внаслідок того, що той створив світ, не порадившись з ним. Ариман став Духом зла і підкорив собі численну кількість руйнівних духів, символізуючи принцип зла у Всесвіті, втіливши в собі низинну природу людини. Він має десять тисяч очей, все бачить. (Символ ока буде пізніше розглядатися у Масонському ракурсі). Тому в людині завжди будуть боротися два начала: добро та зло, Ариман та Ормузд мірятимуться силами.

Три тисячі років мудро керував Ормузд небесним світом і добром у ньому, створивши людину. Наступні три тисячі років він розумно та цілісно керував людиною. Наступні три тисячі років панувала влада Аримана, що призвело до запеклої боротьби за душу людини. Останні три тисячі років ознаменували собою повернення Ормузда, до світу повернулося добро, а смерть і зло назавжди зникли, при цьому Мітра (Бог Розуму) виконував роль посередника між ними.

Отже культ Мітри здійснювався у печерах. Ці печери були відповідно прикрашеними знаками Зодіаку: Рака і Козерога. Зимове та літнє сонцестояння були в центрі уваги як ворота для душ, які сходяться в цей світ або сходяться до Бога. Рак був першими воротами для входження, а Козеріг — другими воротами. Це були шляхи безсмертного проходження з неба на землю і з землі на небо.

Посвячення до ритуалів Мітри складалося з трьох досить важливих рівнів: самоочищення, підсилення інтелектуальної потужності та контроль над тваринною природою. Кандидатові на першому етапі пропонувалася корона на гострому лезі меча, при цьому його посвящали до таємних сил Мітри. Корона, швидше за все, символізувала

собою духовну природу, яка повинна бути очищеною, перед тим, як він постане, безпосередньо, перед Мітрою. Мітра, в свою чергу, уособлювала душу кандидата, яка знаходилася між його власним духом, Ормуздом, Аріманом, тваринною природою. На другому рівні кандидатів давався панцир розуму та чистоти, який допомагатиме йому битися на фоні земних небезпек із демонами хтивості, пристрасті, виродження. Третій рівень давав дозвіл на ковпак, на якому були намальовані знаки Зодіаку та інші астрономічні символи. Після того, як посвята була завершеною, кандидата вітали як повсталого з мерців і він ставав повноцінним членом Ордену, при цьому його називали «левом» і ставили на лобі єгипетський хрест. Тому досить часто Мітра був зображений з двома левиними головами.

Через увесь ритуал проходить тема народження Мітри як Бога Сонця, який приніс себе у жертву заради людства, його смерті і воскресіння заради та спасіння душі перед всемогутнім Ормуздом. Жінки і хлопчики, які не досягли зрілості ніколи не були допущеними до цього Ордену.

Таким чином, багато інститутів виявили мітраїстську культуру. Сходи з сімома перекладами було символом мітраїстської ініціації, тому, масонський символ східців мав мітраїстське походження. Символ ока трансформувався в Масонське Око, яке ніколи не закривається, не відпочиває і все бачить.

Гностицизм. Слово «гностики» походить від грецького «гносис», що в перекладі означає «мудрість», «знання». Члени цього Ордену були обізнані з таємними доктринами раннього християнства. Вони інтерпретували християнські Містерії у відповідності з язичницьким символізмом. Свою таємну інформацію та філософські досягнення вони приховували від невігласів та навчали лише невелику групу спеціально посвячених осіб.

Постать Симона Мага часто розглядають як засновника гностицизму, а виникнення його секти припадає, на думку дослідників, на I століття від Різдва Христового. Симон Маг мав таємничі та надприродні сили, крім того від достатньо цікаво сформулював принципи гностицизму: «пишу ось про що... Із всесвітніх Еонів (періоди, площини, цикли створення життя в просторі та часі, небесні створіння) виростають два паростки, без початку і без кінця, від одного Кореня, який є невидимою силою, неосяжним мовчанням (Битос). Із цих паростків один виявляє себе над іншим, і той, що зверху, є Великою

Силою, Універсальним Розумом, що впорядковує всі речі, і є чоловічим. Другий паросток виявляє себе знизу, Велика Думка, і є жіночим початком, яке відтворює всі речі. Поєднуючись один з одним, вони створюють Проміжне Середовище, неосяжне Повітря, якому немає початку і кінця. І в ньому є Отець, який підтримує всі речі,... які не мають початку і кінця...»¹.

Крім того, слід розуміти, що існують результати негативного і позитивного принципів, коли один діє на інший, а це відбувається в середній площині або в точці рівноваги, яку називають плеромою. Іншими словами, плерома — це особлива субстанція, яка утворилася шляхом поєднання суміші духовних та матеріальних еонів. Із плероми зародився Деміург — безсмертний смертний, якому людство повинно завдячувати не тільки власним фізичним існуванням, але й стражданнями, які ми відчуваємо протягом свого життя.

Цікавим є те, що в системі гностиків є три пари протилежностей (Сізігії), які походять від Вічного і разом з Ним утворюють сімку: «Перші два — Ум (Нус) та Думка (Епіноія). Після них йдуть Голос (Фон) і його протилежність Ім'я (Онома) і, нарешті, Причина (Логісмос) та Міркування (Ентумезис). Із цих початкових шести, що з'єднуються Вічним Полум'ям, походять Еони (Янголи), які спрямовуються Деміургом, організовують нижчий світ...»².

Слід зауважити, що гностична Містерія засновувалася на гіпотезі еманациї як логічному зв'язку між не з'єднаними протилежностями, Абсолютним Духом та Абсолютною Субстанцією, які, на думку гностиків, співіснували у Вічності.

Школа гностицизму розділилася на олександрійський та сирійський культу. Олександрійська школа схилилася до пантеїзму, а олександрійська тяжіла до дуалізму. Сирійський культ наслідував Симона, а олександрійський розвивав філософську творчість Василюда, який нав'язав своїм послідовникам єгипетський герметизм, східний окультизм, персидську філософію. Його доктрина спрямовувалася на те, щоб об'єднати школи раннього християнства із язичницькими Містеріями. Василюд вчив тому, що Всесвіт розподілено на 365 еонів або духовних циклів, а їх сума — Верховний Отець (Абракас), який зображується як складна та неоднозначна істота, з тілом людини і головою півня, а кожна з його ніг — це змія.

¹ Там само, С. 70.

² Там само, С. 70.

Гностики розділися у своїх поглядах щодо Деміурга, творця нижчих світів. Перша секта вважала, що Деміург, за допомогою своїх шістьох синів (еманацій) створив Всесвіт, він створив Себе і в середині Себе, був відповідальним щодо зла, яке коїлося на землі, відділив душі людей від істини та «одяг» на них смертну оболонку. Друга секта вважала, що Деміург лише виконував волю невидимого Повелителя, який був жорстоким та неблаганним.

Цікавими були думки гностиків, щодо Христа. Для гностиків Христос був персоніфікацією Нуса, втіленням Божественного Розуму, еманациєю духовних Еонів. Нус увійшов у тіло Христа під час розп'яття. Гностики були переконаними в тому, що Христа неможливо було розп'яти, оскільки Божественний Нус не може вмерти: Коли нестворений Отець, — на їх думку, побачив падіння людства, Він послав Свого первістка Нуса в світ у формі Христа для спокутування всіх тих, хто вірив у Нього, для вивільнення сил, які створили світ (Деміург та шість його синів, планетарних творців). Він з'являвся серед людей як Ісус і робив дива.

Після смерті Василида домінуючу роль у гностичному русі почав відігравати Валентин, який ускладнив систему гностичної філософії: він збільшив чисельну кількість еманаций від Великого (Безодня), їх нараховувалося 15 пар та спирався на Непорочну Софію (Мудрість).

Згодом, діяльність гностиків припинилася, оскільки всі матеріали, які були пов'язані з їх діяльністю, були знищені. Зараз можна побачити елементи гностичних концепцій у сучасному світі, бо ті гармонійно вплелися в офіційну догматику християнської церкви.

Містерії Асар-Хапі. Доречним буде почати з етимології слова, що дасть можливість знайти цікаві моменти в подальшому розгляді: «сорос-апіс» або «сор-апіс» — означають «склеп бика». Єгиптяни вклонилися домовині, яка мала людський вигляд.

Походження Асар-Хапі оточено завісою таємничості, через те, що його таємна природа була відкритою лише для тих, хто сповідував культ Серапіса. Єгиптяни були переконаними: «Як бог я такий, яким тобі здаюся, зіркові небеса — моя голова, мій тулуб — море, земля — це мої ноги, мої вуха — це повітря, проміні сонця, діамантові стріли — це мої очі...»¹.

Деякі дослідники, як, наприклад Макробія, вважали, що Серапіс — це ім'я Сонця. В перекладі з єврейської «серапіс» або «сараф» —

¹ Там само, С. 76.

«сяяти», крім того, це слово має ще кілька значень «Священний Бик», «Сонце в Бику», «Душа Осирису», «Священна Змія», «Бик, який пішов шукати спокій». Серапіс — це бог, який міцно узурпував свій статус, став найвищим богом у грецькій та єгипетській релігіях аж до IV століття християнської ери.

Давні єгиптяни вважали, що існує багато спільного між Осирис-Апісом та Серапісом. Матеріальне тіло Природи було названо Апісом, душа, яка після смерті залишала тіло, була міцно скута, наче тенетами, формами фізичного життя та мала назву Серапіс — сила, що повинна навести лад у Всесвіті. Слід зазначити, що скільки б не існувало варіативних форм перекладу чи кількості зображень цього бога, є те, що не можна піддавати сумніву або заперечувати. Образ цього бога акумулював у собі більшість уявлень, гармонійно сполучивши чоловічу силу з жіночою грацією. Статуї Серапіса виготовлялися з міцного матеріалу та оздоблювалися дорогоцінним камінням.

Єгипетська таємна філософська школа розділилася на дві, які називалися Мала та Велика Містерії. Діяльність першої спрямовувалася на вшанування Ісиди, друга — проповідувала відданість Серапісу та Осирису. До Великих Містерій допускалася дуже обмежена кількість осіб, що дозволяло зберігати таємниці Містерій, крім того, участь у Великих Містеріях в основному брали жерці. Ініціації та ритуали проводилися в спеціальних приміщеннях: печерах та підземних лабіринтах. Лабіринти повинні були символізувати ілюзорний характер нижчого світу, в якому людська душа блукала в пошуках істини, намагаючись з'єднатися з Безсмертним. При цьому містичному воз'єднанні повинен бути присутнім Людина-Бик, Людина-Сонце (Серапіс), який виступав прототипом Христа.

Містерії Одіна. Дата заснування Містерій Одіна — не визначена дослідниками точно, через те, що одні вважають що вони виникли в I столітті до Різдва Христового, інші, — в перше століття нашої ери. Послідовники цієї містерії проводили таємні обряди, богослужіння, вершили правосуддя, виступали пророками та вершили долі.

Після смерті Одіна його образ проголосили божественним, він символізував мудрість, а керували культом, після його смерті дванадцять священних Дроттарів, які символізували знаки Зодіаку. Вони виступали покровителями мистецтв та наук, які можна було опанувати лише після вдалого проходження випробувань.

Ритуальність та міфологія цих Містерій мала своєю основою Священну драму, яка розповідала про те, що існує Верховний та невидимий Творець всіх речей, Все-Отець, а його регентом в Природі виступає Одін, з тіла (Іміра) якого виник всесвіт. Імір виник завдяки туману, який випав з світової Безодні, в якій мешкали гіганти Льоду та Вогню.

Одін створив світ та підкорив його законам порядку та ладу, він збудував чарівну фортецю, в якій розташувалися дванадцять богів (Езирів) на верхівці гори. Там було відведене місце для смерті (Валгалла).

Сином Одіна був Бальдер Прекрасний (скандинавський Христос), він не був войовничим і жорстоким, а приносив із собою добрий та прекрасний дух. Так само як Христос, мав серед учнів Іуду, Бальдера зрадив Локі (персоніфікація зла). Локі підмовив сліпого бога долі (Хеда) вбити Бальдера стрілою з омели. Радість і щастя, разом із смертю Бальдера зникли, а боги почали збиратися з метою відкрити таємниці воскресіння духу молодості та життя, які приносив із собою вбитий бог, як результат таких «зборів» виникли Містерії.

Містерії Одіна проводилися в дев'яти печерах, які символізували Дев'ять Світів Містерій. Кандидат повинен був воскресити вбитого бога, для цього він називав себе мандрівником, а печера виступала символами світів та сфер Природи. Дійство проводилося трьома верховними ініціаторами — Піднесеним, Рівним Піднесеному та Височайшим, які виступала аналогами Майстра, Молодшого та Старшого Зберігача в Масонській Ложі. «Після декількох годин блукання по хитросплетеним коридорам кандидата підводили до статуї Бальдера Прекрасного....Ця фігура стояла в центрі величезної зали.... Там знаходилося дерево з сімома квітами — емблемою планет. У цій кімнаті, яка символізувала дім Езира, або Мудрості, неофіт клявся на мечі. Він пив священний напій із кубка-черепа, вдало пройшовши всі випробування, які віддаляли його від пошуку мудрості, після чого йому дозволялося проникнути до таємниці Одіна — персоніфікації Мудрості. Він ставав перед священним кільцем порядку, роблячи це в ім'я Бальдера. Посвячений прославлявся як людина новонароджена: про неї говорили, що вона померла і знову народилася, не проходячи крізь ворота смерті...»¹. При цьому людина визначає своє призначення та свій статус у Всесвіті та Космосі, виключаючи

¹ Там само, С. 86.

маніпулювання собою негативними силами, які з'являються ззовні, створюючи складну захисну оболонку Трансцендентного, знаходячи в ній потенційний стан сили своєї величі.

Вона активно прагне завоювати своє місце в Безначальному та Безкінечному Житті, в малому та великому масштабах свого існування прагне відобразити себе у фундаментальному аспекті Космічної ідеї. Виринаючись із безкінечних ланцюгів логічних умовиводів, людина потрапляє до іншої стихії, де всі дії та думки не піддаються законам логіки, більше того, — протистоять їй.

Якщо ми будемо довіряти свідченням містиків, то відчуємо дивну переконливість та благу віру. Саме їм вдалося те, що в інших не виходило: вони встановили безпосередній зв'язок людського духу, що блукає, як вони кажуть, серед речей матеріального світу, з тією «єдиною Реальністю», тим нематеріальним та вичерпним Буттям, в якому знаходиться прихована Істина, яка є об'єктом пристрасного, жагучого бажання людини, єдиною прийнятною метою її пошуків.

Отже, слід зауважити, що філософсько-теоретичне осмислення містики, а також релігійно-містичного досвіду передбачають виникнення значного ряду загально-філософських критеріїв під які можна підвести поняття, що дозволять виявити цілий спектр незвичайних форм містичного освоєння дійсності.

Відповідний матеріал дозволить суспільству уникнути хаотичного шабашу безпрецедентного агресивно-ультимативного відношення до єдиної галузі чудес і перетворень, що покликані протистояти розгулу бездуховності в лабіринтах апокаліптичного часу. Експлуатація давньою мудрістю являє собою вульгаризацію духовного, культурного і наукового контексту, з якими пов'язуються нові шляхи осмислення реальності, використовуються нові ресурси людської природи і зачіпаються перспективи духовних пошуків. Історія розвитку філософії демонструє, що містика і містичне пізнання є плідними для самої науки. Підтвердженням цього можуть бути піфагорейзм, платонізм, неоплатонізм, класичний німецький ідеалізм. Як показала історія еволюції людського суспільства, містика і релігійно-містичний досвід, у тому числі світових духовних традицій, не можуть залишатися поза увагою наук, що вивчають людину. Заперечення і зневага містичними аспектами уже є неможливою, оскільки проблема, яка виникла сьогодні змушує суспільство вдаватися до підвищення теоретичного і методологічного рівнів пізнання.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Чому термін «містика» прийнято пов'язувати з термінами «містерія», «містичний досвід», «містичний стан»?
2. У чому причини однобічного погляду класичної науки на проблему релігійно-духовних аспектів містицизму?
3. Визначте ставлення класичної науки до аспектів раціонального та ірраціонального начал в людині. В чому особливість?
4. З'ясуйте особливості філософсько-теоретичного осмислення містицизму на сучасному етапі.
5. Поясніть, чим обумовлюється складність вивчення містичного досвіду як феноменального духовного модусу на науково-теоретичному рівні.
6. Нагадайте особливості, які характеризували сутність містерій друїдів Британії та Галлії.
7. Якого значення набував колір їхнього одягу? Чому?
8. З'ясуйте особливості культу Мітри. Яке начало втілювала в собі Мітра? Чому?
9. Що означає слово «гностицизм»? Хто такі гностики? Чому відбувся розкол у їхньому середовищі?
10. Яку роль відігравав Серапіс у давньоєгипетських містеріях Асар-Хапі? В чому полягав принцип розподілу на Великі і Малі містерії?
11. В яких умовах проводилися посвячення і таїнства в містеріях Одіна? Чи символічною є кількість печер, де відбувалися ініціації?

Теми для написання рефератів

1. Містицизм як унікальний духовний феномен. Основні аспекти його вивчення.
2. Особливості вивчення не-науково-наукового духовно-релігійного феномену на сучасному етапі розвитку людства.
3. Містерії Асар-Хапі як джерело універсальної мудрості.
4. Містерії Одіна як своєрідна форма релігійної свідомості.
5. Мова містицизму невмирущий символ божественної активності.
6. Алегорії, ритуали, символи таємних доктрин Давньої Греції.
7. Містерії Друїдів як таїнство Античного світу.
8. Асиміляція персидських містерій у Південній Європі. Культ Мітри.

Література

1. Андерхилл Э. Мистицизм. Опыт исследования природы и законов развития духовного сознания человека. — К.: «София», 2000. — 496 с.
2. Архимандрит Киприан (Керн). Духовные предки святого Григория Паламы: Опыт мистической родословной // Богословская мысль. — Париж, 1942. — Вып. 4. — С. 102–131.
3. Волков Ю. Г., Поликарпов В. С. Человек: Энциклопедический словарь. — М.: Гардарики, 1999. — 520 с.
4. Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления. — К.: Лыбидь, 1990. — 152 с.
5. Капра Ф. Дао физики. — К.: «София», М.: ИД «Гелиос», 2002. — 352 с.
6. Мамардашвили М. К. Мысль под запретом. Беседы с А. Э. Эпельбуэн // Вопросы философии. — 1992. — № 5. — С. 105–113.
7. Містики ХХ сторіччя: Енциклопедія. — М.: ООО «Видавництво Астрель»: МІФ: ООО «Видавництво АСТ», 2001. — 576 с.
8. Оже М. Кризис смысла в современном мире // Философская и социологическая мысль. — 1995. — № 5–6. — С. 134–150.
9. Розин В. М. Мистические и эзотерические учения и практики в средствах массовой информации // Общественные науки и современность. — 1997. — № 3. — С. 44–54.
10. Тейяр де Шарден. Феномен человека. — М.: Наука, 1987. — 240 с.
11. Философский энциклопедический словарь / Сост. С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев. — М.: Сов. Энциклопедия, 1989. — 815 с.
12. Философская энциклопедия. — М.: Сов. Энциклопедия, 1962. — 584 с.
13. Холл М. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии. — М.: Изд-во Эксмо; СПб.: Terra Fantastica, 2003. — 960 с.
14. Хоружий С. С. Заметки к энергийной антропологии. «Духовная практика» и «отвержение чувств»: два концепта в сравнительной перспективе // Вопросы философии. — 1999. — № 3. — С. 55–85.
15. Энциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — СПб.: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1896. — Т. 19. — 476 с.
16. Юревич А. В., Цапенко И. П. Функциональный кризис науки // Вопросы философии. — 1998. — № 1. — С. 15–25.
17. Ferguson J. An Illustrated Encyclopaedia of Mysticism and the Mystery Religions, L., 1976.
18. Ward K. God, Chance, and Necessity. Oxford: One World Publications, 1996. — P. 1.

КОНТРОЛЬНІ МОДУЛЬНІ ЗАВДАННЯ

1 ВАРІАНТ

І РІВЕНЬ

1. *Період зародження християнства — це...*
  - а) початок I ст. н.е.;
  - б) початок II ст. н.е.;
  - в) кінець I ст. н.е.;
  - г) середина II ст. н.е.

2. *Місце народження християнства*
  - а) Віфлеєм;
  - б) Ватикан;
  - в) Єгипет;
  - г) Палестина.

3. *Центральна постать християнства*
  - а) Будда;
  - б) Єгова;
  - в) Шак'ямуні;
  - г) Ісус Христос.

4. *Символ віри — це...*
  - а) стислий виклад головних догматів певної релігії, безумовне виконання яких є обов'язком віруючого;
  - б) беззастережне прийняття того, кого любиш, і самовідданість щодо нього аж до самозречення;
  - в) вербальне звернення людини до Бога;
  - г) обрядова дія в християнстві, через яку, за вченням церкви, віруючому передається Божа благодать.

5. *Основа і перше джерело моральної доктрини християнства — це...*
  - а) Господня молитва «Отче наш»;
  - б) десять заповідей Божих;
  - в) сім святих таїнств;
  - г) Символ віри.

6. *Кульмінація тижневого кола богослужінь — це...*
  - а) недільна літургія;
  - б) хрещення;
  - в) євхаристія (причастя);
  - г) сповідь.

7. Як поділяються дванадцять найвизначніших свят?

- а) на великі і малі;
- б) на початкові і завершальні;
- в) на перехідні і неперехідні;
- г) на потрібні і непотрібні.

8. Свято християн встановлене на честь воскресіння Ісуса Христа – це...

- а) Різдво Христове;
- б) П'ятидесятниця;
- в) Хрещення Господнє;
- г) Пасха.

9. Кількість Євангелій в Новому Заповіті

- а) 5;
- б) 3;
- в) 4;
- г) 2.

10. Перша в Україні книга Святого Письма – це...

- а) Острозька Біблія;
- б) Остомирове Євангеліє;
- в) Псалтир;
- г) Пятикнижжя Мойсееве.

II РІВЕНЬ

1. Чому щорічно Християнську Пасху святкують в інший день?
2. Чому у протестантських, католицьких і православних виданнях Біблія містить різну кількість книг?
3. Які святкові обряди християни запозичили з українського язичництва.

III РІВЕНЬ

1. Які з Біблійних легенд, канонів чи висловів ви вважаєте негуманними, застарілими чи шовіністськими (назвати не менше п'яти-семи)?
2. В чому суть і значущість поновлення католицької церкви, про які оголосив цей собор?
3. З'ясуйте сучасне ставлення християнської католицької церкви до нехристиянських конфесій, до власності.
4. Чим кальвінізм відрізняється від католицизму за М. Вебером?

2 ВАРІАНТ

І РІВЕНЬ

- 1. Хто є засновником універсального християнства:**
а) Ісус Христос; б) апостол Павло.
- 2. Що святкують християни під час свята Трійці?**
а) Різдво Діви Марії;
б) Вознесіння Христове;
в) Сходження Святого Духа на учнів Ісуса Христа;
г) Преображення Ісуса Христа під час молитви на горі.
- 3. Яке свято довго не визнавали прихильники православ'я?**
а) Стрітіння;
б) Воздвиження Хреста Господнього;
в) Спас;
г) Вхід Господній в Єрусалим.
- 4. Християнство існує як догматична релігія:**
а) в Китаї; б) в Об'єднаних Арабських Еміратах;
в) в Індії; г) на о.Кріт.
- 5. Ця церква в православ'ї займає перше місце поміж церков**
а) Олександрійська; б) Сербська;
в) Константинопольська; г) Єрусалимська.
- 6. Різниця в часі між юліанським та григоріанським календарями становить**
а) 14; б) 13;
в) 10; г) 21.
- 7. Основа культу православ'я — це**
а) сім християнських таїнств; б) заповіді Мойсея;
в) заповіді Ісуса Христа; г) ступені священства.
- 8. Чи допускаються до духовного сану у православ'ї одружені чоловіки?**
а) так, але якщо їм більше 30 років;
б) ні;

- в) тільки одружені і допускаються;
- г) так.

9. Православне Різдво відзначається

- а) 7 січня;
- б) 14 січня;
- в) 31 грудня;
- г) 6 січня.

10. Церковна одиниця з обмеженою автономією — це

- а) єпархія;
- б) парафія;
- в) екзархат;
- г) митрополія.

II РІВЕНЬ

1. Які джерела становлення християнства?
2. З'ясуйте відмінності між католицькою та православною конфесіями.
3. Коли і як виник у християнстві рух протестантів?

III РІВЕНЬ

1. Які основні течії, конфесії і деномінації є в протестантизмі?
2. Які риси характеризують Українське християнство?
3. Яку структуру має Біблія.
4. Розкрийте зміст віросповідних формул Символу віри.

3 ВАРІАНТ

I РІВЕНЬ

1. Автокефалія — це

- а) релігійна організація зі складними централізованими та ієрархізованими стосунками між священниками і віруючими;
- б) предмет релігійного культу, який наділяється особливою магічною силою;
- в) об'єднання послідовників певного віро сподівання, цілісність і єдність якого забезпечується змістом віровчення, культом, системою організаційних принципів, правил і ролей;
- г) повне самоврядування церкви, її незалежність від інших єдиновірних церков.

а) Ренесанс;	в) Відтворення;
б) Відродження;	г) Реформація.

10. Відокремлюють такі етапи у розвитку протестантизму:

- а) ранній і пізній;
- б) ранній, середній і пізній;
- в) початковий, середній та кінцевий;
- г) початковий та кінцевий.

II РІВЕНЬ

- 1. Назвіть і охарактеризуйте структурні елементи християнського культу.
- 2. Чим відрізняється ієрархічна та суспільна роль римського Папи від ролі патріархів православних церков.
- 3. Чи можливе об'єднання католицизму й православ'я.

III РІВЕНЬ

- 1. Порівняйте ставлення до Ісуса Христа в ісламі та християнстві.
- 2. Порівняйте концепції про те, що відбувається після смерті у християн, мусульман та буддистів.
- 3. Назвіть причини непорозумінь між християнами та іудеями з точки зору православ'я.
- 4. Які докази наведені християнським віровченням про боже і людське ество Ісуса Христа.

4 ВАРІАНТ

I РІВЕНЬ

1. Яке століття пов'язане з розвитком раннього протестантизму?

а) XIX ст;	б) XVIII ст;
в) XVII ст;	г) XVI ст.

4. Крім Біблії, для лютеран священною є:

а) «Книга згоди»;	в) «Книга буття»;
б) «Книга злагоди»;	г) «Книга віри».

2. Яких таїнств дотримуються лютерани?

- а) миропомазання, священства, шлюбу;
- б) хрещення, євхаристії, сповіді;
- в) чернецтв, поклоніння мощам, святим;
- г) євхаристії, оливо освячення.

3. Єдине джерело віровчення баптистів — це

- а) Трипі така;
- б) Катехізис;
- в) Біблія;
- г) Пересопницьке Євангеліє.

4. Голова всіх адвентистів світу — це

- а) ВСОЄХБ;
- б) ООН;
- в) ВРЄХБ;
- г) Генеральна конференція.

5. Виберіть правильний варіант відповіді:

- а) Протестантизм заперечує таїнство священства;
- б) Православ'я заперечує таїнство священства;
- в) Католицизм заперечує таїнство священства.

6. Виберіть правильний варіант відповіді:

Кірха — це

- а) головний убір православних монахів;
- б) лютеранський храм;
- в) католицьке таїнство.

7. Виберіть правильний варіант відповіді:

Примас — це

- а) в католицькій церкві головний з єпископів, який має вищу владу стосовно духовенства даної країни;
- б) в католицькій та англіканській церквах головний з єпископів, який має вищу владу стосовно духовенства даної країни;
- в) людина, яка прийняла нову віру;
- г) в протестантських церквах і християнських сектах — керівник громади.

ІІ РІВЕНЬ

- 1. Дайте загальну характеристику католицизму.
- 2. З позицій сучасності висловіть свою точку зору на моральні заповіді християнства.

III РІВЕНЬ

1. Охарактеризуйте основні догмати християнського віровчення.
2. Які спільні догматичні та віросповідні засади в усіх протестантських конфесіях?
3. Яким чином пов'язана протестантська етика і капіталістичне суспільство.
4. Чи сприяє християнство, на ваш погляд, розвитку людської свободи чи ні. Обґрунтуйте відповідь.

6 ВАРІАНТ

I РІВЕНЬ

1. *Грецька царівна, дружина князя Володимира*
  - а) Ольга;
  - б) Катерина;
  - в) Анна;
  - г) Єрея.
2. *Яке місто було резиденцією Київського митрополита до 1036?*
  - а) Переяслав;
  - б) Київ;
  - в) Константинополь;
  - г) Львів.
3. *У якому році стараннями князя Юрія Львовича було засновано Галицьку митрополію для південно-західних руських земель, непідвладних Золотій Орді?*
  - а) 1301;
  - б) 1305;
  - в) 1303;
  - г) 1308.
4. *У якому році була прийнята Берестейська унія?*
  - а) 1596;
  - б) 1593;
  - в) 1598;
  - г) 1599.
5. *Митрополит, який останнім носив титул «Київський і всієї Русі»?*
  - а) Роман;
  - б) Іона;
  - в) Афанасій;
  - г) Алексій.

- 6. До якого року православні парафії та інші церковні утворення в Україні належали до Українського екзархату Московського патріархату?**
- а) 1983; б) 1993;
в) 1990; г) 1997.
- 7. Бюрократична установа, яку заснував Петро I у 1721 р. для нагляду за справами церкви — це...**
- а) патріархат; в) Установа нагляду;
б) Священний синод; г) управлінський орган.
- 8. Засновник ордену єзуїтів, який виник у 1534 р. для боротьби з Реформацією**
- а) Бенедикт Нурсійський; в) Альберт Ейнштейн;
б) Домінік; г) Ігнатій Лойок.
- 9. Міжнародний центр управління католицизму — це...**
- а) Візантія; б) Ватикан;
в) Москва; г) Рим.
- 10. Яка з перелічених течій належить до ранніх течій протестантизму?**
- а) мормони; в) п'ятидесятники;
б) анабаптизм; г) квакери.

II РІВЕНЬ

1. Діте загальну характеристику католицизму.
2. Охарактеризуйте Біблію як священну книгу і культурно-історичну пам'ятку.
3. В чому полягає християнське вчення про Святу Трійцю.

III РІВЕНЬ

1. Чим відрізняються догматичні та віросповідні засади в усіх протестантських конфесіях?
2. Порівняйте концепції про те, що відбувається після смерті у християн, мусульман та буддистів.
3. Назвіть причини непорозумінь між християнами та іудеями з точки зору православ'я.
4. З'ясуйте сучасне ставлення християнської католицької церкви до нехристиянських конфесій, до власності.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Леонід Іванович МОЗГОВИЙ
Ігор Валентинович БИЧКО
Роман Олександрович ДОДОНОВ
та інші

ФІЛОСОФІЯ. КРЕДИТНО-МОДУЛЬНИЙ КУРС

*За редакцією
доктора філософських наук, професора Додонова Р. О.
кандидата філософських наук, доцента Мозгового Л. І.*

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Керівник видавничих проектів – *Б. А. Сладкевич*
Дизайн обкладинки – *Б. В. Борисов*

Підписано до друку 7.10.2009. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgС.
Умовн. друк. арк. 26,5.
Наклад 1000 прим.

Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA
Свідоцтво ДК № 2458 від 30.03.2006